ДИМИТЪР Г. ГОЦЕВ

МЛАДЕЖКИТЕ НАЦИОНАЛНО-ОСВОБОДИТЕЛНИ ОРГАНИЗАЦИИ НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ 1919-1941

Д. Г. ГОЦЕВ

МОЛОДЕЖНЫЕ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ МАКЕДОНСКИХ БОЛГАР (1919 — 1941)

ИЗДАТЕЛЬСТВО БОЛГАРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК. СОФИЯ, 1988

D. G. GOTSEV

YOUTH NATIONAL-LIBERATION ORGANIZATIONS OF THE MACEDONIAN BULGARIANS (1919 — 1941)

PUBLISHING HOUSE OF THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES. SOFIA, 1988

ДИМИТЪР Г. ГОЦЕВ

МЛАДЕЖКИТЕ НАЦИОНАЛНО-ОСВОБОДИТЕЛНИ ОРГАНИЗАЦИИ НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ 1919·1941

СОФИЯ 1988
ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ

Монографията разглежда важен и неразработван досега в българската историография въпрос — историята на съпротивителното движение на българската интелигенция и патриотичната младеж срещу господството на сръбската и гръцката шовинистична буржоазия във Вардарска и Егейска Македония в периода между двете световни войни. Последователно се проследява създаването, целите и дейността на Македонската младежка тайна революционна организация (ММТРО) във Вардарска и Егейска Македония, дейността на македонските студентски дружества в чужбина, създаването на общия Македонски студентски съюз (МСС) в чужбина и неговата дейност, цели и задачи. Изследвана е и организационната образователна и културно-просветна дейност на македонското студентско дружество „Вардар" при СУ „Кл. Охридски", както и дейността на Македонския младежки културно-просветен съюз (ММКПС).

Трудът има научноизследователски и фундаментален характер и е сериозен принос в нашата историография за утвърждаване на истината за българското население във Вардарска и Егейска Македония, за неговата героична борба за национално самоопределение и освобождение в периода между двете световни войни.

© Димитър Г. Гоцев
1988
c/o Jusautor, Sofia
93/99

ПРЕДГОВОР

Интересът на нашата историческа наука към националноосвободителните борби на българите във Вардарска и Егейска Македония в периода между двете световни войни непрекъснато нараства. През последните няколко години у нас излезе цяла поредица от документални сборници и научни изследвания върху тези проблеми.[1] В тях се разглеждат и научно се осветляват много важни страни и въпроси на отделните легални и нелегални освободителни организации като ВМРО, ВМРО (об.), бежанските организации и пр.[2]

Направеното досега е добро и обнадеждаващо начало. Но трябва веднага да изтъкнем, че марксистката ни историография е все още в дълг и ѝ предстои тепърва да направи цялостни научни изследвания, характеристики, оценки и преоценки на много страни от тези въпроси. Досегашните становища за ВМРО, ВМРО (об.), Македонската федеративна организация, за тяхното участие в борбата срещу поробителите във Вардарска и Егейска Македония и различните им прояви в България и чужбина са до голяма степен остарели и в много случаи исторически неправдоподобни. Време е, въз основа на критично използуване на документалното богатство, за всяка от тях, за редица личности и събития историческата наука да направи обективна и вярна научна преценка, като се отчете тяхната положителна и отрицателна същност. Натрупаните научни изследвания и опит, откриването на многобройни нови исторически документи и материали по тези проблеми, освобождаването на историческата наука от влиянието на политическата конюнктура създават благоприятни условия за изпълнението на тази важна научна задача.

Настоящото изследване е посветено на изключително важен, но непроучван досега и почти непознат на историческата наука проблем. Това е въпросът за възникването, целите и дейността на „културния фронт" на националноосвободителното движение на македонските българи между двете световни войни. Този „фронт" възниква за първи път като отделно звено в революционната борба след 1919 г.[3] и ангажира младата българска интелигенция в Македония и извън нея.[4] В него участвуват няколко културно-революционни младежки организации, по-важни от които са: Македонската младежка тайна революционна организация във Вардарска и Егейска Македония (ММТРО)[5], Македонският студентски съюз в чужбина (МСС)[6], студентското дружество „Вардар" при Софийския университет[7] и Македонският младежки културно-просветен съюз в България (ММКПС).[8]

Тези организации си поставят за цел чрез добре организирана, всеобхватна, тайна и открита културно-просветна и революционна дейност, паралелно с въоръжената борба, да провалят опитите на Сърбия и Гърция да асимилират младото българско поколение посредством училищата, университетите и други институции. Те имат също така за задача да се противопоставят на водената от тях антибългарска пропаганда, ориен-

тирана към общественото мнение в чужбина и представяща в изопачен и фалшифициран вид историческото минало, борби, култура, език и национални стремежи на македонските българи.[9] По този начин те трябва да подпомогнат общонародната борба за освобождение на Вардарска и Егейска Македония от сръбско и гръцко робство.[10] За да стане по-ясно какво представлява този „културен фронт" на освободителното движение и причините за неговото създаване, необходимо е да направим кратко сравнение с условията на борба на македонските българи до войните.

Известно е, че борбата на ВМОРО за освобождение на Македония през всички периоди в своята същност е не само национално-политическа и социална, но и дълбоко културно-просветна. В това отношение трябва да се има предвид и фактът, че нейни идеолози и водачи са предимно български учители и свещеници.[11] До Балканските войни обаче организацията се занимава главно с чисто революционна дейност, за извоюване на политическа автономия на Македония и Одринско, като етап в борбата за обединението на българския народ.[12] „Културно-просветният фронт" се представлява от българските национално-културни институции, които са неразделна част от освободителното движение.[13] Чрез своята образователна и културно-просветна дейност те подготвят учащата се българска младеж за пълноценно културно-национално развитие. От тях излиза огромна фаланга всестранно подготвени и образовани хора, които заемат достойно място в цялостния обществено-политически и духовен живот на българския народ.[14] Така например до 1912 г. легалните български институции в Македония изпълняват успешно задачите на „културния фронт", като възпитават цялото й население в дух на пламенно българско родолюбие и непримирима борба срещу проповядваните антибългарски завоеватели и асимилаторски планове на сръбската и гръцката пропаганда спрямо Македония.[15]

Имайки предвид тази им роля, през 1912 — 1913 г. сръбските и гръцките окупационни войски унищожават всички български институции. Те заграбват и забраняват дейността на 1741 български училища с 2884 учители и 84 474 ученици. Същата участ постига и 1273 църкви и манастири със 7 владици, 11 владишки наместници, общо 18 митрополии с 1132 свещеници.[16] Прогонва се или физически се унищожава българската интелигенция начело с учителите, свещениците и търговското съсловие. Разрушава се обществонародностната структура и организация на българското население — българските общини, църковно-училищните настоятелства, еснафските сдружения, възникнали самобитно още през Възраждането. Отрича се, забранява се и се преследва самото българско национално име.[17] С това се цели да бъде унищожено българското национално съзнание, неговото развитие и проявление и по този начин да се създадат почва и предпоставки за сърбизирането и погърчаването на българите в Македония.[18] Незабавната и енергична съпротива на местното население по това време, която преминава през две частични въстания — Тиквешкото и Охридското от юни и септември 1913 г.[19], и продължава до освобождението на Македония от българските войски през октомври и ноември 1915 г., не позволява на поробителите да осъществят своите намерения.[20]

Заграбването на Вардарска и Егейска Македония и попадането им отново под сръбско и гръцко робство, по силата на Ньойския договор от 1919 г., създава редица нови трудности за населението в сравнение с

периода след Букурещкия договор от 1913 г. Тогава не само македонските българи, но и целият български народ е обхванат от неугасващата вяра в бързата промяна на нещата и обединението на нацията.[21] Натрапеното след Първата световна война ново робство бележи своето начало с хиляди жестокости и с неизвестност за съдбата на българското население. Възобновените в периода 1915 — 1918 г. български културно-национални институции отново са заграбени и унищожени с още по-голяма жестокост.[22] Предвидените в договорите „малцинствени права", означаващи признаване на българската националност и даване възможност за нейното свободно културно проявление и национално развитие, на практика сръбската и гръцката шовинистична буржоазия никога не прилагат нито пък признават официално, че във Вардарска и Егейска Македония живее българско население.[23]

Още в първите години след войната, през 1919 — 1920 г., правителствата на двете кралства създават цяла система от специални военно-полицейски, „културно-просветни", „научни", „спортни" и най-различни други националистически и асимилаторски организации, клубове и дружества, чрез дейността на които се цели бързо да се придаде сръбски, съответно гръцки, културен и национален облик на заграбените български области.[24] На поробеното население там официално със закони и декрети се забранява по какъвто и да е повод да споменава за своята българска народност, да говори и пее на майчиния си език, да се облича в българска носия, да кръщава децата си с родни, български имена, да чествува своите народностни, културни и религиозни празници и обичаи, да чете книги и вестници, включително и библията, на български език. Забранява се и се преследва името Македония. Унищожават се безпощадно паметниците на културата и всичко, което напомня за българския характер на населението в областта. Българското национално име се поставя извън законите.[25] С тези мерки сръбските и гръцките власти отнемат не само националните, но и основните човешки права и свободи на населението в Македония, без които няма условия за обществено-политически живот, за културно-национално и стопанско развитие и напредък. Всичко това е подчинено на стратегическата цел на двете кралства за асимилирането и изтреблението на българското население.[26]

Наред с посочените мерки сръбската и гръцката официална пропаганда непрекъснато внушават, че македонският въпрос веднъж завинаги е разрешен. Гръцкото правителство „постигнало" това чрез наложената в мирния договор с България от 1919 г. клауза за „доброволна размяна на малцинствата". А сръбското правителство официално заявява, че във Вардарска Македония няма българи, че там живее чисто „сръбско" население.[27]

Още през 1918 г. министър-председателят на Сърбия Н. Пашич изработва план-програма, в която се предвижда в срок от десет години българското население в Македония да бъде напълно посърбено. Това щяло да се постигне чрез масово преследване, прогонване и физическо премахване на най-будните български представители и принуждаване на населението, чрез всички възможни средства, да приеме и се обяви за сръбско по народност. Най-бързо се предвижда да бъде асимилирана българската младеж. Според програмата на Н. Пашич, всички младежи във Вардарска Македония, преминали през сръбските основни и средни училища, университетите, военните академии и духовните семинарии, подло-

жени на специална политико-образователна обработка, щели да излязат от тях напълно посърбени.[28] Същата програма за асимилация на българското население прилага и гръцкото правителство в Егейска Македония.[29] За тази цел на мястото на заграбените и забранени български основни и средни училища се откриват сръбски и гръцки. Със специални правителствени, военни и полицейски наредби, предвиждащи тежки наказания, арести, глоби, прогонване и физическа разправа, официалните власти принуждават българското население да праща децата си в тези училища.[30]

По решение на сръбското правителство с кралски указ за целите на сърбизацията през септември 1921 г. в Скопие са открити Исторически, Филологически и Философски факултет, като клонове на Белградския университет. За нуждите на „просветата" от Сърбия пристига огромна армия от „професори", „научни" специалисти, „учители", „театрални" и други „културно-просветни" дейци. На тях е възложено да провеждат на дело асимилаторската политика. За стимулиране и активизиране на тази дейност те получават двойни заплати в сравнение с колегите си в Сърбия, а всяка прослужена година тук им се признава за две години трудов стаж.[31] Същите условия предоставят и гръцките власти на своите „просветни" органи, осъществяващи асимилаторската си дейност в Егейска Македония. В Солун са открити няколко факултета, като приоритет имат тези по история, филология и география.[32]

Замислените и прилагани антибългарски програми, предвиждащи неограничен терор, пълно материално разорение и физическо изтребление, от една страна, и предоставяне на различни материални и политически привилегии, даване на специални стипендии на учащата се средношколска и студентска младеж и пр., представляват по това време сериозна опасност за цялото население в Македония и главно за младото поколение. Всъщност при създадената обстановка за българското население възникват две възможности: или след преживените катастрофи и дадените в името на националното освобождение и обединение толкова много жертви то да преклони глава пред поробителите и да се откаже от народността си, или да продължи борбата за самосъхранение и национално освобождение, която няколко поколения водят още от времето на турското робство.[33] Борба, която при новите условия изисква много повече усилия и жертви, отколкото преди. Българското население избира естествено трудния, но единствено правилен път — продължаване на националноосвободителната борба.

На сръбските и гръцките асимилаторски и шовинистични програми и цели македонските българи, съобразно с традициите на дотогавашната освободителна борба, изработват свои официални революционни и тайни културно-просветни програми за запазване и развитие на българската народност, за премахване на чуждото робство.[34] Най-напред те са оповестени от възобновената през 1919 г. ВМРО. Тя официално декларира, че българите във Вардарска и Егейска Македония никога няма да приемат и да се помирят с новите поробители и с тяхната изтребителна и денационализаторска политика и планове, че те ще продължат борбата, съобразно с новите робски условия за своето самосъхранение и освобождение.[35]

Многоликата антибългарска същност на установеното робство налага на революционната организация творческо обогатяване на нейните съпротивителни замисли и прояви, като прилага нови, неизвестни досе-

га форми, методи и средства на борба. Така освен цялостната тактическа промяна на въоръжената борба във Вардарска и Егейска Македония, която тук не е предмет на разглеждане, дейците на ВМРО замислят създаването на младежки организации, които да изпълняват културно-просветната програма на националноосвободителното движение, като играят в известна степен ролята на българските културно-национални институции по време на турското робство.[36]

На следващите в сръбските и гръцките университети български студенти се поставя задача да създадат своя тайна културно-революционна организация, която енергично и ефикасно да противодействува на сръбските и гръцките училищни, университетски и други държавно-политически програми за асимилация на младото българско поколение.[37] В резултат на това се появява тайната организация на българската интелигенция — Македонската младежка тайна революционна организация (ММТРО), действуваща във Вардарска и Егейска Македония.

В различни европейски градове — Виена, Берлин, Париж, Прага, Будапеща, Рим, Лайпциг, Нанси и другаде, възникват македонски студентски дружества, главно на прогонената българска интелигенция от Македония. През 1925 г. те се обединяват в Общ студентски съюз със седалище във Виена, който около десет години дава достоен отпор на сръбската и гръцката антибългарска пропаганда в чужбина.[38] Със същите цели, борба срещу културно-политическата пропаганда, лъжи и фалшификации на поробителите, по отношение на борбите и националните стремежи на македонските българи, от бежанската младеж и интелигенция в България се създават македонското студентско дружество „Вардар" при Софийския университет „Кл. Охридски" и Македонския младежки културно-просветен съюз (ММКПС).[39] Тези именно четири културно-просветни, националноосвободителни организации на македонските българи, главно на студентската младеж, са обект на научно изследване в настоящия труд.

Така поставената научна задача определя и структурата на труда. Всяка една от посочените младежки организации се разглежда в отделна глава като самостоятелен проблем, но същевременно представлява и органично неразделна част от другите глави. Подходът на изследване за всяка от тях е съобразен не само с наличната документация, но и с характера и района на тяхната дейност. Голяма част например от тайната културно-просветна и революционна работа на ММТРО във Вардарска и Егейска Македония с нейните още живи дейци не може да се разкрие напълно по понятни причини. В известна степен това съображение засяга и останалите три организации. Голяма част от техните дейци също живеят извън България. Трябва специално да изтъкнем, че в труда не се разглеждат научно други организации или аспекти на националноосвободителното движение извън посоченото. Доколкото се споменават сродни или спомагателни организации на македонските българи или общобългарски такива, това се прави за по-голяма яснота и за връзка с разглежданите проблеми.

Монографията е написана почти изцяло върху новооткрити оригинални документи и материали, които се съхраняват в НБКМ — БИА, ЦДИА и предимно в ЦПА, където се намират фондовете с документалното наследство на националноосвободителното движение на македонските българи между двете световни войни — архивът на Ал. Протогеров (всъщност на ВМРО); на македонските студентски дружества в чужбина;

на бежанските организации и др. Използувани са също десетки непубликувани ръкописи и спомени на дейци, участвували в изследваните младежки освободителни организации.

Широко са използувани основните документи на младежките организации — устави, правилници, програми, техните печатни издания, научни трудове, вестници, списания, брошури, албуми, стотици меморандуми, изложения до правителствата на Великите сили, до Обществото на народите (ОН) и до световната общественост. В тях се описват множество събития от трагедията и борбите на българите във Вардарска и Егейска Македония за освобождение. Главно място сред документите заемат ежегодните отчети за тяхната дейност, материалите на провежданите конгреси, легални и нелегални сбирки, конференции и други форуми. Привлечени са също данни и от донесенията на ММТРО и Студентския съюз в чужбина до Задграничното представителство, до ЦК на ВМРО и пр.[40] Използувани са документални, мемоарни и други печатни издания, главно на бежанските организации, техния периодичен печат от това време, в който се съдържат факти и сведения, отнасящи се до разглежданите проблеми.[41]

Трябва да подчертаем и това, че тук не се прави обширен критичен преглед на съществуващата наша и чуждестранна литература, защото, както вече се каза, разглежданите в труда проблеми, третиращи положението, мястото, ролята и борбата на българската интелигенция в Македония за национално самосъхранение и освобождение от чуждо робство, досега не са били обект на изследване и разработване в други трудове или от други автори.

Главната цел на изследването е да се покаже как младата българска интелигенция във Вардарска и Егейска Македония между двете световни войни, организирана в тайни и легални организации, мисли и действува с културно-просветни средства в защита на историческата истина за македонските българи, за тяхното национално самозапазване и освобождение. Макар и културно-просветни по форма, по същество тези организации от начало до край си остават националреволюционни, с ярко подчертана българска националноосвободителна програма. Вътре в Македония, в свободните български предели и в различни страни в Европа те посвещават цялостната си многостранна дейност на борбата срещу сръбските и гръцките фалшификации на българската история и тяхната културно-политическа програма за асимилиране на поробеното българско население.

Тази дейност на македонската интелигенция в периода 1919 — 1941 г., както вече се посочи, е основната цел на научното изследване в труда. Всички други въпроси, които биха могли да се поставят, на първо място взаимоотношенията на тези организации с общобългарски такива и специално с прогресивно-революционното младежко движение в България, са тема на друго задълбочено научно проучване.

Не може обаче да приемем безрезервно декларациите на проучваните организации в официалните и неофициалните документи, програми, резолюции на конгреси и пр., че са напълно „надпартийни" и че до освобождението на Вардарска и Егейска Македония нямало да участвуват в друга българска политическа партия или организация, която не си поставяла същите освободителни цели. В печатните им издания — в. „Вардар", в. „Устрем", в. „Стожер", сп. „Родина", сб. „Илинден", сп. „Ла жьон Мацедоан" и др. пак се изтъква, че ще избягват да влизат в полемика или да

отговарят на критиките по техен адрес, идващи от български среди, защото си имат достатъчно проблеми с поробителите на Македония. В това отношение те до голяма степен спазват тази линия на поведение. Колкото до „надпартийността", може да се каже, че тя се отнася главно до избягването им да участвуват официално в различните политически партии и организации, съществуващи по това време в България. В националноосвободителното движение обаче те изпълняват както голяма част от пропагандната програма, така също и специфични задачи на ВМРО, която по това време, в по-малка или в по-голяма степен, е част от българската буржоазнополитическа система.

След кризата и разцеплението ѝ през 1928 г., макар и със сериозни колебания и сътресения, културно-просветните младежки организации на македонските българи се ориентират към ВМРО (Ив. Михайлов), смятайки, че именно тя продължава борбата за освобождение на поробените части на Македония. В стотиците документи около този въпрос обаче ясно се изтъква, че членовете на младежките организации, верни на заветите на своите деди и бащи от отминалите борби, посвещават своята дейност на българската освободителна кауза в Македония, в името на поробените братя, а не в служба на отделни личности или на някакви неясни за тях цели. Това е историческа истина, която не може и не бива да се пренебрегва и изопачава. С изключение на отделни лица като цяло младежките освободителни организации не са свързани с реакционните и антикомунистическите прояви на ръководните дейци на ВМРО в България. Казвайки това, веднага трябва да добавим, че авторът е далеч от мисълта да ги представя в някакъв идеализиран вид. Обратно, в цялостната си същност като организации и дейност те носят в себе си белезите на своето време с всичките му разновидни положителни и отрицателни характеристики.

След 1934 г. младежките организации на македонските българи, макар и с по-скромни сили, продължават своята дейност както в самата Вардарска и Егейска Македония и в България, така и в чужбина. В навечерието и по време на Втората световна война немалко от техните членове се включват активно в антифашистката борба, а след победата на социалистическата революция в строителството на новия живот. Единственото нещо, което дейците, произхождащи от тези освободителни организации, не одобряват в политиката на народното правителство непосредствено след 9 септември 1944 г., е въпросът за историята, борбите и народността на македонските българи. Тези от тях пък, които по една или друга причина се намират извън пределите на България, и до ден днешен си остават възторжени български родолюбци и непримирими борци срещу ограбването и фалшифицирането на една голяма част от историята на България. Това са най-общите уводни думи и характеристики, които могат да се кажат за тях.

Езикът и терминологията в използуваните документи, по отношение на грабителската и асимилаторската политика на сръбската и гръцката шовинистична буржоазия във Вардарска и Егейска Македония през разглеждания период, са доста остри. Това е естествено, като се има предвид, че те произхождат от националноосвободителни организации, които отстояват правото на съществуване, освобождение и свободно развитие на българите в Македония. Настоящият труд, осветляващ събития, станали преди повече от половин век, трябва да предизвика размисъл и

поука за днешните и утрешните поколения на балканските народи, а не за тяхното противопоставяне и омраза.

Специална благодарност изказвам на ръководството и служителите в Централния партиен архив (ЦПА), които ми разрешиха да използувам все още необработени документи и материали по разглежданите въпроси. Искам също да изкажа благодарност и признателност на големия български патриот архитект Михаил Кушев от Велес за това, че като виден деец на Македонския студентски съюз в чужбина опазва в продължение на повече от 50 години неговия архив и през 1984 г. го предава за съхранение в ЦПА. Благодарност отправям и към цяла фаланга родолюбиви българи от Македония, които предават в нашите архиви намиращите се в тях документи, материали и спомени и по този начин правят неоценима услуга за проучването и изясняването на тези изключително важни проблеми от историята на българския народ.

Авторът няма претенциите, че с изследването си изчерпва напълно проблемите за младежките организации на българската интелигенция в Македония през разглеждания период. Трудът е първи опит да се внесе научна яснота върху тяхната поява, същност, роля и място в общия фронт на националноосвободителното движение на македонските българи между двете световни войни и ще изпълни задачата си, ако насочи вниманието на нашата историческа наука към тези изключително важни научни и национални проблеми.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ПРЕДГОВОРА

1 Македония, Сборник от документи и материали. С., 1978; Освободителните борби на българското население в Македония и Одринска Тракия след Берлинския конгрес. С., 1981; Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918 — 1941 г. С., 1983; Югославската комунистическа партия и македонския въпрос 1919 — 1945 г. С., 1985; Гоцев, Д. Идеята за автономия като тактика в програмите на националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1893 — 1941 г. С., 1983; Македонската младежка тайна революционна организация 1922 — 1927 г. С., 1982; Създаване и дейност на студентските дружества на българите емигранти от Македония в чужбина 1922 — 1927 г. — ВИС, 1983, № 4; Пандев, К., К. Палешутски. Българското националноосвободително движение след Берлинския конгрес 1878 — 1941 г. — ИП, 1981, № 3 — 4; Мичев, Д. Българският национален въпрос между двете световни войни. — В: Юбилеен сборник в чест на акад. Д. Косев. С., 1985.

2 Косев, Д. Положението в България и проблемът за курса на БКП след Септемврийското въстание в 1923 г. (до април 1925 г.). — ИБИД, т. 27, 1970; Василев, В. Майският манифест на ЦК на ВМРО от 1924 г. — обосновка, преговори и последици. — ИП, 1980, № 5; Великобритания и македонският въпрос 1924 — 1929 г. — ИП, 1984, № 1; Добринов, Д. Тодор Александров и македонското революционно движение. — Векове, 1980, № 1; За отношенията между БКП и ВМРО — 1919 — 1923 г. — ВИС, 1983, № 4; Георги Димитров и Вътрешната македонска революционна организация (обединена) 1925 — 1936 г. — ИП, 1982, № 2. Майският манифест и създаването на ВМРО (об.) 1924 — 1925 г. — ИИИ, 26, 1983; Куманов, М. Нишката спогодба от 1923 г. — Векове, 1972, № 5; Мичева, З др. Българо-югославски отношения 1919 — 1923 г. — Векове, 1980, № 3; Димитров, И л. Българо-италиански политически отношения 1922 — 1942 г. С., 1976; България на Балканите и в Европа. С., 1983; Марков, Г. Българо-германските отношения 1931 — 1939 г. С., 1984; Георгиев, В. Великата ложа на България и международната масонска асоциация. — Векове, 1981, № 6; Международни прояви на масонската велика ложа на България 1918 — 1936 г. — ИП, 1981, № 6; Великата ложа на България и някои аспекти

на националния въпрос 1923 — 1931 г. — ВИС, 1984, № 3; М и т е в, Д. Превратът на 9 юни 1923 г. Англия и македонския въпрос. — ИП, 1983, № 4; Англия, македонският въпрос и българо-югославските отношения през 1924 г. — ИП, 1984, № 3; Д и м и т р о в, Г. В. Малцинствено-бежанският въпрос в българо-гръцките отношения 1919 — 1939 г. Благоевград, 1982; Бежанският заем от 1926 г. — ИП, 1984, № 1; Б о д у р о в а, М. Ньойският договор в българо-гръцките отношения 1919 — 1923 г. — ИП, 1982, № 4; К а п с ъ з о в, А. Българската комунистическа партия в защита на бежанците от Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини 1919 — 1939 г. — ИП, 1981, № 5; М и ч е в а, Ц. Убийството на Ал. Протогеров. — ИП, 1984, №2.

3 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на ВМРО. Решение на ЦК на ВМРО за създаване на „културно-просветен фронт" на национално-освободителното движение, който да се осъществява от българската студентска младеж във Вардарска и Егейска Македония, а също и от прогонената оттам интелигенция в България и в чужбина.

4 Пак там.

5 Пак там. Устав, документи, донесение и пр. на ММТРО.

6 ЦПА, ф. 226 (необработен). Архив на Македонските студентски дружества в чужбина (по-нататък А МСД). Устав, правилници, програми, протоколи, отчети и др. основни документи.

7 Пак там. Основни документи и отчети.

8 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали за бежанските организации.

9 Пак там; АМСД.

10 Пак там.

11 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Сведения за ролята на българското учителство в Македония в революционното движение.

12 Македония. Сборник от документи . . . , с. 579, 581.

13 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен).

14 Б о ж и н о в, В. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878 — 1913 г. С., 1982, 5 — 9.

15 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали за борбата на ВМОРО срещу сръбската и гръцката пропаганда в Македония.

16 Пак там.

17 Пак там.

18 Пак там.

19 Г о ц е в, Д. Националноосвободителната борба в Македония 1912 — 1915 г. С., 1981, 96 — 163.

20 Пак там.

21 Пак там.

22 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Донесения на войводите на ВМРО за сръбските и гръцките престъпления във Вардарска и Егейска Македония (1918 — 1920 г.).

23 Г е н о в, Г. П. Правното положение на малцинствата (с особен оглед на българските малцинства в съседните държави). С., 1929, 246 — 264.

24 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Разузнавателен бюлетин на ЦК на ВМРО.

25 Пак там.

26 Пак там.

27 Пак там. Документи и материали на ВМРО за сръбското и гръцкото робство в Македония.

28 Пак там.

29 Пак там.

30 Пак там.

31 Пак там.

32 Пак там.

33 Пак там.

34 Пак там.

35 Пак там.

36 Пак там.

37 Пак там.

38 ЦПА, ф. 226. АМСД (необработен). Документи и протоколи за създаването на Македонския студентски съюз в чужбина.

39 Пак там.

40 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен).

41 В е р и т а с, Македония под иго, 1919 — 1929 г. С., 1929; Г ю з е л е в, Д. Жертвите на Скопския студентски процес 1927 г. Скопие, 1942, Първите лъчи на свободата. Скопие, 1941. М и х а й л о в, И в. Спомени. Т. 2, Освободителната борба в Македония 1919 — 1924 г. Брюксел, 1965; Т. 4. Освободителната борба 1924 — 1934. Брюксел, 1973; Албум-алманах Македония. С., 1931; сп. „Македонски преглед" (1926 — 1941); сп. „Илюстрация Илинден" (1924 — 1941); сп. „Родина" (1926 — 1934); вестниците „Независима Македония" (1923 — 1926), „Илинден" (1920 — 1926), „Устрем" (1923 — 1926), „Македония" (1926 - 1934), „Вардар", „Македонско дело", „Стожер", „Обзор", „Свобода или смърт" (1925 — 1934) и др.

ГЛАВА ПЪРВА

МАКЕДОНСКА МЛАДЕЖКА ТАЙНА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ (ММТРО) ВЪВ ВАРДАРСКА И ЕГЕЙСКА МАКЕДОНИЯ

1. СЪЗДАВАНЕ, ЦЕЛИ, СЪСТАВ И ДЕЙНОСТ

През есента на 1918 г. сръбските и гръцките окупационни власти във Вардарска и Егейска Македония заварват огромна част от подрастващото българско поколение, между детската и юношеската възраст, посещавала вече български училища, както и друга по-малка част, завършила български средни училища или достигнала до горните гимназиални класове. Тази маса от ученици, останала по родните си места, представлява голяма „грижа" за новите властници. Учениците първи попадат в сферата на тяхната политико-образователна и асимилаторска училищна програма, но и първи оказват спонтанна и ярко изразена национална съпротива на поробителските им денационализаторски стремежи.

Още през учебните 1919 — 1920 и 1920 — 1921 г. по сведения на сръбските власти във всички открити гимназии във Вардарска Македония, особено в по-горните класове, възникват стихийно организации и бунтове на българските ученици срещу сръбската образователна система и сръбските учители, които издевателствуват над тяхната българска съвест, принуждавайки ги всяка сутрин вместо поздрав три пъти да заявяват „я сам прави србин".[1] През 1920 и 1921 г. сръбските власти разкриват български тайни ученически организации в Скопие, Велес, Битоля, Охрид и Кавадарци. В Щип всички абитуриенти от випуск 1921 г. създават тайна младежка организация за борба против всичко сръбско във Вардарска Македония.[2] През 1922 г. в гимназията в Прилеп също е разкрита тайна революционна организация, в която членуват 20 души ученици и която си поставя за цел да брани с всички средства своя роден български език, култура, обичаи, нрави и самобитност от поквара и сърбизиране чрез сръбските училища. В знак на протест те запалват училищната сграда, а в открито писмо до директора на гимназията изтъкват, че предпочитат роднят им край да се превърне на прах и пепел, отколкото да бъдат оскверняване всички свети неща за българите от сръбските поробители. Учениците — членове на въпросната организация, са арестувани, бити до смърт и осъдени на по 15 години строг тъмничен затвор.[3] Подобна е съдбата на всички ученически организации. Нямайки опит, те бързо са разкривани от сръбските власти, а техните членове, най-будните младежи, след жестоки мъчения са осъждани на дългогодишен строг тъмничен затвор, което ги изважда от редиците на борбата преди още да са направили нещо по-съществено.[4]

Предвид на това и съобразно със своите тайни програми за съпротива, дейците на революционната организация заедно със студенти от Вардарска Македония, следващи в различни градове на Сърбо-Хърват-

ско-Словенското кралство, още през 1921 — 1922 г. подготвят почвата и пристъпват към създаване на тайна младежка организация, организационно стояща извън рамките на ВМРО. Тя трябва да действува предимно с културно-просветни средства, да противодействува на асимилаторските планове на сръбската и гръцката училищна и университетска културно-политическа програма, да замести българските училища в създаването на образовани кадри, които да се включат в борбата на българите във Вардарска и Егейска Македония, да оглави културно-националното развитие на младото поколение в условията на чуждото робство.[5]

След подробно обмисляне, изработване на устава, осигуряване на редовни канали и връзки с ВМРО в самата Вардарска и Егейска Македония и в чужбина, през март 1922 г. петима млади българи — студенти от Вардарска Македония, начело с Иван Бояджиев от Велес полагат в Загреб основите на Македонската младежка тайна революционна организация (ММТРО)[6]. През май и юни с.г. се създават и първите нейни групи в Скопие, Велес, Битоля и Щип[7]. Според устава на ММТРО, одобрен и подписан от Т. Александров, организацията си поставя следните задачи: да подпомага ВМРО в борбата ѝ за освобождение на Македония от сръбско и гръцко робство; да служи като школа за подготовка на нови борчески сили; да противодействува на асимилаторските планове на поробителите на Македония (чл. 1). За постигането на тази цел ММТРО образова и възпитава членовете си чрез слово, книга и дело.

Член на ММТРО може да бъде всеки студент или ученик от горните гимназиални класове, който изяви желание да се посвети на делото (чл. 2). ММТРО се състои от петчленни групи (петорки), свързани една с друга чрез своите отговорници (петари) (чл. 3). Групата или групите на ММТРО във всяко населено място на Вардарска и Егейска Македония са подчинени на най-близкия революционен комитет (на ВМРО), откъдето получават инструкции за дейност (чл. 8). Всяка група се събира поне веднъж седмично на заседание, на което се разменят мисли по делото и всеки член докладва каква задача е изпълнил (чл. 19). Членовете на организацията полагат клетва пред устава, камата и револвера. Никой от тях не може да откаже изпълнението на възложената му работа, колкото и рискована да е тя, освен по причини, които се уважават от отговорника и цялата група (чл. 21). Всеки член на ММТРО, според устава, трябва да бъде образец на честност, изпълнителност и скромност, трудолюбие и правдолюбие. Пиянството и развратът се забраняват най-строго за членовете ѝ (чл. 13). Идеал на всеки член на ММТРО трябва да бъде да подготви себе си като борец за освобождението на Македония (чл. 14) и пр.[8]

Освен в устава целите на ММТРО се доизясняват и чрез директиви и окръжни на ЦК на ВМРО. В едно нейно окръжно от това време до главните отговорници (петари) на младежката организация, след като се прави цялостен преглед на сръбската и гръцката асимилаторска политика по отношение на Македония, се казва, че Сърбия и Гърция, които през турско време са употребили всички усилия да сърбизират и погърчват Македония, след като им е била дадена от империалистическите държави през 1919 г. и са я поделили помежду си, продължават да осъществяват тази политика с всички средства. Но на никое средство те не разчитат толкова много, както на училищата. Посредством тях те искат да сърбизират и гърцизират българската младеж в Македония и от нея да подготвят деятели за своята национална и държавна кауза. „Но, ако преди 50

и 100 години — се казва по-нататък в окръжното — от гръцките училища излязоха родоначалниците на националното ни възраждане като К. Пейчинов, И. Х. Константинов, братя Миладинови, Гр. Пърличев и др., ще оставим ли сега сръбските и гръцките училища да задушат народностната съвест на подрастващите поколения в Македония след стогодишна борба за национална просвета и политическо освобождение? Не, ние ще употребим целия този оръжеен арсенал, който е създал народния ни гений от Паисий до Т. Александров, от буквареto до бомбата, но ще запазим народността си и ще извоюваме освобождението си. Тази е най-голямата мисия, която възлага поробена Македония на своята младеж. Организирана тайно, тя трябва да спаси душите на децата в Македония от отровата на сръбския и гръцкия шовинизъм, да подготвя предани ратници за народностното самосъхранение и политическо освобождение на Македония".

В същото окръжно се дават указания и по отношение на организационния и членския състав на младежката организация. Членове на ММТРО според окръжното трябва да бъдат само студенти и ученици от горните класове (VII и VIII кл.) и рядко от VI кл. Върху учениците от по-долните класове да се въздействува, без да бъдат заклевани и без да подозират даже, че ММТРО съществува. Младежи извън училищата и университетите не бива да се приемат в организацията по много причини, като по-важни измежду тях се изтъкват следните: 1. По този начин тя ще се разшири извънредно много и бързо ще бъде разкрита. 2. Ще се стигне до смесване с ВМРО, членове на която могат да бъдат всички достигнали пълнолетие, със или без образование. 3. ММТРО ще загуби своето особено предназначение да воюва с културни средства против асимилацията и да бъде школа за подготовка на образовани водачи на освободителното движение и т.н.[9]

След изясняване на целите и средствата на борбата, от лятото на 1922 г. започва организационното изграждане на ММТРО във Вардарска и отчасти и в Егейска Македония.[10] За отвличане вниманието на сръбските власти студентите от Вардарска Македония, следващи в Белград, през юни 1922 г. подават молба до ректора на Белградския университет, с която искат да им се разреши създаването на легално студентско дружество на землячески начала с културно-просветни цели подобно на дружествата на хърватските, словенските, босненските и други студенти.[11]

За да узнаят точните замисли на българските студенти, сръбските власти им възлагат да изработят един устав и програма на дружеството. В изработения и предаден на университетските власти устав се предвижда дружеството да се нарича „Македонско студентско дружество", в което ще членуват само студенти, родени в Македония. Властите правят редакция на устава, като променят името и предупреждават, че то трябва да бъде „дружество на студентите от Южна Сърбия" и в него да членуват не само „сърбите", родени в Македония, но и тези отвън, които сега живеят там,[12] т.е. децата на сръбските властници и колонисти.

В отговора си до ректора студентите категорично отказват да приемат подобно име и състав на дружеството, като изтъкват, че сръбските студенти си имат свое, а те искат дружество, което да включва само студентите от Вардарска Македония. За да придадат по-приемлив вид на своите искания, студентите от Македония правят ново предложение. В него те настояват да им се разреши да създадат поне дружество с

„благотворителни цели" за подпомагане на бедните студенти от Македония, под наименованието Студентско благотворително дружество „Пелистер". Към новата инициатива веднага проявяват интерес различни сръбски учени, политици, народни представители и пр., кариерата на които е свързана с Македония. Пръв, който проявява желание да се запознае с устава на новопредлаганото дружество, обещавайки, че ще съдействува на членовете му в осъществяване на техните намерения, е професорът от Белградския университет Кумануди. Същият устав е представен и на професора по право Чеда Митрович. От него въпросът за създаването на студентското благотворително дружество стига отново до знанието на полицията и на правителството. Вместо отговор, последват жестоки репресии.[13] Сръбските власти изпадат в ярост от смелостта на българските студенти открито да манифестират, и то в Белград, че не са сърби. Повечето от студентите, родом от Македония, веднага са арестувани и хвърлени в белградската тъмница „Главняча". Тук те са жестоко измъчвани, за да признаят кои са инициаторите на искането за създаване на дружеството.

Останалите са извикани от секретаря на Белградския университет Влада Спасоевич, който ги обвинява, че са във връзка с българските комитети, които убиват сърби в Македония. По най-брутален начин той ги наругава, заявявайки им, че те са „полудели", като са забравили, че в тая държава няма нито Македония, нито българи, а само Сърбия и сърби. Накрая ги изгонва с думите „вън бугараши" [14].

Подобни опити за създаване на легални македонски студентски дружества с културно-просветни цели през 1922 — 1923 г. се правят от българските студенти и в Загреб, Любляна, Суботица и Скопие. Резултатите и там са същите, както и в Белград. Арести, побоища и най-строга полицейска забрана срещу бъдещи подобни инициативи. Д. Гюзелев, един от инициаторите на тези студентски борби, пише, че исканията на студентите от Вардарска Македония по това време да им се позволи легално да се организират, споровете около тези искания с университетските и полицейските власти и пр. са били само прикрито средство да се подчертае и наложи пред общественото мнение съзнанието и убеждението, че интелигенцията във Вардарска Македония си остава българска, и че тя, заедно с другарите си занаятчии и работници, ще се бори за свободата на своя поробен народ.[15]

Докато се правят опити за създаването на легални дружества и прояления, ММТРО разделя Вардарска Македония на четири революционни окръга — Скопски, Битолски, Охридски и Щипски. Във всеки от тях се създава по една ръководна окръжна петорка. Тя е задължена да организира и въведе в организационната мрежа всички млади българи — студенти и ученици от най-горните класове в своя окръг. В окръжните ръководни петорки влизат следните студенти: в Скопския революционен окръг — Коста Георгиев от Прилеп, Георги х. Манов и Борис Андреев от Велес, Тома Ангелов от Скопие и Никола Попов от Тетово; в Битолския революционен окръг — Харалампи Фукаров от Прилеп, Димитър Чкатров от Прилеп, Стерьо Боздов от Крушево, Христо Попов от с. Гявато и Борис Светиев от Битоля; в Охридския революционен окръг — Кирил Татарчев, Илия Начев и Георги Данев от Ресен, Борис Манев и Борис Чорбев от Охрид; в Щипския революционен окръг — Тодор Гичев от Щип, Димитър Гюзелев от Дойран, Михаил Христоманов от Струмица, Христо х. Кимов от Щип и Тодор Йорданов от Кочани.[16]

Това са първите идеолози, организатори и ръководители на младежката организация във Вардарска Македония. ММТРО създава свои петорки и в редица градове на Западна Европа — Виена, Берлин, Лайпциг, Париж, Рим и др., в които следват българи от Македония като емигранти или с редовни сръбски и гръцки паспорти.[17] Тяхната дейност е ръководена от главната петорка на ММТРО във Виена и е дълбоко конспиративна, що се отнася до тези студенти, които следват с разрешение на сръбските и гръцките власти и редовно пътуват до родните си места. При завръщането си от чужбина, всеки студент е длъжен да се постави на разположение на окръжната петорка на ММТРО в родния си край. В чужбина те са длъжни да се грижат за умственото и физическото развитие, свое и на другарите си, с четене на революционна литература, из нашата и чуждата история, да изнасят беседи, да устройват излети с физически упражнения и пр. (чл. 13)[18].

Главната петорка на ММТРО в Загреб, в която членуват Иван Бояджиев, Кирил Матраков, Петър х. Панзов, Георги Чанев и Кирил Кузманов, става „междинна" и играе изключително важна роля. Тя е връзката между ММТРО във Вардарска и Егейска Македония и нейните петорки в чужбина, а също и между ММТРО и ЦК на ВМРО.[19] Окръжните петорки, заедно с отговорника на загребската петорка, образуват ръководния център на ММТРО.

Така организирана и конституирана ММТРО започва своята културно-просветна и национално-будителска дейност още в първите години на своето създаване. За три години, 1922 — 1925 г., в организационно отношение ММТРО обхваща всички по-будни и интелигентни българи, следващи в различни градове на СХС кралство, главно в Скопие, Загреб, Белград и Любляна — като организационната мрежа и поща обхващат цяла Вардарска Македония.[20] В доклад на главните петари в Скопие, изпратен през юни 1925 г. до ЦК на ВМРО, се изтъква, че ММТРО е организирала почти цялата интелигенция. В него още се казва, че са създадени 40 петорки със 190 организирани членове и че във всеки град на Вардарска Македония има петорки на ММТРО. Изключение правят Дебър и Гостивар, в които в най-скоро време ще се организират такива. В Битоля, Охрид, Велес, Щип и Прилеп организацията е много добре развита. В Куманово, Ресен, Тетово, Струмица, Кавадарци и другите градове — средно, но тя постепенно расте и в скоро време ще бъде навсякъде еднаква — се казва по-нататък в доклада.[21]

В същото време ММТРО организира няколко нелегални канала — Скопие — Загреб — Виена и Скопие — Любляна — Триест. Чрез тях младежката организация поддържа постоянна връзка със своите членове в чужбина, а също и с представителите на ВМРО, от които получава литература, вестници, списания, организационни материали, свързани с дейността ѝ.[22]

Наред с организационното развитие и укрепване дейците на ММТРО осъществяват по-точно начертаната програма и своята национално-културна дейност в революционните окръзи. Те използуват най-различни поводи и „невинни" форми за събиране на младежта на едно място, като вечеринки по къщите, честуване на някакъв „безобиден" празник, излети извън населени места и т.н.[23] На тези събрания, освен разглеждането на актуални организационни проблеми, членовете на ММТРО намират подходящи начини да призовават и настройват младите българи към

пълен бойкот и презрение на всевъзможните сърбизаторски подходи в училищата, „културните", „спортните" и други асимилаторски дружества, в които те са били принудени от властите да членуват. За тази цел се използуват пеенето на български революционни песни, разкази за видни български революционери като В. Левски, Хр. Ботев, Г. Делчев, Д. Груев и други известни дейци и войводи, за важни и значими събития от българската история, особено за борбите на българите в Македония срещу османските поробители.[24]

В резултат на тази тайна и системна дейност не само в гимназиите, но и в прогимназиите и в началните училища учениците започват да иронизират сръбските учители и сръбския език и всичко, което им се говори в училищата. От всички донесения и сведения по линията на ММТРО и ВМРО от това време е видно, че учениците във Вардарска Македония, въпреки най-строгите физически наказания, арести, глоби и пр., обявяват пълен бойкот на сръбския език, като извънкласните занятия говорят само на български език.[25] Това означава, че тайната културно-национална съпротивителна идея, проповядвана от ММТРО, свежда до нула влиянието на сръбското училище върху съзнанието на българската младеж във Вардарска Македония. Същият ефект от дейността на организацията, осъществяван от нейните петорки в Солун, Воден, Лерин, Костур и другаде, е налице и в Егейска Македония.[26]

По този повод в своята книга „Жертвите на Скопския студентски процес" (1927 г.) Д. Гюзелев пише, че дейците на младежката организация са вдигнали освободителното знаме и са се заели със свещената мисия да не допуснат нито една сръбска идея да се промъкне и загнезди в душите на младежта. ММТРО къса нишките на сърбизма и възпитава своите членове в дух на строг български патриотизъм, като му сочи върховния дълг към нацията.[27]

Макар че ММТРО възниква като организация само за студенти и ученици, което е посочено в нейния устав и в окръжни на ЦК на ВМРО, чрез своята дейност тя става притегателен център и за младежта в Македония, намираща се извън училищата, която се оказва отзивчива към всички инициативи на тайната организация. Ето защо на практика в своята дейност ръководителите на ММТРО допускат в нея да влязат като заклети членове и младежи — работници, главно от градовете, без те да са учащи се или пък са прекъснали по някакъв повод образованието си.[28] Това нарушение на устава на ММТРО, което предизвика известни разногласия между нея и ЦК на ВМРО, Д. Гюзелев обяснява по следния начин: „Нашите занаятчии даваха най-голям отпор на сърбите, защото бяха закърмени с борчески традиции, със силно национално чувство и горещ пламък за българска свобода. Затова още при създаването на младежката организация, ние видяхме, че тя ще се засили и ще се опре на здрави основи само ако приеме в своите редове и занаятчии, младежи от градското съсловие, които не бяха интелектуалци".[29] „. . . Още повече — продължава авторът, — че сърбите бяха нахлули между тези младежи и с „различни забави", танци, „кафе-шантани" и други пипала искаха да ги научат на сръбски начин на живот. Поради тия домогвания на сръбските власти да всяват разврат сред обикновената българска младеж ръководителите на ММТРО вземат решение без съгласието на ВМРО да приемат в организацията и младежи от еснафа . . . Чрез тях — заключва Гюзелев — се поде една акция против всички сръбски дружества, като се бойкоти-

раха всичките им „културни" и други начинания, а младежта се групира около членовете на ММТРО, където се устройваха вечеринки и се четеше българска революционна литература."[30]

В първите години на организационен растеж дейците на ММТРО срещат сериозни трудности в своята национална културно-просветна дейност поради липсата на достатъчно и подходяща българска историческа, езиковедска и революционна литература. Това се дължи на факта, че още през септември — октомври 1918 г. сръбските окупационни власти призовават българското население да предаде незабавно цялата българска книжнина, която притежава. В противен случай всеки, който укрива подобна литература, го очаква смъртно наказание. „Няма друга земя — пише по този повод Д. Гюзелев, — в която да са устройвани по-ужасни аутодафета, изгаряне на книжа, написани на святата кириловска азбука, презрени заради българското име и унищожавани като най-опасна ерес, каквато познава световната история."[31] Ето защо те започват просвещението и образованието на своите членове по българска история и книжовен език само с няколко български учебници и книги, останали скрити по българските домове от времето на войните. Тези пособия обаче се оказват съвсем недостатъчни за получаване на една по-широка и пълноценна представа за българската култура, каквато е абсолютно необходима както за младите български революционери и културно-просветни дейци, така и за цялата младеж във Вардарска Македония.

Тук трябва да посочим, че първостепенно задължение на всеки член на ММТРО е да изучава и опознава всички важни събития, дати и личности от българската история, особено тези, свързани с националноосвободителните борби на българите в Македония след Берлинския конгрес от 1878 г. насам. Това е необходимо условие, за да може да се предава и защитава истината за Македония пред свои и чужди. Всеки един от членовете на ММТРО е задължен също да овладее до съвършенство българския книжовен език писмено и говоримо, да изучава и опознава добре българското културно и историческо наследство като цяло. Във връзка с изучаването на родната българска азбука от всеки член на младежката организация Д. Гюзелев пише, че „борбата за „ерголямът" символизираше нашата борба за българско слово, за българско писмо и свещената българска книга. И когато нашите младежи съобщаваха, че някъде са видели „ерголямът", сърцето им трепваше от радост, думите им звънтяха от хвалене на всичко българско, което потайно се предаваше на сбирки и седенки. „Това е така — заключава Гюзелев, — защото няма ше по-страшно, по-здраво завързан и окован Прометей от нашия в Македония, на когото беше забранено да знае нещо хубаво, истинско и светло за България."[32]

Ето защо в своите изложения и доклади до ЦК на ВМРО ръководителите на младежката организация непрекъснато апелират да им бъде изпращана редовно и в голямо количество най-подходяща българска историческа, революционна и художествена литература, отнасяща се предимно до революционните борби на българите в Македония против турското робство и особено до борбите против сръбските и гръцките поробители. В едно изложение на главните петари в Скопие до ЦК на ВМРО от май 1925 г. нашироко се засягат научните и пропагандните материали, които ММТРО разпространява сред своите членове и сред населението във Вардарска Македония. Изтъква се, че много от получаваните материали по

каналите не са пряко насочени и свързани със сръбското робство и борбите срещу него. Малко са материалите и за революционното минало на Македония. Това затруднява много културно-просветната и образователната дейност сред младите българи. „Всичко това ще стане ясно — се казва в изложението, — ако се има на ум, че ММТРО във Вардарска Македония играе ролята на заместник на училищата, печата, сдруженията — въобще на всички културни средства за противоасимилаторската дейност на поробителските власти".[33]

От наличните документи се вижда, че ВМРО е отдавала много сериозно значение на този въпрос. В обширен доклад на нейния ЦК до Задграничното представителство на ВМРО от юни 1925 г. въпросът за просветата и образованието на младото българско поколение във Вардарска и Егейска Македония се разглежда най-подробно. В духа на изискванията на ММТРО се изтъква, че там трябва да бъде изпращана литература, която да поддържа сред младите хора жив спомена за борбите на техните деди и бащи. Но засега съвсем малка част от тези борби и преживяното в Македония през последните 30 години е описано. В доклада се казва още, че за младото поколение там не са достатъчни само кратки описания за отделни подвизи на отделни лица, афери и пр. Сред населението във Вардарска и Егейска Македония трябва да проникне литература с по-пълна илюстрация на делото на ВМОРО. Младежите трябва да имат пълна представа за борбите на техните деди и бащи срещу сръбската и гръцката пропаганда и тяхното робство в Македония. За всеки буден патриот от Велес, Охрид, Щип ще бъде голяма празнина, ако рече да хвърля един поглед върху създаването на революционното движение в Македония и неговите борби и проявления. Сред населението са известни няколко видни имена, знае се за някое историческо сражение, но за младите хора всичко останало остава скрито: кои са първите борци, как са започнали, какви пречки са преодолявали, до каква степен са сполучили, кои слоеве от населението са били опората на организацията — интелигенция, граждани, селяни, еснафи, героичните подвизи на четите, произшествия и последици, подем и затишие в борбата и т.н. Едно такова системно изложение на борбите, се заключава в доклада на ЦК на ВМРО, би изиграло огромна роля за просветата и образованието на младото поколение в Македония. Следователно, създаването и разпространението на подобна литература трябва да бъде постоянна грижа на ВМРО, докато Македония не се освободи от сръбско и гръцко робство.[34]

От изнесеното се вижда, че дейците на ВМРО напълно възприемат и подкрепят исканията на ММТРО за подходяща революционна и историческа литература, необходима за разпространението ѝ в Македония. Затова нейният ЦК задължава Задграничното ѝ представителство в София да подбере и увеличи изпращаната литература за ММТРО и чрез Македонския научен институт да пристъпи към написване на по-цялостни исторически трудове върху националноосвободителното движение на българите в Македония.[35] В доклад на представителя на организацията във Виена Никола Белев (Бойко) от края на 1925 г. до ЦК на ВМРО се дават подробни сведения за изпращането на търсената от ММТРО литература и други материали. Според доклада, те са изпратени по каналите и са пристигнали в складовете в Любляна и Загреб, а оттам в Скопие, където се разпределят за четирите революционни окръга на ММТРО.[36] Сред изпратените книги са „Под игото" на Ив. Вазов, „Записки по българските

въстания" на Захари Стоянов, „Македонският въпрос", сборник, „Сръбско-българските отношения и македонския въпрос" на Н. Державин, „Македонският въпрос вчера и днес" и брошурата „Духът на Македония" на Г. Баждарев, „Началото на българското възраждане" на Б. Пенев, „Културна история на България" на Д. Мишев, произведения на Д. Ризов, П. К. Яворов и много други художествени творби и материали.[37]

Освен по каналите, литература и вестници за ММТРО, главно ежедневниците на бежанските организации в България, органа на ВМРО в. „Свобода или смърт", в. „Ла Маседоан", излизащ в Женева, и др., се изпращат от различни страни по официалната поща на несъществуващи адреси, но винаги пристигащи редовно на предназначението си.[38]

Дейците на ММТРО поддържат редовна кореспонденция с Виена, Париж, Берлин, Женева, с България и с други страни не само чрез тайните канали, но и чрез пощата. Пишейки със специално мастило, под формата на невинно външно съдържание, те съобщават ежедневно на представителите на ВМРО и ММТРО в чужбина, а по такъв начин и на света за проявите на поробителските власти, за арестите, убийствата, процесите, за различните видове и форми на съпротива на българското население срещу насилията.[39]

Разрастването на ММТРО във Вардарска Македония през периода 1925 — 1926 г. налага известно преустройство и засилване дейността на групите на младежката организация и на македонските студентски дружества в Западна Европа, главно във Виена. Тези студентски дружества и особено техните членове най-активно участвуват в подготовката и изпращането на исторически, революционни и други пропагандни материали и литература, необходими за целите и дейността на младежката организация във Вардарска и Егейска Македония.[40] В друг доклад на представителя на ВМРО във Виена от 22 ноември 1926 г. се дават подробни сведения за тази дейност на групите на ММТРО в чужбина. Според него най-активни са тези във Виена. Те са изработили „правилник-наставление" за членовете на младежката организация (който е бил прегледан и от ВМРО) и заедно с повече от сто разработени теми за беседи, засягащи всички страни на македонския въпрос, са изпратени в стотици екземпляри по каналите във Вардарска Македония.[41]

Дейността на ММТРО в Македония и в чужбина предизвиква интереса на различни политически, дипломатически и други подобни центрове, занимаващи се с проблемите на Балканите по това време. В обширен доклад на дейците на ММТРО в Скопие до ЦК на ВМРО от ноември 1926 г. се съобщава за следния характерен случай. През лятото на 1926 г. Л. Неманов[42], кореспондент на английския вестник „Таймс" и съветник при френското външно министерство по балканските въпроси, се свързва с представители на ММТРО в Париж, като иска да му се окаже съдействие да посети Вардарска Македония, за да се запознае на място с положението на българското население. Той получава обаче разрешение от сръбското правителство да посети за 15 дена само Белград. Още с пристигането си в града, през септември 1926 г., Неманов „изчезва" и се озовава нелегално в Скопие. Дейците на ММТРО Тома Петров, Димитър Младенов и др. му уреждат редица срещи с българи от различни поколения. В дома на голямия български патриот Коце Ангелов Неманов се среща с няколко видни българи от града. След като изслушва разказите за трагедията на българското население под сръбско робство, Неманов задава

въпроса: „Как смятате да се спасите от всички тези беди?" Присъствуващите му отговарят, че те са се борили и ще продължават борбата до освобождението си от чуждо робство. Един от присъствуващите му казва: „Моите нозе са носили пранги. На 20 години съм осъждан, ако трябва пак ще ги нося, така да знаеш!"[43]

Постоянните придружители на Неманов — Коце Черваров и Левтер Антов, му уреждат среща и с помощник-кмета на Скопие Д. Шалев. Разговорът с него продължил няколко часа. Той също, в качеството си на официално лице, но тайно, го запознава с ужасното положение на българите във Вардарска Македония и с невъзможността да се предприеме от тяхна страна каквато и да била мирна инициатива или легална форма на борба. Освен това обаче му съобщава, че наред с въоръжената борба, която ВМРО води, се правят усилия, макар и потайни, особено от младата интелигенция, за борба и на културния фронт.[44]

Най-интересна е срещата на Неманов с членовете на ММТРО в Скопие (на нея присъствуват около 30 души студенти и ученици от по-горните класове), която става в дома на Димитър Младенов. Разговорът обхваща всички въпроси, отнасящи се до положението и борбите на българите против сръбското робство. Студентите и учениците му разказват как всеки от тях поотделно и на общи сбирки изучава българската история и книжовния език, че не вярват на нито една дума на сръбските учители и професори, че са се заклели извън училищата и университетите да не употребяват сръбски език. На въпроса на Неманов: „Как смятате да се освободите?", всички му отговарят: „Чрез борба!". Той им задава и следващ въпрос: „Искате ли, и ще бъдете ли доволни, ако получите културни права — училища, черкви и пр.?" Отговорът е: „Не! Това ние сме го имали в турско и пак се борехме. Ние искаме пълна културна и национална свобода, откъсване и независимост от Сърбия!" На раздяла със своите събеседници Неманов изразява своето възхищение от проявената от страна на младежите българска национална будност и подчертава, че той напълно се е убедил в това, че сърбите никога няма да могат да посърбят българите в Македония.[45]

Използувайки каналите на ММТРО, в продължение на 10 дни Неманов посещава и други градове, където се среща с добри българи, членове и поддръжници на освободителното движение. Навсякъде той слуша разказите на обикновените хора, както и на младата интелигенция, за ужасите на робството. На срещата в дома на Арсо Лазаров в Щип след дълги разговори по всички въпроси домакинът казва на Неманов, че „най-голямото престъпление на сръбските поробители е това, че са поставили цял един народ под режима на насилствена сърбизация".[46]

Макар че нелегалното пътуване на Неманов е добре организирано от членовете на младежката организация и завършва благополучно, до сръбската полиция достигат слуховете, че някакъв „важен човек" е идвал във Вардарска Македония и че той е бил съпровождан от студентите Коце Черваров и Левтер Антов. Последните незабавно са арестувани и подложени на жестоки мъчения. Разпитва ги лично главният юридически референт за „Южна Сърбия" Велимир Прелич. Той ги заплашва, че няма да излязат живи от полицейските подземия, ако не признаят кой е бил този човек, който се е разхождал с тях из Скопие. Въпреки че са бити до смърт, Черваров и Антов отхвърлят отправените към тях обвинения. Това всъщност спасява тях и ММТРО от разкрития.[47]

По повод на тайното си посещение във Вардарска Македония Л. Неманов изготвя специален доклад до френското правителство. Освен това по същото време той публикува и редица статии, в които открито пише, че Балканите ще се успокоят, когато се разреши македонският въпрос, и то така, че българското население там да получи пълна национална и политическа свобода.[48]

Докладът на Неманов до френското правителство става причина в началото на 1927 г. Френската лига за правата на човека и гражданина да се обърне към членовете на ММТРО в чужбина за подробно и подлежащо на международно анкетиране изложение върху положението на българското население във Вардарска и Егейска Македония. Такова изложение е направено от ръководството на ММТРО, което през юни 1927 г. чрез Д. Цветков от Солун и Д. Спространов от Охрид е връчено на бюрото на Лигата в Париж.[49] В него се посочват сумирани данни за извършените жестокости от сръбските и гръцките власти в Македония. Изложението съдържа само проверени и отговарящи на следните четири условия факти: 1. Да са установени мястото и датата на престъплението, името, възрастта и адреса на жертвата. 2. Да са изяснени името и службата на отговорния чиновник (сърбин или грък) за престъплението. 3. Престъплението да е извършено по по-горна заповед или престъпникът да е имал официални отговорности. 4. Да има неопровержими свидетелствувания.[50]

Ето и цифрите, които се съдържат в самото изложение. От 1 януари 1919 г. до 1 януари 1926 г. във Вардарска Македония сръбските власти са извършили 263 убийства, 178 изнасилвания, от които 43 над момичета, по-малки от 14 години, опожарили са 1324 къщи, произволно са арестували 4850 души, ограбили са от собствениците им под заплаха от смърт или арестуване 12 456 000 динари и 44 250 златни турски лири, жестоко са малтретирали 5445 българи от всички възрасти.

За същия период от време в Егейска Македония гръцките власти са извършили 104 убийства, 95 изнасилвания, от които 26 над момичета, по-малки от 14 години, произволно са арестували 3464 души, малтретирали са 2324 души, лишили са от имот и са прогонили от родните им места 1165 семейства, опожарили са 17 села, ограбили са от собствениците им 1 653 000 драхми и 6450 златни турски лири. Пак по същото време поради насилия от страна на сръбските и гръцките власти родното си огнище са напуснали и са избягали в България 180 000 българи. Като се изтъква, че това е само малка част от съществуващата действителност, в края на изложението се отправя апел към Лигата за правата на човека и гражданина да се застъпи пред Обществото на народите (ОН) и съответните правителства в защита на македонските българи, угнетявани и изтребвани най-жестоко.[51]

С разрастването и разширяването дейността на ММТРО сред нейните членове и групи, от една страна, и ЦК на ВМРО, от друга, възникват противоречия и разногласия по някои въпроси, имащи принципен и организационен характер. Става дума главно за единния център и ръководството на младежката организация, тъй като окръжните отговорници — петари във Вардарска Македония, са подчинени на революционните комитети на ВМРО, а това способствува за възникването на противоречия и двойственост при определянето и изпълнението на задачите. Именно затова през 1925 — 1926 г. в кореспонденцията си и при срещите си с ръководните

дейци на ВМРО, ръководителите на младежката организация непрекъснато настояват за една среща с нейния ЦК, за съвместно разискване на цялостната дейност на националноосвободителното движение и върху някои пунктове в устава на ММТРО, които според главните петари вече са станали пречка за нейното по-нататъшно развитие.[52]

Основните противоречия между двете организации се свеждат до следното: макар че ММТРО има своя специфична културно-просветна програма, очертана подробно в нейния устав, тя фактически е подчинена на дейците на ВМРО по места, които поставят на нейните членове и чисто революционни и бойни задачи, свързани с въоръжената борба.[53] Ръководителите на младежката организация не могат да се съгласят и примирят с това положение и настояват ММТРО да си създаде свой ръководен център. Това би означавало обаче появата на два централни комитета — на ВМРО и на ММТРО. За да се избегне това неудобство, дейците на младежката организация предлагат да се образува една „подцентрала" в Скопие, която да ръководи ММТРО.[54]

Друг въпрос, който възниква, е този, произтичащ от становището и настояването на ЦК на ВМРО, завършилите образованието си членове на ММТРО автоматически да стават членове, легални и нелегални дейци на ВМРО по места. А идващите след тях учащи се да продължават да следват програмата на ММТРО.[55] Макар че това се предвижда в устава на ММТРО, тогавашните главни петари смятат, че те все още са по-полезни за делото като членове на младежката организация и настояват преминаването им към ВМРО да стане през 1927 — 1928 г., и то наведнъж на целия дотогавашен кадър на ММТРО.[56]

Трети проблем, който възниква и трябва да бъде разрешен между двете организации, е този за правото на членство в ММТРО на младежи извън училищата и университетите, за което се застъпват петарите на младежката организация, а ВМРО се противопоставя. Те изтъкват обстоятелството, че в повечето градове във Вардарска Македония няма интелигенция, а числото на учащите се младежи в цяла Македония чувствително намалява. През 1926 г. в Скопие са се дипломирали само двама български младежи, а всичко в Македония 12 — 15 души.[57] Тези и някои други по-маловажни въпроси, повдигани неколкократно през 1924 — 1925 г., в началото на 1926 г. предизвикват остри спорове сред дейците на ММТРО и застрашават нейното единство.[58]

В донесение на представителя на ВМРО във Виена от 4 март 1926 г. се съобщава, че един от главните дейци на ММТРО Ив. Бояджиев е идвал нелегално във Виена от Загреб и в разговор с Н. Велев е поставил конкретни искания за промяна в устава на младежката организация в посочения по-горе дух. Освен това той е поставил и въпроса за лозунгите и целите на борбата. За да не може ММТРО според него да бъде идентифицирана с ВМРО, тя трябва да издигне лозунга за „Свободна и независима Македония" за разлика от този на ВМРО, който по това време е „Автономна Македония".[59]

Тези и някои други искания за промяна в устава се правят аргументирано и на много по-широка основа от една делегация на ММТРО, представляваща четирите революционни окръга във Вардарска Македония, начело с Д. Гюзелев, К. Георгиев, Х. Фукаров и К. Татарчев. Съобщавайки за това в доклада си от 26 юли 1926 г., Н. Велев пише, че те са пристигнали нелегално от Загреб и категорично настояват за среща с някои от членовете на ЦК на ВМРО.[60]

Както се узнава от едно обширно писмо на окръжните петари в Скопие от януари 1927 г. до ЦК на ВМРО, тази среща, която е първата между ръководствата на двете организации, е станала през август 1926 г. От писмото става ясно, че ръководните дейци на ВМРО са се съгласили с исканата промяна в устава на младежката организация. Постигнато е принципно съгласие за създаване на ръководна подцентрала на ММТРО в Скопие, на която да са подчинени всички петорки във Вардарска и Егейска Македония. По въпроса за членуването в младежката организация и на младежи извън училищата и университетите, въпреки че изказват известни резерви, ръководителите на ВМРО в крайна сметка се съгласяват с необходимостта от някои промени. Въпросът за колективното преминаване на завършилите образованието си членове на ММТРО във ВМРО е оставен за решаване след образуването на младежката подцентрала. Напомняйки всичко това в писмото си, дейците на ММТРО настояват за по-бързото изпращане на новия устав, заедно с директиви за по-нататъшна дейност.[61]

На 22 март 1927 г., с окръжно № 4 до главните петари на ММТРО, ЦК на ВМРО дава официалното си съгласие за създаването на ръководна подцентрала в Света гора, т.е. във Вардарска Македония. В него се дават ясни указания както за нейните права, задължения и отговорности, така и за пътищата, по които ще се осъществява връзката ѝ с ВМРО, със студентските дружества в чужбина и с други организации на македонските българи.[62]

Получавайки окръжното, ръководителите на ММТРО веднага (още през април и май 1927 г.) пристъпват към подготовката на обща сбирка (или Първи конгрес) на ММТРО. Уточнено е на 5 юни 1927 г. в Скопие да се съберат делегати, представители на четирите революционни окръга, избрани редовно на окръжни сбирки. Предвижда се да присъствуват и делегати на петорките на ММТРО в Белград, Загреб, Любляна и Виена.

На тази обща сбирка, както се изтъква в документите, младежките ръководители, почувствували се до голяма степен независими в своята дейност от ВМРО, се готвят да направят един цялостен преглед на организационното и идейното състояние на ММТРО, на нейните успехи и пропуски през четиригодишния период на изграждане и дейност. В проектопрограмата се предвижда организацията да засили своята културно-национална дейност сред учащата се младеж, особено в горните класове на гимназиите във Вардарска Македония, а така също и сред българчетата, ученици в различни училища на Сърбия, във военните академии и в духовните семинарии, като от тях се създадат нови петорки на ММТРО.

Специално внимание в програмата се отделя на Скопския университет с неговите философски, исторически и филологически факултети, клонове на Белградския университет. На тези фактултети и на организираните към тях специални кръжоци и „научни дружества" сръбското правителство възлага най-големи надежди за сърбизиране на българската интелигенция с „културни" средства. Имайки точно това предвид, ММТРО се готви да засили и усъвършенствува своята дейност, като парализира сръбското въздействие и влияние върху студентите и въобще върху младежта във Вардарска Македония чрез Скопския университет.

В организационно отношение ММТРО запазва своята структура. От четирите революционни окръга се предвижда да се създаде ръководната подцентрала, т.е. ръководен център на ММТРО. В нея ще участвува и представител (главен петар) на ММТРО в Загреб, който ще продължава

да бъде връзката между ММТРО и ЦК на ВМРО чрез Виена. Главната петорка на ММТРО във Виена остава да ръководи дейността на членовете на ММТРО в чужбина. Тя изпълнява ролята и на връзка с различните български емигрантски и бежански организации в Европа и в България, т.е. явява се нещо като Задгранично представителство на ММТРО.

В идейно-политическо отношение ММТРО приема и поддържа безрезервно лозунга на ВМРО (потвърден и на нейния IV редовен конгрес през 1925 г.) за „извоюване на пълна политическа автономия и самоуправление на Македония". В своята специална културна дейност ММТРО и в бъдеще предвижда да се ръководи от националния принцип на борбата. Затова тя ще насочва всички свои усилия за проваляне на сръбските и гръцките асимилаторски планове (главно чрез училищата и университетите), за запазване, макар и скрито, на българското национално съзнание, език, име и национална самобитност на младото поколение във Вардарска и Егейска Македония. В програмата се предвижда в най-скоро време ММТРО да започне издаването на свой нелегален вестник, който, списван в духа на идеите на националноосвободителните борби, ще играе изключително важна роля в организационното и идейното ориентиране, образование и национално-културно възпитание не само на членовете на младежката организация, но и на цялото българско население.[63]

За осъществяване на тази дълбоко осъзната, тайна, национално-културна и родолюбива програма в условията на сурова и безогледна асимилация и физически терор, упражняван от сръбските и гръцките власти над българското население, дейците на ММТРО решават да включат в своята културно-национална борба и младите студентки и учащи се българки във Вардарска и Егейска Македония. Така през май 1926 г. в Скопие се полага началото и на Тайната културно-просветна организация на македонските българки.[64] Нейни основатели са студентките Цонка Наумова, Гена Велева, Стойка Стефанова, Параскева Тошева (сестра на големият наш поет Венко Марковски), Славка Кратовалиева, Ленка Панкова, Катя Генова, Невена Анчева и др.[65]

Според устава на тази организация, македонските българки се организират, за да запазят своята и на децата си българска народност от сърбизиране, погърчване и всяко друго претопяване (чл. 1). Член на организацията може да бъде всяка пълнолетна, грамотна българка, която милее за своя род (чл. 2). Във всяко населено място македонските българки се организират в седмочленни дружби (чл. 4). Всяка членка на организацията е длъжна да поддържа съзнанието и чувството за принадлежност към българския народ на всички македонски българки (чл. 11); да бъде отлична възпитателка на своите и чуждите деца в български национален дух, като държи винаги в къщи да се говори на български език (чл. 12); да противодейства по всички възможни начини и с всички средства на сърбизирането и погърчването на децата и подрастващите поколения; да запознава децата с българското писмо и четмо, като разпространява за целта букварчета, читанки и подходящи детски книжки; да разказва на децата народни приказки, да ги учи да пеят български народни и революционни песни и да декламират стихотворения от български поети (чл. 13). Изобщо всяка членка на женската организация е длъжна да прави всичко, за запазването на българската народност във Вардарска и Егейска Македония в условията на робството. Тази тайна организация на македонските българки, с център Скопие, която тук не е предмет на

разглеждане, създава своя организационна мрежа из цяла Вардарска, а отчасти и в Егейска Македония. И без никога да бъде разкрита, тя изпълнява не само своята начертана в устава и родолюбива програма, но е и в пълна услуга на ММТРО и на целия фронт на националноосвободителните борби на македонските българи между двете световни войни.[66]

2. СКОПСКИЯТ СТУДЕНТСКИ ПРОЦЕС. ПЪЛЕН ПРОВАЛ НА ОПИТИТЕ ЗА СЪРБИЗИРАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА МЛАДЕЖ

В самото навечерие на провеждане на общата сбирка на ММТРО в Скопие, когато всичко вече е готово, в края на май 1927 г. в нея става първият провал. В едно бързо донесение от Скопие до ЦК на ВМРО от юни 1927 г. се съобщава, че Йордан Гаврилов, пощенски служител в Гевгели, член на ММТРО, е заловен от сръбските власти, пред които разкрива съществуването на тайната младежка организация и имената на трима нейни членове — Д. Гюзелев, Ив. Шопов и Д. Нацев. Сръбската полиция незабавно проследява упоменатите лица и установява, че Д. Нацев, пощенски служител в Скопие, редовно предава на Д. Гюзелев вестници, книги и други пратки, идващи по пощата от чужбина. На 29 май 1927 г. Д. Гюзелев, Д. Нацев и Ив. Шопов са арестувани. В същото донесение се казва, че другите членове на организацията не допускат, че могат да станат по-нататъшни разкрития и затова укриват само нелегалните материали, които притежават. При неколкократни претърсвания в квартирите на арестуваните обаче сръбската полиция открива в дома на Д. Гюзелев част от организационната архива — устава на ММТРО и списъка с имената на главните петари във Вардарска Македония. По-нататък в донесението се казва, че от този момент кризата е обхванала всички видни дейци на младежката организация. Една част от тях веднага е арестувана, а друга, по различни канали, избягва в чужбина. Така ММТРО се оказва обезглавена, а подготвяната сбирка осуетена.[67]

Арестуването на около 40 души, предимно студенти, следващи в Скопие, Белград, Загреб и Любляна, и разкритията, свързани със съществуването на ММТРО с нейните програми и цели, предизвиква голяма изненада и тревога сред сръбските управляващи среди. В тях те виждат пълния крах на своите илюзии за посърбяване на българската младеж във Вардарска Македония. Арестите предизвикват политическа сензация и сред световната общественост.[68]

От арестите през юни 1927 г. до съдебния процес през декември с.г., сръбските вестници публикуват непрекъснато най-различни материали относно създаването, целите и дейността на ММТРО, нейното разкриване, както и данни и характеристики за нейните арестувани дейци. Сравнявайки тези материали с наличните архивни документи, отнасящи се до ММТРО става ясно, че сръбските власти са узнали от арестуваните студенти само това, което всъщност са научили от намерената архива в дома на Д. Гюзелев. Те не успяват да разкрият организационната мрежа и основните методи на действие на организацията, не се добират до нито едно име извън тези, които фигурират в заловения списък. Както споменахме вече, арестуваните са около 40 души, а по това време само във Вардарска Македония ММТРО наброява около 350 членове. Нещо повече, според Д. Гюзелев общо (вътре и навън) тя обединява около 600 заклети членове.[69]

Независимо от това, в публикуваните материали в сръбския печат по време на процеса и след него, базирайки се главно на заловените документи, сръбските власти дават приблизително вярна картина за същността и дейността на ММТРО. Така например в. „Политика" в броя си от 10 ноември 1927 г. публикува сведения за целите и дейността на младежката организация, като подчертава, че неин създател е Иван Бояджиев, ръководител на ВМРО в Средна Европа.[70] През 1925 г. същият се е записал за студент в Загреб и там, заедно с Петър х. Панзов и Д. Гюзелев, е положил основите на ММТРО. Пред тях Бояджиев развил тезата, че с течение на времето младежката организация ще се превърне в легална под името „южнославянско движение", като, разбира се, ще действува в духа на крайната цел, която си е поставила ВМРО. Изтъкнал им също, че организацията трябва да се разпростре по цяла Вардарска и Егейска Македония.[71] След това Д. Гюзелев положил основите на ММТРО в Скопие, като най-напред посветил и заклел над устава пощенския служител Д. Нацев, след което изградил клонове на организацията и в други градове на Вардарска Македония, заклевайки над устава младежта. За цялата си дейност Д. Гюзелев осведомявал И. Бояджиев, като писмата до Виена пишел с особено химическо мастило, което позволявало прочитането на текста само като се прояви с друга химическа съставка. Организацията, се казва по нататък в „Политика", би продължила своята тайна работа, ако един от нейните членове, Йордан Гаврилов, пощенски служител в Гевгели, не я разкрил на властите. Полицията арестувала посочените лица и намерила в квартирата на Гюзелев архивата на организацията с устава, химикалите и други неща. Оттук се узнава съставът на петорките, които стояли начело на революционните окръзи. Вестникът изброява имената на арестуваните и подчертава, че те ще бъдат съдени като членове на ММТРО, чиято дейност е насочена против интересите на сръбската държава.[72]

Подобни сведения публикуват всички сръбски вестници. В броя си от 11 ноември 1927 г. в. „Правда" пише, че ММТРО е действувала така изкустно, че дори най-будното сръбско полицейско око не е могло да забележи нищо съмнително в поведението на македонската младеж. А в същото време тази младеж събрала около 40 тайни членове и развила широка дейност. Привържениците на организацията се събирали на чести излети, които не предизвиквали никакви съмнения у полицията, а тези излети били много важни за организирането им. Обикновено на тях се полагала клетва върху устава и ставало запознаване с неговите постановки. Цели две години петорките на организацията, необезпокоявани от никого, възпитавали и будели националната съвест на младежта в Македония. По-нататък вестникът публикува целия устав на ММТРО със съответен коментар върху неговите основни пунктове.[73]

В поредния си брой от 12 ноември същият вестник се спира по-подробно на организационната структура на младежката организация. Според него. тя е имала следните ръководни петорки — загребска, скопска, велешка, прилепска, битолска, щипска, струмишка, гевгелийска, беровска, кривопаланечка, ресенска, прешовска и тетовска. Като изброява имената на лицата, влизащи в тези петорки, вестникът добавя, че когато организацията била разкрита, повечето от тях вече се намирали зад граница — в България, Австрия, Белгия, Италия, или укрити вътре в самата Македония. При обиска у Гюзелев, посочва „Правда", бил намерен и

негов личен дневник, в който той записвал всички разговори, които е имал с видни „федералисти", „комунисти" и „автономисти" за пътищата на борбата, докато накрая се ориентирал към „автономистите", които водят борба за национално освобождение на Македония.[74]

По въпроса за борбата и идейните схващания на дейците на ММТРО и ориентирането им към „автономистите" в случая може да се добави и следното. Макар че повечето от тях според една характеристика, направена им от представителя на ВМРО във Виена през юли 1926 г., да са бедни студенти със социалистически и комунистически разбирания, те възприемат идеята за националния принцип на борбата срещу робството в Македония. Това според Д. Гюзелев се налагало от факта, че за дейците на ММТРО било пределно ясно, че сърбите се стремят да използуват „левичарството" и други сродни политически и национални теории за притъпяване и замъгляване на българското национално съзнание на населението и особено на младежта, а оттам и за проникване на сърбизма в Македония.[75] Подобно обяснение за идейно-националните програми на ММТРО дават и други нейни дейци, изтъквайки, че те са се отказали от комунистическите идеи, понеже сръбската шовинистична буржоазия и сръбските комунисти са използували тези идеи за отвличане на вниманието им от националната борба и за сърбизиране на българите в Македония.[76]

След шестмесечно следствие, съпроводено със средновековни физически и морални инквизиции на арестуваните, в началото на ноември 1927 г. сръбските власти решават да изправят пред съда само 20 младежи, главно създателите и ръководителите на ММТРО.[77] Това са Д. Гюзелев от Струмица, 24-годишен, завършил философия, Б. Андреев от Велес, 24-годишен, студент по медицина в Загреб, Щерьо Боздов от Крушево, 24-годишен, студент по медицина в Белград, Д. Чкатров от Прилеп, 25-годишен, студент в техническия институт в Белград, Х. Фукаров от Прилеп, 27-годишен, инженер, П. х. Панзов от Велес, 26-годишен, гимназиален учител в Ипек, К. Вангелов от Щип, 26-годишен, магистър по аптекарство, Б. Светиев от Битоля, 24-годишен, студент по медицина в Загреб, К. Караджов от Щип, 27-годишен, студент в художествената академия в Загреб, К. Кузманов от Прилеп, 17-годишен, студент по земеделие в Загреб, М. Чучков от Щип, 25-годишен, прекъснал образованието си, Г. х. Манов от Велес, 23-годишен, студент по право в Белград, Т. Гичев от Щип, 23-годишен, студент по медицина в Белград, Б. Монев от Щип, 23-годишен, студент в техническия институт в Белград, Т. Христов от Щип, 23-годишен, студент по медицина в Белград, С. Иванов от Щип, 23-годишен, студент по лесовъдство в Белград, Й. Сапунджиев от Скопие, 21-годишен, завършил средната театрална школа, Хр. х. Кимов от Щип, 25-годишен, юрист, Д. Нацев от Струмица, 25-годишен, пощенски служител и Ив. Шопов от Гевгели, 23-годишен завършил занаятчийско училище.[78]

Студентите се подвеждат под съдебна отговорност по силата на Закона за защита на държавата. В обвинителния акт, след като се проследява цялостната дейност на ММТРО, нейните цели и средства на борба, са формулирани следните основни обвинения: от съдържанието на устава на ММТРО, който бил потвърден от ЦК на ВМРО и носел неговия печат, се разбирало, че младежката организация е секция на ВМРО, че е работила за буденето на българската национална съвест, за възпитанието на мла-

дежта и народа в български дух, както и за отцепването на Вардарска Македония от СХС кралство и обединението ѝ с другите части на Македония в една единна автономна Македония или присъединяването ѝ към България.[79] Към една част от подсъдимите студенти се отправят и обвинения, че са събирали разузнавателни сведения за сръбската войска и жандармерия в Македония и другаде в полза на ВМРО.

Подсъдимите приемат и се признават за виновни по първия раздел от обвинението, а именно, че са създали ММТРО с цел да се противопоставят на асимилацията на българското население в Македония и че се готвят за една колективна защита, в която ще изтъкнат, че те като българи, макар и с културно-просветни средства, са се борили организирано и съзнателно за съхранение и освобождаване на своя народ. Обвиненията в разузнавателни и други акции в полза на ВМРО те отхвърлят категорично.[80] Това тяхно становище намира място и на страниците на белградския вестник „Правда" в броя му от 13 ноември 1927 г. (два дена преди първоначално определената дата за започване на процеса), в който са публикувани впечатленията на негов сътрудник, посетил студентите в Скопския централен затвор. „Когато влязох в затвора, още отдалече се чу пеенето на затворените студенти, които пееха български революционни песни . . . Сами студентите — пише авторът — знаят тежеста на своята политическа дейност, но са спокойни, нещо повече, имаха необикновено настроение. Те ме посрещнаха с думите: „Трябва да упрекнем всички ваши вестници, че ни нарекоха разбойници и платени агенти! Ние сме признали делата си и ще ги кажем и пред съда, но в тях няма нищо, което би могло да се окачести като разбойничество и наемничество. Пари не сме получавали от никого. Пред съда ще говорим, и то повече, отколкото се мисли. Ще направим една колективна защита, в която ще представим нашите цели и дейност!"[81]

Намерението на студентите да заявят открито пред съда, на чиито заседания са изразили желание и се очаква да присъствуват голям брой чуждестранни журналисти, че робството във Вардарска Македония и стремежа на сръбското правителство чрез изтребване, прогонване, терор и привилегии да асимилира и посърби българското население са причината за създаването и борбата, която води ММТРО за българска култура и национална свобода, предизвиква объркване и тревога сред сръбските управляващи и политически среди. Те започват да търсят пътища за излизане от създалото се за тях неудобно положение. Появяват се две „различни" становища относно ММТРО и процеса срещу нея. Едното е това на полицията и военните, които смятат, че студентите трябва да бъдат осъдени и ликвидирани като най-опасни врагове на държавата, а другото на различните политици и народни представители, които „спечелват" на своя страна и краля. Те смятат, че за да се спаси престижът и авторитетът на Сърбия в Македония и пред световната общественост, обвиненията срещу студентите трябва да се омаловажават, а оттам да се промени и характерът на самия процес, като се избягнат каквито и да било смъртни присъди и открито се „упрекне" полицията в престараване при водене на следствието.[82]

От развитието на нещата става ясно, че второто становище до известна степен надделява. Ведната се пуска в ход цялото „великолепие" от пропагандни средства на управляващата върхушка. Започват най-различни задкулисни машинации и обработка на задържаните студенти и на техните

родители, като им се обещава от „най-високо" място „оправдаване" и „освобождаване", ако студентите отрекат, че е имало ММТРО, че те са били нейни създатели и членове. Освен това те трябва да заявят пред съда, че са подписали полицейските следствени протоколи поради насилието, извършено над тях.[83] С тази мисия се заемат няколко видни сърби, „народни представители" от Вардарска Македония, начело с известния дългогодишен войвода на организацията „Черната ръка" Василе Търбич. Той посещава всеки ден студентите в затвора и ги увещава, че ако пред съда отрекат, че са били членове на ММТРО, ще бъдат освободени или формално осъдени, а след това и помилвани от краля. В противен случай всички те ще бъдат разстреляни. Тая версия Търбич повтаря всеки ден и пред родителите на арестуваните студенти.[84]

Студентите, обаче, разбират какво се цели с увещанията на „народните представители" и ги отхвърлят, като заявяват, че те са признали вече своите деяния и са готови с главите си да отговарят за тях. Тогава сръбските официални власти предизвикват отлагане на процеса, който първоначално е насрочен за 15 ноември 1927 г. Формално той се отлага по искане на „защитниците" на подсъдимите, които протестират против това, че властите не им дават достъп до всички материали по обвинението, като обвиняват и председателя на съда, че не е безпристрастен към делото.[85] Истинската цел на този ход обаче е да се спечели време, докато сръбското правителство, чрез заплахи и обещания за „незабавно освобождение", принуди студентите да не признават посочените в обвинението на полицията факти, да не се защитават като българи и да не говорят за наличието на сръбското робство в Македония.

Два дена преди началото на процеса, на 3 декември 1927 г., В. Търбич в интервю пред белградския вестник „Балкан" „обвинява" сръбската полиция в това, че създава изкуствени процеси в Македония. Той изтъква още, че по някакъв фатален ред на нещата тя е стигнала дотам да съдействува на македонския комитет (ВМРО) да създава „афери" в Македония, потребни му пред европейското обществено мнение. Търбич заявява, че студентската „афера" е позор и провал за Сърбия, понеже арестуваните се третирали като българи от всички държавни органи, които искат и в деня на процеса студентите да се изявят като такива, да говорят най-лошото за сръбската държава и с това да се оправдаят действията на полицията, която ги е арестувала и малтретирала.[86]

През цялото време на следствието, от арестуването им до насрочения за втори път процес, затворените студенти се намират в постоянна връзка със своите неразкрити другари от ММТРО. Тя се осъществява чрез девойките, членове на Тайната организация на македонските българки, както и чрез техни близки, които редовно внасят в затвора шифрована информация за всичко, което става навън. От нея студентите научават, че цялото българско население в Македония духовно и морално е с тях, че в цяла България и в различни страни на Европа се пише в тяхна защита и пр. От своя страна те пък дават сведения за положението си в затвора, за отношението на сръбските власти към тях, от които светът научава за страшните инквизиции, прилагани от „отговорни" и „неотговорни" следователи, довели не един от задържаните до полудяване или до полуживо състояние.[87]

Апели и изложения до всички правителства в света, до ОН, до десетки студентски, културно-просветни и обществено-политически органи-

зации, в защита на арестуваните в Скопие студенти, изпращат Македонският студентски съюз в чужбина, студентското дружество „Вардар" в София, Македонският младежки съюз в България, емигрантските политически организации на македонските българи в САЩ и Канада, Националният комитет на бежанските организации в България, Българският народен студентски съюз, Съюзът на българските юристи, Съюзът на българските журналисти, Синодът на българската православна църква, ЦК на ВМРО, ЦК на ВМРО (об.) и др.[88] Всички тези организации, официални и нелегални, апелират към политическите фактори и общественото мнение в света да се застъпят незабавно за спасяване живота на затворените и измъчвани български студенти, жертва на сръбския шовинизъм и терор. Единствената вина на арестуваните се състои в това, че открито или тайно са изявявали своята българска национална същност.[89]

В подобен дух са написаните и изпратените от българите студенти в Скопския университет, т.е. от неразкритите членове на ММТРО, няколко открити протести-писма до сръбската общественост. В едно от тях, датиращо от октомври 1927 г., изпратено до видни сръбски общественици, се изтъква, че единствената вина на арестуваните около 40 студенти, българи от Македония, следващи в Скопие, Загреб и Белград, е, че у тях сръбската полиция е намерила българска научна и художествена литература и вестници. За това си деяние те са подложени на нечувани, нечовешки инквизиции. За илюстрация в писмото се изтъкват само няколко примера. Борис Андреев от Велес, студент по ветеринарна медицина в Загреб, е подложен на следните мъчения — побой до изгубване на съзнание, забиване на игли под ноктите, горене с нажежено желязо по гърдите и ръцете, изкарване нощно време вън от града пред изкопан гроб и заплашване с убийство. И всичко това, за да направи исканите от полицията признания. Подложени на изтезания, студентите Кирил Вангелов и Кирил Димов от Щип изгубват умствените си способности, а Тома Петров от Скопие, студент по право в Белград, се намира на смъртно легло. Тодор п. Йорданов от Кочани, студент по медицина в Белград, като разбира какви ужаси го очакват, ако полицията го залови, а вече знае, че тя го търси, на гара Земун се хвърля под колелата на бързия влак. „На вас ви е известно, почитаеми господине, се заявява в откритото писмо, че сръбските власти, след завладяването на Македония, прогониха всички български учители, свещеници, владици, лекари, адвокати, журналисти, родени и живущи в Македония, та по тоя начин по-лесно да се сърбизират македонските българи. Посредством физически терор спрямо по-старите, чрез казармена дисциплина и строгост спрямо по-младите, посредством разпространяване заблуди сред децата чрез училищата, сръбските власти мислеха, че в 10 — 15 години ще направят от македонските българи — сърби. Особено големи надежди възлагаха те на училищата, като вярваха, че възпитаниците от тях ще излязат със сръбски дух. Измамен в своето очакване, сръбският шовинизъм взема сега своите жертви от тия, които, въпреки че са преминали всички асимилаторски мародерства на сръбското училище и университет, са запазили своето национално съзнание".

Напомняйки на сръбските общественици, че правото на национално самоопределение е неотменна част от духовното битие на всеки народ, че човешката съвест още през XVIII век е осъдила инквизиторските методи при съдебно следствие и наказание, студентите от Скопския универ-

ситет апелират към тях да издигнат глас в защита на арестуваните и измъчваните от сръбската полиция студенти и срещу това посегателство върху най-елементарните права и свободи на човека и гражданина в Македония.[90]

Цялата тази пропагандна кампания в защита на студентите в Скопие, кара сръбското правителство да бъде още по-щедро в „обещанията" си пред тях за „оправдаване" и „освобождаване" при условие, че студентите не се защитават и изявяват като българи пред съда. Дейците на ММТРО обаче разбират какво означава това и държат на своето — т.е. да направят колективна защита на своята дейност и да говорят открито за робското положение във Вардарска Македония, независимо от последиците. Тогава сръбските власти решават да им въздействуват по друг начин — прибягват към услугите на влиятелни местни българи. Най-много в това отношение се проявява Д. Караджов от Щип, кмет на града, чийто брат Кирил Караджов е сред арестуваните като член на ММТРО. По нареждане на сръбските власти той всеки ден посещава студентите в затвора, за да ги моли и да настоява пред тях колективно и индивидуално да проявят „разум", за да спасят живота си. Той лично им „гарантира", че ще бъдат освободени и помилвани от краля, ако пред съда отричат казаното от тях пред следствените органи и не признават, че са били членове на ММТРО. В този дух той обработва и бащите на всички студенти.[91]

В резултат на това три дни преди началото на процеса настъпва „пропукване" в студентското единство. Най-напред братът на Д. Караджов — К. Караджов, а след него и някои други студенти започват да се разколебават. Те заговорват, че щом могат да се „спасят", защо трябва насила да вървят към смъртта, че оправдани и освободени те ще продължават борбата и по-нататък. Един ден преди процеса студентите изоставят подготвения първоначално план за защита и решават всички да отричат членството си в ММТРО.[92]

Узнавайки за това решение, в деня на започване на процеса, в. „Македония", излизащ в София, между другото пише, че сръбските власти са отложили умишлено неговата първоначална дата, за да спечелят време и да обезсилят обвиненията, които биха чули от съдебната зала срещу своето господство в Македония, да отслабят интереса към този процес, да попречат на чужди кореспонденти и други лица да следят неговото развитие, да скрият по този начин истината за ада в Македония, която непременно ще блесне, когато студентите заговорят за своите „престъпления". „Но каквото и да правят поробителите — четем по-нататък във вестника, каквито и високи прегради да издигат около Македония, това малко ще им помогне, защото никога не е имало достатъчно силни вериги да оковат истината, когато тази истина е говорила чрез страданията и борбите на цял един народ".[93]

На 5 декември 1927 г. съдът започва своята работа. В цяла Вардарска Македония е обявено военно положение. Всички улици и кръстовища в Скопие и неговите околности са блокирани от войска и полиция. Присъствуват няколко чуждестранни журналисти. Отсъствуват само български, на които сръбските власти не разрешават да влязат изобщо в пределите на СХС кралство по време на процеса.[94] Съдът се председателствува от Никола Велкович (същият, поради чието привидно пристрастие е отложена първата дата на процеса), а негови членове са Милан Маринкович и Б. Шуменкович.

Заседанието започва с прочитането на обвинителния акт от прокурора Божидар Петрович, за чиито съществени моменти вече споменахме. Представят се и доказателства, между които уставът на ММТРО, няколко броя на в. „Македония", една изкусно гравирана кама (над която членовете на ММТРО са се клели), личният дневник на Д. Гюзелев, стенографски бележки с информация от военен характер, 25 г железен витрол и различни други химически съставки и елементи.[95] По искане на защитата председателят показва устава на ММТРО на присъствуващите. Той е написан на пишеща машина на книжовен български език, като е използувано специално платно. В долната част на корицата му е разположен кръгъл печат с надпис: „ЦК на ВМРО", а в средата на същия друг — „Свобода или смърт".[96] Почти целият доказателствен материал е намерен в дома на Д. Гюзелев. У другите обвиняеми са намерени фотографии на Хр. Ботев, легитимации на сръбски запасни офицери, българска научна и художествена литература.[97]

След прочитането на обвинителния акт започва разпитът на подсъдимите. Съгласно предварително взетото решение всички до един заявяват, че за първи път в полицията са чули за ММТРО, че обвинението е скалъпено от нея. Те изтъкват, че са били жестоко бити, изправяни нощно време пред изкопан ров, с насочено срещу тях оръжие, или връзвани с въже и спускани в студените води на Вардар. Тези мъчения са ги принудили да подпишат полицейските протоколи.[98]

Пред съда пръв се изказва главният обвиняем Д. Гюзелев. Между другото той заявява, че като човек, който се е родил тук, в Македония, не може да остане безучастен към това, което става в неговия роден край. Говорейки за непоносимия национален и политически гнет, той заявява, че сръбските власти са начертали един план на културна политика, която народът във Вардарска Македония не може да приеме. Този план (сърбизирането на българското население — б.а.) е погрешен, а правителството го прокарва с насилствени средства. „Права в Македония няма. Властите, продължава подсъдимият, мислеха, че с един удар ще променят националното съзнание на тукашното население. Това обаче не им се удаде. Народът се отнася отрицателно към цялата сръбска политика и отговаря със съпротива." По-нататък той изтъква, че са правени стотици опити, под най-различни форми, да се разреши на младежта във Вардарска Македония да се организира в легални културно-просветни дружества, на които сръбските власти са се противопоставяли с най-груби мерки. На населението тук не се разрешава да има свои народни представители, свои кметове в общините, аграрният въпрос не се разрешава в негова полза, а сръбският полицейски апарат е непоносим. Затова населението тук непрекъснато се бори срещу властите. Именно по тези причини, той и неговите другари са арестувани. Те са искали да обединят интелигенцията и да се борят за правото на населението в Македония да се организира национално и политически, както това правят всички останали народи в тази държава. Те са считали за свой дълг да живеят и се борят за интересите на своя народ, защото неговите жизнени интереси са и техни интереси.[99]

Подсъдимият Харалампи Фукаров също заявява пред съда, че той и неговите другари като синове на Македония и носители на младежка и прогресивна идеология не са могли да не се занимават с въпроси, отнасящи се до положението и интересите на населението тук. Неведнъж те са

искали от властите да им се позволи да се организират на народностни и политически начала, както това е разрешено на „ужичани", „тимочани", „херцеговчани" и пр. „Целта на едно такова организиране в Македония би била чрез съвместна работа да подпомогнем икономическия и културния напредък на народа в Македония, да съдействуваме да изберем из своите среди народни представители за парламента, които да защитават неговите права и интереси и т.н." — подчертава Фукаров.[100]

Щерьо Бозлов в изказването си изтъква, че според него е било наложително и особено необходимо да се организира подрастващото образовано поколение, защото Вардарска Македония след войните е останала без интелигентни хора. „Затова, заявява той, от войните (1919 г.) насам тук нищо не се прави. Оттук идва и идеята на нейните синове да се организират на културна почва. Сръбските власти обаче забраняват на младежта да се организира даже в спортни клубове. Докато преди войните в градовете на Македония е цъфтяла търговията и културният живот, сега всичко е унищожено. Затова населението тук с нетърпение очаква своята младеж да встъпи в живота и да подобри непоносимото положение". Такава именно е била целта на нейното организиране. Вместо това, сръбските власти я поставят на подсъдимата скамейка.[101]

В своето изказване Д. Чкатров нашироко разобличава престъпленията на сръбските власти по отношение на подчиненото им население във Вардарска Македония, като заявява, че той винаги е протестирал открито против всички представители на сръбските власти, защото те са много по-лоши от някогашните турски бейове. Сърбите пращат тук чиновници и жандарми морално разложени, които населението не може да търпи. „Затова ние ще се защитаваме срещу насилието — заявява той, безпощадно ще разобличаваме всеки сръбски злодей и ще го представяме в истинската му светлина. Ако вие ни осъдите, осъждате цяла Македония".[102]

В продължение на четири дни — 5, 6, 7 и 8 декември 1927 г., един след друг в този дух се изказват всички подсъдими. Макар и предпазливо, те казват пред съда истината за робското положение на българското население във Вардарска Македония, което е лишено от основните национални, граждански и човешки права. Косвено или пряко те разобличават сръбската асимилаторска политика, подчертавайки, че населението в Македония няма да приеме да бъде сърбизирано. Въпреки че отричат членството си в ММТРО, всички изтъкват, че са били длъжни да се организират и да изпълнят своя дълг за подобряване участта на своя народ, потиснат национално и обезправен политически.[103]

На процеса са призовани и разпитани и десетки свидетели. Всички сръбски чиновници, призовани за свидетели, поддържат обвинението и се изказват срещу подсъдимите. Обратно, призованите местни хора, познаващи студентите, до един, макар и с риск да бъдат санкционирани, изричат подходящи думи в тяхна защита.[104] Единствено предателят Иван Гаврилов, пощенският чиновник от Гевгели, се явява в качеството си на свидетел на сръбската полиция. Той заявява пред съда, че ММТРО е била създадена отпреди, че всички подсъдими са нейни членове и че те са изпълнявали нареждания на ВМРО.[105]

Съдът не уважава нито една от молбите на подсъдимите за свидетели по делото да бъдат призовани хора, посочени от тях. Прокурорът и председателят на съда не разрешават да се явят като свидетели на студен-

тите бивши министри и най-видни политици, като д-р Анте Трумбич, д-р Секула Дърлевич и Райко Йованович. На студентите не се разрешава да наемат и свои адвокати защитници. Затова съдът им назначава служебна защита, като няколкото адвокати — сърби, си разпределят помежду си подсъдимите, които ще защищават.[106] Поради тази причина защитата на обвиняемите не играе почти никаква роля в хода на процеса. Адвокатите в повечето случаи не излизат извън рамките на онова, което казват студентите — т.е. че не са членували в ММТРО и че са измъчвани от полицията при водене на следствието. Все пак в техните изказвания се прокрадва и по някоя интересна и вярна мисъл.

Защитникът на Д. Гюзелев, Й. Шопов, Бл. Монев, Ем. Чучков и Д. Дацев — Драгустин Тасич, започва своето изказване с това, че този процес е голямо политическо събитие, което засяга не само Скопие и „Южна Сърбия" (т.е. Вардарска Македония), но че той е предизвикал интерес и далеч извън пределите на СХС кралство. Този процес според него е трябвало да се избегне, защото той е придобил политически характер и е създал такава психоза, че всеки тук трябва добре да обмисли какво говори. Що се отнася до обвиняемите, той е склонен да им вярва, че те са невинни, че и да е вярно това, в което се обвиняват, то те са го направили под натиска на ВМРО.

Тасич изтъква, че македонският въпрос не е нов и че за Македония са се водили три войни. Логично е сърбите да бъдат доволни от днешното разрешение, но българите не. „Най-важният въпрос и в тоя случай, продължава той, е все пак ВМРО. Достатъчно е да се знае каква е тази организация, с която обвинението свързва тези млади хора. За цял свят тя е една от най-силните национални организации, срещу която се борят всички съседни държави. Много е съществен въпросът доколко ние, съзнателно или несъзнателно засилваме тая организация." По-нататък Тасич посочва, че в Македония има един нерешен национален въпрос, нерешен кредитен въпрос, нерешен въпрос за чиновниците и пр., които възбуждат недоволство сред тукашното население. Тук трябва да се създаде възможност за нормален живот. Когато някой е свободен политически, той няма никакви причини да образува нелегални организации и комитети. Изтъквайки, макар и неволно, истинската причина за процеса срещу студентите, Тасич заключава, че неговите доверениици не са ориентирани политически и трябва да бъдат освободени.[107]

Другият адвокат, Силвио Барух, защитник на Б. Андреев, П. х. Панзов и Г. Манев, също изказва интересни съображения. Той упреква сръбската преса, която е представила арестуваните студенти в най-черни краски. Тя именно е повлияла и на прокурора, който е отправил най-тежки обвинения по отношение на всички тези млади хора, които уж чрез своята тайна организация са целели чрез едно общо въстание да откъснат Македония от „нашата държава". Такава цел, според Барух, си поставя ВМРО, която служила на чужди интереси. Но неговите клиенти нямали никаква връзка с тази организация. Те искат нещо друго — да живеят в политическа свобода, като всички останали народи в „държавата".[108]

Много по-внимателен е тонът и езикът на адвокатите Йован Грубич, Бора Янкович, Джордже Джукич и Б. Пянчич, защитници на останалите подсъдими. Всички те „апелират" техните клиенти да бъдат освободени или да получат минимални наказания, като все пак това оставят да реши съдът.[109]

Само адвокатът Анте Павелич — хърватин по народност,* защитник на Б. Андреев, К. Караджов и Хр. Кимов, защищава истински подсъдимите. Изтъквайки, че той отхвърля всички обвинения към подсъдимите, особено тези, че били „платени агенти", той подчертава, че академичната младеж във всички страни е най-жива и жадна за дела. Тя е идеална и на нея никога не е плащано. Тъкмо затова младежта на Македония, която е на подсъдимата скамейка, не може да бъде обвинявана по този начин, и то от прокурор, представител на една държава, която с камшик и приклад насилва към асимилация душата на всички граждани тук. „Тази младеж трябва да се сравни с онази, която създаде Ирландското движение, тази, която в Хърватско се бори за неприкосновеност на нейния език. Да я сравним с оная, която носи народните идеали у всеки народ" — посочва А. Павелич.

По-нататък той открито разобличава великосръбската политика на терор и денационализация на българското население, като изтъква, че именно тази политика е причина младежите тук да се организират, да мислят и се борят за бъдещето на своя народ. „Македония, заявява той, съществува, тя не е неизвестна. За нейното освобождение през турския режим се е борило цялото ѝ население. Цял свят следеше тая борба със симпатии. През 1912 г. Македония беше разделена, но борбата за нейното освобождение не престана. Ако се вземе предвид всичко това, лесно ще се разбере защо има тук хора, които и сега мислят за своята родина. Неслучайно от 1918 г. до днес повече от 50 000 души в Македония са подведени под отговорност и са минали през тъмниците. Обстоятелството, че хората тук се чувствуват българи не може да бъде причина да се формулират политически обвинения, както се постъпва от съда в случая. Тук живеят българи и те трябва да притежават всички права, за да могат да живеят. Пуснете тези млади хора, заявява той в заключение, те са необходими на своята родина и на своя народ."[110]

Съдът отхвърля доводите на защитата и на обвиняемите, че са били малтретирани, че техните признания пред следствените власти са били изтръгнати по насилствен начин под претекст, че това с нищо не можело да се докаже. В своята заключителна реч прокурорът Божидар Петрович между другото заявява: „Поддържам своето обвинение. От хода на целия процес ясно може да се види, че ВМРО е намерила обвиняемите и ги е убедила да станат нейни агенти за разрушаването и погребването на държавата и че обвиняемите напълно съзнателно и с най-голямо усърдие са приели и са вършили всичко що им е възлагал комитета". Ето защо той категорично настоява съдът да не проявява милост и сантименталност, а да определи най-строго наказание — смърт, за обвиняемите, предвид на тяхната интелигентност и „опасна разрушителна дейност".[111]

Скопският студентски процес намира широк отзвук в чужбина. Симпатиите на световната общественост към българските студенти, съдени в Скопие, специално на студентските и другите прогресивни организации и дружества се изразяват във всекидневни публикации в европейския печат, в протестни студентски митинги в София, Виена, Берлин, Лайпциг и др.[112] Поради тези обстоятелства, както и поради стремежа на

---

*По това време Анте Павелич е обикновен адвокат в Загреб. По-късно става отявлен фашист. По време на Втората световна война застава начело на т. нар. независима Хърватска държава.

сръбското правителство да намали политическия ефект на процеса, съдът не налага смъртни присъди на създателите на ММТРО. Но той им отрежда многогодишни и тежки каторжни наказания. На 10 декември 1927 г. председателят на съда прочита присъдите. Д. Гюзелев е осъден общо на 30 години затвор, но тъй като според сръбското законодателство максималната присъда, която може да получи един подсъдим,е 20 години, той е осъден на 20 години строг тъмничен затвор с тежки окови. Ив. Шопов е осъден на 20 години, Д. Нацев на 15 години, Д. Чкатров на 10 години, Х. Фукаров на 5 години, Т. Гичев на 5 години, Б. Андреев на 5 години, Щ. Боздов на 5 години, Б. Светиев на 5 години — всички на тъмничен режим и с тежки окови.[113]

Останалите подсъдими — Петър х. Панзов, Кирил Вангелов, Георги х. Манев, Христо х. Кимов, Мано Чучков, Кирил Кузманов, Благой Монев, Тодор Христов, Страхил Иванов, Кирил Караджов и Йордан Сапунджиев, са признати за „невинни" и освободени. Сръбските власти не осъждат на смърт младите български революционери, но и не освобождават всички, както това им обещават преди процеса Д. Караджов, В. Трънбич и други сръбски политици.[114]

Така през декември 1927 г. приключва един от най-големите и шумни политически процеси в Македония, устроен от шовинистичната сръбска буржоазия срещу младата българска интелигенция. Този процес има огромно историческо и политическо значение за борбите на българите във Вардарска Македония. Той нанася съкрушителен удар върху сръбските планове, програми и декларации, според които чрез училищата и университетите младежта във Вардарска Македония трябва да бъде посърбена в продължение на един десетгодишен период (1918 — 1928). Те са безвъзвратно компрометирани тъкмо от тази младеж, на която поробителите се надяват.

Както вече споменахме, процесът срещу българските интелектуалци в Скопие, известен в историята като „Скопския студентски процес", получава по това време изключителен отзвук в балканските страни и в Европа, който тук не е предмет на разглеждане. В значителна степен за това допринася и самият сръбски печат, който от деня на арестуването на студентите до осъждането им непрекъснато дава подробни сведения за тях като за създатели на ММТРО, която си е поставила за цел да откъсне Вардарска Македония от СХС кралство и да я присъедини към България. Цялата сръбска преса непрекъснато призовава властите и съдиите да накажат най-строго тези български „комитаджии" „бандити", „разбойници", „наемници", „платени български агенти", „оръдия на ВМРО" и пр.[115]

Тази войнственост на сръбския печат по отношение на членовете на ММТРО предизвиква голям интерес в редица европейски страни. Десетки журналисти от различни вестници и агенции се отправят към Скопие. След отлагането на първоначалната дата на процеса сръбските власти не позволяват повторното завръщане на по-голяма част от тях.[116] На много от присъствуващите властите цензурират кореспонденциите им и забавят с по 24 часа тяхното изпращане, с оглед първите информации да бъдат предадени от белградската телеграфна агенция, отразяваща сръбските версии по процеса.[117]

В съдебната зала обаче присъствуват и близки на подсъдимите, девойки, членки на Тайната организация на македонските българки. Те

успяват да стенографират подробно развоя на целия процес, с неговите въпроси, отговори, изказвания и пр. По канали на ММТРО тези сведения се изпращат във Виена, а оттам под формата на „бюлетини на процеса", секретариатът на македонските студентски дружества ги изпраща до редакциите на повече от 500 вестници и списания, телеграфни агенции, студентски дружества и външни министерства в цяла Европа.[118]

Представители на македонските студентски дружества в различни градове на Западна Европа правят над 200 писмени или устни опровержения и разяснения в различни вестници, списания и редакции по повод на публикувани неверни и клеветнически статии, по отношение на истината за процеса и съдбата на българските студенти в Скопие.[119]

В донесение на секретариата на студентските дружества в чужбина от февруари 1928 г. се съобщава, че от арестуването на студентите (юни 1927 г.) до приключването на процеса (декември 1927 г.) общо в европейските вестници, списания и бюлетини се появяват над 4000 съобщения, статии, телеграми, коментарии и пр. по студентската „афера" в Скопие. В тях се застъпват различни становища, но във всички се говори за Македония, популяризира се нейното име и дело. Най-важното според донесението е, че за културната обществена съвест в Европа този процес има епохално значение, защото на политическата сцена се явява младата българска интелигенция, излязла от сръбските училища и университетите, обвинявана сега открито от сръбските власти в тайна конспиративна дейност за откъсване на Македония от СХС кралство.[120]

Месеци наред българската културна общественост и ежедневният печат също се занимават със скопската „афера". Открито или с известна предпазливост, българската преса посочва истината за трагичното положение на българското население в Македония, логична последица от което е и арестуването, и жестокото преследване от сръбските власти на неговата млада интелигенция. Всички вестници са единодушни по въпроса, че този процес погребва завинаги сръбските тези, че в Македония няма българи. Така например в. „Знаме" в броя си от 12 декември 1927 г. пише, че „Скопския процес е излишно, но блестящо доказателство за пълната несъстоятелност на сръбската теза, че населението в Македония не било българско. Чрез него, продължава „Знаме", Белград сам признава, че България не е виновна за това, което става в Македония, че въпреки един безпримерен терор националното самосъзнание на македонските българи е несъмнено, тъй като е несъмнена и волята му да се бори докрай за своето освобождение".[121]

Според в. „Независимост", в броя му от 13 декември 1927 г., Скопският процес не се обхваща от юридически норми. Всичко около него — полицейско дознание, съдебно следствие и съд, не е нищо друго освен опит за прикритие на държавната сръбска политика да потиска националната съвест на населението в Македония, да скрие от света, че македонците са българи. „Държава, която със силата на най-тежките и варварски преследвания иска да убие националната съвест на цял един народ, да обезличи националното му съзнание, за да му натрапи своята националност, такава държава — заключава вестникът — върши национално убийство и е престъпница."[122]

В броя си от същата дата друг вестник — „Зора", между другото изтъква, че провежданият процес срещу студентите в Скопие категорично опровергава сръбското становище, че в Македония има сърби. „Наред

с историка, етнографа, сега идва и сръбският прокурор, за да разкрие една действителност и да открие твърди българи в Щип, в Скопие, в Струмица, Ресен, Прилеп, Гевгели и пр. Да разкрие не само тях, но и тяхната организация (ММТРО), предназначена да съхрани националното им съзнание. Обвинителният акт на скопския прокурор, продължава вестникът, който разкрива революционни младежки организации във всички градове на Вардарска Македония, е един съкрушителен удар на опитите да се държи България отговорна за това, което става в Македония, и още едно доказателство, че българското национално съзнание в Македония е не само отричано, но и въведено до степен на престъпление."[123]

В друг брой същият вестник, правейки основен преглед на обвиненията срещу студентите, пише, че всъщност на подсъдимата скамейка в Скорие сръбските власти са поставили българското национално съзнание, българския език, българската култура, българската книга, въобще българите в Македония.[124] В подобен дух събитието се коментира от почти всички вестници в България по това време.

Най-много акции и мероприятия в защита на арестуваните и съдени дейци на ММТРО провеждат различните бежански организации на македонските българи в свободна България. Освен многобройните изложения, меморандуми и паметни бележки, изпращани чрез различни организации до ОН и световната общественост, чрез който се апелира за намеса и закрила на арестуваните студенти, в. „Македония" ежедневно като във фокус събира и обнародва цялата официална информация около процеса, идваща от различни чуждестранни и български източници. Сп. „Родина", орган на Македонския младежки съюз, сп. „Илюстрация Илинден" и сп. „Македонски преглед" също обнародват редица статии по този въпрос.[125]

Коментирайки завършилия процес в Скопие, в. „Македония" изтъква, че най-после обвиняемите младежи са чули думата на съда. Те са съдени затова, че са търсили пътища за защита и освобождение на поробена Македония. „Най-важното в тоя процес според вестника е фактът, че въпреки всички сръбски машинации, пред една обществена трибуна излязоха 20 души млади интелигентни българи — синове на Македония, които бяха съдени, защото обвиняваха, и то много по-силно, по-дълбоко и по-съществено за робското положение на българите в Македония, отколкото онова, което съдът даде с присъдата като официален отговор на тоя шумен процес."[126]

„Скопският процес, четем в друг брой на в. „Македония", сложи окончателно край на една голяма сръбска лъжа, че Македония е „Южна Сърбия". Пред съда е разкрита истината за Македония. Тя е чужда на сръбските поробители, има своя българска история, душа и съзнание. Затова в този процес беше съдена самата Македония. В лицето на своите млади синове тя е работила за своето освобождение".[127]

Органът на ВМРО в. „Свобода или смърт" пише, че издадената в Скопие полицейска присъда е варварска, отмъстителна, позорна за всяка правова държава. С тази присъда сърбите още веднъж убеждават света, че са в безпощадна война с цяла Македония. Но ако сърбите мислят, че по тоя начин ще разрушат освободителното дело на македонските българи, те ще дочакат само разгрома на своята тирания в Македония, заключава вестникът.[128]

В статия на Г. Кулишев, обнародвана в сп. „Родина", се изтъква, че за процеса в Скопие ще се говори дълго време, защото значението му е много по-дълбоко и по-дълготрайно, отколкото са предполагали сръбските власти, които го създадоха, увлечени от шовинизъм и българоненавистничество. За тях, изтъква авторът, е било лесно да хвърлят младите българи в затвора, да ги инквизират, да ги осъдят, но те никога няма да могат да изтрият моралните и политическите последици от поражението си в този процес. „Той събори преградата, която закриваше от очите на света днешната действителност във Вардарска Македония — подчертава Г. Кулишев. Много сръбски легенди, поддържани досега чрез една упорита и скъпо платена пропаганда, се сгромолясаха в един миг, при непосредствения допир с факти и истини, които не можеха да бъдат нито отречени, нито опровергани".[129]

Много важно е мнението и на самата ММТРО за процеса срещу нейните ръководители, идеология и същност. В обширно донесение от края на февруари 1928 г. до ЦК на ВМРО между другото се изтъква, че събитията, които са станали със студентския процес и около него (убийствата на генерал Ковачевич и В. Прелич), са се превърнали в епоха в борбата за освобождение на Македония. До този процес свършва едно време, а с него започва друго. Дотогава тайно — сега открито. Епохалното е в това, че на сцената открито излиза младата българска интелигенция. Две основни неща са се наложили като най-важни от тези разкрития за националноосвободителната борба пред самата Македония и пред света. Страшната изненада за Сърбия и неговото ехо в душите на поробеното население в Македония.

„Пред сърбите — продължава донесението — стоят унищожени цели десетгодишни усилия да посърбят учащата се младеж в Македония, надеждата, опората на всичките им асимилаторски планове, блянът на тяхното властвуване в Македония. Никога по-голямо разочарование не е изпитвало цялото сръбство в стремежите му да погълне македонските българи. Цяло едно младо поколение, което те смятаха, че държат в ръцете си вече 10 години, почвайки от първите класове на прогимназиите, гимназиите и свършвайки с университетите, мислеха, че са го спечелили или пък купили със своите пари, разни облагодетелствувания и пр. Това поколение обаче излезе най-голям враг на всичко сръбско в Македония."

От друга страна, цяла Македония е възбудена и заживява с едно необикновено вълнение за съдбата и делото на своите млади синове, на своята интелигенция. Защото жертвите са от всички градове и краища на поробена Вардарска Македония. Тъкмо затова студентският процес предизвиква една истинска голяма революция в душите на българското население. Той повдига и затвърждава борческите съпротивителни сили на поробените, нанася страшен удар на сръбското асимилаторско дело и мракобесие, ехото му се разнася по целия свят, където по-често се заговорва за Македония, за нейната борба и съдба.[130]

Провалът, обезглавяването, жертвите и трудностите, които ММТРО преживява през 1927 г., не повлияват върху дейността на младежката организация. Напротив, тя прави много промени в своята тактика и методи на работа, потъва в дълбока нелегалност и продължава активно и непрекъснато своята национално-просветна и революционна дейност.

3. ПРОМЯНА В ТАКТИКАТА И ПРОДЪЛЖАВАНЕ НА БОРБАТА НА ММТРО ЗА НАЦИОНАЛНО САМОСЪХРАНЕНИЕ И ОСВОБОЖДЕНИЕ

Първата грижа на останалите на свобода членове на ММТРО след разкриването и арестуването на техните ръководители е да се укрият и да приберат на безопасно място архивите на организацията. Поради чудовищните инквизиции, на които са подложени арестуваните, е необходимо да се изясни какво още е известно на полицията, няма ли да се стигне до пълно разкриване на организационната мрежа.[131]

Около месец след първите арести Д. Гюзелев успява да изпрати от затвора шифровано писмо до намиращите се на свобода членове на ММТРО. В него той съобщава кои от тях са известни на сръбската полиция, за да могат да избягат зад граница или да се укрият в самата Македония или Хърватско. По този начин няколко души са спасени от арестуване. Имената на арестуваните главни петари на ММТРО са намерени в списък, заловен при третия обиск на сръбската полиция в дома на Д. Гюзелев в Скопие. Нито едно друго име освен фигуриращите в този списък, обаче не става известно на сръбските власти по време на шестмесечното разследване.[132]

При това положение, намиращите се на свобода дейци на ММТРО постепенно започват да излизат от „потайност" и „полулегалност". Обект на техните разговори и дискусии стават наскоро разиграли се събития и съдбата на започнатото дело. По настояване и на задържаните членове на организацията идеята за организиране на нова обща сбирка на ММТРО, на която да се разгледа създалото се положение и да се избере ръководен център на младежката организация, не се изоставя. Това се съобщава в специално донесение на Скопската главна петорка от юли 1927 г. до ЦК на ВМРО. В него се изтъква, че „неоткритите членове на ММТРО бързо се съвземат и полагат усилия за прегрупиране и продължаване на дейността. Групите на организацията в Скопие, Велес, Битоля, Щип, Струмица, Прилеп са здрави, бодри и продължават да работят. Студентството, се изтъква в доклада, се компрометира, но младежката революционна и културно-национална дейност ще продължават, защото най-активните групи на ММТРО са непокътнати. Сега обаче се налагат още по-сериозни изводи за цялостната организационна дейност и устройство на ММТРО".

Най-важното в този момент според изложението е да бъде организирана и проведена провалилата се обща сбирка, на която да се избере и конституира отдавна замислената водеща „подцентрала" на ММТРО, която да приеме програма за действие, съобразно с новите условия и строго да разпредели и направлява работата на всички членове, особено на студентите по окръзи. Но след излизането от строя на ръководните лица, е особено необходимо много добре да се обмислят кандидатурите за централно ръководство. Тези, които ще бъдат избрани начело на младежката организация, трябва да отговарят с „Да" на Дамевия въпрос — „Готов ли си да умреш за Македония?". В донесението се изтъква още, че най-голяма активност при възстановяване и поддържане на връзките между различните групи на ММТРО за по-безопасно развиват членките на Тайната организация на македонските българки. Те заедно с незаподозрените членове на ММТРО. организират по всички градове движение сред населението за събиране на средства за арестуваните и техните близки, тормозени и ограбвани непрекъснато от сръбските власти.[133]

В друг обширен доклад на дейците на ММТРО в Скопие от октомври 1927 г. до ЦК на ВМРО се заявява, че става все по-трудно да се организират срещи между студентите, тъй като сръбските власти са ги поставили под наблюдение, за да осуетят каквато и да било акция или проява от тяхна страна. Цялата работа сега се върши от онези членове на ММТРО, които не са ученици или студенти. Това е още едно доказателство, че нейните ръководители са били прави в настояванията си те да бъдат приети в редовете на организацията.[134]

Макар че основната част от членовете на ММТРО не са разкрити, и в няколко доклада и известия на нейни дейци от Скопие до ЦК на ВМРО се изтъква, че дейността на организацията продължава с голяма предпазливост, че отложената сбирка ще се проведе и че промяната в ММТРО се заключава само в избирането на нови ръководни лица, на практика това обаче става по-трудно осъществимо.

Главните петари в Скопие, Битоля, Велес, Щип, Охрид и неразкритите ръководители на ММТРО по силата на завареното положение остават и занапред начело на младежката организация. От затвора Д. Гюзелев изпраща шифровано писмо до Ив. Бояджиев, избягал след провала във Виена, на когото съобщава имената на онези отговорни дейци на ММТРО, намиращи се на свобода, с които той трябва да продължи дейността на организацията.[135] От Виена Ив. Бояджиев се свързва с Кирил Ципушев и Кирил Татарчев, студенти в Белград, чрез които през октомври 1927 г. изпраща шифрована инструкция до всички петорки на ММТРО във Вардарска Македония. В нея на окръжните петорки се възлага, където това е възможно, те да продължават своята дейност организирано, а където не — всеки отделен член да действува самостоятелно за поддържане духа на младежта и населението, съобразно със съществуващите условия във всеки окръг. Всичко трябва да се върши така, че по-нататъшни разкрития да не се допускат, като в практическата дейност да се включват само онези младежи и девойки, които са вън от всякакво подозрение от страна на сръбските власти.[136]

В шифровано писмо на ММТРО в Скопие, от 26 ноември 1927 г. до Ив. Бояджиев, а чрез него до Г. Баждарев в София, се съобщава, че разпространяването на българската литература и специални материали с актуална информация по положението в ММТРО след разкритията и арестите се извършва от сегашни и бивши ученици, безстрашни, готови на всякакъв риск членове на младежката организация. Между тях са Трайко Попов от Гевгелийско, Тодор Ставрев от Кавадарци, Георги Веселинов и Антон Георгиев от Струмица и др. Те успяват буквално пред очите на сръбската войска и полиция в продължение на месеци да доставят литература и организационни материали от Скопие на петорките в Щип, Велес, Кочани, Св. Никола, Берово, Радовиш и Струмица.[137] На 13 ноември 1927 г. обаче, на гара Кавадарци сръбските власти залавят идващия от Велес Трайко Попов. От него са иззети пълен куфар с българска литература, както и писма и други материали, разменяни между ученици от различни гимназии. В тях открито се говори, че българските ученици в Македония трябва решително да продължат борбата на арестуваните студенти, да се борят за освобождението на Вардарска и Егейска Македония от сръбско и гръцко робство и да ги присъединят към България. Във връзка с този провал са арестувани 9 души ученици. След мъчителни разпити и жестоки инквизиции на 15 декември 1927 г. те са изправени

пред съда в Кавадарци. Въпреки че арестуваните открито признават своите „престъпления", т.е. че са се борили срещу сръбското робство в Македония, сръбските власти ги освобождават.[138] Според Д. Гюзелев, те прибягват към тази мярка, защото един нов процес, и то след шумния студентски процес в Скопие, би потвърдил пред световното обществено мнение, че и учениците в Македония по дух и идеи са с ММТРО и осъдените студенти. А това в този момент не е от полза за шовинистично настроената сръбска буржоазия.[139]

Подобни действия на ученици и младежи по същото време сръбските власти разкриват в Битоля, Прилеп, Охрид и Кратово. След неколкомесечно задържане по нареждане на правителството в Белград, по посочените вече причини арестуваните са освободени, без да бъдат съдени.[140]

За да парализират каквато и да било дейност на българската младеж, сръбските военни и полицейски власти въвеждат обсадно положение не само в градовете, но и в цяла Вардарска Македония. За да се придвижи от едно населено място до друго, всеки студент, ученик или заподозрян младеж трябва да получи специално разрешение. Студентите пък от Македония в Скопския, Белградския, Загребския и Люблянския университет са задължени да се явяват всяка сутрин и вечер пред съответния полицейски префект, въпреки че денонощно се намират под наблюдение.[141]

Преследването на българските ученици и студенти особено силно е изразено в Скопие, където са концентрирани основните сръбски репресивни и асимилаторски центрове и институции. Там е главното средище на организацията „Бялата ръка", чиито ръководители са най-висшите официални сръбски властници в Македония, начело със скопския жупан[142]. В писмо на ММТРО от октомври 1927 г. до дейците на ВМРО се изтъква, че сръбските палачи, които са тръгнали буквално след всеки български младеж, нямат край. „Във всеки сърбин тук човек ще открие малък или голям зъл демон, настръхнал, готов да те следи на всяка крачка, да спре своя подозрителен поглед върху всеки местен младеж и да кресне при най-малкото съмнение — „бугараш", макар и да е твърдял бясно преди това, че в Македония няма българи"[143]. Най-големите българомразци, според писмото са жупанът Вилдович, юридическият референт Велимир Прелич, министър Обрадович, техните помощници Пузич, Будимирович и кмета на града Сапуджич, с цяла „глутница" детективи около тях. С особена антибългарска настървеност се отличава майор Милослав Йелич, шеф на „Бялата ръка" в Скопие, автор на десетки статии във вестниците, пълни с дива омраза срещу всичко българско.[144] Същият, в една своя статия, публикувана в белградския вестник „Правда" в броя му от 9 октомври 1927 г., под заглавие „Трима за един" пише, че за един сърбин трябва да бъдат убивани трима най-видни българи. Той изказва съжаление, че сегашните сърби не били борци като техните бащи, че малко убивали, а трябвало много повече. Затова майор Йелич призовава своите „белоруковци" да пристъпят към избиване на всичко антисръбско и по-будно българско в Македония без съд и свидетели.[145]

По време на шестмесечното разследване по т. нар. Скопска афера военната и полицейската върхушка, начело с „Бялата ръка", непрекъснато търси начин и средства задържаните студенти да бъдат осъдени на смърт или ликвидирани по друг начин. Когато под натиска на световната общественост съдът е принуден да не стига до крайност, т.е. да не из-

даде смъртни присъди за някои от арестуваните, а другите даже да бъдат освободени, не друг, а началникът на полицията в Скопие Будимирович заявява в съдебната зала на един от адвокатите — защитници на студентите: „Вие успяхте да спасите повечето от тях от затвор, но сега по-лесно ще ги стигне куршумът".[146] „Скопският процес, пише по този случай Д. Гюзелев, изменя коренно становището на сръбската полиция по отношение на създаването на процеси в Македония. За нея става най-удобно безследното изчезване на всеки обвинен българин, вместо изпращането му на съд".[147]

Положението се усложнява и от обстоятелството, че на 5 октомври 1927 г. двама младежи — Хипократ Развигоров и Илия Лилинков, застрелват в центъра на Щип жупана генерал Ковачевич. Той е един от онези великосръбски властници, прочули се със своята жестокост като асимилатори и тирани на местното българско население, изпратен лично от краля в тоя край да „пречупи" волята на щипяни, смятани от сръбските власти за непревземаема крепост на българщината.[148] Убийството на генерал Ковачевич, извършено от младежи, членове на ММТРО, се възприема от сръбските власти като отмъщение за арестуваните студенти и за измъчваните лично от него младежи в Щип. Този акт влошава още повече положението на българското население в цяла Вардарска Македония, но студентите в Скопския затвор го посрещат с възторг и удовлетворение, схващайки го като наказание от страна на ММТРО за вършените над нейните членове насилия и жестокости от сръбските власти.[149]

Веднага след студентския процес в Скопие в Белград се провеждат неколкодневни съвещания на жупаните, военните и полицейските експерти във Вардарска Македония с най-висши военни и полицейски правителствени представители, начело с министър-председателя Вукичевич. Обект на разискване е тревожното положение в Македония. Съвещанието завършва с приемане на военно-полицейска наредба, състояща се от 42 точки. В нея се изброяват всички мерки, които трябва да бъдат взети за осигуряване „безопасността" в „Южна Сърбия" срещу „българската пропаганда" и „комитаджийски акции". В този смисъл в областта на административното, просветното и културното дело се предвиждат големи промени, тъй като дотогава съответните дейци не са изпълнили поставените им „национални" задачи. Затова на най-висшите постове в Македония трябвало да се назначават не партийни, а „сръбски национални дейци", т.е. жупаните и техните помощници, а околийските началници трябвало да бъдат офицери. Наред с това върховната власт в цяла Македония трябвало да премине в ръцете на военната организация „Народна отбрана", или по-точно в ръцете на ултрашовинистичната, антибългарска организация „Бялата ръка", която на практика разполага с неограничени права и за деянията си е отговорна само пред правителството. Предвижда се също засилване на шпионската дейност в градовете и селата, особено сред младежта, като за целта щели да бъдат отпуснати неограничени средства.[150]

Противно на „обещанията" от най-високо място (от краля) за „помилване" и „освобождение" на осъдените студенти е решено те да бъдат незабавно преместени от скопския в нишкия крепостен затвор.[151] На 6 януари 1928 г. през нощта студентите са вдигнати внезапно от затворническите власти и, оковани във вериги, са откарани на гарата, която е обградена плътно от всички страни с военни и жандармерийски части.

Въпреки че официалните власти вземат най-строги мерки, вестта за тяхното преместване в Ниш да остане в тайна, тя светкавично се разнася из града, в резултат на което българското население, въпреки късния час, се озовава на мястото на събитието. Възмутените и развълнувани хора са посрещнати от войниците и жандармеристите с приклади и камшици, като на близките и на родителите на студентите не се разрешава да се сбогуват с тях.[152]

Подобни решения и действия не са нещо ново за Вардарска Македония. Нейното население е поставено извън законите и в ръцете на „неотговорните" фактори още от 1918 г. Но на практика с тези мерки официалните сръбски власти открито признават своето безсилие да пречупят националната съпротива и воля на българското население.

Те са и още едно ярко доказателство за това, че арестуваните студенти в крайна сметка са измамени, че сръбската шовинистична буржоазия не подбира начини и средства, за да компрометира делото на ММТРО и нейните основатели и ръководители. Така например с освобождаването на половината от подсъдимите, не по-малко „виновни" или „невинни" от другарите им, властите целят да предизвикат „подозрение", „недоверие", разногласие и разединение сред ръководителите на младежката организация, за да не могат в бъдеще те да представляват единна организационна и национална сила. От своя страна студентските ръководители и тези, които са в затвора, и тези, които са на свобода, настояват пред дейците на ВМРО в Скопие да бъдат предприети сериозни наказателни мерки срещу онези официални среди и личности, които организират и ръководят цялата асимилаторска и антибългарска кампания в Македония и особено спрямо лицата, свързани с делото срещу ММТРО.[153] Във връзка с това на 13 януари 1928 г., близо до „Каменния мост" на р. Вардар 25-годишната българка от Тетово Мара Бунева убива юридическия референт за Вардарска Македония В. Прелич, най-близкият човек на скопския жупан Вилдович, след което се самоубива.[154] Изборът съвсем не е случаен. Вторият човек на сръбските окупационни власти в Скопие В. Прелич започва своята антибългарска дейност като четник на сръбската въоръжена пропаганда в Македония още по време на турското робство. След войните на него управляващата великосръбска шовинистична буржоазия възлага задачата чрез „законни средства" да преследва и унищожава всеки българин, който не възприема или се съпротивлява на сръбската асимилаторска политика. Няма злодеяние срещу българското население в Скопие и Скопско, се изтъква в едно донесение на ММТРО в Скопие от февруари 1928 г. до ЦК на ВМРО, на което той да не е вдъхновител и изпълнител. Няма план за гонения на местното население, на което той да не е автор или един от авторите. Жупанът е бил винаги по-назад от него в това отношение. Най-лоша и печална слава обаче Прелич си спечелва с инквизирането на арестуваните студенти в Скопие. Той е автор и изпълнител, се изтъква още в донесението, на всички душевни, морални и физически мъчения над тях. Месеци наред, всяка нощ, той будува в полицейския участък, чакайки инквизициите над даден студент да достигнат своя връх, за да пристъпи към изтръгване на „признанията". В гоненията си срещу студентите и всичко българско в Македония В. Прелич надминава дори самия Ж. Лазич, началник на обществената безопасност на СХС кралство. Неговото убийство от Мара Бунева, се заключава в донесението, е посрещнато с неописуема ра-

дост от осъдените и намиращите се на свобода студенти, от младежта и цялото българско население в Македония.[155]

На въпроса на сръбския офицер, който пръв пристига на мястото на атентата, защо е убила Прелич, още неиздъхнала от раните на собствените си куршуми, М. Бунава отговаря: „Заради мъченията, които той извърши над моите братя студенти" и „Защото обичам отечеството си".[156]

По този начин и двете страни — и поробители и поробени, дават да се разбере, че борбата ще продължи с познатите средства — от страна на сръбските власти тотален морален и физически терор и прогонване на българите от родните им места; от страна на българското население в Македония тайна и открита съпротива срещу тях, включително и културно-национална съпротива на ММТРО.

След провала и процеса срещу ММТРО нейните дейци намират сили и възможност, макар и под различни форми, да продължат своята дейност. В края на януари 1928 г. всички петорки на ММТРО във Вардарска Македония получават инструкция от своите главни петари. В нея се дават указания за техния начин на действие и поведение, за да не предизвикат „съмнение" и „подозрение" сред сръбските власти, като същевременно чрез своето достойно национално държане остават образец за подражание на младежта.[157] В друго донесение от април с.г. на Никола Велев от Виена се изтъква, че според сведения от Скопие, предишната дейност на ММТРО постепенно се възобновява, като нейните членове използуват нови методи на проявление.[158]

Тази дейност обаче не остава изцяло скрита за сръбските власти. Освен това разкриването на целите на младежкото движение, на интелигенцията в Македония, убийството на генерал Ковачевич в Щип, на В. Прелич в Скопие, атентатът срещу Ж. Лазич в кабинета му в Белград през октомври 1928 г.,[159] променят чувствително обстановката във Вардарска Македония и я правят експлозивна. Още повече, че сръбските власти успяват да спечелят на своя страна Кирил Караджов, един от освободените членове на ММТРО по Скопския процес, и да го направят свой агент и доносчик. Благодарение на неговите разкрития, които никой от другарите му не подозира, сръбските власти научават кои студенти оглавяват ММТРО, откъде и какви инструкции получават, какви намерения имат, какво вършат, кои видни българи от Македония им оказват съдействие и т.н.[160]

Това дава възможност на сръбското правителство през 1927 — 1928 г. да започне едно планомерно избиване както на десетки най-видни интелигентни и будни българи, ръководители на ММТРО, така и на нейни привърженици.[161] „През 1927 — 1928 г. — пише Д. Гюзелев в споменатата книга за жертвите на Скопския процес — Македония стана истинска страна на мъченици, долина на плача, на стоновете, същински ад и гробница на своите синове".[162]

Първата жертва, която ММТРО дава в резултат на този терор, както вече посочихме, е Тодор Попйорданов от Кочани, главен петар на младежката организация в града, студент по медицина в Белградския университет. Първоначално при разкриването на ММТРО, като стипендиант на краля, сръбската полиция не се решава да го арестува. Много скоро обаче тя е принудена да се откаже от това си намерение, тъй като в заловените от нея списъци на членове на организацията открива и името на Попйорданов. По този повод той е извикан лично от Ж. Лазич, който в

продължение на четири дни го подлага на всевъзможен морален тормоз, за да признае членството си в ММТРО и да издаде другарите си. Точно това обаче Попйорданов отказва да направи. Няколко часа преди да отиде на последната „свободна" среща с Ж. Лазич. на гара Земун той се хвърля под колелата на влака, за да не бъде арестуван от сръбската полиция.[163] Така завършва живота си един от най-смелите ръководители на ММТРО. Оставайки верен на дадената клетва, той предпочита да умре, отколкото да попадне жив в ръцете на врага.

Втората жертва, която младежката организация дава, е Тома Куюмджиев от Струмица, главен петар на ММТРО в града. „Фанатик и смел до безумие българин — пише за него Д. Гюзелев, — голям враг на сръбските поробители, срещу които води борба с всички средства, с което става любимец и водител не само на младежта, но и на възрастните българи в Струмица". Едно от най-силните оръжия на младежите в тяхната борба по това време е българската песен, забранявана и преследвана като опасна революционна проповед. Куюмджиев открито, демонстративно пее български песни, заклеймяващи сръбското робство и възпяващи борбата срещу него. „Чрез тях — продължава Д. Гюзелев — той разпалваше пламъка на горещия български патриотизъм." Когато става провалът в ММТРО, сръбските власти веднага се досещат кой може да стои начело на младежките борби в този край. През септември 1927 г. Т. Куюмджиев е арестуван и подложен на жестоки инквизиции. Но вместо да бъде изправен пред съда, на 12 декември 1927 г. той е изведен от струмишкия затвор и разстрелян насред града от водещите го уж на разпит сръбски полицаи.[164]

В скопския затвор, веднага след произнасянето на присъдата срещу дейците на ММТРО, един албанец, агент на полицията, извършва последователно нападение срещу Борис Андреев и Димитър Нацев. След това пред очите на сръбската полиция с изострено като нож желязо той нанася няколко удара на Димитър Чкатров. От явна смърт го спасяват притеклите му се на помощ негови другари.[165]

Зареждат се убийство след убийство на активисти на ММТРО. На 25 декември 1927 г. в Неготино, Тиквешко, от сръбски жандармеристи е убит пред дома си Георги Ангюшев, хлебарски работник, един от най-ревностните младежки борци срещу сръбските поробители в този край.[166]

Само два дни след това, на 27 декември с.г., в Гевгели, в центъра на града е застрелян Христо Григоров, активен член на петорките на ММТРО. На 31 януари 1928 г. в Тетово пада пронизан от сръбски куршум един от главните дейци на ММТРО — адвокатът Борис Андрейчин.[167]

На 15 февруари с.г. агенти на сръбските тайни служби убиват в аптеката му в Скопие Милан Генов. Той също е виден ръководител на ММТРО, поддържащ връзката между младежката организация и ВМРО. Тежко е наранен и неговият помощник Димитър Михайлов.[168]

Организацията „Бялата ръка" отправя официални предупреждения и закани до почти всички по-видни българи в градовете и особено до интелигентите, че ще бъдат убити. Сръбски „доброжелатели" от рода на Васил Тръбич, който преди увещава арестуваните студенти да не признават, че съществува ММТРО, сега пък отиват наред при всеки „заплашен" българин с „предупреждение" да бяга към Сърбия и Белград, защото тук, в Македония, ще бъде убит. За „добрата спасяваща вест" те искат и изтръгват от предупредените богато възнаграждение.[169]

До края на 1928 г. сръбските власти все поради предателството на Кирил Караджов нанасят още редица тежки удари върху младежката организация. Така например от него те узнават, че едни от ръководителите на ММТРО, които в момента дават инструкции за работа на всички окръжни, околийски и градски петорки, са студентите Благой Монев от Щип и Кирил Ципушев от Радовиш и че те получават указания и материали от главната петорка на ММТРО във Виена за по-нататъшна дейност и държание.[170]

През август 1928 г. Благой Монев, който по това време е въдворен на постоянно местожителство в Сърбия, решава да отиде в Македония, където да се срещне лично с ръководните петари на ММТРО. Въпреки че неговите приятели го предупреждават за опасностите, които крие едно такова пътуване и че ако отиде в Македония, жив оттам няма да се върне, той не се вслушва в техните съвети.[171] Монев знае, че членовете на ММТРО в Македония искат да се срещнат с него, те настояват да го видят сред тях, искат да ги насърчи и да им даде напътствия, да им вдъхне кураж и сили за нови подвизи и действия. Осъзнавайки всичко това, с явен риск за живота си той тръгва към своята Голгота. „Той пренебрегва тази опасност — пише по този повод Д. Гюзелев, — защото беше победил чувството за самосъхранение и живееше с безсмъртието на своя народ. За него освободителната идея не беше политика, а религия, не беше партийна, а народна идея. Затова той търсеше апостоли, а не политици. Като идеолог на младежката организация той изграждаше оня кадър на ММТРО, който трябваше да нанесе смъртоносен удар срещу всички домогвания на сръбските поробители в Македония."[172]

На 12 август 1928 г. Благой Монев пристига в Щип, след като е минал през Скопие и е приключил там своята апостолска работа. На другия ден обаче той е извикан в сръбската жупания (окръжно управление) на разпит, където веднага е арестуван и хвърлен в мрачните подземия на полицията. Тук смелият революционер е подложен на ужасни мъчения и жестокости, за да признае с каква мисия е пристигнал в Македония, да разкрие организационната структура на ММТРО тук и пр. След като не отронва нито дума, той е убит и заровен неизвестно къде.[173] Опитите на близките му да узнаят нещо за неговото изчезване остават безполезни. Една голяма група младежи, негови приятели, отиват да го търсят в сръбската жупания. Там те са посрещнати от жупана, който ги наругава на „майка българска" и ги предупреждава да се махнат веднага, ако не искат да ги постигне съдбата на Монев. След известно време сръбският владика в Щип съобщава на майката на убития това, което е чул от щипския жупан, а именно, „че в името на сръбските държавни интереси Монев е трябвало да бъде убит".[174]

По същия жесток начин е убит и Моне Бръчков от с. Виница, Кочанско, член на ММТРО. През август 1928 г. той на няколко пъти е арестуван и измъчван, за да признае с каква нелегална дейност се е занимавал. Бръчков обаче устоява на всички изтезания, остава с непоклатим български дух, като не признава нищо и не издава никого. Това на практика решава и съдбата му. На 16 октомври 1928 г. полицейският комисар в Кочани заедно с още няколко жандарми го отвличат от дома му под претекст, че ще го откарат в затвора. По пътя за Кочани те го подлагат на садистични жестокости, от които Моне Бръчков умира. След известно време един орач изравя в нивата си напълно обезобразения му, надупчен с ножове труп.[175]

По подобен измамнически начин е ликвидиран от сръбската полиция и Кирил Ципушев от Радовиш, един от главните идеолози и ръководители на ММТРО, както вече споменахме. По време на провала в организацията той остава неразкрит и продължава дейността си. Въоръжен с „националния си катехизис", както се изразява Д. Гюзелев, навсякъде, особено в Белград, където учи медицина, открито пред своите сръбски колеги Кирил Ципушев подчертава своята принадлежност към българската народност и изразява своите чувства на любов и признателност към всичко българско. Подготвен всестранно и запознат добре с историческата истина за Македония, в ежедневни спорове със сръбските професори той отхвърля техните измислици и лъжи за народностната принадлежност на населението в Македония, като между другото им заявява: „Дайте свобода на народната воля в Македония, за да видите какъв е народът там и колко са фалшиви всички ваши тези." А когато сръбското предизвикателство засяга дълбоко българското му национално честолюбие, Ципушев категорично произнася думите: „Помнете 1915 г., тя непременно ще се повтори." [176]

През октомври 1928 г. чрез шифрована телеграма е уговорена среща между Кирил Ципушев и членове на ММТРО във Виена, начело с Иван Бояджиев, която трябва да се проведе близо до границата, на австрийска територия. На нея се предвижда да се направи основен преглед на състоянието на младежката организация в Македония и да се набележат нови форми на борба, съобразени с действията на поробителските власти.[177] Предателството на Кирил Караджов обаче предопределя съдбата на срещата. Кирил Ципушев е проследен от агенти на сръбската тайна полиция и е застрелян от тях на 28 октомври 1928 г. при град Ясенец, близо до австрийската граница, поради което и не пристига на определеното място.[178]

Така официалната закана на началника на сръбската полиция в Скопие Будимирович, че повече няма да има процеси срещу българската интелигенция, че тя ще бъде избивана без съд и присъда, се превръща вече в действителност. Надеждите на сръбското правителство, че със затварянето, прогонването и физическото ликвидиране на ръководни кадри на ММТРО дейността на младежката организация ще спре обаче не се оправдават. По този повод в донесение от Виена до ЦК на ВМРО от юни 1928 г. се казва, че сръбските власти и не подозират, че по време на най-страшното преследване и избиване на студентските водачи в редица градове, като Скопие, Битоля, Прилеп, Щип и Струмица, са възникнали нови петорки, главно ученически. Те получават задача от главните петари на ММТРО на първо време членовете им да работят само върху личната си подготовка, т.е. подробно и всестранно да изучават българската история и българския книжовен език, за да могат при нужда бързо да заемат местата на разкритите и убити ръководители на младежкото културно-национално движение.[179] В споменатото донесение се казва още, че учениците във всички сръбски гимназии имат „пасивно", а някъде и открито „съпротивително" поведение по отношение на преподавания материал. Те иронизират сръбските учители, като чрез различни реплики и подмятания им доказват, че са българи и че усилията им чрез лъжи и фалшификации да ги сърбизират са напразни.[180]

Във връзка с това Д. Гюзелев подчертава, че след студентския процес младежта в Македония е започнала открито да подражава на студен-

тите във всяко едно отношение и да навлиза смело в редовете на ММТРО. „В гимназиите ученицитe доброволно и без клетва започнаха да работят и се нареждат около студентите с желанието и те да служат на делото — пише той. Беше почнала една зараза в това отношение, заради която сърбите бяха принудени веднага да затворят гимназиите." [181]

Масовата и разностранна съпротива на национална почва на българската учаща се младеж, която е дело преди всичко на ММТРО, окончателно компрометира сръбските училища като центрове за културна асимилация, въпреки че на тях сръбското правителство разчита най-много в осъществяването на своята политика на сърбизиране на българите в Македония. Тази е основната причина, поради която през октомври 1928 г. то нарежда да бъдат затворени почти всички гимназии и прогимназии във Вардарска Македония с изключение само на една гимназия в Скопие и на Педагогическото училище в Битоля, предназначени главно за децата на сръбските властници и колонисти.[182] По такъв начин правото на българските деца да получат гимназиално или въобще средно образование се отнема и забранява. А 500-хилядното българско население отсам р. Вардар остава не само без средно, но и без нито едно прогимназиално училище.[183] Ако пък някой ученик от Вардарска Македония желае да продължи образованието си, то това може да стане по препоръка на официалните власти но само в училища, намиращи се в Сърбия. И то при условие, че докато трае курсът на обучение, ученикът няма право нито веднъж да се върне в Македония или пък да бъде посетен на място от някой от близките му.[184]

Специални мерки сръбските власти предприемат за пресичане на дейността и влиянието на ММТРО в открития от тях Скопски университет, основният културно-сърбизаторски център. Оказва се, че ММТРО тайно го превръща в главно българско културно-национално и противосръбско средище.[185] След установяването на този факт те намаляват броя на приеманите в него студенти от Македония. Властите измислят и създават спънки на кандидатите от най-различно естество. Така например семестриалната студентска такса е увеличена до такава степен (от 1500 на 3000 динари), че нито един българин студент да не може да я плати.[186] Тя не е валидна само за „национално осъзнатите", т.е. за тези, които се обявяват за сърби и се поставят в една или друга степен в служба на сръбските власти. Ако пък някой местен студент има възможност да плати споменатата такса, върху него веднага пада подозрението откъде има пари за това, не ги ли е получил от България или от ВМРО и т.н.[187] Тези мерки на практика свеждат до минимум желанието и възможностите на младежите от Македония да следват в Скопския сръбски университет. Докато през периода 1921 — 1927 г. в него се учат 138 българи, студенти от Македония, то през 1934 г. те са вече по-малко от 30 души. Всичко това се съобщава в обширно донесение на ММТРО от Скопие до ЦК на ВМРО от февруари 1934 г. В него се изтъква още, че „Българската академична младеж в Скопие изживява един небивал тормоз в психологическо, културно, политическо и национално отношение. Българският студент от Македония, следващ в Скопския философски факултет, е роб на чужда култура, на чужди традиции, с които волю-неволю трябва временно да живее. Той трябва да се откаже от родния си език и да възприема ония филоложко-исторически формули, които му сервира сръбската „наука". „. . . Професорите от Белград, Крагуевац и други сръбски

градове, се казва по-нататък в изложението, преподават филология и история на славянските народи, като чрез своите „научни" трудове се стремят да доказват, че българската нация не е от славянски произход, че македонците не са българи по национална принадлежност, но те най-осторожно крият всички данни и факти, говорещи каква е народността на населението в Македония например по времето на Симеон, Самуил и светите братя. Преводът на Иречековата „История на сърбите" е фалшифициран в ония места, където той доказва, че славяните в Македония са българи. Основната цел на тяхното преподаване по история, според донесението, е да фалшифицират пред студентите българската история, да насаждат омраза към България и да дават неверни данни относно българското историческо минало и културно наследство в Македония."[188]

Освен това на всеки българин, постъпил в университета в Скопие, му се възлага да събира народни песни и обичаи, въобще български фолклор и народни умотворения от своя край. След това тези материали биват „обработени" от сръбските професори и им се прикачва етикета на „сръбски народни песни", „сръбски обичаи", „сръбски фолклор". Така събраните данни за българската култура и история се фалшифицират, печатат се в различни сборници и се разпращат на чуждестранни институции, учени, политици и пр.[189]

„Учените" от Скопския университет, като д-р Груич, д-р Неделкович, проф. Йованович, проф. Павлович, проф. Радованович и др., използуват имената на българи студенти в различни сборници, особено в „Скопски научен гласник", за чието списване сръбската държава отпуска милиони динари годишно, за да се представи и чрез тях българската култура, традиции и фолклор за сръбски.

Интересен е и фактът, че български студенти във Вардарска Македония, противно на техните национални чувства, желание и способности, се задължават да пеят в сръбския студентски хор „Обилич", в който българската песен от Македония се представя за сръбска. Освен това всеки студент е задължен да членува и в следните дружества: „Югославянска омладина", „Просвета", „Южносръбски академичен клуб" и др., всички с великосръбска насоченост.

Независимо от всички трудности, се заключава в донесението, „македонският академик се бори за своето българско име, култура и език. Той винаги е на крак и в първите редици на борбата за освобождение на Македония".[190]

В началото на 30-те години нова вълна на масов терор залива младата българска интелигенция във Вардарска Македония. По искане на сръбската полиция предателят К. Караджов публикува в белградските вестници цяла поредица от статии, в които се разкрива, че голяма част от студентите и учениците в Македония са работили и работят за ВМРО и за България.[191] Въз основа на тези разкрития сръбските власти предприемат нови арести и разследвания. Тактиката им обаче сега е променена. Вместо съд, затвор и куршум на всеки заподозрян разследван младеж „великодушно" се предлага да си признае, че досега е „работил" за ВМРО и че е бил „български платен агент", за което се разкайва. Той трябва да подпише публична декларация, че се отказва от българската си народност, че се признава за сърбин и отсега нататък ще служи на Сърбия.[192]

Тази акция, ръководена лично от Жика Лазич, бан на „Вардарската бановина", има за цел морално да унищожи и злепостави българската ин-

телигенция пред света и пред самото население в Македония, а така също да покаже, че тя е изменила на своите български национални идеали, примирила се е със съдбата си, признала е своето поражение и е тръгнала по пътя на сърбизирането.[193] ММТРО обаче проваля и този опит на сръбските власти. Всеки неин член, над когото е надвиснала полицейска заплаха, писмено или устно е предупреден да бяга зад граница, да се укрие или ако попадне в полицията, в никакъв случай да не се поддава на тази хитро скроена уловка за „освобождаване" от всяка отговорност за досегашната си антисръбска дейност. Нито един член на младежката организация не трябва да подписва въпросните декларации, защото сръбското правителство, за да излезе от неудобното положение и да оправдае своето варварство, ги представя като документи за „признание" от страна на младежта в Македония, че е служила за „пари" на чужди (български) интереси.[194]

В крайна сметка и тази мярка на властите не им донася желаните успехи, но все пак става причина младежката организация да даде няколко свидни жертви. През октомври 1930 г. Панчо Велев от Скопие, магистър по фармация, не издържа на мъченията на сръбската полиция и умира в страшни физически и душевни мъки.[195] През 1931 — 1932 г. от вражески куршум падат убити Трайко Попов, ръководител на ММТРО в Гевгелийско[196] и Никола Чакъров, ръководител на младежката организация в Дойран.[197] В резултат на неописуеми мъчения в белградската тъмница умира Александър Бадев от Битоля, главен представител на ММТРО в Любляна, където следва медицина.[198]

Всичко това се изнася и става достояние на световната общественост чрез обширния апел, адресиран до нея и ОН през декември 1930 г. от студентката Гена Велева от Скопие, една от главните организаторки и ръководителки на Тайната организация на македонските българки. Тя също е сред заподозрените, но с риск за живота си успява по каналите на ММТРО да се озове на свобода в Австрия, откъдето изпраща своето изложение — апел. В него се изтъква, че веднъж отскубнала се от режима на сръбската тирания, без страх за живота си, пристъпва към изпълнение на един дълг, поет пред нейните другарки и сестри, които с болка на сърцето понасят гоненията и изтреблението на своите бащи, братя и съпрузи — да апелира към хуманното обществено мнение и специално към женските организации за морална подкрепа и за една благородна намеса от тяхна страна, за да се сложи край на жестокия сръбски режим в Македония.[199]

Авторката на апела изтъква, че няма да описва тиранията на сръбското робство в цялата страна, защото е достатъчно да посочи само няколко примера от своя роден град Скопие, за да се разбере трагедията на македонските българи. До идването на сърбите, се казва в апела, в Скопие е имало над десет основни български училища с няколко хиляди ученици — педагогическа мъжка гимназия, девическа педагогическа гимназия, духовна семинария, женско стопанско училище, няколко църкви, българска митрополия, търговски и промишлени сдружения, юнашки дружества, библиотеки, читалища, печатници и други културни придобивки на българския дух, от които днес не е останало нито помен. Заставена да учи в сръбски училища, подложена на жестоко денационализиране, продължава Г. Велева, млада Македония оказва един непосилен отпор срещу агресивността на сръбския буржоазен шовинизъм. Но в отпора си

срещу него, освен че срещу нея се скалъпват шумни политически процеси като този в Скопие, младежта в Македония дава и многобройни скъпи жертви, като Бл. Монев, К. Ципушев, Т. Попйорданов, Т. Куюмджиев, Б. Ангюшев, Ив. Бояджиев, Б. Андрейчин, Р. Попов, С. Гърданов, Ст. Тодоров, М. Бръчков, Д. Припорски, Л. Карагюлева, Гр. Зафирова и още много други мъченици, които не са извършили никакво друго престъпление, освен непростимата за сърбите смелост да се чувствуват българи.

След като описва прийомите, които сръбската полиция използува в своята ежедневна практика, както и мъченията и гоненията, на които подлага интелигенцията и младежта в Македония, за да ги принуди да подписват декларации, че са били „български агенти", „платени шпиони", че са „работили за ВМРО" и пр., авторката продължава: „Под същия страшен терор попаднахме и аз, и моят брат Панче Велев, магистър по фармация, който не можа да понесе тормоза и почина в най-страшни мъки. Всички ние, така страшно обвинени, бяхме всъщност невинни. Но ние се чувствувахме българи със силно национално чувство, с което заразявахме и нашите по-малки братя и сестри, за да ги предпазваме от отровата на денационализацията и затова трябваше да бъдем компрометирани, а после унищожени." По-нататък Г. Велева описва ужасите, които лично тя е преживяла при разследването, водено от началника на полицейското управление на бановината Арсо Петрович, а също така и лично от бана Жика Лазич, който я заплашвал с убийство, ако не подпише предложените от него „признания" и декларация. За да спаси честта и живота си, тя е била принудена да емигрира по нелегален път в Австрия. Но десетки нейни другари са принудени да подписват тези декларации, съчинени от сръбската полиция. „Никой не може да опише — изтъква тя в апела — адските душевни мъчения, които изпитват моите другари, че не могат да опровергаят поместените в сръбските вестници уж „техни декларации", защото се намират в ръцете на една варварска полиция. Обаче всеки има право да изисква от сърбите да пуснат поне един от тези академици тук, в чужбина, за да чуе светът истината."

Накрая в апела се изтъква, че отчаяни от неуспехите си за сърбизиране на учащата се младеж в средните училища, сръбските власти насочват цялото свое внимание към основните училища. „С разни подаръци — бомбони, картини, играчки и други неща — сръбските учители се опитват да развиват доносничеството между малките деца, да ги подмамват и ги карат да съобщават какво говорят и вършат в къщи техните родители, дали са българи или сърби и пр. Родителите са изпаднали в ужас от тия средства на „възпитание" и в къщи не смеят нищо да продумат пред децата си." Пред по-големите деца пък възникват други трудности. След закриването на гимназиите в Македония всяко едно от тях, което иска да продължи учението си, трябва да отиде в Сърбия, където са открити специални пансиони. „Така днес — продължава авторката — сърбите действуват подобно на турците, които някога създаваха яничарите, като откъсваха българските младежи от семействата им и ги изпращаха на възпитание в Цариград."

От името на поробената младеж в Македония Гена Велева се обръща към младежта от цял свят, към всички женски и студентски организации и свободолюбиви и благородни хора да издигат глас в защита на поробените българи в Македония, които се борят за своето национално самозапазване и освобождение.200

Споменатият апел има изключително важно значение, тъй като неговата стойност не се измерва само с богатството на факти за сръбското робство в Македония и за съпротивата на българската младеж срещу него. Много важно в случая е това, че той е отправен от лице, което по това време държи в ръцете си много от нишките на българското младежко съпротивително движение във Вардарска Македония. Като се започне от Скопския процес през 1927 г. и се стигне до емигрирането ѝ през 1930 г., Г. Велева е една от онези смели българки, които осъществяват основните връзки между отделните петорки на ММТРО, между дейците на ВМРО и младежката организация, а така също между тях и Тайната организация на македонските българки, в която тя играе ръководна роля.[201] Следователно, всеки факт, изнесен пред световната общественост от нея, отразява действителното положение и атмосфера, в която живее и се бори не само младежта, но и цялото българско население в Македония.

Освен прилаганите всевъзможни мерки на терор и насилие спрямо българската национална съвест на младежта след 1928 г. сръбското правителство прави опити да организира контрастудентски дружества със сръбска национална насоченост. Първото такова дружество е създадено в края на 1928 г. в Белград. В него участвуват над 60 души сръбски студенти, между които и трима българи от Македония — Панчо Стоянов от Струмица, Владо Петков от Щип и Веселин Йосифов от Кратово.[202] Опитите за създаване на подобно контрадружество в Скопие в продължение на две години, 1928 — 1929 г., пропадат, тъй като студентите проявяват пълна незаинтересованост и пасивност по отношение на това начинание въпреки многобройните покани и закани от страна на официалните власти.[203] През 1930 г. с тази задача се заема обаче лично самият Ж. Лазич. Независимо от това учредяването на скопското контрадружество се отлага на два пъти, тъй като студентите не се явяват на определената дата и място. Накрая сръбските власти изпращат писма-покани до всички студенти, подписани лично от Ж. Лазич. Под заплаха от най-строго наказание, ако не се явят на уреченото място, те се поканват да се съберат на 17 декември 1930 г. в Скопие, рождения ден на краля, за да образуват „дружество на студентите от Южна Сърбия". След това се предвиждало да манифестират из улиците на града в полза на сръбското правителство. По този начин студентите трябвало да изразят своята възхвала на диктатурата и краля, да подчертаят, че в Македония няма българи, че населението тук е „свободно" и „не иска" никакви други национални права, свободи и пр.[204]

Така замислената от сръбските власти антибългарска акция засяга дълбоко българската национална съвест и морал на студентите във Вардарска Македония. В отговор на това те решават сръбското правителство да бъде разобличено пред световната общественост преди определената дата — 17 декември. На 3 декември 1930 г. секретариатът на македонските студентски дружества в Париж публикува специален бюлетин, чрез който осведомява културните и политическите среди в Европа за това, че в своя антибългарски поход сръбските власти не се спират пред нищо — нито пред заплахите, нито пред шантажа и насилието, в стремежа си да ликвидират физически и морално българската академична младеж в Македония.[205] Тези въпроси засяга в споменатия вече апел до ОН и световната общественост по това време и Г. Велева. Тя също разобличава най-висшите сръбски политически фактори в съзна-

телно организиране и прилагане на различни форми за душевно и морално убийство на българската интелигенция в Македония, една от които е насилственото ѝ заставяне да членува в дружества и организации, създадени от сръбската полиция с антибългарски цели.[206] Едва през 1931 — 1934 г. официалните власти успяват да създадат няколко младежки и студентски дружества на сръбските студенти в Скопския университет.[207]

Въпреки всички предприети мерки и средства от страна на сръбските власти — арести, терор, заплахи и убийства, засилване на контрола и разузнавателната дейност сред студентската младеж, борбата на ММТРО в началото на 30-те години не само че не спира, но и приема нови, по-висши на съдържание и ефективност форми. Така например през декември 1932 г. във Вардарска Македония излиза първият нелегален брой на в. „Освобождение", орган на ММТРО, с подзаглавие „Глас на поробена Македония".[208] В своята национално-културна дейност младежките дейци, както вече посочихме, срещат особени трудности при набавянето на българска литература, чието съдържание е подходящо за техния начин на работа. Ето защо в редица донесения до ЦК на ВМРО още през 1925 — 1926 г. те изтъкват, че изпращаната им литература, вестници и списания в повечето случаи не отговарят изцяло на изискванията на специфичната им културно-просветна цел и дейност. Даже в. „Свобода или смърт", орган на ВМРО, който „много допада на членовете на младежката организация", както се изтъква в едно донесение от Скопие от април 1926 г., не е напълно подходящ, защото в него се разглеждат и широк кръг въпроси, води се полемика с разни организации, партии, лица и пр., които не интересуват ММТРО. Затова главните петари настояват ВМРО да им съдействува за издаването на техен печатен орган във Вардарска Македония под формата на „информационен бюлетин" или „вестник", който по дух и съдържание да отговаря на специалните им задачи.[209] Провалът в ММТРО, последвалия го съдебен процес, избиването и емигрирането в чужбина на ръководителите на младежката организация през 1927 — 1928 г. осуетяват за няколко години излизането на подобен вестник. Необходимостта от него обаче явно не намалява и при първия възможен случай той се появява. Подробности около подготовката и мястото на излизането на в. „Освобождение" в документите липсват, но може да се предположи, че той е дело на Скопския революционен окръг на ММТРО, списван и редактиран от неговите главни петари и видни дейци на младежката организация.[210]

Вестникът излиза един път месечно в продължение на три години. От съдържанието на първите му два броя, които притежаваме, се вижда и разбира, че идейно-националната програма и насока на вестника са изцяло в духа на посочената дейност на ММТРО. Той си поставя за основна цел да брани българската национална същност, език, борби и историческо минало на населението в Македония, да организира и възпитава подрастващото поколение, особено интелигенцията, в български национален дух, да разобличава и да води безпощадна борба срещу всички форми на асимилация, прилагани от сръбските власти спрямо българското население и специално от „културните" им институти, създадени за тази цел в Македония.[211]

Излизащ на четири страници, списван на книжовен български език, вестникът дава на своите читатели богата по форма и по съдържание историческа и актуална политическа информация. В него намират място

най-разнообразни рубрики, като „Страници от миналите борби в Македония", „Тираничният характер на сръбското и гръцкото робство и съпротивата срещу него", „Сражения и атентати на чети на ВМРО", „Какво трябва да бъде поведението на учащите се български младежи в сръбските училища в Македония и Сърбия", „Чужди учени за Македония", „Чуждият печат за борбите в Македония" и пр.[212]

Вестникът се печата с дребен шрифт, на гъсти редове и на тънка японска хартия, която има за основа копринена нишка. Нейният избор не е случаен, тъй като вестникът е трябвало да бъде сгъван до степен и размери, позволяващи неговото безпрепятствено разпространение по най-различни начини из цяла Вардарска и Егейска Македония. Освен това той се изпраща и на петорките на ММТРО в Белград, Загреб, Любляна, на студентите в сръбските затвори и на други места.[213]

Вестникът изиграва изключително важна роля за възобновяването на разпокъсаните и разстроени организации на ММТРО и се явява като обединителен център, направляващ дейността на младежкото движение по това време. Под негово въздействие възникват нови петорки на младежката организация в Скопие, Битоля, Прилеп, Щип, Велес и Дойран, в различни гимназии, военни академии, духовни семинарии и др.[214] От казаното дотук може да се заключи, че издаването и разпространяването на в. „Освобождение" по начин, който сръбските и гръцките власти не могат да разкрият, е революционно-творческа проява на ММТРО от най-висша степен.

След Студентския процес и последвалите го нови разкрития, когато срещите между младежките дейци стават почти невъзможни, поради следенето им от сръбската полиция, в. „Освобождение" изиграва огромна роля за организирането на младежта и нейното идейно-национално възпитание, за поддържането на борческия дух на младите българи, създавайки от тях пламенни борци за освобождението на Македония. Особена роля вестникът и изобщо ММТРО играят сред ония млади българи — ученици или студенти, които насила са записвани от властите да членуват в различни великосръбски асимилаторски дружества. Ето само един пример в това отношение.

В доклад на Вардарския бан до министър-председателя на кралство Югославия от 24 юли 1935 г. се съобщава, че на юнашкия събор в София, състоял се през юли с.г., „соколите" от Македония са се проявили като българи. Още с пристигането си в София, четем в доклада, те изоставили сръбския „соколски" поздрав и в замяна на това използували българския „ура", хвърлили своите „соколски" значки и ги заменили със значките на българския юнак, пеели българския химн, а така също и песни за българската династия, които всички знаели. И това те правели открито и демонстративно дори и след предупрежденията на придружаващите ги сърби. В това отношение особено се проявили „соколите" от Куманово и Прилеп. Всичко това показва, изтъква Вардарският бан, че „македонствуващите" имат изключително голямо влияние сред населението във Вардарска Македония и че трябва да се вземат най-сериозни мерки за националното приобщаване на тези хора, т.е. за тяхното сърбизиране.[215]

Точно по това време, през май 1935 г., в скопската гимназия сръбските власти разкриват тайна българска ученическа организация, в която членуват 17 души заклети членове, начело с Вениамин Тошев, бъдещия

голям наш поет и революционер Венко Марковски. Целта, която са си поставяли, е била борбата за освобождението на Македония от сръбско робство.

При арестуването на членовете на тайната ученическа организация властите намират у тях стихове, писани на местен български говор, посветени на войводи и борци срещу сръбското робство и възпяващи революционната борба на българите във Вардарска и Егейска Македония. След това всичките, в продължение на три месеца, са подложени на ужасяващи изтезания, за да признаят кой им е дал идеята за създаването на българска нелегална организация и да се борят срещу съществуващия режим. Въпреки всичко нито едно от младите българчета не предава другарите си, нито пък автора на стиховете, подписвани с псевдонима „Дебранин". След освобождаването им от предварителния арест сръбските управляващи кръгове съзнателно не ги изправят пред съда, но им отнемат завинаги правото да продължат образованието си. Тъй като от този момент нататък техният живот е постоянно застрашен, със съдействието на видни българи и по-стари революционни дейци, Венко Марковски и други членове на организацията, снабдени с фалшиви паспорти, нелегално напускат кралство Югославия и се озовават в България.[216] Подобни български ученически организации със същите цели и подобна съдба сръбските власти разкриват до началото на 1941 г. във всички училища, където има ученици от Македония.

Освен учащата се младеж, студенти и ученици, носители и стълбове на българската национална съпротивителна идея, в средата на 30-те години в Македония се появяват вече и онези младежи, завършили своето средно и висше образование в различни градове на кралство Югославия или в чужбина. За съжаление обаче тяхното положение се оказва несравнимо по-тежко, отколкото това на българската интелигенция по време на турския режим до 1912 г., когато всеки образован българин е могъл да стане учител, свещеник, търговец или чиновник в българските културно-национални институции. В краен случай пътищата към България за него са били отворени. Всички тези неща обаче при сръбските и гръцките власти се оказват на практика забранени и невъзможни.

През целия период на сръбското владичество във Вардарска Македония (1919 — 1941 г.) не само интелигенцията, излязла от българските училища и университети, но и тази, която излиза от сръбските учебни заведения, е обвинявана в членство или поддръжка на ММТРО и ВМРО и съответно подлагана на постоянно преследване, терор, прогонване и убийства. Почти на нито един образован българин официалните власти не дават работа, още повече пък в Македония, па макар и на сръбска служба.

В обширно донесение на дейци на ММТРО до ЦК на ВМРО от 5 февруари 1934 г. се прави подробна характеристика на положението на младата българска интелигенция във Вардарска Македония в края на 1933 и началото на 1934 г. В него се съобщава, че по това време в Македония има около 500 души младежи, завършили средно образование — главно духовни семинарии, педагогически училища и гимназии, и към 250 души висшисти — предимно лекари, юристи, инженери, икономисти, фармацевти и пр., две трети от които са завършили образованието си в различни европейски университети.[217] В донесението се изтъква, че за да получи работа, за българския интелигент не е достатъчно да има само сръб-

ско или чуждестранно университетско образование. Той трябва да получи от сръбските власти и гражданско основно национално право, да е доказал, че е „сърбин"и за това да има признанието на Ж. Лазич или на неговите агенти. Условията за постъпване на българин на работа във Вардарска Македония са следните: кандидатът да има отлична диплома; в миналото фамилията му да не е имала противосръбски прояви (това се удостоверява от сръбския патриарх Варнава, от войводите на „Бялата ръка" К. Пекянец, В. Тръбич и др., както и от околийския и полицейския началник в съответния район; удостоверение от данъчните и военните власти, което трябва да има ясен сръбски колорит, и пр. Ако всички документи на кандидата са изрядни, му се съобщава, че ще бъде назначен на работа в Черна гора или в селата на Шумадия, за да придобие „национална" закалка.

По-нататък в донесението се изтъква, че засега има само три случая, при които местни хора са назначени на работа в Македония. Единият е този, при който през 1931 г. П. Петров от Скопие, завършил с отличие право в Лайпциг, с личното ходатайство на патриарх Варнава, е назначен в скопската Ипотекарна банка. Интересното в случая е това, че той работи там три години, като получава месечно 900 динара, докато за същата работа неговият колега сърбин Гюрчевич, само с второкласно образование, получава месечно 3800 динара. Другият случай е от 1933 г., когато Т. Робев от Битоля, доктор на икономическите науки, пак по препоръка на патриарха, е назначен за секретар на Търговската камара в Скопие. Само след една седмица обаче той е уволнен по най-брутален начин от заеманата от него длъжност под предлог, че не знае и не говори сръбски език. Третият подобен случай се отнася до Д. Борисов от Велес, с два завършени факултета в чужбина, който е назначен на държавна служба също през 1933 г., но е уволнен само след 24 часа, тъй като властите установили, че по улиците на Скопие говорел на български език с жена си.[218] Според донесението посочените примери илюстрират достатъчно добре трагедията на българската интелигенция в Македония. По-нататък в него се казва, че сам Ж. Лазич открито заявява, че който иска да живее и да получи работа в Македония, трябва да декларира чрез вестниците, че е сърбин, че се отказва завинаги от всичко българско и че ще служи на сръбската политика в Македония. Всичко това младата българска интелигенция е принудена да понася мълчаливо. Потискана, преследвана и убивана, лишена от своя майчин език, книга, национален и културен духовен живот, без да има основни човешки и политически права, тя достойно и самопожертвувателно се бори за свободата на Македония — се заключава в донесението.[219]

Отношението на сръбските власти към интелигенцията на Македония е илюстрирано още по-ярко в обширния меморандум, изпратен на 14 февруари 1934 г. до ОН от инженер Иван Петров от Скопие, член на ММТРО. През 1923 г. с разрешение на властите той заминава да следва в Брюксел. Там завършва инженерство и през 1929 г., заедно със съпругата си — белгийка, се завръща в Скопие, където още от първия ден обаче властите го подлагат на непрекъснато преследване, арести и тормоз. „След уволнението ми от военна служба — пише инж. Петров — аз подавах многократно молба да бъда назначен на държавна или обществена служба. Но всеки път ми се даваше да разбера, че трябва да се представя добре в национално отношение, като стана член на шовинистичната сръбска ор-

ганизация „Югославянска омладина" и като държа сказки против българското национално чувство на населението в Македония. Разбира се, аз отказах да се подчиня на тези изисквания . . . През март 1932 г. заминах за Загреб, там да търся работа. Още на другия ден бях арестуван и под стража върнат в Скопие. Там в полицията ми заявиха, че ми забраняват да напускам града, докато не стана член на „Югославска омладина".[220]

Разбирайки, че тук няма надежда за работа и нормален човешки живот, инж. Петров заедно със съпругата си Жермен Петрова. поискват да им бъде разрешено да се изселят в Белгия. Властите обаче категорично им отказват, като настояват инж. Петров най-напред да се покаже като добър „сърбин" и да даде пример и на други младежи в това отношение. Понеже той категорично отказва да направи това сръбските власти му поставят друго условие. През септември 1932 г. в Скопие пристигат двама английски депутата — Бен Райли и Р. Дейвис, за да направят анкета върху положението в Македония. Макар и следени непрекъснато, те успяват да се срещнат с много представители на българската интелигенция, членове на ММТРО, включително и с инж. Петров. След тяхното заминаване той е арестуван, разпитван и заплашван със смърт, ако публично във вестниците не опровергае заключенията на английските депутати. Дават му два месеца срок, за да размисли. През това време неговата съпруга се обръща за съдействие към белгийския и френския консул в града, като иска от тях да се застъпят пред сръбското правителство, под тяхна гаранция, да бъде разрешено на нея и съпруга ѝ да се изселят в Белгия. И това обаче не помага. Над инж. Петров надвисва явна смъртна опасност и той решава и успява да избяга нелегално в Австрия.[221] Дочаквайки излизането и на съпругата си от кралство Югославия, той отправя своя меморандум до ОН, за който вече споменахме, описвайки в него не само личната си и семейна участ, но и трагедията на цял един народ. По отношение на българското население в Македония, се казва в меморандума, сръбското правителство прилага една политика на морално и физическо насилие, което има за цел да денационализира и посърби едно население с високо съзнание за своята народност и своите български традиции. Тази политика се изразява в цяла редица от сурови мерки, които правят живота на българското население там невъзможен. Между тях се открояват „забраната да се говори на майчин български език, да се притежава или чете каквато и да е българска книга или вестник, даже и библията на български език, произволните решения и действията на сръбските власти, които без съд и процес хвърлят българи в затвора, чиято почтеност е извън всяко съмнение, грубите мъчения до смърт, прилагани върху граждани, чиято единствена вина е, че са българи".

Посочвайки цяла поредица от факти като доказателство за национално, религиозно, политическо и икономическо потисничество от страна на сръбските власти над българското население в Македония, за което прилага и съответни документи към меморандума, и което всяка международна анкета може да констатира на място, инж. Петров призовава ОН в името на човещината и мира, в името на неговата мисия да изпълни своето задължение и да поиска от югославското правителство да приложи договорите за покровителство на българското население в Македония.[222]

Заедно с меморандума на инж. Петров до ОН апел до световната общественост и цивилизования свят отправя и неговата съпруга Жермен

Петрова. Като чужденка, живяла и дружила главно с българската интелигенция, тя пожелава сама публично да разкаже на света какво е видяла и преживяла в продължение на пет години в Македония под сръбска власт. Описвайки трагедията на българите в Македония, авторката на апела между другото пише, че намирайки се на свободна земя вече може да изпълни обещанието, което пред нейните сестри — македонски българки, които стенат под робство, да разкрие пред света поне една малка част от страданията на българското население под сръбско иго, които може да окачествим само като адски. „Защото и най-мрачните описания за живота на местните жители в някои колонии изглеждат като райски образи в сравнение с печалната македонска действителност. Престъпленията, които вършат сръбските власти в тая страна, са истински срам за цивилизована Европа и за Великите сили, които са позволили, поради незнание и бездействие, установяването на такъв невиждан терор. Аз не се съмнявам, че съвестта на цивилизования свят ще настръхне от ужас и възмущение, когато узнае истината за сръбския режим в Македония." 223

Изтъквайки, че е заварила Македония и Скопие в обсадно положение, че по ж.п. линиите на всеки сто метра са разположени полицейски патрули, че в Скопие всички обществени сгради се охраняват от военни, а на българите е забранено да вървят по тротоарите и да държат ръцете си в джобовете, Жермен Петрова продължава: „От първия ден на пристигането ми в Скопие забелязах, че цялото наше семейство се намира под постоянен полицейски надзор. Същото беше с повечето български семейства в града. . . Между българските семейства и тези на сръбските чиновници и офицери е издигната стена, нямат никакви връзки. Никоя българка не участвува в сръбските женски организации. Сръбските власти се отнасят и към жените по един груб и циничен начин. Случаите на насилие са твърде чести. Мъченията и убийствата на македонските българи, чието единствено престъпление е, че не искат да станат сърби нямат край." Подчертавайки, че няма да ѝ стигне една цяла книга, за да опише трагедията на българското население в Македония, авторката завършва изложението си с един драматичен и трогателен призив към световната общественост, която да се застъпи за правата на това население, „защото стотици хиляди македонски българи продължават да живеят под смъртния кошмар на сръбския терор. Цял един народ е застрашен от унищожение от белградския шовинизъм. Да се организира една международна анкета, която да установи отговорните за това нечовешко положение и да наложи необходимите мерки за възстановяването на мира и елементарните човешки права на това измъчено население".224

Тези апели, меморандуми, петиции и изложения до ОН и до световната общественост, изпращани от младата българска интелигенция, имат огромно значение за националноосвободителната борба в Македония по това време. Чрез тях вътре в страната и в чужбина. сръбското правителство е разобличено и уязвено в най-чувствителната част на антибългарската му политика. То трудно защищава становището си пред света, че съпротивата срещу него идва отвън, а не е дело на самото поробено население в Македония.

От друга страна, изнасянето пред света на истината за страданията и борбите на македонските българи окуражава дейците на ММТРО, организираните македонски българки и техните последователи да се борят още по-твърдо и последователно срещу всички сръбски прийоми и аси-

милаторски домогвания. Те се чувствуват достойни и горди, че могат да запазят традициите на националноосвободителната борба и идеала за съхранението на българщината и освобождението на Македония.[225]

През следващите години, до навечерието на Втората световна война, в известен смисъл и дейците на ММТРО, и сръбските власти променят тактиката си на действие, без да изоставят своите цели.[226]

Преследвана и заплашвана с физическо унищожение, една част от българската интелигенция през периода 1935 — 1936 г. се насочва към Хърватско, главно към Загреб. Тук, сред хърватското население, особено сред интелигенцията, тя намира радушен прием, подкрепа и съдействие във всяко едно отношение. Загреб става притегателен център на най-будната българска интелигенция, която тайно или полуоткрито действува оттук в полза на Македония.[227] Именно в Загреб през 1936 г., по инициатива на ръководителите на ММТРО, студентите от Македония създават студентско дружество „Вардар". По примера на хърватското общонародно младежко движение, което се бори за извоюване на пълна независимост от Белград,[228] дейците на „Вардар" замислят да организират подобно полулегално движение и в Македония. Така през същата година се стига до създаването на Македонското народно движение (МАНАПО), което си поставя за цел да се бори за общодемократични преобразувания в кралство Югославия и самоопределение на населението във Вардарска Македония. Около тази програма на движението бързо се обединява цялата младеж, студентството и интелигенцията, независимо от политическите им възгледи и убеждения.[229] По този начин ММТРО прераства в Македонско народно движение и през периода 1937 — 1940 г. открито издига лозунга за „независима Македония", извън пределите на Югославия.[230]

Този лозунг прави движението изключително популярно сред младежта и населението на Вардарска Македония.[231] То обаче не намира подкрепа от други опозиционно настроени организации и партии, дори от Югославската комунистическа партия (ЮКП), която от 1937 г. насам започва да се обявява вече в подкрепа на великосръбското становище, че македонският въпрос трябва да се решава в рамките на Югославия. Поради това ръководството на партията нарежда на своите членове да излязат от него. В противен случай тези, които не се подчинят на партийното решение, ще изгубят членството си в нея.[232] Заслужава да се отбележи фактът, че един от тях е известният по-късно поет антифашист Коста Солев-Рацин от Велес. Като българин-фанатик, ненавиждащ сръбското робство, той остава верен докрай на идеите на националноосвободителното движение в Македония. През 1939 г. хървати, поддръжници на борбата на македонските българи, отпечатват на велешки български говор неговата стихосбирка „Бели мугри"[233]. Това е един огромен успех за цялата българска интелигенция по това време срещу мрачната и задушаващата сръбска културно-асимилаторска политика в Македония.

Разкривайки отчасти същността и дейността на движението, сръбските власти предприемат жестоки мерки срещу неговите дейци — арести, побоища, интернирвания и пр., поради което към 1939 г. то почти потъва в дълбока нелегалност.

Македонското народно движение, което до голяма степен по идеи и организация е дело на ММТРО и въобще на студентството в Македония, като една от формите на изява и масова съпротива, заема определено

място в общонародното освободително движение на българите във Вардарска Македония в навечерието на Втората световна война.

За да спре по-нататъшното групиране на интелигенцията от Македония в Загреб и установяването на тесни връзки с хърватската интелигенция на антисръбска основа, както и да предизвика разногласия между самата българска интелигенция, сръбските управляващи кръгове в Белград прибягват до различни политически ходове. Така например властите в Скопие променят отношението си и стават привидно по-либерални и по-толерантни към невъдворената в Сърбия българска интелигенция. Сред някои нейни представители те дори разпространяват брошурата на Кр. Мисирков „За македонските работи", издадена през 1903 г., която, както е известно, е също опит за противопоставяне на географското наименование на Македония на българското национално име. С това сръбската полиция дава да се разбере, но само сред интелигенцията, че в бъдеще няма да разглежда и преследва „македонското име" като прикритие и синоним на „български комити", защото тези две неща били различни.[234] Нещо повече. Властите тихомълком разрешават на излизащото в Скопие сръбско списание „Луч" да публикува материали и на местен български говор, за което дотогава никой в Македония не би могъл и да помисли. Главен редактор и отговорник на списанието става Георги Киселинов от Охрид, завършил Солунската българска гимназия и Факултета по славянска филология в Одеса през 1915 г. Сътрудници на списанието са главно бивши дейци на ММТРО. Неговата цел е да публикува материали, отразяващи стопанското, историческото, географското и културното развитие на Македония, а така също да мобилизира и обедини местната интелигенция за по-дейна служба в полза на своя народ.[235]

С тази „промяна" на политиката си сръбските власти правят опит да култивират сред интелигенцията в Македония един просръбски „македонизъм", който да я удовлетвори на локална почва и да я отклони от дотогавашната ѝ борба за българска национално-културна свобода. Властите смятат още, че използуването на местния народен говор в писмената реч ще бъде един удобен повод за сръбския език да се изяви като побогат и подхранващ, та самите българи да прибягнат към него и към сръбската култура, бидейки в невъзможност да използуват богатството на българския книжовен език.[236]

Съвсем други са намеренията и замислите обаче на редакторите и сътрудниците на списанието. Чрез публикуване на материали от богатата съкровищница на културното и борческото минало на населението в Македония — приказки, легенди, пословици, народни песни, разкази и пр. на български народен говор от различни райони, без да засягат въпроса за народностния характер на населението, който всеки знае какъв е, редакторите всъщност автоматически отделят Македония от Сърбия във всяко едно отношение. На практика те доказват, че Македония не е „Южна Сърбия", нито пък че населението ѝ, неговата култура, език, традиции, песни и т.н. са сръбски.[237] Не след дълго това става ясно и на сръбските власти, които не закъсняват да реагират.

На 12 ноември 1937 г. в строго поверително обширно изложение на началника на просветния отдел на Вардарската бановина Л. Алексич до Министерството на просветата в Белград, се обръща внимание на опасните последици, произтичащи от излизането на сп. „Луч". След като подробно проследява биографията на Георги Киселинов и посочва, че той е

български възпитаник, който в миналото е бил български учител и заради това е преместван от властите три пъти в Сърбия, в изложението се изказва учудване кой е разрешил на Киселинов да се върне в „Южна Сърбия" и да издава споменатото списание. Полицията в Скопие, се казва по-нататък в изложението, е установила, че той като български възпитаник е събрал около себе си група известни привърженици на автономна Македония и с тях издава сп. „Луч", чиято цел е да повдига и поддържа автономистическия дух сред тукашното население и че средствата за неговото издаване и издържане са осигурени по пътя на налози на гражданите, които са привърженици на автономна Македония.[238]

В редица статии на това списание, се изтъква още в изложението, се чувствува желанието на редакторите да отделят „Южна Сърбия" от сръбската култура и просвета, което предизвиква още по-голяма реакция сред местното население срещу сръбската културно-просветна дейност тук. „Учениците от скопските училища например, все по-малко и по-рядко говорят сръбски език извън училищата и открито изразяват необходимостта и правото си да говорят предимно на местен говор" — подчертава сръбският чиновник.

Освен това през октомври с.г. са се навършили 25 г. от освобождението на „Южна Сърбия", а списанието не е „казало нито една дума" по този повод. „На запитването на сръбските власти „защо", главните личности на списанието отговарят, че гледат с други, със свои очи на тези събития (т.е. за попадането на Вардарска Македония под сръбско иго — б.а.) и затова няма да пишат нищо, за да не развалят репутацията, която списанието си е създало от основаването му насам".[239]

След това изложение срещу сп. „Луч" и неговите редактори на 18 ноември 1937 г. сръбският министър на просветата издава заповед за незабавното интерниране на Г. Киселинов в Сърбия. След няколко месеца списанието е забранено и броевете му са конфискувани, като на повечето от неговите сътрудници са наложени глоби от по 20 000 динара и също са интернирани в Сърбия.[240]

Така завършва този единствен по рода си опит на сръбските власти в периода 1918 — 1941 г. да изпробват на практика отчасти теорията на Ст. Новакович за „македонизма", като използват македонското име и местните български говори за създаването на известни антибългарски настроения сред младата интелигенция на „македонистична" почва, под сръбска закрила. От публикуваните в списанието материали на местен говор, с местни сюжети и проблематика властите разбират, че интелигенцията в Македония, макар и завършила сръбски училища и университети, се вълнува и интересува само от българското културно-национално и революционно минало на Македония, че всичко сръбско за нея е далечно, чуждо и неприемливо.

Реакцията на сръбските власти по отношение на списанието, от друга страна, показва на интелигенцията от Вардарска Македония, че великосръбската управляваща буржоазия никога няма да допусне някаква разновидност на местна културна автономия, която да не носи антибългарски и просръбски характер.

Началото на Втората световна война бележи нов етап и размах на дейността на ММТРО и другите младежки организации, обединени в Македонското народно движение. Лозунгът за свободна и независима Македония обединява всички идейни течения сред българската младеж във

Вардарска и Егейска Македония през 1940 — 1941 г. В изложение до българското правителство от началото на 1940 г. дейците на ММТРО, сега начело на МАНАПО, Д. Чкатров, Д. Гюзелев и др. изтъкват, че цялата младеж и интелигенцията в Македония, независимо от политическите си възгледи, е единна в борбата срещу чуждите поробители. „С левичарите — отбелязват те — не се преследваме, а се допълваме. Те са големи противници на сърбите и пледират за самостойна Македония, за която сме и ние. Така както водят борбата левичарите не ни пречат в нашата агитация, а повече я засилват." [241]

Благодарение на националноосвободителната борба на българското население, включително и на младата българска интелигенция, организирана в ММТРО, а след това и в Македонското народно движение, сръбската шовинистична, асимилаторска и държавническа идея в Македония претърпява пълен крах. Това може да се заключи и от едно писмо, изпратено на 8 юни 1940 г. до министър-председателя на кралска Югославия от Драгиша Цветкович, бивш полковник от сръбската армия и народен представител от Македония. В него той изтъква, че като офицер е участвувал във всички войни за завладяване на „Южна Сърбия" и сега, пишейки това писмо, иска да помогне за нейното спасение. Защото, според него, „духът на сепаратизма и идеята за създаване на свободна Македония тук се е засилила до такава степен, че без преувеличение може да се каже, е достигнала своя връх и е достатъчна само една искра, за да се стигне до неговото пълно проявление. Това особено важи за младежта, която свободно можем да кажем, — че за нас е напълно загубена. Ориентацията към автономията и сепаратизма, заключава полковникът, се развива съвсем спокойно и нито един от призваните (властите) не посмява даже и да се опита да противодействува". [242]

Единственият вестник според изложението на полковника, който защитава сръбските интереси в Македония, е в. „Южна Сърбия", но той е „изгаснал" заради името си, което носи. Вместо него е започнал да излиза в. „Наша реч", който е попаднал в ръцете на местната интелигенция и открито използва не само македонския диалект, но и българския книжовен език. На 19 май с.г. според писмото учителят Попандонов (комунист от Струмица) е говорил открито пред селяни и граждани в покрайнините на Скопие за националното самоосъзнаване на населението в Македония, величаел Червената армия и Георги Димитров, изтъквайки, че те са единствените защитници и спасители на поробена Македония. Така, както се развиват нещата, заключава полковникът, сърбите, принудени да се защищават, ще започнат да режат глави, което никой няма да бъде в състояние да контролира. [243] Тревогата на сръбския полковник е напълно основателна, тъй като стремежът към свобода обхваща цялото население начело с младежта.

На 2 август 1940 г. в градовете Велес, Щип, Битоля, Кавадарци и особено в Скопие и Прилеп стават масови народни антисръбски демонстрации по случай годишнината на Илинденското въстание. Те са организирани и ръководени главно от бивши дейци на ММТРО, като в тях участвува цялата учаща се младеж, мъже и жени, без разлика на политически убеждения. Демонстрантите издигат лозунги за „пълна национална свобода", за „самоопределение", за възстановяване на българските културно-национални институции — училища, църкви и пр. [244]

Забележителни годишнини, посветени на Илинденското въстание, на славянските първоучители, на Хр. Ботев, на В. Левски, на Г. Делчев, на Д. Груев, на Т. Александров и други видни исторически събития и личности винаги са отбелязвани по някакъв начин, макар и таен, от ММТРО и борещата се младеж в Македония, дори в сръбските затвори. Но това, което става на 2 август 1940 г. открито по улиците на някои градове във Вардарска Македония, е национална акция с голяма историческа стойност, изненадала официалните власти със своята подготовка и провеждане. Тя нанася последния морално-политически удар на великосръбската шовинистична буржоазия и на нейната асимилаторска политика. В отговор на това управляващите кръгове извършват масови арести и жестокости над видни българи, заподозрени в революционна дейност,[245] организират контраакции в Скопие и Куманово, под лозунга за „единството и целостта на кралска Югославия". Но станалото на 2 август още веднъж показва на тях и на света какъв народ живее във Вардарска Македония, какво иска и за какво се бори.[246] По повод големия успех на илинденските антисръбски демонстрации и по настояване на дейци на ММТРО, от името на ръководството на Македонското народно движение, Д. Гюзелев изпраща от гр. Чачак (Сърбия) поздравително писмо до младежта в Македония по случай годишнината на Илинденското въстание. В него между другото се изтъква, че тя още един път е показала открито, мъжки, храбро и зряло какво иска и какви са нейните политически и национални идеали. „Манифестациите на 2 август — се казва в писмото — показват, че 22-годишното сръбско робство не е могло да измени борческата душа на Македония. Че сърбите не са успели да унищожат нейната индивидуалност. Че македонците са останали в национално отношение това, което са били до 1912 г., че политически и сега още се борят за идеалите на борците от Илинденското въстание от 1903 г. . . . След тази манифестация, която има голямо политическо значение и която е отразена в чуждия печат, сърбите са попарени и уплашени . . . Като луди се питат какво значи това и какво става в Южна Сърбия. . . Те още веднъж разбраха, че старите им средства за посърбяване са пропаднали, а за нови е вече късно. Те вече не могат да намерят нови слуги в Македония. Сега никой не желае да отиде с тях, защото виждат, че се приближава денят на народния съд." Писмото завършва с поздрави към младите илинденци от 2 август 1940 г., достойни наследници на илинденци от 1903 г., които трябва да бъдат спокойни и дълбоко да вярват в освобождението на Македония, което скоро ще дойде.[247]

Връщането на Южна Добруджа на България по това време възбужда още повече националните чувства, възражда вярата и надеждите на цялото българско население за скорошно освобождение и на Македония. Това предизвиква и коренна промяна в тактиката на революционната борба. Не само дейците на ММТРО, но и всички легални и нелегални националноосвободителни организации на македонските българи между двете световни войни изоставят издиганите дотогава лозунги за „независима Македония", „автономна Македония", „самостоятелна Македония" и пр.[248]

Тези настроения намират израз в едно тайно писмо-изложение на ръководителите на ММТРО до българското правителство от август 1940 г. Разглеждайки бързо настъпващите промени в международното положение, между другото в него се подчертава: „Трябва всички (в Бъл-

гария) да знаят, че Македония не само че не е загубена за българския народ, но обратно, в нея днес съществува по-здрав български дух, отколкото когато и да било." В писмото се настоява също българското правителство да промени политиката си спрямо Македония, защото „. . . проклятие ще падне над всеки българин, който забрави своите братя".[219]

След разгрома на кралска Югославия през април 1941 г. дейците на ММТРО заедно с представители на всички дотогавашни националноосвободителни организации на българите в Македония. създават и конституират във Вардарска и в голяма част от Егейска Македония българско народно управление начело с Български национални акционни комитети (БАК). В началото на април 1941 г. централното ръководство на БАК в Скопие, в което участвуват най-видните ръководители на ММТРО, изпраща до българското правителство меморандум, в който след като се прави обширен исторически преглед на възникването и развитието на македонския въпрос, се изтъква желанието на цялото българско население в Македония да се обедини със своето отечество България.[250]

Така приключва 23-годишното господство на великосръбската шовинистична буржоазия във Вардарска Македония, съпътствувано с трудно сравними в световната история насилия, гонения и физическо изтребление на българското население, по чиито размери, същност и характер историческата наука тепърва ще се произнася.

Най-голямото й поражение, което претърпява в своята вековна завоевателна, асимилаторска и изтребителска политика, е обстоятелството, че за това време тя не успява да спечели и да сърбизира нито един интелигентен българин във Вардарска Македония. Затова има много исторически причини, в това число и хилядолетната българска същност и традиции, вековните борби за българска просвета, култура и национална свобода на цялото население в Македония. Подчертана историческа заслуга за запазването на младото българско поколение от сърбизиране през разглеждания период има несъмнено българската интелигенция, организирана в редовете на ММТРО. В този смисъл Д. Гюзелев пише: „Създаденият исторически фактор от около 600 члена на ММТРО, все интелигентни мъже — будни младежи, се нагърби с апостолската мисия, като нови паисиевци да крепят националното съзнание, да обучават младите в български книжовен език, да ги снабдяват с българска революционна, а даже и детска литература, а някъде и с тона на Паисий да викат: „О, неразбрани глупако, защо се срамуваш да се наречеш българин?"... Най-верни изразители на тия възвишени идеали — продължава авторът — бяха загиналите наши другари . . . В историческото съкровище на българския борчески гений те лежат като пламенни жреци на идеята за свободата на Македония и обединението на целокупния български народ."[251]

От направения цялостен преглед на дейността на ММТРО от създаването й през 1922 до 1941 г. може да се заключи, че чрез своята разностранна революционна и културно-просветна борба тя допринася чувствително за проваляне на цялостната система от „идеи", „програми", „културни", „научни" и „политически" мероприятия на великосръбската шовинистична буржоазия, чрез които тя се стреми да асимилира и сърбизира българското население във Вардарска Македония и особено младежта през разглеждания период. Осъществявайки своята дейност в изключително тежки, робски условия, ММТРО преживява провали, процеси, дава свидни жертви из средата на своите най-отбрани членове. Тя

прилага различни прийоми и тактики в полулегалната и дълбоко конспиративната си дейност, но изпълнява с чест и достойнство възложената ѝ в рамките на националноосвободителното движение на македонските българи задача — самосъхранение и освобождение на Македония.

Чрез своята идеология и културно-национална дейност, насочена срещу потисническата и асимилаторската политика на сръбските поробители, чрез своите многобройни и свидни жертви, които тя дава в името на запазването на българската национална същност на Македония, ММТРО се налага като ръководител не само на учениците и студентите, но и на цялата будна българска младеж във Вардарска и отчасти в Егейска Македония. По неин призив и пример младото българско поколение никога не се примирява и не приема сръбското и гръцкото духовно и политическо робство, бори се срещу него и остава вярно докрай на своите български традиции, бит, култура, език и национално самосъзнание.

Дейността на ММТРО обаче никога не би могла да бъде така резултатна, всеобхватна и популярна в Македония, ако нямаше всестранната морална и всякаква друга подкрепа на своите прогонени млади братя от Македония, обединени в студентски дружества в различни градове на Европа и на Балканите.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА ПЪРВА

[1] ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали за създаването и дейността на ММТРО.

[2] Пак там, срв. Г ю з е л е в, Д. Жертвите на Скопския студентски процес 1927 г. Скопие, 1942, с. 14.

[3] Т р а й ч е в, Г. Град Прилеп. С., 1925, 341 — 342; срв. Македония. Сборник от документи и материали. С., 1978, с. 673.

[4] ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали за създаването и дейността на ММТРО.

[5] Пак там.

[6] Пак там, срв. Г ю з е л е в, Д. Цит. съч., с. 84.

[7] ЦПА, ф. 226, оп. 1, а.е. 354, л. 1 — 2. Устав на ММТРО.

[8] Пак там, оп. 2, а.е. 5, л. 1 — 2. Първият устав на ММТРО е одобрен и подписан от Т. Александров през 1922 г. През 1925 г. с малка редакция е написан на специално платно. Най-отдолу стои печата на ВМРО и подписа на Ив. Михайлов.

[9] Пак там.

[10] В една разгърната схема на ММТРО от 1923 г. се посочва, че тя действува и в цяла Егейска Македония. Създадени са първите петорки в Солун, Костур, Воден, Лерин и пр. В настоящото изследване обаче ще говорим предимно за дейността на младежката организация във Вардарска Македония.

[11] ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали за създаването и дейността на ММТРО; В е р и т а с, Македония под иго 1919 — 1929 г. С., 1931, с. 163.

[12] В е р и т а с. Цит. съч., 163 — 164.

[13] Пак там, 164 — 165.

[14] Пак там; срв. Македония, № 422, 8 март 1928.

[15] Г ю з е л е в, Д. Цит. съч., с. 83.

[16] ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали за ММТРО.

[17] Пак там.

[18] Пак там; срв. ЦПА, ф. 226, оп. 1, а.е. 354, л. 5.

19 Пак там; срв. Г ю з е л е в, Д. Цит. съч., 84 — 85.
20 Пак там.
21 ЦПА, ф. 226, оп. 1, а.е. 354, л. 1 — 2.
22 ЦПА, ф. Ал Протогеров (необработен). Документи и материали за ММТРО.
23 Пак там.
24 Пак там.
25 Пак там. Разузнавателен бюлетин на ВМРО № 1 и 2 от 1926 г.
26 Пак там.
27 Г ю з е л е в, Д. Цит. съч., с. 6.
28 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали за ММТРО.
29 Г ю з е л е в, Д. Цит. съч., с. 62.
30 Пак там, с. 65.
31 Пак там, с. 56.
32 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на ММТРО.
33 Пак там.
34 Пак там.
35 Пак там.
36 ЦПА, ф. 226, оп. 1, а.е. 41, л. 10.
37 Пак там, л. 10 — 11.
38 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на ММТРО.
39 Пак там.
40 Пак там.
41 Пак там.
42 Л. Неманов, руски евреин, известен журналист. Още по време на турското робство проявява интерес към македонския въпрос и е бил наясно относно борбите и стремежите на българите в Македония.
43 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на ММТРО.
44 Пак там.
45 Пак там.
46 Пак там.
47 Пак там.
48 Пак там.
49 Пак там. Изложението е публикувано в официалния бюлетин на Лигата от 25 ноември 1927 г.
50 Пак там; срв. Македония, № 371, 4 януари 1928 г.
51 Пак там.
52 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на ММТРО.
53 Пак там.
54 Пак там.
55 Пак там.
56 Пак там.
57 Пак там.
58 Пак там
59 Пак там. Донесение на Н. Велев до ЦК на ВМРО от март 1926 г.
60 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Обширно донесение на Н. Велев от Виена до ЦК на ВМРО от 26 юли 1926 г. В него се изтъква, че представителите на ММТРО притежават силно развито национално чувство, говорят превъзходно книжовен български език. Желание и способности за работа имат, но повече за културно-просветна и по-малко за чисто революционна.
61 Пак там. Донесение на ММТРО от Скопие до ЦК на ВМРО от януари 1927 г.
62 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на ММТРО.
63 Пак там. Донесение на Н. Велев до ЦК на ВМРО от юни 1927 г. за разговор с Ив. Бояджиев относно подготовката на Първата обща сбирка на ММТРО.

64 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на ММТРО. Устав на Тайната културно-просветна организация на македонските българки от 1926.

65 Пак там; срв. Г ю з е л е в, Д. Първите лъчи на свободата ,Скопие, 1941, 68 — 69.

66 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на ММТРО.

67 Пак там, Донесение на ММТРО от Скопие, юни 1927 г.

68 Пак там; срв. Македония, № 326, 12 ноември 1927 г.; № 328, 15 ноември 1927 г.; № 329, 16 ноември 1927 г.; № 330, 17 ноември 1927 г. и пр.

69 Г ю з е л е в, Д. Жертвите на Скопския студентски процес, с. 8.

70 Сведението на в. „Политика", че Ив. Бояджиев е ръководител на ВМРО в Средна Европа не е вярно. Като студент в Загреб той е само връзка между ВМРО и ММТРО.

71 Цит. по Македония, № 325, 11 ноември 1927 г.

72 Пак там; срв. ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Стенографски записи за Скопския студентски процес.

73 Цит. по Македония, № 326, 12 ноември 1927 г.

74 Цит. по Македония, № 327, 14 ноември 1927 г.

75 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Донесение на Н. Велев до ЦК на ВМРО от юли 1926 г.

76 Пак там.

77 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Стенографски записи за Скопския студентски процес.

78 Другите 18 души нарочно са подведени под отговорност по други обвинения — за членство във ВМРО.

79 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Стенографски записи за Скопския студентски процес.

80 Пак там.

81 Пак там; срв. Македония, № 328, 15 ноември 1927 г.

82 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Стенографски записи за Скопския студентски процес; също апел на Гена Велева до ОН и световната общественост от декември 1930 г.

83 Пак там.

84 Пак там.

85 В е р и т а с, Цит. съч., 169 — 170.

86 Цит. по Македония, № 364, 6 декември 1927 г.

87 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Стенографски записи за Скопския студентски процес.

88 Пак там.

89 Пак там; срв. Свобода или смърт, № 56, декември 1927 г.

90 Македония. Сборник от документи и материали, 714 — 715, док. № 12.

91 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали за Скопския студентски процес; срв. Македонско дело, № 56, 25 декември 1927 г.(Виена).

92 Пак там.

93 Македония, № 354, 25 декември 1927 г.

94 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Стенографски записи за Скопския студентски процес.

95 Пак там; срв. В е р и т а с. Цит. съч., 116 — 125.

96 Пак там.

97 Пак там.

98 Пак там; срв. В е р и т а с. Цит. съч., 172 — 185.

99 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Стенографски записи за Скопския студентски процес; срв. В е р и т а с. Цит. съч., 202 — 203.

100 Пак там, Стенографски записи за Скопския студентски процес.

101 Пак там.

102 Пак там.

103 Пак там.

104 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Стенографски записи за Скопския студентски процес.

105 Пак там.

106 Пак там.

107 Пак там; срв. В е р и т а с. Цит. съч., 190 — 192.

108 Пак там.

109 Пак там; срв. В е р и т а с. Цит. съч., 192 — 196.

110 Пак там, Стенографски записи по процеса; срв. В е р и т а с. Цит. съч., 196 — 202.

111 Пак там; също В е р и т а с. Цит. съч., 188 — 190.

112 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен), Документи и материали за Скопския студентски процес; Македония, № 326, 19 ноември 1927 г.; № 327, 14 ноември 1927 г.; № 328, 15 ноември 1927 г.; № 329, 16 ноември 1927 г.; № 346, 6 декември 1927 г.; № 347, 7 декември 1927 г.; № 351, 12 декември 1927 г.; № 352, 13 декември 1927 г. и пр. В тях се изнасят ценни сведения и мнения на чуждия печат за Скопския студентски процес.

113 В е р и т а с. Цит. съч., 212 — 213.

114 Пак там.

115 Политика, № 7021, 16 ноември 1927 г.; № 7044, 6 декември 1927 г.; Време № 2112, 6 декември 1927 г.; Балкан, № 114, 6 декември 1927 г.; Правда, № 333, 7 декември 1927 г. и пр.

116 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Стенографски записи за Скопския студентски процес.

117 Пак там.

118 Пак там. Донесение на секретариата на Македонските студентски дружества в чужбина до ЦК на ВМРО от януари 1928 г.

119 Пак там.

120 Пак там.

121 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Сведения на задграничното представителство по Скопския студентски процес.

122 Пак там.

123 Пак там.

124 Пак там.

125 Пак там.

126 Македония, № 351, 12 декември 1927 г.

127 Пак там, № 357, 19 декември 1927 г.

128 Свобода или смърт, № 61, 19 декември 1927 г.

129 Родина, 1928, № 5, 6 — 7.

130 ЦПА, ф. 226, Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на ММТРО; срв. Вардар, № 7, 26 май 1929 г., лист на Македонското студентско дружество „Вардар" — София.

131 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на ММТРО.

132 Пак там.

133 Пак там. Донесение на ММТРО до ЦК на ВМРО от юли 1927 г.

134 Пак там. Донесение на ММТРО от Скопие до ЦК на ВМРО от октомври 1927 г.

135 Г ю з е л е в, Д. Жертвите на Скопския студентски процес, с. 90. Иван Бояджиев, като основател и най-авторитетен деец на ММТРО почти до неговата смърт през 1930 г., е признаван като безспорен ръководител на младежката организация.

136 Пак там; срв. ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на ММТРО.

137 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен).

138 Пак там.

139 Г ю з е л е в, Д. Жертвите на Скопския студентски процес, с. 37; срв. Македония, № 356, 17 декември 1927 г.

140 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен), Документи и материали на ММТРО.

141 Пак там; срв. Македония, № 351, 12 декември 1927 г.

142 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Разузнавателен бюлетин на ВМРО № 2 от 1927 г.

143 Пак там, Писмо на ММТРО до ВМРО от октомври 1927 г.

144 Пак там.

145 Пак там; срв. Македония, № 320, 4 ноември 1927 г.

146 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Стенографски записи за Скопския студентски процес; срв. В е р и т а с. Цит. съч., с. 215.

147 Г ю з е л е в, Д. Жертвите на Скопския студентски процес, с. 58.

148 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Материали по убийството на генерал Ковачевич в Щип.

149 Пак там. Стенографски записи за Скопския студентски процес.

150 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Шифровано писмо на ММТРО до ЦК на ВМРО от 27 декември 1927 г.; Македония, № 356, 17 декември 1927 г.;№ 359, 21 декември 1927 г.

151 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Шифровано писмо на ММТРО до ЦК на ВМРО.

152 Пак там. Шифрована стенограма по Скопския процес; също В е р и т а с Цит. съч., 214 — 215.

153 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали по убийството на В. Прелич; Спомени на Д. Чкатров и Д. Гюзелев, записани от В. Сеизов през 1941 г.

154 Пак там.

155 Пак там. Донесение на ММТРО до ВМРО от февруари 1927 г.; срв. Свобода или смърт, № 18 януари 1928 г.

156 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали по убийството на В. Прелич.

157 Пак там. Донесение на Н. Велев от Виена до задграничното представителство на ВМРО от март 1928 г.

158 Пак там.

159 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали във връзка с атентата срещу Ж. Лазич. Подробности по тези убийства тук не се разглеждат. Те се споменават само, за да характеризират обстановката във Вардарска Македония през 1927 — 1928 г.

160 Пак там, Материали по предателството на К. Караджов.

161 Пак там, Материали за убийствата около Скопския студентски процес; срв. Македония, № 1252, 18 декември 1930 г. Апелът на Г. Велева до ОН и световното обществено мнение.

162 Г ю з е л е в, Д. Жертвите на Скопския студентски процес, 5 — 67.

163 Пак там, 13 — 51.

164 Пак там, 61 — 67; срв. ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали на ММТРО.

165 Пак там; срв. В е р и т а с, Цит. съч., 213 — 211.

166 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали на ММТРО.

167 Пак там.

168 Пак там.

169 Пак там, Донесение на ММТРО от Скопие от май 1928 г. до ВМРО, предадено чрез Н. Велев от Виена.

170 Пак там, Материали за убийството на Бл. Монев от Щип през 1928 г.

171 Г ю з е л е в, Д. Жертвите на Скопския студентски процес, с. 26.

172 Пак там, 20 — 21.

173 Пак там, 10 — 28. Биографични бележки за Бл. Монев.

174 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Материали на ММТРО

175 Пак там.

176 ЦПА, ф. 226 (необработен). Ръкописен труд на Коста Ципушев; срв. Г ю з е л е в, Д. Жертвите на Скопския студентски процес, 56 — 57.

177 ЦПА, ф. 226 (необработен). Материали на ММТРО.

178 Пак там.

179 Пак там. Донесение на ММТРО от Виена до ЦК на ВМРО от юни 1928 г. за положението във Вардарска Македония.

180 Пак там.

181 Г ю з е л е в, Д. Жертвите на Скопския студентски процес, с. 25.

182 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали за положението във Вардарска Македония през 1929 г.; Х р и с т о в, Х р. България и Парижката конференция за мир през 1919 г. — ВИС, 1980, № 1, с. 71.

183 Пак там.

184 ЦПА, ф. 226 (необработен); срв. Г. В е л е в а. Апел до ОН и световното обществено мнение от декември 1930 г.

185 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали за положението във Вардарска Македония.

186 Пак там.

187 Пак там.

188 Пак там; срв. Вардар, № 7, март 1934 г.

189 Пак там.

190 Пак там.

191 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали за положението във Вардарска Македония през 1930 г. К. Караджов (подписващ се Караджич) не посмява да отиде във Вардарска Македония до 1944 г. След това се връща там и получава учителско място. Умира през 60-те години в Скопие.

192 Пак там.

193 Пак там.

194 Пак там.

195 Пак там.

196 Г ю з е л е в, Д. Жертвите на Скопския студентски процес, 39 — 12.

197 Пак там, 68 — 75.

198 Родина, 1933, № 9 — 10, 6 — 7 (Орган на Македонския младежки съюз (ММС) в България).

199 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали за положението във Вардарска Македония през 1931 г.; срв. Македония, № 1252, 18 декември 1930 г.

200 Пак там.

201 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Сведения за Тайната културно-просветна организация на македонските българки от 1926 г.; срв. Г ю з е л е в, Д. Първите лъчи на свободата, с. 68.

202 ЦПА, ф. 226 (необработен). Материали за положението на българската младеж във Вардарска Македония през 1931 г.

203 Пак там.

204 Македония, № 1252, 18 декември 1930 г.; Апелът на Гена Велева.

205 ЦПА, ф. 226 (необработен). Материали за Македонските студентски дружества в чужбина през 1931 г.

206 Пак там. Цит. апел на Гена Велева.

207 Вардар, № 7, март 1934 г.; срв. ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали за положението във Вардарска Македония през 1934 г.

208 Освобождение, № 1, декември 1932 г. (Орган на ММТРО). Най-отдолу има следния призив: „Пазете като очите си този вестник и не го давайте в ръцете на шпиони или съмнителни хора!".

209 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Донесение на ММТРО от Скопие до ЦК на ВМРО от април 1926 г.

210 Ръкописни спомени на К. Георгиев, един от ръководителите на Скопския революционен окръг на ММТРО и редактор на в. Освобождение. Личен архив.

211 Освобождение, № 2, януари 1933 г. В този брой също се отправя призив: „Пазете в тайна съществуването на този вестник!". И той наистина не е разкрит от сръбските власти.

212 Пак там.

213 Цит. ръкописи и спомени на К. Георгиев. Личен архив.

214 ЦПА, ф. 226 (необработен). Материали за положението във Вардарска Македония през 1934 г.

215 Македония. Сборник от документи и материали, 764 — 765.

216 Спомени за участници в тази ученическа организация, записани от В. Сеизов през 1941 г. Личен архив. Също спомени на В. Марковски, записани от автора.

217 ЦДИА, ф. 105, а.е. 311, л. 20 — 24. За политическото положение във Вардарска Македония от един македонски студент от 5 март 1934 г.

218 Пак там.

219 Пак там. По-подробно вж. Вардар, № 6, февруари 1934 г.

220 Вардар, № 7, март 1934 г.

221 Пак там.

222 Пак там.

223 М и х а й л о в, И в. Спомени, т. IV, Брюксел, 1973, приложения, с. 663.

224 Пак там, с. 659 — 660.

225 ЦПА, ф. 226 (необработен). Материали за положението във Вардарска Македония през 1934 г.; срв. ЦДИА, а.е. 311, л. 20 — 30.

226 През 1933 г., по решение на сръбското правителство, осем души от осъдените ръководители на ММТРО са освободени преждевременно при условие, че не могат да се върнат да живеят в Македония. Изключение прави само Д. Чкатров, който през 1930 г. избягва от затвора в Ниш, но близо до българската граница е заловен. Подложен на нови нечовешки жестокости, той остава непримирим и излежава своята десетгодишна присъда докрай.

227 Г ю з е л е в, Д. Жертвите на Скопския студентски процес, 84 — 85; срв. Спомени на Д. Гюзелев, записани от В. Сеизов през 1941 г. Личен архив.

228 ЦПА, ф. 226 (необработен). Ръкописен труд на К. Ципушев, лежал в сръбските затвори заедно с водачи на хърватското освободително движение през разглеждания период (1919 — 1937).

229 Цит. спомени на Д. Гюзелев, записани от В. Сеизов през 1941 г. В движението участвуват ММТРО, Тайната организация на македонските българки, комунисти и левичарски настроени студенти.

230 По това време начело на Македонското народно движение (МАНАПО) застават Д. Гюзелев, Д. Чкатров, Сп. Китинчев и др. дейци на ММТРО.

331 ЦПА, ф. 226 (необработен). Изложение за положението във Вардарска Македония през 1939 г.

232 По-подробно вж. П а л е ш у т с к и, К. ЮКП и македонския въпрос 1919 — 1945 г. С., 1985, 218 — 251, също Цит. спомени на Д. Гюзелев, записани от В. Сеизов.

233 ЦПА, ф. 226 (необработен). Биографични бележки за Коста Рацин; срв. спомени на К. Рацин, записани от В. Сеизов през 1941 г. Личен архив. През 1943 г. К. Рацин загива при „неизвестни" обстоятелства в щаба на Св. Вукманович — Темпо.

234 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Материали от разузнаването на ЦК на ВМРО от 1927 г. В тях се изтъква, че сръбските власти навсякъде предупреждават, че под името „македонец" се крият най-опасните българи, комитаджии и терористи.

235 Луч, 1937, № 1, с. 2 (Скопие).

236 Тъкмо тази идея е в основата на теорията на Ст. Новакович за македонизма, т.е. чрез използуване в различна степен на местния български говор, да се върви постепенно към неговото пълно сърбизиране.

237 Македония, 1943, № 2, 3 — 5 (Скопие).

238 Документи. Борбата на македонския народ . . . , т. II, Скопие, 1981, 151 — 152.

239 Пак там, 152 — 153.

240 Пак там; срв. Македония, 1912, № 2, 4 — 5; също Цит. спомени на Д. Гюзелев, записани от В. Сеизов.

241 П а л е ш у т с к и, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918 — 1941. С., 1983, с. 215.

242 Документи за борбата на македонския народ . . . Цит. съч., 167 — 168.

243 Пак там, 168 — 169.

244 Пак там, 175 — 176.

245 Пак там. Документът-позив по повод илинденските демонстрации от юли 1940 г., публикуван в скопския сборник, е обработен така, че да носи духа на днешното политическо отношение на скопските историци към кралска Югославия. Това се отнася и за всички други документи в този сборник, макар че в много от тях истината за българската им същност не е могла да бъде заличена докрай.

246 Г ю з е л е в, Д. Първите лъчи на свободата, 19 — 20.

247 Пак там, 20 — 21. Поздравително писмо на Д. Гюзелев от името на Македонското народно движение (МАНАПО) до всички участници в илинденските демонстрации на 2 август 1940 г. Писмото е размножено и разпространено из Вардарска Македония от Коце Кратовалиев и Крльо Саздов от Скопие.

248 ЦПА, ф. 226 (необработен); срв. Македония, № 1, април 1941 г.

249 Македония. Сборник от документи и материали, 772 — 773.

250 Г ю з е л е в, Д. Жертвите на Скопския студентски процес, 8 — 9.

ГЛАВА ВТОРА

МАКЕДОНСКИТЕ СТУДЕНТСКИ ДРУЖЕСТВА В ЧУЖБИНА

1. ПЪРВИТЕ ДРУЖЕСТВА. ОБЕДИНЯВАНЕТО ИМ В ОБЩ МАКЕДОНСКИ СТУДЕНТСКИ СЬЮЗ (МСС). ЕНЕРГИЧНА ЗАЩИТА НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА КАУЗА

След окупацията на Вардарска и Егейска Македония през септември и октомври 1918 г. от Сърбия и Гърция, покровителствувана от френски и английски войски[1], най-будната част от българското население, особено интелигенцията, завършила българските средни училища, учила в университета или военните академии, масово напуска родния си край и се отправя към свободните предели на България, а също и към различни европейски страни[2]. Така през периода 1919 — 1921 г. почти във всички европейски столици и университетски центрове пребивават като студенти стотици млади българи — емигранти от Македония. Към тях се присъединяват и такива, които успяват по различни начини да издействуват от окупационните власти официално разрешение за продължаване на образованието си в чужбина.[3]

Тези студенти стават свидетели на нечувана по размери и обхват антибългарска пропаганда, осъществявана от сръбските и гръцките официални представители в европейските столици и насочена срещу историческата истина, борбите, националната същност и стремеж на българите в Македония към национална свобода[4]. Нещо повече. Самите студенти там са подложени на масирана обработка от страна на сръбски и гръцки емисари. Те се опитват да ги спечелят и завербуват като деятели, проводници и защитници на асимилаторската кауза на поробителските власти в Македония[5].

Всичко това предизвиква спонтанна, а в последствие и организирана реакция и съпротива на студентите от Македония. През 1922 — 1923 г. в някои градове на Европа възникват македонски студентски дружества, които на първо време си поставят за цел да дадат всестранна историко-политическа подготовка на своите членове и енергичен отпор на сръбската и гръцката пропаганда в техните среди, да отстояват българската си национална принадлежност и да разобличават вражеските фалшификации за Македония, разбира се, в кръга на техните възможности[6]. През следващите години броят на дружествата се увеличава и чрез своята дейност те постепенно заемат едно особено място в националноосвободителното движение. В това отношение те се опират и на опита от миналото. Известно е, че още по време на турското робство в различни европейски столици се създават дружества на българските студенти от Македония, които имат за задача да популяризират революционната идея и борбата за освобождението на Македония и Одринско. Такива дружества по това време съществуват в Петербург, Москва, Одеса, Казан, Виена, Женева и други градове.[7]

През 1900 — 1903 г. студентското дружество в Женева издава на френски език в. „L'Effort" („Усилие"), първият български вестник в Европа, обявил се в защита на националноосвободителното движение на българите в Македония и Одринско. В неговото издаване и разпространение участвуват Симеон Радев от Ресен, Димитър Ляпов от с. Бобища, Костурско, Владимир Робев от Битоля, Никола Филипчев от Охрид, Коста Ципушев от Радовиш и др.[8] Подобна дейност развиват и студентските дружества в Русия. Те организират десетки събрания, вечеринки, утра, изнасят беседи, запознаващи руското обществено мнение с революционната борба в Македония. Студентите дават съкрушителен отпор на опитите на сръбската пропаганда да оклеветява ВМОРО и да отрича българския характер на населението в Македония, представяйки го пред руските меродавни кръгове за „сръбско".[9]

Макар и важна като проява тази дейност на студентските дружества до 1912 г. няма това културно-пропагандно значение за националноосвободителното движение, както това става по-късно. Балканските войни (1912 — 1913 г.) нанасят сериозен удар върху безспорно справедливия и всепризнат български националноосвободителен идеал в Македония, а активната сръбска и гръцка пропаганда във всички страни на Европа грубо го фалшифицира, изопачава и представя в най-неблагоприятна светлина.[10]

Отпор на тази пропаганда през 1913 — 1915 г. освен ВМОРО дават Македонското студентско дружество във Виена[11] и особено Съюзът на българските студенти от Македония при Софийския университет.[12] И двете дружества провеждат активна пропагандно-разяснителна дейност главно сред студентските организации в чужбина, запознавайки ги с трагичното положение на българското население във Вардарска и Егейска Македония. В едно обръщение до своите колеги студенти в света от април 1914 г. Съюзът на българските студенти от Македония апелира към международното студентство да издигне глас в защита на българите в Македония, поробени от Сърбия и Гърция. „Постановленията на Букурещкия договор — се казва в обръщението — създадоха едно положение на Балканите, което ако не се нормализира, вечно ще пречи и смущава свободното развитие на общоевропейската цивилизация и култура . . . По силата на тоя договор българите в Македония, противно на принципа на народността, в своята компактна цялост останаха под властта на сърби и гърци, които ги подлагат на безподобно изтребление с цел бързо да ги посърбят и погърчат. Но може ли един народ да се отрече от себе си, когато в историята на своето минало има толкова епични борби за национално самосъзнание и самосъхранение?", се заключава в обръщението.[13]

Край на тази дейност на студентските организации се слага с началото на Първата световна война. В замяна на това обаче в редица страни като Англия, Франция, Швейцария и др. чрез вестници, списания, събрания, митинги, сръбската и гръцката пропаганда продължават непрекъснато да обработват и настройват тамошната общественост, политици, дипломати, учени, журналисти и пр. срещу България, като особено внимание се отделя на въпроса за Македония.[14] Едва през лятото на 1917 г. ЦК на ВМОРО чрез проф. Л. Милетич, д-р Д. Точков и д-р Д. Кушев. препоръчва на студентите от Македония, пребиваващи в Швейцария, да организи-

рат контрапропаганда в защита на българската национална кауза при евентуално неблагоприятно развитие на войната за България.[15]

В края на 1917 и началото на 1918 г. в Швейцария възникват три македонски студентски дружества, пред които се поставя задачата да поведат борба срещу фалшификациите на сръбската и гръцката пропаганда. На 15 декември 1918 г. тези дружества се обединяват и образуват Главен съвет на македонските дружества в Швейцария, с временно седалище в Лозана. Целта на Главния съвет е да се бори за създаването на „свободна Македония", по примера на Швейцария, под покровителството на някоя от незаинтересованите велики сили.[16] Съветът изпраща поредица от меморандуми, изложения и апели до правителствата на великите сили, до всички видни държавници и политици, до учени, писатели, журналисти и общественици, приятели на българската национална кауза, в които те се молят и призовават да сторят всичко възможно, което зависи от тях, за да не се допусне повторното попадане на повече от един милион българи в Македония под сръбско и гръцко робство.[17] Освен това през 1918 г. Главният съвет издава три броя от сп. „Македонска независимост". В него се застъпва становището, че той се бори за свободна Македония, в която всички македонци — българи, мюсюлмани, албанци, куцовласи и пр. ще живеят братски.[18] След подписването на Ньойския договор в специален меморандум до правителствата на Великите сили, Главният съвет на македонските дружества в Швейцария най-енергично протестира против заграбването от сръбските власти на района на град Струмица, населен с над 22-хилядно чисто българско население, където няма нито един сърбин.[19]

Тази дейност на Македонските студентски дружества в Швейцария през 1918 — 1919 г. не дава очакваните резултати. Но техните пропагандни материали, изпращани до европейската общественост, остават непреходно свидетелство за усилията на българите в Македония, в един извънредно труден за тях исторически момент да кажат на света какви са техните желания и стремежи.

Събитията, които българският народ преживява след втората национална катастрофа, насочват всички усилия на македонските българи към вътрешноорганизационната работа в Македония. Пропагандната дейност в чужбина през 1919 — 1921 г. отново остава на заден план. Това дава възможност за нова добре организирана сръбска и гръцка пропагандна кампания, насочена срещу борбата на македонските българи за свобода и национално съхранение в миналото и сега, както и да оклевети и представи в невярна светлина тяхната справедлива национална кауза пред чуждото обществено мнение.[20]

Тъкмо затова след възобновяването на националноосвободителната борба във Вардарска и Егейска Македония и излизането на македонския въпрос отново на политическата сцена през 1921 — 1922 г. дейците на революционната организация обръщат сериозно внимание на този проблем.[21] Така изменилите се условия в развитието на македонския въпрос постепенно налагат обособяването на нов „отдел" в националноосвободителното движение — отделът за „пропагандна дейност в чужбина". Освен огромната работа, вършена в това направление от официални и неофициални представители на ВМРО, която тук не е предмет на изследване, с пропагандна дейност се заемат стотици млади българи от Македония, следващи в различни университетски градове на Европа и организирани в студентски дружества.

Първото македонско студентско културно-просветно дружество в чужбина след войните се създава във Виена през май 1922 г. Основават го 54 души студенти от Македония. В неговото настоятелство (ръководство) влизат Петър Манев, Константин Хаджиев и Стоян Пунчев от Охрид, Михаил Миладинов, Тодор Парлеев и Елена Арсова от Щип, Владимир Бъчваров и Благой Ингилизов от Пехчево, Божко Ковачев, Богдан Георгиев и Йордан Пехливанов от Велес, Илия Манолев, Димитър Гошев и Гоце Костов от Кукуш, Атанас Миладинов и Григор Серафимов от Струга, Илия Темелков и Александър Велев от Ресен, Тома Александров и Славко Серафимов от Скопие и др.[22] Те изработват и първия проект за устав и правилник на дружеството. Неговата цел според устава е да обедини в редовете си всички студенти от Македония, следващи във Виена, като им оказва морална подкрепа, а на по-бедните от тях и материална помощ; да поддържа буден интереса в тях към всички постижения на културата в европейските страни; да ги подтиква към по-голяма любознателност и работа за по-широка просвета; да съдействува за взаимното им опознаване, както и за установяване на връзки с чуждестранни студентски организации. Чрез събрания, беседи, доклади, вечеринки и други прояви да запознава света с Македония (чл. 1 — 10).

Дружеството има и едно задължение, стоящо извън обсега на обикновените задачи на едно студентско дружество – да се бори за запазване на националната и културната физиономия на Македония, застрашена от унищожаване от сръбските и гръцките поробители. Това е основен човешки и национален дълг на всички студенти от Македония. Защото докато студентите на свободните народи имат единствената грижа да работят за своето интелектуално развитие, студентите от Македония извън нея имат и друга — да запазят националността си, майчиния си език, народното си творчество, както и всички други национално-културни ценности, създадени от деди и бащи. По този начин те трябва да се грижат и за бъдещето на поробените си братя в Македония (чл. 11, 51).[23]

Член на дружеството може да бъде всеки студент от Македония, който приема поставените в устава задачи и работи за тяхното изпълнение, плаща редовно членския си внос, участвува във всички мероприятия, организирани от дружеството, и изпълнява особените задължения, които то би му възложило (чл. 7 от правилника). Дружеството се управлява от петчленно настоятелство (ръководство), избирано в началото на всяка учебна година (чл. 8). Неговият председател се избира от цялото събрание, а зам.-председателят, секретарят, касиерът и библиотекарят се определят на събрание на настоятелството (чл. 9).

Ръководството се занимава с цялостната дейност на дружеството. То привежда в изпълнение взетите от общото събрание решения, урежда научни беседи, литературни и забавни вечеринки, екскурзии с опознавателна цел, осъществява връзките на дружеството с други студентски дружества и институции (чл. 12).

За контрол на дейността на ръководството се избира контролна комисия. Тя може да проверява цялостната работа на дружеството, когато намери за добре, но е длъжна по устав веднъж на два месеца да прави ревизия (чл. 17 — 18). Събранията на ръководството и дружеството се провеждат редовно на всеки две седмици и извънредно, когато това се налага (чл. 24, 26; 47 — 48).[24]

Посочихме някои основни пунктове от устава и правилника на първото студентско дружество на българите от Македония в чужбина, защо-

то с незначителни изменения и известно прецизиране те стават образец и основа или изцяло се възприемат като устав и правилник на всички възникнали след това студентски дружества в европейските столици.[25]

Създаването, целите и дейността на студентското дружество във Виена стават пример за студентите от Македония във всички европейски страни, които и дотогава търсят форми и начини за самоизява и съпротива срещу сръбската и гръцката пропаганда. През януари 1923 г. в Лайпциг също се създава македонско студентско дружество. Негови основатели са студентите Стефана Апостолова, Дончо Ангелов, Кирил Траянов и Константин Донков от Битоля, Георги Анев, Константин Икономов и Христо Кандев от Щип, Димитър Спиридонов, Александър Ставрев и Екатерина Спиридонова от Охрид, Владимир Мусев от Лерин, Христо Поligаров от Маловище, Костурско, Васил Христов от Костур, Милка Деянова и Дечко Евстатиев от Тетово, Борис Кюлумов от Солун, Благой Димитров от Скопие, Никола и Христо Узунови от Струга, Райна Гребенарова, Димитър Божинов и Иван Бурмов от Прилеп и др.[26]

През април 1923 г. студентско дружество се основава и в Грац, Австрия. Неговото начало се полага от Никола Сапунджиев и Владимир Думев от Скопие, Петър Григорчев и Христо Душков от Крушево, Петър Сотиров, Христо Бейков, Тома Маринов и Христо Бешчеванджиев от Охрид, Панчо Тошанов, Страхил Панев и Панчо Карагьозов от Щип, Любен Ковачев от Берово, Блага Георгиева от Велес.[27]

Берлинското студентско дружество се създава през септември 1923 г. Негови основатели са Тома Христов, Наум Симов, Георги Урумов, Борис Марковски, Иван Конев, Константин Матов, Димитър Битраков, Методи Николов, Никола Дамянов, Петър Димитров, Атанас Георгиев, Димитър Ризов, Васил Зографов, Георги Кусев, Константин Бъчваров, Иван Хаджиев, Георги Кандиларов и др. всички от Вардарска и Егейска Македония.[28]

Подобни дружества през 1924 г. възникват в Прага, Будапеща, Мюнхен и Брюксел.[29] През декември с.г. Димитър Спространов, Иван Попов, Александър Граматиков, Васил Антонов, Тодор Секулов, Кръстю Митев, Димитър Герасимов и Михаил Костов създават македонско студентско дружество и в Париж.[30] Македонско студентско дружество се образува и в Букурещ от арумъните (власи), прогонени от Вардарска и Егейска Македония след Ньойския договор.[31]

Всяко едно от посочените дружества на учредителното си събрание избира свое настоятелство (ръководство), изработва собствен устав и правилник, в които освен целите се изтъква и това, че всяко едно от тях ще развива културно-просветна и политико-образователна дейност за всестранна научна и обществено-политическа подготовка на своите редовни и извънредни членове, която им е необходима като утрешни просветни и високообразовани легални защитници на истината за Македония. Те трябва също да се заемат с научно-разяснителна работа сред своите чуждестранни колеги, решително да опровергават всички фалшификации, независимо откъде идват те, отнасящи се до борбите на македонските българи за национално самосъхранение и освобождение в миналото и след това.[32]

Особени трудности и пречки от най-различно естество студентските дружества срещат при получаването на официално признание и статут от страна на университетските и държавните власти в съответните страни.

Това се дължи не само на тогавашната политическа конюнктура, но и на острата реакция на сръбските и гръцките официални представителства в цяла Европа срещу организирането на студентите от Македония и изобщо против борбите и каузата на македонските българи.[33]

Всяко конституирано и признато македонско студентско дружество започва своята вътрешноорганизационна и културно-просветна дейност със създаването на библиотека, разполагаща с научна и художествена литература, вестници, списания, бюлетини и други материали на български и чужди езици, разкриващи истината за Македония. Всеки техен член е задължен задълбочено да изучава историята на българския народ, като особено подробно трябва да е запознат с въпросите, свързани с борбите на българите от Македония. Освен това всяко дружество трябва да служи и като средище, където чужденците да се запознават с македонския въпрос.[34]

Осигуряването на достатъчно и подходяща литература за дружествените библиотеки отначало се оказва трудноосъществима задача. Ръководствата на дружествата постоянно отправят настойчиви молби към всички български дипломатически, консулски и културни представителства в чужбина, към центровете на ВМРО и бежанските организации в България за оказване на помощ и съдействие за намиране и доставяне на необходимата им литература.[35]

В началото на март 1924 г. студентското дружество във Виена отправя апел към цялата българска общественост за събиране на литература по македонския въпрос, предназначена за чужди учени, дипломати, политици, журналисти, редактори на вестници и списания и пр. Посочвайки огромната роля на литературата и пресата в „обществените работи", в него се изтъква, че без тяхна помощ и най-доброто дело може да се смята за изгубено. Още повече, че много малко са чужденците, главно специалистите, които са добре запознати с въпросите, отнасящи се до Македония. За осветляване пък на широките маси в Европа нищо не е направено от българска страна в това отношение. „Прекалената увереност в правотата на нашето дело — се казва по-нататък в апела — ни е осъдило на една сдържаност в разпространението на известни факти, отнасящи се до нашите борби, интереси и права. Излишно е да се окачествява това като „престъпна бездейност", по-скоро то е непростима, прекалена вяра във великодушието на т.нар. цивилизовани страни . . . Осъзнали веднъж тази истина — се заключава в апела,— трябва да се направи всичко възможно, колкото се може по-скоро да се хвърли светлина в Европа върху истината по македонския въпрос в миналото и днес. Затова е необходимо всички българи и приятели на истината да се притекат на помощ на македонските студентски дружества в чужбина, било като дадат средства за закупуване на литература или дадат свои книги, списания и вестници, в които се казва истината за борбите на българите в Македония." [36]

Този и други подобни апели на студентите от Македония се посрещат с разбиране и готовност за помощ от страна на редица културно-просветни и родолюбиви организации в България. В това отношение Софийското студентско дружество „Вардар" става координатор на цялостната събирателна дейност и за кратък срок от време през лятото на 1924 г. във Виена, Берлин, Прага, Будапеща, Лайпциг, Мюнхен и други градове на Европа пристига огромно количество разнообразна по съдържание и проблематика българска и чуждестранна научна литература по македон-

ския въпрос. На първо време тя задоволява нуждите от литература за разпространение, а така също и за по-цялостно комплектуване на библиотеките на дружествата.[37]

Друга форма на пропаганда и изнасяне истината за Македония сред различни среди в чужбина стават организираните от студентските дружества събрания, вечери, утра и др., посветени на Македония. Първите такива събрания, на които се изнасят научни доклади върху историята и борбите на македонските българи, се провеждат във Виена, Берлин, Грац, Прага и Лайпциг през 1923 — 1924 г.[38]

Трета форма на проява и дейност в този дух е събирането от студентските дружества на най-подробни сведения за жестокостите, вършени от сръбските и гръцките власти спрямо българското население в Македония и изпращането им, чрез изложения, меморандуми и апели до редакциите на всички вестници и списания в Европа, до международни политически и културно-просветни институции и организации. От тях световната общественост научава за трагедията на населението във Вардарска и Егейска Македония.[39]

Появата на македонските студентски дружества в Европа, с тяхната програма и дейност, се посреща с радост и надежда в Македония и сред прокудените българи. В десетки писма и телеграми дружествата получават не само възторжени поздравления и пожелания, но и готовност за материална помощ, без която те не биха могли да съществуват. Такава подкрепа още отначало те получават от всички бежански благотворителни и културно-просветни организации в България[40], от организациите на македонските българи в САЩ и Канада[41], а така също и от отделни заможни българи.[42] Не са малко и писмата до дружествата, в които се правят препоръки относно техните цели и дейност. Така например в поздравително писмо на известния деец на ВМРО Димитър Зографов от Велес до студентското дружество във Виена между другото се казва, че борбата за освобождение на Македония трябва да започне отначало от там, откъдето са започнали българските светци Паисий, Левски, Ботев преди десетки години, проповядвайки „светли идеали". Дълг на студентите от Македония — пише Зографов — е да се борят за освобождението на своите страдащи братя в Македония, Тракия и Добруджа, където горчивите сълзи на майките не пресъхват и най-висшите житейски идеали се наказват със смърт. Няма страна в света, където мъченията, страданията и убийствата да са станали естествена форма на живот, както в Македония. „Но сърби и гърци проглушават света със своята позлатена и безсъвестна пропаганда, че са „освободители на Македония". Убеждението за правотата и истината за Македония според автора са основна причина от българска страна да не се дава отпор на тези лъжи и фалшификации. Като изразява преклонение пред студентите, че са се заели с тази високоблагородна мисия, Д. Зографов им предлага цяла програма за пропагандна дейност в чужбина.[43] Подобни препоръки и напътствия за работа в чужбина студентите във Виена, Лайпциг и Берлин получават и от Симеон Радев, Павел Шатев, д-р Христо Татарчев, проф. Любомир Милетич, проф. Иван Шишманов и др.[44]

По-сериозни прояви на пропагандна дейност в защита на българското население във Вардарска и Егейска Македонаия студентските дружества осъществяват обаче в края на 1923 и началото на 1924 г. Ето някои от тях.

През декември 1923 г. на свое общо събрание студентското дружество във Виена разглежда насилственото прогонване на българите от Егейска Македония. На него то гласува и резолюция, която изпраща до редакциите на всички вестници и до политическите канцеларии в Европа. В нея се изтъква, че в „мирния" договор с България Гърция е наложила и клауза за „доброволно" изселване на българите, без да се пита за това населението в Македония. „Тая конвенция е в пълен разрез с човешката съвест — се казва в резолюцията, — защото тя връща обществото в черните времена на търговията с роби . . . Днес в Егейска Македония, в градовете и околиите, в Солун, Кукуш, Сер, Драма, Зъхна, Гумендже, Ениджe Вардар, Мъгленско, Воден, Бер, Негуш, Костур, Лерин и пр. гръцките власти предизвикват чрез глашатай, административни и духовни лица, от площади, канцеларии и духовни амвони една страшна паника сред българското население, като го заплашват с изпращане на заточение по островите, ако не напусне веднага домовете и имотите си. Следователно изселването се върши принудително, а не доброволно, без да се съобразяват поне с това, че те използуват това население години наред да се бие и умира за Гърция в Мала Азия. При това властите или поставени хора насилствено ограбват спечелените от тях с кървав пот движими и недвижими имоти. Цяла Егейска Македония е обърната в плен. Всеки граби, всеки изнудва, всеки измъчва, всеки се гаври със съдбата на българското население, което поголовно се прогонва от родните си краища, за да умира от глад, мизерия и болести в различни страни. Тая ужасна картина се извършва пред очите на европейските демокрации, в присъствието на самото Общество на народите." В заключение в резолюцията се казва, че „цивилизована Европа" трябва да се застъпи и сложи край на произволите на гръцкото правителство спрямо българското население в Егейска Македония, като го принуди да спре насилственото му прогонване оттам, както и да разреши на това население да се завърне по домовете си, да му върне обратно заграбените имоти и да му даде справедливо обезщетение за нанесените щети. Настоява се също и за назначаването на една анкетна комисия, която да установи на самото място желанията на българското население, както и всички издевателства, вършени над него.[45]

Съвместно изложение до световната общественост за положението във Вардарска и Егейска Македония и за целите на революционната борба изпращат през май 1924 г. студентските дружества във Виена, Берлин, Лайпциг, Мюнхен, Грац и Прага. В него се посочва, че те са възникнали като академически дружества, представители на поробен и борещ се за своите права народ, че освен борбата за пълното освобождение на Македония, македонските българи вътре и навън от нея ще се борят с всички средства за запазването на своята народност, език, вяра, история, традиции и нрави, ще се борят за откриването отново на своите църкви и училища, затворени от сръбските и гръцките поробители. „Векове наред, се казва по-нататък в изложението, турците не успяха да обезличат и обезродят българите в Македония. Днес християни се опитват да го сторят, и то с благословията на цивилизована Европа. Но народ, който съзнава своите права и чувствува своето онеправдание никога няма да се примири с чуждо робство и ще води борба до освобождението си."[46]

По сведения на студентското дружество в Берлин от юли 1924 г. това изложение е публикувано в десетки европейски вестници и бюле-

тини. В своите коментарии те подчертават големите си симпатии към каузата, на която служат и защищават студентите от Македония.[47]

По случай годишнината на Илинденското въстание на 2 август 1924 г. седем македонски студентски дружества в различни европейски градове устройват юбилейни тържества, в които вземат участие не само българи, но и стотици чуждестранни студенти, преподаватели, общественици и журналисти. В изнесените по този повод доклади се изтъква, че идеите на илинденци живеят в душите и сърцата на младежта, която води борба за освобождение на Македония от сръбско и гръцко робство. Освен това на тези тържества се изнася и богата литературно-музикална програма, включваща български народни и революционни песни. Във Виена, Прага, Берлин, Лайпциг, Грац и другаде присъствуващите на тях чужденци остават във възторг от видяното и чутото, отиват си спечелени за каузата на борещa се Македония.[48] Това са първите по-внушителни български изяви в Европа след Първата световна война. Те предизвикват остра реакция, официални ноти и протести от сръбска и гръцка страна, в които правителствата на Австрия, Германия, Чехословакия и Унгария се обвиняват, че са допуснали на своя територия да се организират антисръбски и антигръцки „сборища на български комитаджии". Според сръбските и гръцките управляващи кръгове македонските студентски дружества не са нищо друго освен „агентура на ВМРО" в европейските страни.[49]

Дейността на дружествата обаче не спира. На 4 декември 1924 г. студентското дружество в Берлин устройва в „Ландвер казино" вечер за Македония, в която вземат участие много немски и чуждестранни студенти и гости. Доклад на нея изнася проф. Р. Битерлинг, отличен познавач на Македония. В него той запознава присъствуващите с трагичното положение на българското население, останало след войната в пределите на Сърбия и Гърция. Докладчикът посочва, че за да спасят живота си, от 1919 г. насам 100 хиляди българи от Македония са избягали в България. Той подчертава още, че само през последните няколко месеца на 1924 г. над 40 хиляди българи насилствено са прогонени от родните им места и че всички български църкви и училища са заграбени и закрити от сръбските и гръцките власти. На края той поздравява македонските студенти за борбата, която те водят с културни средства за освобождение на Македония.[50] Подобни вечери, посветени на Македония, се организират от студентските дружества и в Лайпциг, Виена, Прага, Будапеща и Грац.[51]

През декември 1924 г. тези дружества отправят колективен прочувствен апел към приятелите на Македония в света. В него се изтъква, че съдбата на населението в Македония е страшна и че злодеянията на сръбската и гръцката администрация нямат край. Изтъква се също, че една част от народа се намира все още по родните места, но е лишена от всички човешки и културни права и е принудена да води печалното съществуване на онеправдана и обезличена маса. Друга част по принуда е напуснала дом и имот и води чергарски живот, изпълнен с ужаси и лишения от всякакъв характер. „Децата на поробена Македония — продължава апелът — умират под студеното небе пред очите на Европа като невинни жертви на късогледи дипломати и безсърдечието на завоевателите. Пред призрака на унищожението на десетки хиляди нови бежанци, студентите от Македония се обръщат със свито от болка сърце към всички приятели на Македония и хуманни хора по света да се притекат на помощ за спасява-

не живота на бежанците от Македония".[52] Подобен апел студентските дружества изпращат и до ОН с настоятелна молба то да вземе под своя закрила насилствено прогонените българи от Егейска Македония.[53] Същата молба те отправят и до френската Лига за правата на човека и гражданина в Париж. В нея се изтъква, че прогонвайки десетки хиляди българи от родните им места,гръцките власти отнемат най-елементарното човешко право — правото на роден дом и огнище, без които не може да има и живот.[54] Чрез тези и десетки други изложения и апели студентските дружества още от самото си създаване започват редовно да изнасят пред световната общественост истината за трагедията на поробеното българско население във Вардарска и Егейска Македония.

Популяризирайки националноосвободителното дело в чужбина, студентските дружества се обявяват и против разединението и братоубийствените действия в редовете на революционното движение. Разглеждайки този въпрос на общо събрание, студентското дружество в Берлин през 1924 г. приема и специална резолюция за случая. В нея се изтъква, че взаимното изтребление както в миналото, така и днес спъва освободителната борба и се оказва пагубно за постигането на националния идеал. Самоунищожението като средство за разрешаване на идейни или други спорове е довело до загубата на най-видните дейци на революционното дело, се посочва в резолюцията. Имайки предвид това, студентското дружество в Берлин осъжда братоубийствата сред македонските организации, защото всяка пролята капка братска кръв е в ущърб на борбите на Македония и обезкуражава нейните борци. Ето защо то апелира към водачите на освободителната борба да се отърсят от всякаква партийност и каквито и да било други ежби и партизанство и да работят само за освобождението на Македония.[55]

Малко по-късно, по същия повод, съвместен апел към всички македонски дейци изпращат студентските дружества във Виена, Лайпциг и Берлин. В него също се изтъква, че братоубийствата носят само нещастия на националноревюлюционното движение, отклоняват вниманието на водачите му от истинските му цели, компрометират борбата пред общественото мнение в чужбина, лишават Македония от най-достойните ѝ синове. Тъкмо затова „студентската младеж във Виена, Берлин и Лайпциг, попарена от взаимоизтреблението, което разяжда революционното движение, слагайки интересите на Македония над всичко, счита за свой дълг да напомни на всички дейци, че разногласията не бива да се разрешават с оръжие. Конгресът и печатът са средствата,чрез които се определя тактиката на освободителната борба. Самоизбиването ползва само враговете на Македония. Предвид на голямата опасност, на която вътрешните ежби излагат освободителното дело и общата цел, за която се борят всички македонски дейци — от най-левите до най-десните — свободата на Македония", дружествата апелират към водачите на освободителното движение да се издигнат над всички разпри и да сложат край на братоубийствата. По този начин според тях ще се спаси единството на националноосвободителното движение.[56] Това становище по отношение на единството се среща в редица документи и протоколи на студентските дружества в чужбина. Те го изразяват категорично и при срещи с дейци и представители на революционната организация.[57]

Общите цели и форми на дейност, които свързват дружествата, пораждат идеята за тяхното обединение. Създаването на едно организацион-

но тяло, на един институт, който да има право да прави изявления и да действува от името на цялата студентска младеж от Македония, намираща се в различните европейски държави, става първостепенна задача на дружествата в края на 1924 г. Инициативата за създаване на Общ съюз на македонските студентски дружества в чужбина излиза от берлинското дружество. На 30 октомври 1924 г. то отправя позив до останалите дружества, в който се изтъква, че всеки студент от Македония, в когото чувството за дълг към поробения роден край не е угаснало, където и да се намира, трябва да работи за неговото освобождение. Македонските студентски дружества имат повелителен дълг с каквото могат да подпомагат героичните усилия на своите поробени братя. Затова те трябва да се обединят в една организация, която с възможните за нея средства ще воюва за освобождение на Македония. За тази цел те трябва да спечелят общественото мнение в чужбина, което има твърде неясни и неверни представи за Македония, умело създавани и поддържани от щедрата пропаганда на сръбските и гръцките власти. Първостепенна задача на един Общ студентски съюз в чужбина, се посочва в позива, ще бъде разбулването на лъжите на антибългарската пропаганда, разкриването на нейните мрачни цели и внедряването в общественото съзнание, чрез неговата разяснителна дейност, истината и правдата за Македония, нейните теглила и борби, нейните искания и причините, поради които тя е поела революционния път на борба. Тези задачи студентските дружества осъществяват и сега обаче откъслечно и несистемно. Именно това налага обединяване на всички студентски сили в една обща организация. Позивът завършва с призив до всички дружества да обмислят предложената идея и да формулират подробно основните цели и средствата на борба на бъдещия съюз.[58]

В подкрепа на идеята на берлинското дружество за общ съюз се обявяват седем македонски студентски дружества[59]. Посредством писма и лични срещи те се договарят Учредителният конгрес да се състои в Прага през декември 1924 г. Разходите по неговото провеждане поема софийското студентско дружество „Вардар".[60] Узнавайки за готвения конгрес, сръбското правителство ултимативно принуждава чехословашкото правителство да забрани провеждането му в Прага.[61] Тогава студентските дружества се насочват към Германия, където получават разрешение от властите конгресът да се проведе в Лайпциг и то под патронажа на ректора на Лайпцигския университет и под председателството на големия приятел на македонските българи, професорът в същия университет Г. Вайганд.[62]

Учредителният конгрес се провежда от 5 до 8 януари 1925 г. в една от залите на Лайпцигския университет. В него участват 28 души делегати, представляващи 276 редовни и 50 спомагателни членове на студентските дружества във Виена, Берлин, Париж, Грац, Лайпциг и София.[63] Студентските дружества в Прага, Будапеща, Цариград и Букурещ не изпращат свои делегати понеже властите в съответните страни не разрешават това.[64]

Конгресът се открива от секретаря на македонското студентско дружество в Лайпциг Васил Христов от Костур. Обширен доклад за най-новата история и борби на македонските българи, както и за причините, които са събрали студентите от Македония тук, изнася Никола Велев от Охрид, делегат на виенското студентско дружество.

С приветствие и доклад пред конгреса излиза неговият председател проф. Г. Вайганд. В своето изложение той изтъква, че ръководейки се от

научни подбуди още по време на турското робство на няколко пъти е посещавал Македония. Тогава българското население там е тънело в ужасно робство. Но според него то се е чувствувало хиляди пъти по-добре в сравнение със сегашното положение на българите, завладени от сърби и гърци. Защото турците не са зачитали правата на населението предимно в икономическо отношение, а днешните поробители посягат върху най-святото у човека, върху неговата душа. „Следователно, ако българите водеха борба против турците, сега те имат много по-големи основания да продължават борбата за освобождение от сърби и гърци" — заключава немският учен. Като поздравява обединяването на македонските студентски дружества в чужбина в общ съюз, той му пожелава успехи в неговата бъдеща дейност и цели.[65] До Учредителния конгрес са изпратени над двеста приветствия и поздравления от различни български и международни организации, от ММТРО, от видни учени и частни лица, както и от Международната студентска федерация.[66]

На конгреса отделните студентски дружества правят и кратък преглед на своята дотогавашна дейност. Така например в отчета на Лайпцигското дружество се изнася, че освен вътрешноорганизационната си работа и подготовка, през 1923 — 1924 г. то е развило и богата пропагандна дейност сред немската общественост и е постигнало определени резултати. Повече от 20 вестници са публикували негови материали (пропагандни листовки, статии и др.) за различни събития в Македония в отговор на сръбските и гръцките фалшификации. На десетки немски учени, журналисти и политически лица дружеството е изпращало литература и други материали, свързани с Македония. На няколко пъти сръбски емисари, се посочва в отчета, са се опитвали чрез обещания и заплахи да разстроят дейността на дружеството или да спечелят на своя страна някои от неговите членове, след което той да се обяви за сърбин. Усилията им в тази насока обаче не са дали никакви резултати.[67]

В доклада на студентското дружество в Берлин се казва, че негова основна цел от създаването му през 1923 г. и след това е била да популяризира идеята за освобождение на Македония от сръбско и гръцко робство. Дружеството е влязло във връзка с проф. Битерлинг, проф. Каснер и други видни журналисти и общественици, които отлично познават Македония. Чрез тях то се е свързало с още над сто учени — историци, филолози и юристи, на които редовно изпраща литература по македонския въпрос. Те пък от своя страна чрез вестниците, чрез изнасянето на беседи и пр. вършат широка пропаганда сред немската общественост в полза на македонските българи.[68]

Студентското дружество в Грац също развива активна пропагандна дейност. В неговия отчет се подчертава, че за кратко време то е успяло да публикува няколко статии в австрийски вестници, в които се разобличават сръбските и гръцките измислици и фалшификации срещу националноосвободителното движение и се изнася истината за Македония. През април 1924 г. дружеството изпраща обширен апел до ОН, в който подробно описва трагичното положение, в което се намира българското население във Вардарска и Егейска Македония. Апелът е публикуван във водещите виенски вестници, а дружеството го изпраща на всички официални чуждестранни представители във Виена. Отчита се също, че то е организирало успешно и няколко беседи, утра и вечеринки, посветени на Македония. Сръбски емисари и тук са се опитвали да агитират отделни

студенти да се върнат на техни разноски в Белград, където им се обещавали стипендии или работа при положение, че се обявят за сърби. Или пък да ги издържат в чужбина, ако се запишат в сръбските студентски дружества. Всички тези опити пропадат, защото членовете на дружеството в Грац добре познават характера на сръбския режим в Македония.[69]

В отчетния доклад на студентското дружество в Париж се изтъква, че основано в началото на месец декември 1924 г., то не е имало време да развие особена дейност. Неговите членове са провели две срещи със сръбски студенти в Париж, на които са разменили мисли за едно балканско разбирателство при положение, че се признаят националните права и свободи на българите във Вардарска Македония. Сръбските студенти обаче не са възприели подобна база за разговори, поради което понататъшни подобни срещи не са провеждани. Дружеството е събрало повече от сто адреси на видни френски учени, публицисти и общественици, на които е изпратило първите материали и литература за Македония.[70]

Най-голяма дейност до Учредителния конгрес развива Виенското студентско дружество. То организира и провежда повече от 20 събрания, утра и вечеринки, съпътствувани с доклади и литературни програми, посветени на Македония. На всяко едно от тях присъствуват стотици чуждестранни гости. Дружеството успява да публикува и 32 статии в австрийските вестници. в защита на националноосвободителната борба и българската национална кауза. То изпраща 17 апела и меморандума (за някои от които вече стана дума) до правителствата на Великите сили, до ОН, до различни политически партии и културно-просветни организации, настоявайки пред тях те да се застъпят за възстановяване правата и свободите на българското население във Вардарска и Егейска Македония.[71] Освен това дружеството издава и т. нар. хвърчащи листовки за масово разпространение. Всяка една от тях включва някаква илюстрация и исторически текст, взет главно от сръбски и гръцки източници, от Карнегиевата анкета и други чуждестранни научни трудове, отразяващи истината за Македония. Издават се и листовки с портретите на Даме Груев, Гоце Делчев, Пере Тошев, Любомир Весов, Илия Кушев и др., съпровождани с текст, отразяващ тяхното революционно дело.[72]

Какво представляват провежданите вечери и утра, посветени на Македония, както се казва в отчета, може да се съди от отзвука за тях в печата. Ето само един пример. На 26 май 1924 г. виенският вестник „Нойес Винер Ахтур Блат" пише, че по случай 24 май и Деня на падналите революционери за освобождението на Македония в една от най-големите зали в града студентите от Македония са устроили тържествено утро. „Кой би предполагал — изтъква вестникът, — че тази празнична зала ще стане сцена на едно трогателно събитие, по-трогателно, от което не ще се повтори така скоро." След изнесения доклад за делото на Кирил и Методий и значението и мястото му в българската история един от членовете на студентското дружество изнася доклад за положението на българите в Македония, намиращи се под сръбско и гръцко робство. Младо момиче декламира стихове от Любомир Весов и Илия Кушев. „Неизказана печал трепери в нейния глас — продължава вестникът. Самообладанието в залата изчезва. Чува се сподавен плач. Мъже, младежи и възрастни, българи, албанци, власи, хървати и други присъствуващи хълцат на глас." Всички те излизат от залата с клетва на уста, че ще се борят до смърт за свободата на Македония.[73]

След четиридневно обсъждане на направеното досега и предстоящите задачи, на 8 януари 1925 г. представителите на седемте дружества, участвуващи в конгреса, създават и конституират Съюза на македонските студентски дружества в чужбина. За негов център и седалище е определена Виена. Избрано е управително тяло в състав от 11 души, от което се излъчва тричленен секретариат и един съюзен организатор. В секретариата влизат Крум Николов от Охрид, Петър Манев от Охрид и Благой Ингилизов от Пехчево. За съюзен организатор е избран Никола Велев от Охрид, който по това време е и представител на ВМРО във Виена и поддържа връзки с ММТРО.[74]

Според обсъдения и приет от делегатите устав целта на създадения Общ съюз е да обедини всички студенти от Македония в Европа; да възпита и създаде от тях първостепенни културно-просветни дейци; да участвува в живота на международните студентски сдружения, пред които да изразява и представя културно-националния облик на Македония (чл. 2). Съюзът е чисто културно-просветна национална организация, която не може да бъде използувана за партизански цели (чл. 3). Той ще осъществи своята програма, като съдействува за организиране на студентски дружества навсякъде, където има достатъчен брой студенти от Македония. Съюзът ще създаде обща библиотека от най-ценните трудове, отнасящи се до Македония, ще урежда срещи и научни събрания; ще издава сборници, цялостни трудове и хвърчащи листовки, които ще бъдат серия от една „Библиотека върху Македония в културно и научно отношение"; ще води редовна информативна преписка със секретариатите на националните съюзи, Международната студентска конфедерация и други културни институции и организации; ще изпраща свои представители на международни студентски срещи и пр. (чл. 4).

Членове на съюза могат да бъдат всички дружества, обединяващи в своите редове студенти от Македония, живеещи в чужбина, които приемат съюзния устав и посочените в него цели (чл. 5). Всяко дружество може да предлага за издаване трудове или хвърчащи листовки в защита на националноосвободителната борба в Македония. Всички дружества са длъжни да бъдат в услуга на секретариата, да му оказват всестранно съдействие и всеки шест месеца да му изпращат отчет за дружествения живот и дейност. Дружество, което не работи в този дух, се отстранява от Студентския съюз (чл. 10, 11, 12).

Ръководството на съюза се осъществява от секретариат, избран от конгреса за срок от една година. Той се грижи и за работата на съюза и привежда в изпълнение решенията на конгреса. Заедно със секретариата конгресът избира и един съюзен организатор и контролна комисия. Конгресът е върховното тяло на съюза и се свиква там, където го насрочи секретариатът (чл. 24, 25). Освен дружествата — членове, съюзът обединява в своите редове и самостоятелни групи — членове, които възникват към висши учебни заведения, в които няма достатъчен брой студенти от Македония. (За да се образува самостоятелно дружество, са необходими най-малко седем души.) Всяка една от тях носи наименованието „Група при Съюза на македонските студентски дружества в чужбина", като правата и задълженията им се определят от специален правилник.[75]

При утвърждаването му от австрийските власти уставът претърпява известна редакция, без това да промени неговия дух и смисъл. През

май 1925 г. уставът е публикуван във вид на брошурка на български, руски, немски, френски, английски, италиански, чешки и сърбохърватски език, за да могат чуждестранните студенти да се запознаят с целите и дейността на българските студенти от Македония, учещи се в чужбина.[76]

Първи към съюза се присъединяват студентските дружества в Прага и Бърно, които в официални декларации до Учредителния конгрес съобщават за това свое решение. В тях те заявяват също, че признават и приемат изцяло неговия устав и програма. Както вече споменахме, на поканата за участие в конгреса в Лайпциг не се отзовават представители на македонските студентски дружества в Цариград и Букурещ, които и не се присъединяват към учредения Студентски съюз. Отговорите и на двете дружества са почти едни и същи — че властите не им разрешават да провеждат пропаганда в полза на свободна Македония.[77] По време на преговорите през 1923 — 1924 г. между тях и софийското студентско дружество „Вардар" за съвместна дейност, в името на автономна Македония, членовете на студентското дружество на арумъните от Македония в Букурещ открито заявяват, че това е невъзможно, защото не вярват, че може да се осъществи автономна или независима Македония. Освен това нейното население, заявяват те, както в миналото, така и сега е предимно българско, и то винаги, открито или тайно, клони към България. Ако един ден бъде извоювана независимостта на Македония, коя е гаранцията, че българите там няма да поискат да се обединят с България. Студентите, членуващи в дружество „Вардар", им отговарят, че племенното чувство за единство е естествено за всеки народ, че македонските българи правят съзнателна жертва в името на балканския мир, издигайки лозунга за автономия на Македония. На въпроса на студентите-арумъни, каква ще бъде национално-политическата уредба на една независима Македония, вардарци им отговарят, че моделът на обществената уредба в една свободна Македония ще бъде такъв, какъвто е в България, в Пиринския край, който е единственото свободно парче земя от Македония. Размяната на мнения обаче скоро секва, тъй като румънските власти забраняват на букурещкото дружество да поддържа по-активни контакти с останалите македонски студентски дружества. Всички тези сведения се изнасят от представителите на дружество „Вардар", делегати на Учредителния конгрес в Лайпциг.[78]

Учредителният конгрес на Съюза на македонските студентски дружества в чужбина приема няколко резолюции, които разпраща до различни инстанции. Първата от тях е адресирана до ОН и световната общественост. След като в нея се прави обширен исторически преглед на положението, борбите и стремежите на българите в Македония, посочват се цифрови данни за това колко църкви, училища и други български културно-национални институции са заграбени, забранени и унищожени от сръбските и гръцките власти, в резолюцията се изтъква, че „режимът в Македония под сръбска и гръцка власт, със своите кървави престъпления, далеч надминава страшната инквизиция на средните векове. В 20 век на населението там се отричат най-елементарните човешки права — да говори и се учи на майчиния си език, да пее родните си песни, да казва от каква народност е. Това и Абдул Хамид не му отнемаше. Всяка отправена молба за правда, всеки глас на протест се заглушава от екът на тъмничните окови, в гърмежите на картечните залпове и се удавя в кръвта на най-

будните синове на Македония, тия, които се борят за своето човешко право и достойнство, за своята културна, национална, духовна и политическа свобода".

Като има предвид тези ужасяващи факти, в резолюцията се казва, че в името на братското сътрудничество, човещината, мира и прогреса Учредителният конгрес най-решително протестира против непредизвикания с нищо морален и физически гнет над българското население във Вардарска и Егейска Македония. В нея се настоява за незабавно прилагане поне на клаузите на договора за покровителство на малцинствата, т.е. да бъдат отворени хилядите закрити български църкви и училища, да се позволи завръщането на прогонената и заточена интелигенция и да се признаят пълни културни, народностни и политически права на Македония. Докато това не стане, се заключава в резолюцията, за нейното население няма друго средство за самозащита и освобождение освен въоръжената борба.[79]

В резолюция до световната академична младеж се изтъква, че образуваният Съюз на студентите от Македония със седалище във Виена има за цел да съдейства на световната общественост да получи вярна представа за Македония по отношение на нейната култура, история, етнография и природа от чисто научно гледище, да съдействува като малка, но съвестна и въодушевена част от международното студентство за постигане на неговите задачи в името на правдата, мира и общочовешката култура.

Изтъква се още, че студентите от Македония са принудени да се организират вън от своите културни центрове Скопие, Битоля и Солун, защото те са заграбени и унищожени от сръбските и гръцките поробители. Нещо повече, те не могат да се върнат по родните си огнища, тъй като рискуват да загубят свободата и живота си. Освен това пред очите на света сърби и гърци се стремят да фалшифицират данните на безпристрастната наука за Македония. „Възпитани в средата, в която живеем — се заключава в резолюцията — в духа на истинската и чиста университетска наука ние смятаме, че ще останем отговорни пред историята, ако не организираме силите си за един разумен отпор срещу безчестното посегателство върху научната истина за Македония." [80]

Интерес представлява резолюцията на Учредителния конгрес до сръбското и гръцкото студентство. В нея се посочва тежкото положение на българското население в Македония под сръбска и гръцка власт, което е лишено от най-елементарни човешки права, културни и национални свободи. Това се дължи на безподобния шовинизъм, асимилаторска и изтребителска политика, от която се ръководят сръбското и гръцкото правителство в отношението си към него. Студентите от Македония се надяват и искат да вярват, че академичната младеж в Сърбия и Гърция, проникната от духа на новото време и неговите изисквания за търпимост между нациите, като виждат с очите си издевателствата на официалните и „неофициалните" органи над населението в Македония, ще му се притекат на помощ, като се застъпват за неговото право на свободен национален и духовен живот.[81]

Работата и решенията на Учредителния конгрес в Лайпциг предизвикват остра реакция от страна на гръцките и сръбските официални власти. Още на 7 януари 1925 г.. по нареждане на атинското правителство гръцките студенти в Лайпциг публикуват декларация, в която се изтъква, че в Егейска Македония няма българи, че там населението е доволн-

но от властите, защото то не е притеснявано и преследвано от никого. Събралите се в Лайпцигския университет български студенти не били нищо друго освен „изпечени български комити", които дори и не произхождали от Македония.[82]

Тази декларация, прочетена на Учредителния конгрес, предизвиква възмущението на всички делегати. В отговор на това те отправят писмено искане до ректора на Лайпцигския университет, който е заверил техния устав, да организира анкета за произхода и месторождението на делегатите (произхождащи до един от Македония), като наложи наказание на гръцките студенти за техните груби клевети.[83] Конгресът се обръща също до Международната студентска федерация с молба да бъде образувана международна студентска комисия с участието на представители на гръцките студенти, която да отиде на самото място в Македония, за да види и установи има ли там българи или няма. Освен това, ако тамошното население е доволно от своето положение и не се преследва от гръцките власти, защо тогава хиляди хора, голи и гладни, бягат посред зима в България? Гръцките студенти обаче отказват да участвуват в каквато и да било анкета и с това се компрометират не само пред своите колеги и преподаватели в Лайпциг, но и пред цялото международно студентство.[84]

По повод декларацията на гръцките студенти, към която се присъединяват и сръбските, на 8 януари 1925 г. в Лайпциг в една от аудиториите на университета проф. Вайганд изнася беседа върху народностите в Македония. Присъствуват ректорът, много професори, журналисти, немски, сръбски и гръцки студенти. Опровергавайки клеветите на сръбските и гръцките студенти, проф. Вайганд изтъква, че световната историческа наука отдавна е очертала историческите народности в Македония. Огромната част от населението там е българско и в нея няма нито един местен сърбин, а гърци има съвсем малко в крайните южни райони. „Прогонването на българския елемент и обезлюдяването на Македония — продължава професорът — е едно престъпление, непознато досега в историята на народите. Границите, които разделят Македония, са абсурдни във всяко отношение. Затова трайността на договорите, които ги крепят, няма да бъде дълга." [85]

Сръбските и гръцките вестници реагират най-остро срещу конгреса и проявите на българските студенти в Лайпциг. Белградският в. „Политика" в броя си от 15 януари 1925 г., след като бълва цяла поредица от ругатни срещу всичко българско, наричайки студентите от Македония най-опасни български комитаджии, действуващи срещу СХС кралство в Европа подчертава, че този конгрес е трябвало да се състои в Прага. Сръбското правителство обаче е наложило на чехите да забранят провеждането му там. То е направило всичко възможно да осуети провеждането му и в Германия, но за съжаление не е успяло. Ал. Протогеров, според вестника, е издействувал от немското правителство конгресът да се състои в Лайпциг, и то под председателството на проф. Вайганд. С това немците, заключава „Политика", официално участвуват в манифестациите на „македонстващите" като стари бойни съюзници на българите, което трябва да се счита като най-голям враждебен акт спрямо СХС кралство.[86]

Подобен е тонът на писане на всички сръбски вестници. Те призовават своето правителство да „интервенира" енергично пред съответните правителства да забранят дейността на българските „комитаджии" в техни-

те страни. Така например под натиска на Белград чехословашкото и унгарското правителство забраняват дейността на македонските студентски дружества съответно в Прага и Будапеща и през периода 1925 — 1927 г. те действуват почти нелегално.[87] Това става причина Съюзът на македонските студентски дружества да изпрати през януари 1925 г. обширно отворено писмо до чехословашките студенти. В него се изказва съжаление, че Учредителният конгрес не се е провел в славянска Прага, поради отровната атмосфера, която сръбските фалшификации са създали около някои чешки политици по повод името Македония и нейната свята освободителна кауза. Студентите от Македония обаче искат да вярват, че поне чехословашкото студентство, което само е изпитвало на гърба си чуждото иго, макар и не в такава степен, най-добре от всички ще разбере тяхната мъка и страданията на населението в Македония под сръбско и гръцко робство. „Може да е непонятно — се казва в писмото, — но е безспорен факт, в който всеки може да се увери, стига да пожелае, че славянска Сърбия, след като затвори училищата и черквите, прогони учителите и интелигенцията, изгори книгите и библиотеките на българите в Македония, подхвърли на сеч цялото ѝ население. Същото става и в Егейска Македония под властта на християнска Гърция. . . Ние не можем да мълчим, заключава писмото, когато затворите в Скопие, Битоля, Щип, Костур, Солун са пълни с наши невинни братя, не можем да мълчим за касапниците в Гарван и Търлис и пр. Вярваме, че ще ни разберете и ще ни защитите." [88]

От изнесеното дотук като идеи и конкретни проявления става ясно каква е същността и целите, в името на които през 1923 — 1924 г. в чужбина се създават македонските студентски дружества, става ясно какви са причините за тяхното обединяване в едно организационно цяло на конгреса в Лайпциг през 1925 г. Провеждането на Учредителния конгрес и създаването на Съюза на македонските студентски дружества в чужбина е голям успех за националноосвободителното движение по това време. Конгресът се превръща в трибуна на протеста, от която светът узнава много истини за положението и борбите на българите във Вардарска и Егейска Македония, за техните усилия да запазят своята българска национална и духовна същност, да извоюват политическа свобода, забулвани дотогава от сръбската и гръцката шовинистична и антибългарска пропаганда в чужбина.

2. КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА, ПРОПАГАНДНА И ИЗДАТЕЛСКА ДЕЙНОСТ НА МСС И НА ОТДЕЛНИТЕ СТУДЕНТСКИ ДРУЖЕСТВА В ЧУЖБИНА

Непосредствено след неговото учредяване Студентският съюз и неговият секретариат насочват своята идейна и практическа работа в две основни направления: организационна и пропагандна дейност. За непродължителен срок от време, още през 1925 г., почти всички български студенти от Македония, следващи в Европа, са организирани в студентски дружества. В окръжно на секретариата от февруари 1925 г. се изтъква, че културно-просветните програми и организационният живот на всяко дружество трябва да са пригодени така, че да играят ролята на български училища и университети, в които младите българи (излезли от чужди училища) да получават широка родолюбива култура и възпитание, да се

учат на другарство и дисциплина, да се подготвят за бъдеща национална и обществено-политическа дейност, за интелигентни водачи на легалната и революционната борба, а така също и за утрешни строители на свободна Македония.

Друга задача, на която се набляга в окръжното, е засилването и издигането на много по-високо равнище пропагандно-разяснителната дейност на съюза сред европейската общественост. Той трябва бързо и научно-аргументирано да разобличава всички сръбски и гръцки прояви и фалшификации, разпространявани ежедневно в чуждия печат и сред политическите кръгове в Европа, засягащи различни аспекти на македонския въпрос. Изобщо Съюзът на македонските студентски дружества си поставя като свой първостепенен дълг да бъде винаги на бойна нога и буден български страж, да обезсили и сведе до минимум ефекта от чуждата пропаганда в света, насочена срещу българската национална същност на Македония и нейното националноосвободително движение, ръководено от ВМРО.[89]

Съобразно приетия бюджет за пропагандна дейност на Студентския съюз, възлизащ на 100 хил. валутни лева,[90] още през януари 1925 г. секретариатът наема модерна и добре комплектувана печатница във Виена, в която започват да се печатат материалите на съюза. Първите нейни издания са решенията на Учредителния конгрес за създаване на Студентския съюз, неговите цели и резолюции. В писмо до всички студентски дружества от 4 март 1925 г. секретариатът им съобщава, че от печат на няколко езика са излезли конгресните материали. Във връзка с това дружествата се призовават веднага да ги изпратят до всички редакции на вестници и списания, до учени, журналисти, писатели, дипломати и общественици, до ръководствата на политически партии, културно-просветни организации, съюзи и институции, до професори и студенти във всички университети, които се намират в района на действие на дадено дружество. Ако неговото местонахождение е в столичен град, то тези материали трябва да се изпращат до всички легации и други чуждестранни представителства, за да може културната общественост и политическите кръгове в чужбина да се запознаят с програмите и целите на създадения Съюз на македонските студентски дружества.[91]

Към седалището на секретариата на съюза във Виена, както е предвидено и в устава, се създава богата библиотека, снабдена с всички български и чуждестранни научни трудове, отнасящи се до Балканите и главно разглеждащи цялостно историята на българския народ. Основната литература, наброяваща хиляди екземпляри, е подарена на Студентския съюз от Софийския университет, Българската академия на науките и Министерството на народното просвещение в София.[92] В библиотеката редовно се получават всички водещи български вестници и списания, предимно изданията на българските бежански и емигрантски организации — вестниците „Независима Македония", „Илинден", „Устрем", след 1926 г. „Македония", „Македонска трибуна", излизащ в Америка, „Ла Маседоан" — излизащ в Женева, сп. „Свобода или смърт", орган на ВМРО, сп. „Македонски преглед", „Илюстрация Илинден" и редица други материали, отнасящи се пряко до националноосвободителната борба в Македония, четени само от редовни членове на студентските дружества. Тази библиотека, както и библиотеките, съществуващи към всички студентски дружества, както вече посочихме, служат не само за подготовка на

техните членове, но са предоставени на разположение и на всички чужденци, проявяващи интерес към македонския въпрос в научно или политическо отношение.[93]

С окръжно на секретариата от март 1925 г. всяко дружество се задължава един път седмично да провежда обща сбирка на своите членове с културно-просветни цели и два пъти месечно — за получаване на актуална политическа информация, отнасяща се до Македония, а оттук и за определяне конкретни задачи за дейността на дружествата и Студентският съюз като цяло. При необходимост дружествата трябва да се събират извънредно по всяко време на седмицата или месеца, като седмичните сбирки е необходимо да протичат на семинарни начала. На тях винаги трябва да се разглежда и обсъжда някаква тема или събитие от българската история. По тоя начин студентите ще се запознават най-подробно с българската политическа и културна история и по-специално с националноосвободителните борби.

Всяко дружество, според окръжното, е задължено да следи редовно в своя район какво се пише във вестниците, списанията и книгите по балканските проблеми. При невярно предадено или изопачено тълкуване на борбите на българите в Македония дружествата трябва незабавно да опровергават фалшификациите и да предоставят на съответните редакции или други информационни средства литература и материали, осветляващи научно и правдиво конкретно засягания въпрос. Всяко дружество трябва да се интересува от това, какви международни политически, научни, студентски, спортни и др. срещи се провеждат в съответния град или държава. Ако на тях сръбски или гръцки представители, или техни приближени, засягат по някакъв начин въпроса за Македония, присъствуващите там членове на дружествата е необходимо не само да разкрият и докажат истината, но и с многобройни и неопровержими доказателства, факти и аргументи да разобличат сръбския и гръцкия режим в Македония.[94]

За да улесни дружествата в тяхната културно-национална и пропагандна дейност, през януари — април 1925 г. секретариатът разработва над сто теми за беседи и реферати, разглеждащи всички основни събития и личности в българската история. Те са напечатани в стотици екземпляри и изпратени до всички дружества. Ето и някои от тях: „Културни задачи на македонската академична младеж", „Ролята на интелигенцията в освободителното дело на Македония", „Международното положение на Македония", „Охрид като културен център през вековете", „Охридската архиепископия", „Делото на Кирил и Методий", „Климент Охридски и неговото дело", „Богомилството в Македония", „Отец Паисий и неговото дело", „Й. Кърчовски и К. Пейчинович", „Неофит Рилски", „Митрополит Натанаил", „Йордан Х. Константинов-Джинот", „Братя Миладинови", „Райко Жинзифов", „Григор Пърличев", „Поети и писатели от Македония", „Църковната борба в Македония", „Възраждането в Македония — Скопие, Охрид, Кукуш, Велес, Прилеп и др.", „Сръбската преса и църковния въпрос в Македония", „Революционното брожение в Македония до 1893 г. и основаването на ВМОРО", „Революционното движение в Македония след 1893 г", „Балканските държави и освободителното движение в Македония", „Освободителната борба в Македония като борба против капитализма", „Илинденското въстание", „Чужденци за македонското освободително движение", „Идеология и идеолози на

освободителното дело в Македония", „Васил Левски и Гоце Делчев", „Христо Ботев и Гоце Делчев", „П. Яворов и Гоце Делчев", „Трайко Китанчев — личност, идеи, дело", „Д. Груев, П. Тошев, Хр. Матов — личности, идеи, дело", „Училищното дело и училищни деятели в Македония", „Екзархията и просветата в Македония — Екзарх Йосиф — личност и дело", „Македония в етническо отношение", „ВМОРО като политически и социален фактор на Балканите", „Договорите и малцинствата", „Бежанският въпрос в национално, културно и стопанско отношение", „Идейни, научни и социални течения в Македония", „Империалистически интереси на европейските държави в Македония", „Борбите на Македония в ново време", „Тодор Александров —личност, идеи, дело", „Идеологията на Т. Александров по интервюта, писма, разговори, бележки", „Илия Кушев и Любомир Весов — личности, революционери и поети", „Днешното положение в Македония, борбата вътре и бежанците", „Македония и Балканската федерация", „Приятели на Македония", „Различни схващания за начина и средствата за освобождението на Македония" и др. През следващите години тези теми се увеличават по брой и се разнообразяват по проблематика.[95]

В тях ръководството на Студентския съюз, използувайки главно мнения на чуждестранни учени, аргументирано и научно доказва, че като се започне от античността и се стигне до сегашните борби срещу сръбския и гръцкия режим, Македония и нейното население са били винаги неразделна част от населението в Мизия и Тракия, че борбата им за независима българска църква, култура и национална държава е била една и съща векове наред. Само жестоките империалистически договори, които разпокъсват България в Берлин през 1878 г., в Букурещ през 1913 г. и в Ньой през 1919 г. са наложили на македонските българи непосилна десетилетна борба и политическите лозунги за автономия и независима Македония. Основната идея на националноосвободителната борба обаче си остава защитата на българската национална същност на населението в Македония, нейното освобождение и запазване на духовното единство на целокупния български народ.[96] Това е духът и основата, върху която се възпитават членовете на всички македонски студентски дружества, това е и основната идея на цялостната тяхна културно-национална и пропагандна дейност сред европейската общественост.

След образуването на Студентския съюз неговото ръководство започва да изпраща изложения до световната общественост от името на всички дружества в чужбина. На 9 март 1925 г. секретариатът отправя изложение-протест до ОН по повод отхвърлянето от страна на гръцкия парламент на протокола за покровителство на българското население в Егейска Македония. В него се изтъква, че мирните договори са хвърлили Македония в ръцете на нейните най-върли врагове, нечувани шовинисти, чиито жестокости стигат до чудовищни размери и имат за цел да унищожат българското население в областта. Единствената придобивка, която Македония е получила от Европа, се казва в изложението, е протоколът за покровителство на българското население в Егейска Македония, подписан под гаранцията на ОН, който сега е отхвърлен по най-нагъл начин от гръцкия парламент под претекст, че това се прави в интерес на мира на Балканите. Изложението завършва с призив към ОН да вземе под своя закрила българското население в Македония, защото то ще бъде принуде-

но да се защищава с други средства, отговорността за което ще падне върху държавите,създали това положение.[97]

По повод изявленията на сръбския външен министър Нинчич през март 1925 г., че македонски въпрос не съществувал, че в Македония нямало българи, а македонските „комитаджии" били най-големите български „разбойници" и „бандити", секретариатът отправя до него и до световната общественост открито писмо. В него се заявява, че македонският въпрос като сръбски действително не съществува, защото той никога не е бил такъв — нито в историческо, нито в културно отношение някога е бил свързан със Сърбия. Той обаче съществува в историческата наука, в различните международни договори, в националноосвободителната борба, в душите на народа на Македония, който се бори за свобода и равни права на всички живущи там — българи, албанци, гърци евреи и пр. Ако сръбското правителство допусне международна анкета в Македония, то тя би установила веднага има ли там българи или не. В писмото се изтъква също, че комитаджиите не са разбойници и бандити, както ги представя сръбската пропаганда, а най-самоотвержените синове на Македония, които повече от 30 години се борят за извоюването на един по-човешки живот за най-измъчения народ в Европа. Драконовският сръбски режим в Македония, който е отнел всички условия за легална и културна борба, хвърля в отчаяние българското население, което е принудено да прибегне до последното средство — оръжието, и като четници (комити) да се бори срещу тиранството под лозунга „Свобода или смърт!".[98]

Дейността на Студентския съюз предизвиква небивали интриги и клевети срещу него от страна на сръбското и гръцкото правителство, както и остри протести пред австрийските власти. Като резултат от това през юни 1925 г. Дирекцията на виенската полиция съобщава на секретариата, че той не може да представлява и да говори от името на онези македонски дружества, които съществуват и действуват в други държави. След дълги перипетии и оживена преписка въпросът стига чак до канцеларията на министър-председателя (канцлера) на Австрия, откъдето през октомври 1925 г. се съобщава, че след като отново някои пасажи от устава са прецизирани, съюзът се признава за легален.[99] Известно време обаче неговите издания излизат от името на Македонските студентски дружества в чужбина.

Веднага след официалното му признаване и регистриране, Македонският студентски съюз изпраща своя заверен устав и правилник на всички студентски, културно-просветни и благотворителни дружества и организации в Европа. Те се придружават от обширно изложение, обясняващо причините, които са довели до създаването му в чужбина, с програми и цели не съвсем характерни за едно академическо дружество. В изложението се изтъква, че българските студенти от Македония са принудени да се занимават с дейност, надхвърляща рамките на обикновените студентски задължения, тъй като те са прогонени насилствено от родния си край и техен синовен дълг е да помагат поне морално на поробените си братя, като по този начин направят страданията и борбите им достояние на културната общественост в Европа и в света. Петдесет и три чуждестранни студентски дружества и организации в европейските страни приемат документите на Македонския студентски съюз и установяват с него официални връзки и отношения, изразявайки по този начин своето одо-

брение и симпатии към справедливата кауза и борба на македонските българи.[100]

Наред с това Студентският съюз прави незабавно постъпки да бъде приет за редовен член в Международната студентска конфедерация (МСК). За целта той изпраща своя устав, броя на дружествата,членуващи в него, и техните членове, годишния си бюджет и други документи, необходими за приемане в тази най-голяма по това време международна студентска организация. Поради реакцията обаче на сръбските и гръцките официални кръгове чаканият отговор се получава едва през април 1926 г. В него се заявява, че Международната студентска конфедерация се изгражда от държавни, а не от национални студентски организации.[101] Изтъквайки тези причини, години наред след това МСК ще отклонява приемането на Македонския студентски съюз в нейните редове.

Още от самото си създаване и след това в продължение на години Студентският съюз и неговият секретариат се превръщат в своеобразно „Прес бюро" на националноосвободителното движение във Виена. Така го оценяват редица европейски вестници, които макар и тълкуващи го различно, пишат за него като явление с важно политическо значение.[102] Така например берлинският в. „Дойче алгемайне цайтунг" в броя си от ноември 1925 г. „обобщава" тези мнения, като пише, че на европейската сцена се появява нов енергичен фактор в защита на революционната борба в Македония. „Няма съмнение, заключава вестникът, че със своята осведоменост, бързина на действие и компетентност по работите в Македония, Съюзът на македонските студентски дружества предизвиква интерес сред европейските политически, научни и информационни среди."[103]

Голяма част от търсещите връзка със Студентския съюз официални европейски институции или частни лица секретариатът насочва към дружествата в съответните страни. По този повод на 20 декември 1925 г. ръководството изпраща до всички студентски дружества окръжно № 163, в което се изтъква, че дейността на съюза е събудила жив интерес в Европа към него и от много места желаят да получат сведения за дружествата и да установят връзки с тях. Ето защо секретариатът задължава ръководствата им да определят един или двама членове, които да са запознати по-добре с въпросите около Македония и при срещи с чужденци да ги запознават подробно с историята на македонския въпрос. Подчертава се, че в тези случаи особено внимание е необходимо да се обръща главно на историята, борбите и целите на ВМРО, нейните създатели и представители, на училищното, църковното и културното дело, на положението в Македония под сръбска и гръцка власт, на бежанския въпрос и македонските освободителни организации, на вестниците, списанията и литературата по македонския въпрос и пр. С това, заключава окръжното, дейността на Студентския съюз ще получи още по-голям размах и популярност.[104]

В хода на постепенното спечелване на доверието и симпатиите на европейската общественост, Студенският съюз обаче е принуден да преодолява безброй трудности, създавани му от страна на различни политически фактори по това време. В отчетен доклад на секретариата за цялостната дейност на съюза през 1925 г.[105] между другото се изтъква, че още при създаването си той се е сблъскал с отрицателното отношение на европейската общественост към Македония и нейните борби. Под влияние на

сръбската и гръцката пропаганда сред нея преобладава мнението, че този въпрос е решен и борбата на ВМРО се тълкува като опит за изменение на установения ред на Балканите и е дръзко нарушение на европейския мир. Имайки предвид това, става ясно, се посочва в отчета, че дейците на националноосвободителното движение нямат точна представа за това, доколко македонският въпрос е познат в чужбина. Вярвайки във „всезнанието" на европейските фактори, и убедени при това в правотата на своята кауза, те обикновено смятат, че чужденците са отлично ориентирани по проблемите на Балканите. Достатъчно за студентските дружества обаче е било да проследят за съвсем кратко време публикациите в чуждия печат, за да констатират пълния хаос, който съществува сред европейската общественост по отношение на Македония. Това се дължи, от една страна, на десетилетната сръбска и гръцка пропаганда, която не е пропуснала случай чрез безброй статии, брошури, сказки, телеграми и подкупи да обработва чуждото мнение за сметка на своята кауза и липсата на противодействие от българска страна. Поробителите, се посочва по-нататък в доклада, макар и разполагащи с грубата сила и с всички предимства, които им дават държавните институции, никога не са изоставяли литературната и „научната" обработка на общественото мнение в чужбина, за да оправдават заграбването на Македония. От българска страна „този фронт" до голяма степен е занемарен. Съществуващата научна и революционна литература, продължава отчетният доклад, по националноосвободителната борба в Македония е предназначена предимно за домашна употреба и само за тесен кръг от специалисти в чужбина. Поради тази причина за широките кръгове в Европа Македония е непозната по отношение на нейната историческа и национална същност, революционни борби и стремежи за освобождение.[106]

Най-превратните понятия сред чуждия свят, пак според цитирания доклад, са свързани с националноосвободителната борба в Македония. Рядко се среща чужденец, който да се съмнява в „разбойническия" характер на действията на „българските комити" — даже и тези, които знаят нещо повече за Балканите и Македония, не разбират и не оценяват необходимостта от революционните методи на борба. За тях революционното движение е такова, каквото го представят белградската и атинската пропаганда — „тъмна сила в услуга на българския империализъм".[107]

Констатирал веднъж тази многолика опасност, веднага след създаването си Студентският съюз и неговият секретариат, съобразно целите, залегнали в устава му, решават освен изложения, апели, меморандуми и пропагандни листовки да започнат да издават във Виена и „Историческа библиотека". Тя трябва да включва в себе си цяла поредица от книги, брошури, албуми и информационен бюлетин на български, немски, френски и английски език с различна проблематика. Тези издания е необходимо да дават на европейския читател всестранна историческа и актуална политическа информация, да опровергават неверните схващания за Македония, които са резултат на умишлени фалшификации и заблуди, сачинявани организирано и системно от антибългарските пропагандни централи.[108]

След обстойно обсъждане, откъде и с какво да се започне, ръководството на Студентския съюз стига до извода, че най-подходящо би било македонският въпрос и десетилетните борби на българите в Македония да станат достояние на обществеността в чужбина чрез имената и дейност-

та на най-видните дейци и ръководители на националноосвободителното движение, посветили и дали живота си за освобождението на Македония. Защото никакви теории и каквито и да било аргументи, отнасящи се до един историко-политически въпрос, според него няма да бъдат така убедителни, както излизането на една поредица от печатни материали за исторически личности, представени като верни синове и защитници на своя народ в борбата му за свободен живот.[109]

В резултат на това през март — април 1925 г. Студентският съюз полага началото на серия от исторически сборници под наслов „Про Македония". Първата книга от тази серия е биографията на Гоце Делчев от П. К. Яворов, от която са подбрани най-съществените моменти, изясняващи същността на македонския въпрос, произхода и целите на националноосвободителното движение в Македония и Одринско, както и тези, пресъздаващи живота и делото на един от най-видните ръководители на ВМОРО, който като човек и революционер, както се изтъква в предговора към биографията му, би правил чест на всеки народ. Сборникът започва с две от най-хубавите стихотворения на Яворов, посветени на Гоце Делчев, както и с уводни думи за него от Симеон Радев. Поместени са портретите на Гоце Делчев, Даме Груев, Пейо Яворов и войводата Димитър Гущанов, снимки от Солун (Солунската гимназия, Баяз куле), общ изглед от гр. Щип. Всички илюстрации са съпроводени с подходящ текст. Сборникът излиза на български, немски, френски и английски език.[110]

Революционната борба в Македония след 1918 г. и участието на студентската младеж в нея е отразена във втория сборник от серията „Про Македония". Той е посветен на двамата млади поети революционери Любомир Весов и Илия Кушев от Велес. Студенти в Юридическия факултет на Софийския университет и членове на студентското дружество „Вардар" през 1921 — 1922 г., те бродят из Вардарска Македония като войводи на чети на ВМРО. През октомври 1922 г. и Весов, и Кушев загиват — единият във Велешко, а другият в Крушевско, в сражения със сръбски войскови и жандармерийски части. В сборника са включени биографични данни за двамата младежи, описания за водени от тях сражения с поробителите, стихове на Любомир Весов, спомени на техни другари и сподвижници и пр. Публикувани са също така техните портрети, изгледи от Велес, Охрид, Крушево и други места, придружени от обяснителен текст.[111]

В третия сборник от серията „Про Македония" са представени някои от най-крупните фигури на националноосвободителното движение, като Даме Груев, Пере Тошев, Христо Матов, Борис Сарафов, Трайко Китанчев и др. Той започва със стихотворението „Към родината" от Ж. Гелев. В него са включени спомени и бележки за революционните дейци от проф. Л. Милетич, К. Пърличев, Й. Чкатров, Г. Баждарев, Брусников, от секретариата на Студентския съюз, както и техни портрети, изгледи от Смилево, Битоля, Прилеп, Воденския водопад, групова снимка на делегатите на Втория конгрес на Българските конституционни клубове в Солун през 1909 г. и други изгледи от Македония, съпроводени с текст и бележки.[112]

Четвъртата книга от серията „Про Македония" разглежда борбата срещу сръбския и гръцкия режим в Македония и е посветена изцяло на личността и делото на Тодор Александров. Публикувани са бележки, спо-

мени, стихове и др. за него от проф. Х. Юберсбергер, Ив. Михайлов, Й. Чкатров, Е. Лонг, Кр. Богданов, Д. Миленски, Ж. Гелев и др. Сборникът съдържа няколко портрета на Т. Александров — в чужбина, в четническо облекло и като войвода на чета, всички съпроводени с пояснителни бележки.[113]

Освен серията от исторически сборници „Про Македония", в отговор на сръбските и гръцките пропагандни твърдения, че населението в Македония не е имало и няма свои национално-политически идеали и култура, Студентският съюз издава и поредица от сборници „Македония в културно и научно отношение". В тях по един убедителен начин е показана културно-националната принадлежност на македонските българи и техните десетилетни борби за национално освобождение и обединение със свободните им братя. Като първа книга от тази поредица излиза брошурата на Г. Баждарев „Македонският въпрос", преведена на немски, френски, английски и италиански език. В нея се проследяват моменти от възникването, развитието и етапите, през които е преминала борбата за освобождение на Македония след Берлинския конгрес. Тя съдържа мнения на чужди учени за народността, езика, културното наследство и традиции на македонските българи, извадки от Карнегиевата анкета, както и обширна библиография по въпроса. Брошурата е илюстрирана с портрети на едни от най-видните дейци на ВМОРО.[114]

Втората книга от същата поредица, която излиза от печат, е стихосбирката на Любомир Весов, като четиридесет от най-хубавите негови стихотворения, посветени на борбите на Македония, са преведени на немски език. Книгата съдържа портрет на поета-революционер, биографични данни и две посвещения от студентските дружества за него.[115] Стихосбирката на загиналия войвода Л. Весов внася допълнителен положителен елемент в изясняването на понятието „комити" сред обществеността в чужбина. За много хора там става ясно, че в редовете на българското националноосвободително движение в Македония има високообразовани, благородни и талантливи хора, които от тридесет години насам жертвуват дарби, бъдеще и живот в името на една цел — освобождението на Македония. По този начин се опровергава сръбската и гръцката пропаганда, която непрекъснато окачествява македонските революционери като обикновени „бандити".

Трета книга от поредицата сборници „Македония в културно и научно отношение" е сборникът с македонски разкази. В него са включени разказите: „Войводата", пресъздаващ живота и борбите на българите по време на турското робство; „Босилко", третиращ епизод от Илинденското въстание, и двата от Кръстьо Велянов, „Тъжни страници" от Сребро Янакиев, възпроизвеждащ редица факти и събития от живота и борбите в Костурско до Балканските войни, „Най-малкият Божиловец" от Милко Ралин, запознаващ читателите с борбата в най-ново време срещу сръбския и гръцкия режим. Целта на издателите е в художествена форма да бъде представена както революционната борба в Македония, така и условията, при които тя възниква.[116]

Четвъртата книга от тази поредица, която излиза от печат, е брошурата на проф. Н. Милев „Неспокойна Македония". Тя внася яснота върху различни аспекти на македонския въпрос и неговото сложно развитие от 1918 г. насам, като в заключение авторът подчертава, че в крайна сметка борбите, жертвите и страданията на българите ще доведат до освобождението на Македония.[117]

Тази серия продължава своето съществувание и през следващите години, като за излезлите в нея книги в споменатия отчет на Студентския съюз от 1927 г. се изтъква, че докато книгата на Г. Баждарев е предназначена по-скоро за хора, занимаващи се с политика, то тази на проф. Н. Милев цели да осветли въпроса сред широките кръгове на интелигенцията. Стихосбирката пък на Любомир Весов има за цел да запознае литературните и писателските среди с поезията, възпяваща борбите в Македония, а разказите, с тяхната достъпна форма на изложение, трябва да направят тази борба понятна за широките народни маси в чужбина.[118] По този начин Студентският съюз се стреми да издава разнообразни по жанр материали, предназначени за всички обществени слоеве в Европа. Брошурите и сборниците, за които стана дума, публикувани на български, немски, френски и английски език, освен по линия на студентските дружества официално се продават и разпространяват в най-големите книжарници в Германия, Чехословакия и Унгария чрез австрийското комисионно издателство „Карл Фроммя".[119]

През следващите 1926 — 1927 г. от историческата библиотека на Студентския съюз излиза цяла поредица от илюстровани сборници-брошури. Серията „Чужденци за Македония" започва със статия за Македония от Анри Герньо, секретар на Френската лига за правата на човека и гражданина, и продължава с брошури въз основа на трудове на Йосиф Щросмаер, Стефан Веркович, Уилям Гладстон, Андрей Карнеги, Ватрослав Ягич, Луи Леже, Леон Ламуш, Жорж Десбонд, Джеймс Баучер, братя Бъкстон, Густав Вайганд, Жустиен Годър, Робер Пелисие, Владимир Сис, Жак Ансел, Николай Кондаков, Афанасий Селишчев, Николай Державин, Алберт Сониксен и много други.[120] В тези брошури са включени портрети и биографични данни на споменатите и други световноизвестни учени, обществени и политически дейци, допринесли за правилното научно и политическо осветляване на борбите на българите в Македония. Публикуването на извадки от техните научни трудове се използува от Студентския съюз за разобличаване на появяващите се по това време в различни страни на Европа чуждестранни платени проводници и защитници на сръбските и гръцките фалшификации за Македония.

На националноосвободителното движение, неговите създатели и ръководители е посветена серията „Дейци, борили се и паднали за свободата на Македония". От нея излизат брошури за Трайко Китанчев, Екатерина Симидчиева, Даме Груев, Гоце Делчев, Пере Тошев, Христо Чернопеев, Борис Сарафов, Христо Матов, Кръстьо Асенов, Пейо Яворов, Питу Гулев, Тодор Саев, Борис Дрангов, Тома Давидов, Димитър Гущанов, Лазар Поптрайков, Сава Михайлов, Георги Сугарев, Христо Узунов, Мише Развигоров, Пандо Кляшев, Лазар Маджаров, Методи Патчев, Георги Папанчев, Васил Чакаларов, Никола Краев, Любомир Весов, Илия Кушев, Тодор Александров и още много други.[121] Всички брошури и възпоменателни листовки съдържат биографична справка за съответния революционен деец и са илюстрирани с техни портрети и снимки на местности, свързани с живота и дейността им.

За запознаване на читателите в чужбина с културното наследство на Македония Студентският съюз издава и серията „Бит и култура на македонските българи", чиято първа брошура е посветена на братя Кирил и Методий, на тяхното непреходно културно дело в историята и в живота не само на българския народ, но и на цялото славянство. Следват бро-

шурите, посветени на живота и културно-просветното дело на Климент Охридски, на будителя на българския народ Паисий Хилендарски, на възрожденските дейци Братя Миладинови, Григор Пърличев, Кузман Шапкарев, Райко Жинзифов, митрополит Натанаил Охридски, митрополит Методи Кусев и др.[122] Всички те съдържат кратки бележки за най-важните моменти от тяхната общобългарска културно-национална дейност и се съпътствуват от снимки на родните им градове.

В богато илюстрираната серия „Културни паметници в Македония" са представени старите български културни огнища, като манастирът „Св. Наум" на Охридското езеро, Зографският манастир, манастирът „Иван Бигор", манастирът „Прохор Пчински", Лесновският манастир, манастирът „Св. Богородица Пречиста" край Кичево, църквите „Св. София" и „Св. Климент" в Охрид, „Св. Димитър" в Солун, „Св. Димитър", „Св. Архангел " и „Св. Богородица" в Скопие и Щип и т.н. Обширният исторически текст, написан на български, немски, френски и английски език, разкрива ролята на тези светини в културната съкровищница на българския народ. [123]

Освен това серията съдържа снимки от Първия конгрес на българските учители в Солун през 1909 г., от конгреса на Българските конституционни клубове в Солун през 1909 г., снимки на детските музикални китки и юношеските дружества към българските гимназии в Солун, Скопие, Битоля, Велес, Щип и Сяр, на архитектурни забележителности от Охрид, Тетово, Битоля, Скопие, Щип, Солун, Костур, Прилеп, Струга, на български национални носии от Скопие и Скопско, Гостивар и Гостиварско, от Тетово, Дебърско, Щипско, Костурско, Солунско, от Крушево (градска миячка и бърсячка носия), на вътрешна уредба на българска къща в Охрид и пр.[124]

Интерес буди и серията „Четническото движение в Македония", в която посредством снимков материал, придружен от обяснителни текстове, са представени редица войводи и чети от националноосвободителната борба, като Даме Груев на съвещание с други войводи, Т. Александров с четници след 1919 г., четите на Гоце Делчев, на Георги Сугарев, Христо Чернопеев, Апостол войвода и др.[125]

Студентският съюз публикува и цяла серия от чужди етнографски карти, показващи етническите граници, в които се разпростира българския народ. В серията, която започва с етнографската карта на Османската империя от 1847 г. на Ами Буе, излизат още етнографските карти на Г. Лежан от 1861 г., Х. Киперт от 1876 г., Елизе Реклю от 1876 г., П. С. Шафарик от 1842 г., В. В. Комаров от 1890 г., Макензи-Ирби от 1867 г., Н. Державин от 1893 г. и Г. Рутие от 1904 г., картите на територията на Охридската патриаршия от 1020 г. и територията на българската Екзархия (1870 — 1912), картата на България според Цариградската конференция (1876 — 1877), етническата карта на Македония по Карнегиевата анкета и др.[126]

Към поредицата „Културният облик на Македония" спада и музикалната серия, посветена на българската народна и революционна песен в Македония. Тя се издава, както се изтъква в отчетния доклад на Студентския съюз за 1927 г., не само за да популяризира фолклора на Македония в чужбина, но и категорично да опровергае фалшификациите, че той има сръбски произход. Като първа книжка от нея излиза „Маршът на македонските революционери", отпечатан на български, немски и

френски език, съпроводен с портретите на Гоце Делчев, Тодор Александров, Любомир Весов и Илия Кушев. След нея от печат излизат сборника на Братя Миладинови „Български народни песни" и сборника на Стефан Веркович „Народни песни на македонските българи" от 1860 г., които се съпровождат с портрети на авторите и подробни бележки за живота, дейността и значението на тяхното дело в културния живот на българския народ.[127]

Към историческата библиотека принадлежи и серията „Адът в Македония", чрез която Студентският съюз се стреми да запознае европейската общественост с насилията на сръбския и гръцкия режим в Македония. Тя започва с публикуването на обща снимка на насилствено прогонени през 1913 и 1918 г. български владици от Македония. В обяснителния текст към нея се изтъква ролята на македонските българи за формирането на българската църква и привързаността им към нея. Посочват се също факти за разрушаването на българското църковно и учебно дело от сръбските и гръцките власти през 1913 г. Следва излизането от печат на възпоменателен лист с портрет на жестоко малтретирания и хвърлен жив в Бяло море от гръцките власти през юли 1913 г. архимандрит Евлоги, български църковен наместник в Солун. В периода след 1918 г. серията продължава с издаването на възпоменателен лист, съдържащ снимките и имената на 28 българи, убити от сръбски войници и жандармерия през 1923 г. в с. Гарван, Щипско. Подобен лист се посвещава и на 18 българи, убити през същата година от гръцките власти в с. Търлис, Серско, както и на нападението на гръцката армия в Петричко през 1925 г.,илюстрирано със снимки на убити българи и изгорени села. Публикуват се и листовки, които отразяват насилственото прогонване на българи от Егейска Македония и съдържащи снимки на бежанци от Македония и на убити през 1925 г. в гр. Лерин българи.

Отделни хвърчащи листовки (със снимки) са посветени на убитите от сръбските власти през 1926 г. 20 българи, между които Митко Домозетов, Люба Карагюлева, Грозданка Зафирова и др. Подобни листовки излизат и по повод на петте процеса, състояли се през 1926 — 1927 г. и завършили с девет смъртни присъди за български революционери във Вардарска Македония. Излиза от печат и брушура, в която се дават сведения за осъдените през 1927 г. в Скопие български студенти, съпътствувани от техни снимки.[128] В периода 1925 — 1927 г. от серията „Адът в Македония" излизат няколкостотин броя листовки, в които се съдържат сведения и снимки на около 350 българи, убити от поробителските власти, както и пълно описание на повече от 30 политически процеса, завършили с над 50 смъртни присъди само във Вардарска Македония.[129]

Общо през този период в историческата библиотека Студентският съюз във Виена публикува на български, немски, френски, английски, в някои случаи и на чешки, хърватски и италиански език, общо 533 книги, брошури, бюлетини, листовки и др. По години техният брой се разпределя така: през 1925 г. — 128, през 1926 г. — 195 и през 1927 г. — 210.[130] Всички те имат политико-историческа и културна насоченост и изясняват цялостно борбите и стремежите на българите в Македония за свобода.

Разпространението на материалите, които издава Студентският съюз, както и на огромното количество разнообразна литература, която се получава от България, се осъществяват не само от неговото ръководство, но и от всички студентски дружества, отделни групи и студенти.

Те се изпращат на видни учени, писатели, журналисти и политици, на отделни правителства, дипломатически и консулски представителства, на ръководствата на политически партии и техните лидери, собствени, национални и университетски библиотеки, студентски, културно-просветни и други организации в различни страни. През периода 1926 — 1927 г. Студентският съюз изпраща своите издания на над 2 хиляди официални лица и институции и на около 12 хиляди други адреса.[131]

По същото време Студентският съюз успява да издейства от австрийските власти разрешение да открие в сградата на Виенския технически университет своя собствена библиотека, снабдена с цялата съществуваща по това време литература на български и чужд език, отнасяща се до Македония. Тя е отворена непрекъснато и се посещава по различно време от преподаватели и студенти, проявяващи интерес към Македония. За известно време през 1926 г. Студентският съюз успява да открие в същия университет и собствена книжарница, в която официално се продава научна и художествена литература, а също така и изданията на съюза, посветени на Македония.[132]

Голяма част от издаваните брошури, бюлетини, листовки и други пропагандни материали са предназначени и се изпращат по различни пътища на ММТРО във Вардарска Македония. В донесение на Н. Велев до ЦК на ВМРО от септември 1927 г. се съобщава, че освен научна и художествена литература, секретариатът е изпратил на дейците на ММТРО в Загреб, Любляна и Скопие и редица свои печатни издания, разглеждащи от всички страни македонския въпрос. През 1925 г. на ММТРО са изпратени в хиляди екземпляри около 100 печатни материала, през 1926 г. — 150, а през 1927 г. — към 130. По същото време, се заключава в донесението, Студентският съюз е оказал активна и всестранна помощ на стотици преследвани българи, които по някакъв начин са успели да напуснат пределите на СХС кралство и са се озовали в различни европейски страни.[133]

Във връзка със събитията, развиващи се във Вардарска и Егейска Македония през периода 1925 — 1927 г. (убийства, прогонвания, съдебни процеси, произнасяне на смъртни присъди над българи, атентати, сражения и пр.), Студентският съюз изпраща до ОН, европейските правителства и световната общественост над 400 обширни изложения, меморандуми и апели. Описвайки в тях всеки отделен случай на насилие, в тези материали се напомня също на света за непоносимото положение на българското население в Македония, подложено на системна асимилация и физическо изтребление от страна на сръбските и гръцките власти. По същото време до редакциите на различни вестници и списания, дружества и комисии към ОН, студентски, спортни и други организации, където по един или друг повод сръбската и гръцката пропаганда е успяла да наложи своите становища и постановки относно Македония, Студентският съюз изпраща над 600 официални протеста, обяснителни и паметни бележки. Освен това, до различни информационни средства и официални институции съюзът изпраща и стотици писма, телеграми и поздравителни адреси в знак на благодарност към проявената от тях принципност при отразяване истината за бореща се Македония.[134]

Главната задача на Студентският съюз — да противодейства успешно на антибългарската пропаганда, го задължава навреме, правилно, вярно и редовно да осведомява журналистическите среди, да предоставя на редакциите достатъчно количество историческа и актуална политическа

информация за Македония. През посочения период от време редакциите на повече от 3000 водещи вестника в Европа получават от него научни, литературни и политически материали, носещи печата на ЦК на ВМРО, както и всички издания на Македонския студентски съюз в чужбина.[135]

Благодарение на разнообразната културно-просветна, пропагандна и друга дейност, на осигуряването на бърза и точна информация за Балканите и Македония, Студентският съюз и неговите дружества за кратко време си спечелват до голяма степен симпатиите и доверието на европейските културни и политически кръгове, които най-редовно, тайно или официално се обръщат към тях за сведения по всички въпроси, отнасящи се до Македония. Тази дейност според различните документи и отчети на Студентския съюз е способствувала на голяма част от европейските информационни средства за внимателното преценяване и резервирано отношение към сведенията и интригите, пускани в ход от сръбската и гръцката пропаганда. Освен това редица вестници в Германия, Австрия, Чехословакия, Полша, Унгария, Румъния, Италия, Белгия, Финландия, Франция, Швейцария и Португалия са публикували стотици статии, позиви, апели, изложения, както и поредица от уводни и специални статии, предоставени им от студентските дружества. Но не по-малък успех представлява, се подчертава в съюзните документи, онова, което европейските вестници не са публикували срещу Македония, а това се дължи главно на дейността на Студентския съюз в чужбина.[136]

Разностранната културно-издателска дейност на съюза предизвиква оправдан интерес и положителен отзвук сред различни научни и политически среди в Европа, който намира отражение на страниците на чуждия печат там. Така например в берлинския в. „Тюринген" в броя му от 5 юли 1926 г. немският журналист Ернест Лудвиг пише: „Издаваните от македонските студентски дружества в чужбина брошури-книги, отчасти биографично-исторически, отчасти литературни, излъчват огъня, който е свойствен само за писатели на един поробен народ. Те въодушевяват човека за подвизите на народните борци, вдъхновяват, закаляват, дават насоки за лично действие, така че ние, немците, можем да вземем пример от тая огнена младеж."[137]

Историческата библиотека на Македонския студентски съюз, пише органът на немското студентство сп. „Хохшуле унд Ауслянд" в броя си от декември 1926 г., включва поредица от книги, които предизвикват най-широк интерес. Чрез биографични очерци за живота и дейността на видни революционни дейци в тях се проследява борбата и стремежът на един цял народ за самосъхранение и освобождение, което заслужава най-голямо внимание.[138]

По същият повод в. „Тагесбоге", излизащ в гр. Бърно, Чехословакия, в броя си от 1 май 1926 г. публикува статия на д-р Крайслер, в която той подчертава, че македонските студентски дружества издават собствена библиотека под формата на брошури с културно-политическо и белетристично съдържание. Посредством тях те искат да привлекат вниманието на цивилизования и културния свят върху съдбата на Македония, която преди Първата световна война е водила борба срещу турските деспоти, а днес се бори срещу сръбските и гръцките поробители. Основното, върху което се набляга в тези книги, изтъква авторът на статията, е македонският въпрос и борбите на Македония за свобода. В тях се описват животът и дейността на водачите на революционното движение,

т.е. тези издания привличат вниманието на всеки просветен човек.[139]

Немският вестник „Лайпцигер Абендпост" в броя си от 25 ноември 1927 г. между другото обръща внимание на факта, че брошурите на Македонският студентски съюз, освен че дават подробна и точна информация по македонския въпрос, представят и много обаятелни образи на водачите на националноосвободителната борба в Македония. Чрез тях на чуждия свят се доказва, че в Македония има не само хора, които са готови да жертвуват живота си за нея, но че и в културно отношение са достойни за свободен живот. Освен исторически данни и сведения на световната общественост се дава възможност да се запознае с хубави стихотворения и разкази, част от една революционна литература, неизвестна досега на никого. Всеки, който се интересува от Македония, заключава вестникът, от тези публикации придобива отлична представа за нея.[140]

Цариградският в. „Тюркише пост" в броя си от 15 октомври 1927 г. пише, че изданията на Виенското бюро на македонските студенти пресъздават образно живота и страданията на бореща се Македония и на нейните водачи. Научната и литературната стойност на тези издания е толкова голяма, че и противниците на борците за автономна Македония не ще могат да я отрекат. Според вестника тези брошури са написани с кръвта на жадната за свобода Македония. Тяхното четене в Европа допринася за по-задълбоченото запознаване на обществеността там с положението на Балканите.[141]

Публикациите на македонските студентски дружества в чужбина, пише белгийският журналист д-р Ханс Пихнер във в. „Кьолнише Цайтунг" в броя му от 4 август 1927 г., отразяват една историческа истина, очертават един път на страдания и борби. Всички лица, за които става дума в техните брошури, продължава авторът, са загинали за свободата на Македония, включително и Т. Александров, най-отявления враг на шовинистичния сръбски и гръцки режим. Революционната борба, поезията на П. К. Яворов и Л. Весов, разказите на Д. Талев и Кр. Велянов, всичко в тези издания е подчинено на освободителния идеал, поради което те са пропити с трагизма на един борещ се народ. От тези издания читателят получава една вярна и внушителна представа за положението в Македония.[142]

Подобен материал публикува и виенският вестник „Тагес Цайтунг" в броя си от 23 януари 1927 г. В обширна статия под наслов „Лира и меч в днешна Македония" професорът по право в университета в гр. Грац Ф. Колвалд представя някои от книгите на Студентския съюз. Като се спира на историята и революционните борби в Македония, намерили отражение в поетичните и белетристични произведения, издадени от съюза, които според него са продукт на борческия български дух и съвест, авторът заключава: „Макар че лирата на Л. Весов отзвуча твърде рано, неговите песни ще въодушевяват още много поколения. Макар че мечът изпадна от силната ръка на Т. Александров, последователите му ще го носят до победата над поробителите."[143]

В чуждестранната преса и други информационни средства по това време могат да се посочат още много подобни мнения и отзиви за културно-издателската дейност на Македонския студентски съюз в чужбина.[144] И от това, за което споменахме вече, става ясно, че чрез своята неуморна апостолска работа дейците на Студентския съюз привличат вниманието, уважението и симпатиите на научната и културната общественост

в Европа към националноосвободителната борба на българите в Македония. Това всъщност е и тяхната главна цел.

Изнесеното дотук далеч не изчерпва дейността на Студентския съюз в това отношение. През периода 1925 — 1927 г. неговото ръководство организира и провежда десетки вечеринки, утра и събрания, посветени на Македония. Така например редовно се честват 6 май — Денят на падналите за свободата на Македония младежи, 24 май — празникът на българската просвета и култура, денят на Хр. Ботев, годишнината на Илинденско-Преображенското въстание и на други важни събития и личности от историята на българския народ. На тях винаги присъствуват специално поканени от Студентският съюз видни чуждестранни учени, политици, журналисти, общественици и студенти, приятели, защитници и популяризатори на българската национална кауза. Доклади изнасят изтъкнати български и чуждестранни учени. В културно-музикалните програми на тези прояви винаги участвуват професионални трупи от София или самодейци от самите студентски дружества, които представят възторжено българската народна и революционна песен, китните национални носии, играят пиеси, отразяващи ярки моменти от културния живот и революционните борби в Македония. Освен това на всички свои събрания и тържества Студентският съюз прожектира филми, които запознават присъствуващите там с по-важните културни центрове на Македония — Скопие, Битоля, Велес, Щип, Охрид, Прилеп, Солун и др., с техните характерни особености — църкви, училища, бит, обичаи, носии, архитектурни и други паметници, с революционната борба и нейните най-видни представители, с географските забележителности на Македония — планини, реки, езера и пр. Всеки чужденец, дошъл на тези тържества, според ръководството на Студентския съюз, си е отивал от тях спечелен за македонската кауза, трогнат и възхитен от това, че е имал възможност да получи вярна представа за страдаща и бореща се Македония.[145]

Представители на Студентския съюз участвуват редовно и на всички конгреси, годишни събрания, научни конференции и други форуми на различни научни, политически, студентски и културно-просветни организации, на които изнасят подробни доклади върху положението и борбите на българите в Македония.[146] Въпреки отказът на МСК да го приеме за неин редовен член, на всички конгреси и други прояви на конфедерацията съюзът изпраща свои делегати, които официално или неофициално раздават на чуждестранните студентски делегации изложения, третиращи положението във Вардарска и Егейска Македония, както и негови печатни материали по този въпрос.[147] В това отношение съюзът получава подкрепата и съдействието на Българския национален студентски съюз (БНСС), който от 1926 г. насам на всички международни студентски форуми и срещи енергично защищава българската национална кауза, осветлява и пропагандира освободителния идеал на македонските българи.[148]

По същото време Студентският съюз, начело с неговия секретариат, е координатор на цялостната културно-просветна и национално-пропагандна програма, която македонските студентски дружества в редица европейски страни изпълняват. Ще проследим по-важните моменти от тази дейност, така както тя е отразена в техните документи и материали.

Както споменахме вече, по устав всяко дружество трябва да изпълнява програмата на Общия студентски съюз с център Виена. Връзката

между тях се осъществява обикновено по пощата, чрез шифровани писма и телеграми, а в по-особени случаи и чрез специални куриери.[149] За времето 1925 — 1927 г. в Рим, Торино, Бари, Франкфурт на Майн, Хайделберг, Дармщад, Нанси и Лиеж възникват още осем студентски дружества, като по такъв начин общият брой на дружествата в чужбина нараства на 17. Всяко едно от тях, освен че трябва да съблюдава програмата на съюза, трябва да организира своята дейност и съобразно проявите на сръбската и гръцката пропаганда в съответния район и страна.[150]

Така например в обединения отчет на Берлинското студентско дружество за периода 1925 — 1927 г. се изтъква, че неговата тригодишна дейност е минала под знака на борбите срещу сръбските и гръцките поробители в Македония. Всички събития, станали там — убийства, гонения, арести, процеси, асимилаторски похвати и пр., то е правело достояние на обществеността в града и в цяла Германия. В този смисъл дружеството организира и провежда десетки вечеринки, утра, беседи и концерти, посветени на Македония, на които изнасят доклади изтъкнати немски и български учени и обществени дейци, като проф. Райчан, проф. Каснер, проф. Битерлинд, проф. Л. Милетич, К. Пърличев, Г. Баждарев, Т. Карайовов и др.[151] Дружеството и неговото ръководство (П. Марковски, П. Сеферов, Н. Ваканов, Й. Стоянов, Н. Дамянов, К. Матов, Й. Льочков, Д. Ризов и др.) съобразно мястото, където работи, се явява като своеобразен прес център на националноосвободителното движение. За актуална политическа информация, отнасяща се до Македония, към дружеството се обръщат редакциите на десетки вестници, списания и телеграфни агенции не само от Германия, но и от други европейски страни. На всички тях то дава изчерпателни сведения, изпраща им научна литература, издания на Студентския съюз, както и собствени пропагандни брошури и листовки. Освен това на около 7 хиляди адреса в страната дружеството редовно изпраща цели комплекти от подходяща литература. Във връзка с положението на българското население във Вардарска и Егейска Македония през отчетния период то отправя над 100 изложения, апели и меморандуми, адресирани до различни политически и културно-просветни организации в света, изпраща около 50 официални протестни изложения до редакциите на немски вестници, публикували неверни сведения за Македония, успява да публикува 67 статии във водещи берлински вестници в защита на идеите и борбите на македонските българи.[152]

Тъй като някои чуждестранни вестници препечатват на своите страници статии от излизащия във Виена в. „Македонско съзнание"[153], насочени срещу ВМРО, на общо събрание на дружеството, състояло се на 7 март 1925 г., то приема резолюция до редакторите на въпросния вестник. В нея се изтъква, че в тези трудни моменти за освободителното дело, на всеки деец от Македония се налага да пази името на революционната борба, особено в чужбина, където е необходимо да се спечелят симпатиите на общественото мнение. „Престъпно е да се подронва авторитета на ВМРО пред чуждия свят и обаянието, което има тя сред населението в Македония — се казва в резолюцията, — защото тя е единствената, която плаща най-скъпата дан — своята кръв, за извоюване на свещенното право, свободно да живеем в бащиния си дом". Като порицава най-остро вестника и неговите редактори, в резолюцията се изтъква, че те са излезли от рамките на своята задача — да работят според своите идейни разбирания за освобождението на Македония. Работейки срещу ВМРО, се заключава

в документа, те съзнателно или не застават на страната на нейните врагове и противници на освободителното движение, защото тяхната дейност по същество е само едно разрушително дело.[154]

Във връзка с атентата, извършен на 1 май 1926 г. от дейци на ВМРО в клуба на сръбската терористична организация „Дружество за борба против българските бандити" в Струмица, на страниците на някои немски вестници се появяват статии, съдържащи нападки срещу ВМРО и България. Освен незабавните протести пред редакциите на тези вестници македонското студентско дружество в Берлин отправя и изложение-апел до световната общественост. В него се изтъква, че то е принудено да направи отново разяснение по същността на сръбското господство и националноосвободителната борба срещу него. „За физическо и духовно убийство на населението — се казва в документа — белградското правителство от ред години е учредило в по-големите градове Щип, Струмица и Битоля „Дружества за борба против българските комити". Това е сбирщина от най-големи престъпници, разбойници и убийци, снабдени от сръбските официални власти с всички привилегии и освободени от всякаква отговорност. Тяхната задача е чрез грабеж, терор и убийства да държат в подчинение населението. Престъпленията на тая банда са неизброими. Достатъчно е да спомена само някои от нейните подвизи през последната година — щипската афера от август 1925 г., жертва на която станаха повече от 60 души българи, валандовската и струмишката афера през септември 1925 г. с техните 150 жертви, опожарените 16 села в Кочанско през юни 1925 г., за да се види истинският лик на скъпо платените „безотговорни" бандити в Македония. Защо европейската преса — завършва апелът — все още не е изнесла и осъдила тези сръбски деяния, а бърза да окачествява акциите на борците за самоотбрана и свобода като „разбойничество"?[155].

През ноември 1925 г. гръцките власти инсценират атентат в Лерин, хвърляйки бомби в кафене на местен българин, който приписват на ВМРО. Репресиите над българското население са потресаващи. По този повод в началото на януари 1926 г. студентското дружество в Берлин изпраща апел до академичната младеж в света. В него се казва, че населението в Македония още не е изживяло трагедията в Търлис, където са били убити 17 невинни българи и опустошенията на гръцката армия в Петричко, а вече е налице ново престъпление в Лерин. Атентатът в този град се използува като повод за репресии над българското население в този край. Арестувани са над 150 души невинни българи, като съдът в Лерин осъжда на смърт трима българи и още шест на доживотен затвор. Осемдесет души са интернирани на пустинния, каменист остров Андрос. В своя поход на денационализация и изтребление, продължава апелът, гръцките власти не се спират пред нищо. Търлис, Петрич, Лерин са символ на невинно пролята българска кръв, а Обществото на народите остава глухо към това, което става там. Ето защо студентското дружество в Берлин се обръща към будната световна съвест и нейния най-млад представител — студентската младеж. Към нея то отправя своя протест и зов да издигне глас срещу варварството на гръцките власти в Македония.[156]

Самостоятелно или съвместно със секретариата, по различни поводи, берлинското студентско дружество изпраща цяла поредица от подобни протести и меморандуми до световната общественост.[157]

В същия дух то провежда и лекционната си пропаганда. В статия, посветена на дейността на дружеството, в. „Дойче алгемайне цайтунг" в броя си от 6 януари 1925 г. пише, че на 4 януари същия месец македонското студентско дружество в Берлин е организирало вечер, посветена на Македония, на която обширна беседа е изнесъл професорът от Берлинския университет Битерлинд. В нея той се спира на основните моменти от възникването и развитието на македонския въпрос, като посочва жестоката съдба на българите в Македония, попаднали под сръбска и гръцка власт. От 1919 г. насам, заявява професорът, хиляди българи от Македония са прогонени в България, техните училища и църкви са затворени и забранени, а говоренето на роден български език и каквато и да е проява на свободолюбие се преследват и наказват най-строго от официалните власти. Вечерта, заключава вестникът, е завършила с неочаквано богата музикално-литературна програма, представяща целия обществено-културен и духовен живот на българите в Македония.[158]

В подобен дух се изказва и в. „Тюринген". В броя си от 5 юли 1926 г. той пише, че следи дейността на студентското дружество в Берлин от създаването му през 1923 г. и че то играе ролята на културно представителство на македонските българи. Който иска да разбере истината за това, което става в Македония, защо се борят и какво искат македонците, на какъв език говорят и какви песни пеят, нека отиде, съветва вестникът, на което и да е събрание, организирано от това дружество. Всяка негова вечеринка или утро оставят вълнуващи впечатления за цял живот.[159]

Под влияние на цялостната дейност на македонските студентски дружества в Германия много учени, журналисти и общественици в тази страна открито подкрепят и защищават тяхната кауза. По молба на ръководството на берлинското студентско дружество през май и юни 1927 г. немският публицист Зигфрид Якоби посещава Вардарска и Егейска Македония. Там той се среща с дейци на ММТРО и ВМРО, които подробно го осведомяват както за непоносимия гнет от страна на сръбските и гръцките власти, така и за мъжествената борба на българите срещу тях. След завръщането си в Германия той публикува няколко статии и изнася поредица беседи в защита на македонските българи, на техните революционни организации и на студентските дружества в чужбина.[160] На вечеринка, организирана от студентското дружество в Берлин през юли 1927 г., Якоби изнася беседа, в която разказва за видяното и чутото в долината на Вардар. В хода на своето изложение той изтъква, че сръбската и гръцката пропаганда могат да разчитат само на онези среди в Европа, които нямат понятие за етническите проблеми на Балканите. „Македония — продължава Якоби — е населена от чисти българи. Сърбите и гърците в нея са само заселени колонисти и пришълци. Македонските българи съвсем не са сърби, гърци или безформена маса. Десетилетия наред те се борят с безпримерен героизъм за своето духовно, национално и политическо освобождение. Който нарича тези борци „разбойници" и „бандити", е съзнателен лъжец и интригант. Защото отиде ли днес човек в областите около Охрид, Прилеп, Преспа, Мъглен, Костур, Велес и Скопие ще срещне чисто българско население по език и духовен живот. В тия места аз говорих, заявява ораторът, със стотици селяни, работници и интелигентни хора и всички винаги ми заявяваха, че са българи и искат да си останат такива в своята земя".[161]

Освен това берлинското дружество играе до голяма степен централна и ръководна роля по отношение на другите македонски студентски дружества в Германия, а такива съществуват в Лайпциг, Франкфунт на Майн, Хайделберг, Дармщад и Дрезден. В отчета на дружеството в Лайпциг за времето 1925 — 1927 г. се казва, че в своя стремеж да допринесе нещо за свободата на поробената си родина то не е пропуснало нито един случай, за да издигне глас на протест срещу вандалщината на поробителите в Македония. То се е противопоставяло на всички техни лъжи и фалшификации, разпространявани сред обществеността в Европа. В отговор именно на тези фалшификации дружеството редовно издава бюлетин и хвърчащи листовки, съдържащи историческа и актуална информация за борбите на българите в Македония.[162]

През 1925 г. във връзка с непрекъснатите сръбски и гръцки измислици и заблуди, разпространявани из Европа, относно етническия състав и положението на населението в Македония, дружеството отправя обширно изложение до ректора на Лайпцигския университет. В него той се приканва да приеме покровителството на една международна анкета, подобна на Карнегиевата от 1913 г., която да се проведе в Македония и там на място да установи каква е народността на населението и на какъв език говори то; да констатира също, че и сега, в мирно време, поробеното българско население е подложено на изтребване, прогонване и асимилация от страна на сръбските и гръцките власти. Ръководството на университета се съгласява да покровителствува на свои разноски една подобна анкета, като за целта определя десет световноизвестни учени за анкетьори и прави необходимите постъпки пред Обществото на народите, Атина и Белград. Сръбското и гръцкото правителство обаче категорично се противопоставят на подобна инициатива, заявявайки, че няма да допуснат нито един от посочените учени да влезе в техните страни. По този начин замислената международна анкета е осуетена.[163]

Пак през 1925 г. гръцката пропаганда разпространява из Европа брошурата на гръцкия професор К. Хаджидакис, в която се застъпват великогръцките становища по отношение на Македония. В отговор на тази акция студентското дружество в Лайпциг подготвя и издава своя брошура. В нея, като се привеждат мненията на десетки световни учени, се оборват и разобличават несъстоятелните твърдения на проф. Хаджидакис за етническия състав на Македония и целите на борбите на българите.[164]

В началото на март 1925 г. сръбското и гръцкото дипломатическо представителство в Берлин връчват на германското правителство съвместен протест, в който го упрекват, че е позволило на македонските студентски дружества да развиват активна политическа дейност, насочена срещу техните страни. Те обвиняват дружествата, че са издигнали над всичко българската национална кауза и я налагат с „безогледни" средства сред немската общественост, като представят и популяризират „комитаджиите" на ВМРО като герои и борци за освобождение на Македония. В протестът особено се настоява за разтурянето на студентското дружество в Лайпциг, което най-активно се занимавало с политически въпроси.[165]

В отговор на това немската полиция предприема щателно разследване на дейността на дружеството в Лайпциг и на студентите, членуващи в него, както и проверка на документацията му. Настрана от разследването не остава и дружественото ръководство. До забрана дейността на дру-

жеството обаче не се стига, тъй като се установява, че то се занимава само с чисто академична дейност.[166]

По този повод на 18 април 1925 г. студентското дружество в Лайпциг отправя апел до обществеността в Германия, в който се обръща внимание на факта, че в Македония всичко българско се гони, преследва и унищожава, че официалните сръбски и гръцки власти там, са „. . . се заели да оклеветят и опетнят пред немския културен и политически свят идеалното македонско студентско движение. Те си служат с всякакви извратени средства, за да очернят ония, които вдигат справедлив глас за правото на едно население на културно, национално и физическо съществуване в своя роден дом". Македонските студентски дружества не правят политика, се изтъква по-нататък в апела, когато говорят в защита на своите поробени братя, на които са отнети най-свещените права, като правото да говорят на своя майчин език, да се учат в свои училища, да се молят в свои църкви, да тачат своите обичаи и културни традиции. Те протестират срещу избиването на стотици невинни българи от сръбските и гръцките власти, факти, установени от международната комисия към ОН. Студентите от Македония, продължава апелът, като неразделна плът и съставна част от поробеното население не могат да останат безучастни към това, което става около тях. Студентските дружества се чувствуват отговорни пред светлата памет на падналите борци за свободата на Македония и пред поколенията. Затова и занапред те ще издигат своя глас на протест срещу робството в Македония, докато не бъдат чути и разбрани от всички хуманни хора, от всички хора, борещи се за свободата на потиснатите народи.[167]

През 1926 г., по инициатива на дружеството в Лайпциг, съвместно с берлинското дружество и със секретариата на Студентския съюз, излиза от печат брошурата „Македонският въпрос". Тя се появява в отговор на писанията на немския публицист Херман Вендел (официален агент на сръбското правителство). В тях той застъпва несъстоятелните становища на великосръбските учени Йован Цвиич, Стоян Новакович, Александър Белич и др. за „аморфността" на македонските славяни, които според тях щели да станат сърби или българи в зависимост от това, кой ще ги владее.[168] В брошурата на македонските студенти се посочват и цитират всички онези немски, руски, чешки, даже и сръбски учени, посетили по няколко пъти Македония и установили на място българската национална принадлежност, език и култура на населението там. Изтъква се също и фактът, че чрез своите национално-политически борби и културни прояви през вековете българите в Македония, много преди да се появят теориите на споменатите учени, са определили сами своята националност и език.[169]

Наред с посочената дейност лайпцигското дружество организира и провежда над 20 събрания, утра, вечеринки и излети, посветени на Македония. То чествува редовно всяка година 24 май, Денят на славянската просвета и култура, 6 май — Денят на падналите за свободата на Македония младежи, годишнините от смъртта на Хр. Ботев, на Илинденско-Преображенското въстание и пр. На всички тях говорят специално поканени за целта български и немски учени или добри познавачи на борбите на македонските българи. Чрез своята разнообразна дейност, се заключава в неговия отчетен доклад за 1927 г., дружеството е спечелило симпатиите и доверието на цялата немска културна общественост в своя район за каузата на бореща се Македония.[170]

В отчета на студентското дружество в Дармщад за същото време се изтъква, че преди всичко то е полагало усилия за масово разпространяване на изданията на Студентския съюз, отнасящи се до македонския въпрос. На всички видни личности, на ръководствата на партиите, обществените и културните организации в града и района редовно са били изпращани научна литература, брошури, хвърчащи листовки и други материали, като същевременно се е обръщало внимание съдържанието им да бъде съобразено с тяхното предназначение. През отчетния период ръководители на дружеството са били Петко Башев, Катя Димкова, Иван Кочев, Драган Кърджиев, Никола Майсторов, Асен Михайловски, Фердинанд Наков, Кирил Татарчев, Здравка Шишкова, Унчо Шишков, Борис Янушлиев, Йосиф Янчулев и др. Чрез своята пропагандна работа, се казва в отчета, дружеството е спечелило като приятели на българската национална кауза над 500 лица, предимно интелектуалци и обществено-политически дейци.[171]

В процеса на своята работа то се е интересувало и е държало сметка за впечатленията, които са предизвиквали сред обществеността разпространяваната литература и другите материали и се е вслушвало в получаваните от различни страни мнения за научната и литературната стойност на студентските издания.[172] Дружеството организира и провежда няколко събрания, утра и вечеринки, предназначени главно за чуждестранни учени, студенти, журналисти и видни общественици. Пред тях се изнасят доклади върху всичко, което става по онова време във Вардарска и Егейска Македония. На присъствуващите чуждестранни гости са прочетени и след това са им предадени официални декларации и документи на ВМРО, с нейното становище по македонския въпрос. Според споменатия отчет най-много грижи и работа на дружеството и неговите членове е създала сръбската и гръцката пропаганда. Когато на страниците на някои немски вестници тя е успявала да прокара свои материали, които представят в невярна светлина положението и борбите на българите в Македония, дружеството е трябвало винаги да ги опровергава писмено или да изпраща за това свои представители в съответните редакции.[173]

В същия дух се изявява и културно-просветната и национално-пропагандната дейност и на останалите четири македонски студентски дружества в Германия — във Франкфурт на Майн, Хайделберг, Дрезден и Мюнхен.[174]

Интересна и разностранна е дейността на македонските студентски дружества и във Франция. По редица известни причини официалните кръгове, а до голяма степен и обществеността в тази страна, не се обявяват в подкрепа на българската национална кауза по това време. Ето защо неуморните опити на младите българи от Македония, следващи в Париж, да създадат през 1922 — 1923 г. свое дружество, остават без резултат.[175] В донесение на студентите от Париж до задграничното представителство на ВМРО от януари 1925 г. се съобщава, че френското правителство е разрешило създаването на македонско студентско дружество едва през декември 1924 г., и то само след енергичната намеса и застъпничество на около 20 души видни френски учени, публицисти и общественици, между които отличните познавачи и приятели на българския народ Жустен Годар, Леон Ламуш, Анри Герньо, Робер Пелесие, Жорж Десбонд и др.[176]

В своите устав и програма, одобрени от френските власти, студентското дружество в Париж си поставя за цел чрез една всестранна културно-просветна и разяснителна дейност да допринесе за възраждане на симпатиите и приятелството на френската общественост, особено сред културните и политическите среди, към борбите и стремежите на македонските българи за свободно културно и национално развитие.[177] Въпреки че властите официално одобряват устава и програмата на новосъздаденото дружество, те отстраняват от нея всичко онова, което пряко или косвено засяга сръбския режим във Вардарска Македония. Затова на първите организирани от дружеството събрания за френска публика изнесените на тях доклади и беседи са насочени предимно срещу гръцката правителствена политика на прогонване, изтребване и асимилиране на българското население в Егейска Македония.[178]

През периода 1925 — 1927 г. дружеството организира няколко големи вечери и утра, посветени на Македония. На тях се изнасят доклади, главно от френски учени и обществени дейци, които разглеждат различни страни на македонския въпрос и неговото състояние и развитие в най-ново време. На 22 февруари 1925 г. в една от най-големите аудитории на Сорбоната дружеството организира събрание, на което писателят Иван Грозев изнася беседата „Богомилството и македонските българи", която събужда изключителен интерес сред присъствуващите френски учени и студенти.[179] Всичко това обаче не може да не предизвика реакцията на гръцките управляващи кръгове. На 3 март 1925 г. в Париж на среща с френски журналисти и общественици гръцкият външен министър Политис говори за ролята на Обществото на народите в усилията му за запазване на мира, особено на Балканите, застрашен от дейността на „българските комитаджии". В отговор на тази проява дружеството веднага публикува свое изложение на френски език по този въпрос. В него се изтъква, че мирът на Балканите не е застрашен от дейността на „комитаджиите", а от политиката на денационализация и изтребление, която гръцкото правителство води по отношение на българското население. Защото тъкмо то е отхвърлило Женевския протокол на ОН за покровителство на българското малцинство в Македония. Така че, ако трябва някой да се обърне към ОН за помощ, се посочва в изложението, това са именно македонските българи, а не гръцкото правителство.[180] На годишното събрание на Славянското дружество в Париж през април 1925 г. от името на студентското дружество е прочетена декларация, в която, след като се разглеждат положението и борбите на българското население в Македония от 1918 г. насам, се подчертава, че не може да се говори за славянство, докато славяни сърби потискат българските славяни във Вардарска Македония.[181]

Дружеството организира тържествени честувания на 6 май — Денят на падналите за свободата на Македония младежи, 24 май — Денят на българската просвета и култура, годишнината на Илинденско-Преображенското въстание и пр., съпроводени с доклади и литературно-музикални програми, с ревю на български национални носии от различни краища на Македония.[182] В началото на март 1926 г. в парижкия салон „Сал Адиор" дружеството устройва голяма вечер, посветена на Македония. Тя се председателствува от Жустен Годар, депутат във френския парламент и бивш министър. Обширна беседа на нея изнася проф. П. Милюков, в която поздравява студентите от Македония за тяхната родолюбива и

хуманна дейност, като изтъква, че страданията и жертвите, които са понасяли и понасят македонските българи за своята свобода, заслужават симпатиите и преклонението на всеки просветен европеец. Европаейската дипломация, посочва той, е поставила Македония в това незавидно положение и тя е длъжна да намери начин да поправи своята грешка. В противен случай тези, които се борят за свободата ѝ, не могат да бъдат държани отговорни за мира на Балканите. Вечерта завършва с богата литературна програма, която дава ярка представа за бита, културата и най-характерните национални особености на македонските българи. Присъствуващата на нея подбрана френска публика, се казва в донесение на парижкото дружество до секретариата на Студентския съюз, обработвана досега от сръбската и гръцката пропаганда и слушала само заблуди и клевети по адрес на бореща се Македония, сега, на тази вечер изведнъж вижда истинския ѝ благороден и възвишен облик, който я завладява и спечелва.[183]

Подобна тържествена вечер, посветена на Македония, дружеството организира в Париж през март 1927 г. Тя се председателствува от Жорж Десбон, а доклад на нея изнася Жак Кайзер, адвокат, общественик и добър познавач на балканските проблеми. Борбата за освобождение на Македония, изтъква той, не е от вчера, но днес тя е по-жестока и по-коварна, отколкото преди войните. Независимо от това тази борба е справедлива и един ден ще се увенчае с успех. На вечерта присъствуват много учени, журналисти, общественици и студенти от различни народности. Според доклада на студентското дружество, тя е преминала с „изключителен успех за каузата на Македония".[184]

Огромен успех за студентското дружество в Париж е, че със своята широка пропагандна дейност успява да спечели изцяло за своята кауза Френската лига за правата на човека и гражданина, начело с нейния председател, видния френски писател и общественик Анри Герньо. През периода 1925 — 1927 г. дружеството редовно изпраща до нейните членове сведения за всичко, което става в Македония. Разглеждайки и обсъждайки тези сведения за нечуваното дотогава нарушаване на правата на човека и гражданина, които се потвърждават и от други източници, Лигата от своя страна приема и гласува десетки резолюции и апели към ОН и френското правителство, с които ги призовава да се застъпят енергично пред сръбското и гръцкото правителство в защита на българите в Македония.[185] През декември1927 г. в своя официален бюлетин Лигата публикува споменатата вече анкета за сръбския и гръцкия терор в Македония, отнасяща се за периода от 1 януари 1919 до 1 януари 1926 г.[186]

Когато през 1927 г. във Вардарска Македония сръбските власти арестуват десетки млади българи (студенти и ученици) в обвинение на това, че са членове на ММТРО, студентското дружество в Париж полага неимоверни усилия, за да осведоми и привлече влиятелни френски личности и институции в тяхна защита. Ръководителите на дружеството Д. Спространов, Д. Цветков, Ив. Секулов, Хр. Бояджиев, Ев. Силянов, Н. Сугарев, М. Ножаров и др. подготвят обширно изложение, което изпращат до видни учени, културно-обществени и политически дейци, до френската академична младеж и до цялата френска общественост, като горещо ги призовават да издигнат глас в защита на невинно арестуваните и подложени на инквизиции български студенти в Скопие.[187] Освен че се срещат с учени, журналисти и общественици, членове на дружеството успя-

ват да се срещнат и с някои видни политически дейци — депутатите от парламента Моро Джиафари, проф. Блендел, писателите Виктор Маргарит, Кезал, Рендел и др. Наред с писменото изложение, което им връчват, дейците на студентското дружество ги запознават и устно с непоносимото положение в Македония, което е причина нейното население да води и въоръжена борба срещу сръбските и гръцките власти. Те апелират към тях на първо време поне да се застъпят за застрашените от явна смърт арестувани студенти в Скопие.[188]

Студентското дружество в Париж се явява централно за Франция и Белгия. То направлява и ръководи работата на дружествата в Нанси, Страсбург и Марсилия, а така също и на тези в Лиеж и Анверс (Белгия). В своята дейност сред френската и белгийската общественост те се ръководят от културно-просветната и пропагандната програма на Студентския съюз, като непрекъснато и енергично разобличават сръбските и гръцките лъжи и фалшификации, разпространявани в техните райони по отношение на Македония, и чрез най-различни средства защищават и популяризират националноосвободителната борба в Македония.[189] По същото време студентското дружество в Париж заедно с останалите дружества във Франция изпраща десетки изложения до официални и неофициални институции, до влиятелни учени и политически дейци във Франция, в които изнасят истината за това, което става в Македония. Дружествата изпращат и множество протести и опровержения до редакциите на различни вестници, списания и телеграфни агенции по повод на публикувани или предадени от тях неверни сведения или тълкувания, отнасящи се до борбите на българите във Вардарска и Егейска Македония. Наред с това на 4 хиляди обикновени и специални адреси те изпращат подходяща научна литература и изданията на Студентския съюз.[190] Тази неуморна културно-просветна дейност на македонските просветни дружества във Франция, както ще видим по-нататък, изиграва огромна положителна роля за правилното разбиране и ориентиране на френската общественост по отношение на борбите в Македония и на българската национална кауза изобщо.

Подобна дейност развиват и македонските студентски дружества в Италия. Първото дружество се създава в Рим през 1925 г., след което се създават и дружествата в Милано, Торино и Бари. През 1927 г. те се обединяват в едно общо студентско дружество „Св. св. Кирил и Методий". В неговото общо настоятелство влизат М. Димитров, Л. Кръстева, Вл. Костов, А. Николов и Д. Темков от Рим; Ив. Ленков, Д. Димитров и Ив. Михайлов от Милано; Д. Таринчев, Гр. Тричков и Стр. Павлов от Торино; Б. Спространов, К. Мащерков и Ал. Маринов от Бари.[191] Главната задача, според уставите и програмите както на отделните дружества, така и на обединеното студентско дружество, е борбата с антибългарската пропаганда и фалшификации, разпространявани от Белград и Атина, и спечелване на италианската общественост за каузата на националноосвободителната борба в Македония. И тук основна форма на дейност е разпространяването на подходяща българска и чуждестранна литература и изданията на Студентския съюз, третиращи в различни аспекти македонския въпрос, организирането на беседи, вечеринки, утра и излети, посветени на Македония, тържествено честуване на забележителни дати, събития и личности от историята на българския народ.[192]

Обединеното студентско дружество в Рим развива и активна издателска дейност. През периода 1926 — 1927 г. то превежда и издава на италиански език няколко историко-политически брошури, главно от онези, издадени преди това от Студентския съюз, като например брошурата на Г. Баждаров „Македонският въпрос", няколко декларации на ЦК на ВМРО, резолюции и апели към световната общественост, както и такива на Националния комитет на бежанските организации в България и на политическите организации на македонските българи в Америка и Канада.[193] По повод арестуването и инквизирането на българските студенти през 1927 г. в Скопие дружеството в Рим издава обширен позив, адресиран до обществено-политическите, културните и академичните кръгове в Италия. В него италианската общественост се моли да се застъпи за спасяването на задържаните студенти, защото тяхната единствена вина е в това, че се чувствуват българи и че искат да си останат такива на своята родна земя.[194]

Четирите студентски дружества, съвместно или поотделно, публикуват по това време над 50 статии с историческо и актуално политическо съдържание по македонския въпрос. Те правят също така десетки писмени и устни опровержения до редакциите на различни вестници и списания, където са се появявали сръбски или гръцки материали с невярно съдържание относно Македония. Дружествата поддържат връзки с голям брой учени, журналисти и общественици, изпращат литература на повече от 3500 адреса.[195] Посоченото е само малка част от тяхната разностранна дейност в Италия, отразена в отчетните им доклади от това време.

Обществено-политическата дейност на студентското дружество във Виена е също много богата и разнопосочна. Създадено още през 1922 г., то най-рано повежда борбата срещу сръбската и гръцката антибългарска пропаганда в чужбина. В края на 1924 и началото на 1925 г. дружеството се превръща в център, около който в общ съюз се обединяват всички македонски студентски дружества. От редиците на неговите дейци се излъчва и първото ръководство и секретариатът на Студентския съюз.[196] Разполагащо с богата материално-техническа база, с добре подготвени в интелектуално отношение членове, дружеството подготвя най-много историко-политически брошури, илюстровани хвърчащи листовки и други различни материали в защита на българската национална кауза.[197]

Виенското дружество оказва най-голяма помощ на Общия студентски съюз в осъществяването на неговата огромна и разностранна културно-просветна, пропагандна, преводаческа и издателска дейност.[198] Намиращо се в основния пропаганден център и средище на ВМРО по това време в чужбина, виенското студентско дружество изпълнява тук множество „деликатни" задачи, отнасящи се до националноосвободителното движение.[199] Особено големи са неговите заслуги към младежкото националноосвободително движение, респективно към ММТРО в самата Вардарска и Егейска Македония. Към дружеството във Виена съществува център, главна петорка на ММТРО, която играе ролята на задгранично представителство на младежката организация, а също така осъществява редовна връзка между ММТРО, ВМРО и македонските студентски дружества в Европа.[200] Сведенията за всичко онова, което става по това време в Македония — насилия, прогонвания, арести, убийства и др., вършени от сръбските и гръцките власти спрямо българското население, пристигат на адреса на студентското дружество във Виена шифровани, по

пощата или по нелегалните канали. То от своя страна обработва тази информация и я изпраща на ЦК на ВМРО и Студентския съюз, а след това чрез тях посредством бюлетини, брошури и специални листовки тя достига и до световната общественост. Почти всички сведения и цялата документация, отнасяща се до ММТРО и нейната дейност, намираща се днес в нашите архиви, са минали през виенското дружество и Македонския студентски съюз.[201] Така че, както вече отбелязахме, една съществена част от дейността на дружеството е свързана с пряката помощ, която то оказва на борещите се свои братя срещу чуждите поробители в Македония.

Във връзка с разкритията през 1927 г. и последвалите ги арести на видни дейци на ММТРО в Скопие, Загреб и Белград, студентското дружество във Виена изпраща обширно изложение до всички правителства в света, в което ги призовава да се намесят в защита на застрашените от смърт български студенти в Скопие.[202]

В продължение на седем месеца, от арестуването им до прочитането на присъдите срещу тях, виенското дружество, заедно с другите студентски дружества, организира няколко публични студентски митинга в университетите на различни западноевропейски градове, като Грац, Берлин, Франкфурт на Майн, Лайпциг, Лиеж и др. На тях прогресивни чуждестранни студенти и преподаватели говорят за положението в Македония и в защита на арестуваните студенти. На всички митинги, за които стана дума, се приемат и изпращат протестни резолюции до сръбското правителство, в които се настоява за прекратяване на средновековните мъчения и за освобождаване на невинно задържаните български студенти и ученици във Вардарска Македония.[203]

През отчетния период дружеството организира за своите членове и за чуждестранните посетители 24 сказки и беседи, в които се изнасят и осветляват различни научни и политически страни на македонския въпрос. Като по-интересни между тях се открояват: „Революционните борби в Македония от основаването на ВМОРО до Илинденското въстание" от Г. Баждарев, „Сръбски признания за българския характер на славяните в Македония" от Б. Ковачевски, „Христо Ботев и Македония" от Сл. Серафимов, „П. Яворов като поет и революционер в Македония" от Хр. Божков, „Братя Миладинови и тяхното дело" от Вл. Бъчваров, „Новите борби в Македония" и „Сръбско-българското сближение" от К. Пърличев, „Националното чувство", „Македонският въпрос и балканските правителства" от С. Евтимов, „Богомилството и неговото проявление в Европа" от Т. Карайовов и др.[204] По същото време за специално подбрана публика — политици, учени, журналисти и общественици — дружеството организира четири големи вечери, посветени на Македония. Те се провеждат в най-големите и луксозни виенски салони и се съпровождат с богата културно-национална програма. Салоните винаги се украсяват с портретите на В. Левски и Хр. Ботев, Д. Груев и Г. Делчев, на Т. Александров, Л. Весов и Ил. Кушев. На подходящо място в тях се оформя изложбен кът с научна и художествена литература, вестници, списания, пропагандни и илюстровани материали за Македония, комплект от които, подвързан изящно, се подарява на присъствуващите на вечерта гости. Литературната програма се открива с български народни песни и танци, редуващи се със стихове от Хр. Ботев, Ив. Вазов, П. К. Яворов, Л. Весов и др. български поети. По средата на програмата се появяват

студенти, облечени в облекло на четници от ВМРО, символизиращи борбата за освобождение, с надписи върху шапките им „Свобода или смърт". След това се провежда ревю на български национални носии от Македония и се разиграва предметна лотария. Вечерта обикновено завършва с „Марша на македонските революционери", изпълняван от всички присъствуващи.[205]

Вечерите, посветени на Македония, провеждани по този начин от всички дружества, се организират така, че чуждият посетител да може да получи истинска и пълна представа за живота, бита, фолклора, културата, борбите и стремежите на македонските българи към свободен живот, културно развитие и напредък, да бъде спечелен за тази кауза, за да стане популяризатор и защитник на истината за Македония, изопачавана непрекъснато от сръбската и гръцката пропаганда.[206] През отчетния период дружеството редовно чествува 24 май — Денят на българската просвета и култура, и годишнината на Илинденско-Преображенското въстание. То организира за всички свои членове и по 6 — 7 излета годишно до забележителни местности в Австрия, което е добър повод за опознаване и сприятеляване, за получаване на специална информация върху развоя на националноосвободителното движение.[207]

В различни австрийски вестници, списания и бюлетини дружеството успява да публикува над 170 статии, апели, меморандуми, резолюции и телеграми, в които се изнасят факти и сведения за положението във Вардарска и Егейска Македония. До редакциите на различни вестници и списания, публикували клеветнически писма и телеграми от сръбски и гръцки източници по отношение на македонските освободителни организации, то изпраща над 60 опровержителни писма и телеграми.[208] Дружеството установява и поддържа връзки с около 70 международни и студентски дружества и организации, на които изпраща редовно сведения за своята дейност. На повече от 6 хиляди адреса в Австрия то изпраща подходяща научна литература и пропагандни материали.[209]

Аналогична по богатство и разнообразие родолюбива дейност развива и македонското студентско дружество в Грац. През периода 1925 — 1927 г. то организира около 30 вечери, утра, беседи и чествувания на различни годишнини, съпътствувани с доклади и културни програми, посветени на Македония. Дружеството разобличава всяка сръбска и гръцка фалшификация, появила се на страниците на местния печат, а чрез множество пропагандни материали осведомява обществеността в своя район за всичко онова, което става във Вардарска и Егейска Македония, за жертвите и борбите на македонските българи за свобода.[210]

3. ДЕЙНОСТТА НА МСС И НА РАЗЛИЧНИТЕ СТУДЕНТСКИ ДРУЖЕСТВА В ЧУЖБИНА СЛЕД 1928 г.

През периода 1926 — 1927 г. конгреси на Македонския студентски съюз не се провеждат, въпреки че всички дружества се готвят за тях. В официалните документи на секретариата на съюза се изтъква, че те не са се състояли по финансови причини.[211] Истината обаче е друга. Проявите на революционното движение в Македония по това време предизвикват реакция сред някои от големите европейски държави срещу ВМРО и България. При това положение нито едно правителство в Европа не дава съгласието си за провеждането на подобен форум в собствената

му страна, за да не бъде обвинено в подкрепа на ВМРО. Едва в началото на 1928 г. Студентският съюз получава разрешение да проведе своя Първи конгрес в Германия.[212]

По този повод секретариатът на съюза изпраща до всички студентски дружества в чужбина специално окръжно, с което ги призовава незабавно да изберат свои делегати, които на 24 февруари 1928 г. трябва да пристигнат във Франкфурт на Майн — там от 25 до 29 февруари се провежда Първият конгрес на Македонския студентски съюз в чужбина.[213] На него присъствуват 28 от общо 37 избрани делегати, представляващи 10 дружества с 349 членове. Делегатите на 6 студентски дружества изобщо не пристигат, тъй като за това не получават разрешение от съответните университетски и правителствени власти. На конгреса присъствуват също и повече от 30 официални и неофициални гости — чужди учени и журналисти, представители на ММТРО и ВМРО.[214]

Конгресът се открива от члена на секретариата на Студентския съюз Крум Николов. В словото си той подчертава, че изминалите три години от създаването на съюза са изпълнени с неизброими страдания и жертви, съпътствували живота на населението в Македония. Съюзът на студентите в чужбина също е трябвало да преодолее множество перипетии от различно естество, но студентската младеж от Македония е намерила пътища и начини да изпълнява възложените ѝ задачи. Той съобщава на делегатите, че до конгреса са изпратени официални поздравления от всички македонски, тракийски, добруджански и западнопокрайнски легални националноосвободителни организации, а така също и от ВМРО и ММТРО. В тях на Студентския съюз се изразява искрена братска благодарност за това, че той енергично защищава и популяризира освободителното им дело сред европейската общественост. Конгресът получава поздравления от десетки културно-просветни, студентски и родолюбиви организации и съюзи в България, както и от различни чуждестранни учени, писатели, общественици, политици, от официални политически и културни организации.[215]

Приветствие от името на обществеността на Франкфурт на Майн поднася проф. Флицлер. Той поздравява делегатите на Първия конгрес на македонските студентски дружества в чужбина, като изтъква, че приятелите на тяхната кауза в града и околностите му са много, докато противниците им се броят на пръсти. Ораторът подчертава, че както в миналото, така и сега симпатиите на неговия народ са на страната на борещa се Македония, на стремежите на нейното население за освобождение и обединение. Отделен въпрос е, продължава проф. Флицлер, че външната политика на страната е подложена на натиск и влияние отвън. Именно това е причината някои немски вестници да пишат неверни неща за ВМРО. Техните редактори и редакции обаче тайно съчувствуват на справедливата освободителна кауза на Македония. Борбите и жертвите, които македонските българи непрекъснато дават през последните години, заключава проф. Флицлер, показват, че македонският въпрос не е разрешен и рано или късно Европа трябва пак да се занимава с него.[216]

Обширен доклад за дейността на Студентския съюз за периода 1925 — 1927 г. изнася Петър Манев, член на секретариата на съюза. В последвалите го разисквания някои делегати се изказват критично по адрес на секретариата, обвинявайки го в това, че не е положил достатъчно усилия за спечелване подкрепата на „левите" партии и техните вест-

ници за каузата на Македония, защото в повечето случаи за нея се пише предимно в „дясната" преса. Отговаряйки на тази критика, съюзният организатор Н. Велев заявява, че секретариатът е направил повече от необходимото в това направление, но за съжаление „лявата" преса не желае да се занимава с македонския въпрос и в повечето случаи заема неутрална позиция. За секретариата и за Студентския съюз, продължава той, е по-важно да се говори за робството и за борбата срещу него в Македония, за неговото по-скорошно премахване, независимо дали това ще стане чрез „левия" или „десния" печат, въпреки че социалдемократическите партии в Европа един ден ще съжаляват за това, че в тези трагични дни не са помагали по-активно на населението в Македония. В хода на разискванията и по други въпроси, в своите изказвания, делегатите като цяло одобряват дейността на секретариата, подчертавайки, че през отчетния период той е правел всичко, което е било по неговите сили и възможности, за да станат страданията и борбите на българите в Македония достояние на световната общественост.[217]

На конгреса се разглежда и финансовият отчет на секретариата за изминалия период (1925 — 1927). В него се посочва, че за 1925 г. приходите на Студентския съюз са възлизали на 35 802,22 шилинга, а разходите му на 41 838,54 шилинга, или дефицитът му е бил 6036,32 шилинга. За 1926 г. приходите му са били 27 040,19 шилинга, разходите му 24 838,79 шилинга и остатък 2201,40 шилинга. За 1927 г. приходите му са били 21 706,08 шилинга, а разходите му 25 798,28 шилинга, или съюзът е отчел дефицит от 4092,20 шилинга. Общият дефицит за отчетния период възлиза на 10 128,52 шилинга, дължащ се главно на издателската и разпространителската дейност на Студентския съюз.[218]

На конгреса отчет за своята дейност правят и всички студентски дружества в чужбина. По време на разискванията най-много препоръки се правят по отношение засилване на дейността на тези дружества във Франция. Вземайки думата по този въпрос, Димитър Спространов — един от ръководителите на парижкото студентско дружество, изтъква, че студентските дружества в Париж и Нанси полагат всестранни усилия за осветляване и популяризиране на освободителния идеал на Македония сред френската общественост. В тази насока те са постигнали известни успехи главно в укрепване на връзките със старите приятели на българската национална кауза и спечелване на нови сред културните и обществените среди. Сръбското влияние, посочва Спространов, е много силно сред политическите кръгове и е трудно за преодоляване. Постигнатото обаче е гаранция за бъдещи по-големи успехи, още повече, като се има предвид, че към Франция се насочват все по-голям брой студенти от Македония.[219] На конгреса са изнесени и два обширни доклада — „Върху положението във Вардарска и Егейска Македония" и „За бъдещите задачи на студентските дружества и секретариата в чужбина".

След приемане на отчетите на секретариата и отделните студентски дружества делегатите обсъждат и гласуват за внасянето на известни промени в устава на Студентския съюз. Най-съществено в този смисъл е, че в него се предвижда засилване на ролята и правата на секретариата както до неговата организационна и ръководна дейност по отношение работата на дружествата, така и до връзките му с чуждестранни студентски, културно-просветни и други организации, институции и лица, имащи отношение към македонския въпрос.[220] Със засилването на централиза-

цията в Студентския съюз се цели за в бъдеще единствено секретариатът да определя културно-идеологическата насоченост на пропагандната дейност, която всички дружества са задължени да провеждат без каквито и да било изменения. Предвижда се също срещите с различни чуждестранни официални и неофициални институции и лица да се определят и провеждат само от секретариата, за да се избегнат каквито и да било противоречия в „дипломатическата" дейност на отделните дружества и техните членове при представянето и тълкуването на целите, задачите и изискванията на националноосвободителното движение в Македония пред чуждия свят. [221] В устава на съюза се внасят и някои други изменения от незначителен характер.

Делегатите на конгреса избират нов секретариат в състав Крум Николов, Петър Манев и Никола Коларов, резервен член е Васил Николов, а съюзен организатор Никола Велев. Всъщност нов член на секретариата е само Никола Коларов. Контролната комисия е в състав Петър Малчев, Страхил х.Панзов и Михаил Кушев.[222]

В приетата на конгреса програма се определят следните непосредствени задачи, стоящи за решаване пред Студентския съюз.

1. Издирване и приобщаване към дружествата на всички студенти от Македония, живеещи и учещи в чужбина. 2. На всяко тримесечие Студентският съюз да издава бюлетин за дейността на отделните студентски дружества. 3. Съюзът да проучи и подготви условията за издаване на научно списание на немски, френски и английски език, което да способствува за засилване на пропагандната дейност главно в тези страни, където сръбската и гръцката пропаганда са най-силни и влиятелни. 4. Съюзът и дружествата още по-настойчиво и редовно да събират подробни данни за сръбските и гръцките престъпления в Македония и да ги правят достояние на световната общественост.[223]

Конгресът приема и няколко документа. В резолюция до „борческа Македония" се изтъква, че робското положение, в което се намира и срещу което се бори населението там, е било постоянно в центъра на вниманието на Първия конгрес на студентската младеж от Македония, живееща и учеща в чужбина. Пред своите поробени братя тя се заклева, че всички техни страдания ще стават и занапред достояние на световната общественост. Конгресът изпраща своите най-възторжени приветствия и до онези, които са оставили всичко скъпо и свято и с оръжие в ръка водят борба срещу поробителите.[224]

В апел до академичната младеж в света, изпратен от конгреса, се отбелязва, че вместо подобрение, робската участ на студентите в Македония през последните години е достигнала до неописуемо положение на насилия и жестокости. На тях е отнета всякаква възможност да се учат и говорят на своя роден език, а всеки опит да се образуват студентски дружества се наказва жестоко. Във връзка с това студентите от всички страни се призовават да вземат отношение към жестоката участ на студентите и учащите се младежи в поробена Македония и да издигнат глас в тяхна защита.[225]

Конгресът приема резолюция и до студентите в балканските страни. В нея се изказва голямото съжаление на студентите от Македония, живеещи и учещи в чужбина, че сръбските и гръцките власти засилват терора, убийствата и преследванията спрямо българското население. В найголяма степен това важи за учащата се младеж, която години наред е

подложена на нечувани преследвания. Тя не само че няма възможност да учи в свои училища, които са затворени и забранени, но е лишена и от възможността да живее с болките и копнежите на своя поробен народ. В резолюцията се казва също, че кръвта, която е оплискала студените стени на скопския затвор, и всичките онияя ужасни мъчения, които са съпровождали Скопския процес през 1927 г., са поредното доказателство за това. Студентите от балканските страни се призовават да вникнат в тежкото положение на населението в Македония и да издигнат своя справедлив глас в негова защита. В заключение в резолюцията се казва, че идеалът за свободна Македония, залегнал в програмата на нейното националноосвободително движение, е първото условие, което ще доведе до омиротворяване на Балканите и ще разчисти пътя за едно бъдещо трайно разбирателство между балканските народи.[226]

Това обръщение намира отзвук и пълна подкрепа само сред студентите в България, които организират митинги и събрания в защита на бореща се Македония.[227] В замяна на това пък сръбските и гръцките студенти публикуват декларации, че в Македония няма българи, че там живеят сърби и гърци, които се радват на всички „културни и национални свободи". Размирищите в Македония, според тях се дължат единствено на дейността на българските „бандити" на ВМРО, съставна част на която били и студентите от Македония.[228]

В резолюция на конгреса до ОН отново се посочват непоносимите условия за живот на българското население във Вардарска и Егейска Македония, тъй като то е поставено извън всякакви закони. Всеки опит за запазване на българското му национално съзнание или легална съпротива от негова страна се задушава от властите по най-жесток и варварски начин. Те извършват системни убийства, устройват политически процеси, хвърлят хиляди нови хора в затворите, като ги подлагат на неописуем морален и физически гнет и отричат не само националното им право и принадлежност, но и правото им на живот и човешко щастие. Ето защо македонската студентска младеж призовава ОН и всички меродавни фактори, които работят за мира и братството между народите, да се застъпят за населението в Македония, да подкрепят неговите справедливи стремежи и борба за свобода, да поискат от сръбското и гръцкото правителство да разрешат отварянето на българските училища, в които децата на Македония да се учат на свой роден език, да разрешат на прогонените българи да се завърнат по родните си места и свободно да се организират, на първо време съобразно с клаузите на договорите за малцинствата, в една атмосфера на толерантност и спокойствие. В заключение в резолюцията се казва, че ако това не стане, борбата ще продължи с единствено възможните средства — революционните.[229]

Както Учредителният конгрес през 1925 г., така и Първият конгрес на македонските студентски дружества в чужбина се превръща в мощен пропаганден център, трибуна, от която просветената младеж на Македония разобличава и заклеймява сръбското и гръцкото присъствие в Македония. От изнесените на конгреса доклади, от изпратените до различни правителства, институции и организации обръщения, публикувани в десетки вестници, списания и др., светът научава за продължаващата трагедия на българите във Вардарска и Егейска Македония, за тяхната борба за национално-културно самосъхранение и освобождение.[230] Тък-

мо затова работата на конгреса предизвиква остра реакция от страна на сръбските и гръцките официални власти срещу студентските дружества, ВМРО и България. Освен масираната вестникарска кампания, предприета от Белград срещу конгреса, в началото на март 1928 г. сръбското правителство публикува по този повод специална декларация. В нея то обвинява всички европейски правителства, политически партии, организации и отделни влиятелни личности, които, „заблудени" от българската пропаганда, не само че дават възможност на „македонстващите" да създават свои „стегнати" организации, но и ги насърчават в тяхната пропаганда срещу единството и целостта на СХС кралство. В декларацията се подчертава също, че най-необясним и болезнен е фактът, че немските власти, въпреки предупреждението на Белград, са разрешили на македонските студентски дружества в Германия, „работещи" изключително срещу сръбската държава, да проведат четиридневен събор във Франкфурт на Майн.[231]

По същия повод гръцкото дипломатическо представителство във Франкфурт на Майн разпространява изложение на немски език, в което след като отново се повтарят гръцките становища, че в Егейска Македония няма българи се призовава правителството да предприеме енергични мерки срещу българската пропаганда в чужбина. Тя била толкова силна и ефикасна, че е направила от Македония „религиозен култ", пред който всеки българин не само се прекланя, но е и готов да умре за нея. Това било демонстрирано и на конгреса във Франкфурт на Майн, в който са участвували „стотици професионални комитаджии". Те официално са декларирали, че ще се борят за откъсване на Егейска Македония от Гърция. В заключение в изложението се казва, че прояви от рода на тази във Франкфурт на Майн представляват сериозна заплаха за мира на Балканите. Отговорност за тях носят и онези правителства, които разрешават провеждането им в собствената си страна.[232] В същия дух срещу конгреса пишат и атинските вестници.

В отговор на всички сръбски и гръцки писания, на 23 март 1928 г. секретариатът на Студентския съюз публикува обръщение към немската общественост, в което се изтъква, че властите в Македония са изпаднали в ярост от изнесените на конгреса факти за техните престъпления. Затова чрез измислици и фалшификации те са се заели да очернят студентите от Македония, живеещи и учещи в чужбина, особено в Германия, и да представят тяхната културно-просветна и разяснителна дейност като опасност за мира. Истината е, се казва по-нататък в изложението, че мир на Балканите няма, откакто сърби и гърци са заграбили основната част от Македония. Те са поставили цял един народ извън законите — непрекъснато преследват, убиват и прогонват хиляди хора, чиято единствена вина се състои в това, че не искат да се откажат от българската си народност и да живеят под чуждо робство. Една международна анкета, завършва обръщението, би могла да установи по-страшни изстъпления над населението в Македония, отколкото това се изнася в документите на македонските студентски дружества. При това положение всеки просветен човек би могъл да разбере кои са убийците, разбойниците и рушителите на мира на Балканите.[233] Обръщението е публикувано и в няколко немски вестници, съпроводено с коментари в защита на Студентския съюз.

Документите на конгреса, докладите за положението в Македония и някои от приветствията и резолюциите са издадени в специална брошура на български, немски, френски и английски език. Тя е изпратена до всички информационни средства в Европа и на постоянните адреси, на които дружествата обикновено изпращат своите материали.[234] Освен това секретариатът продължава издаването и на други пропагандни материали — брошури, хвърчащи листовки и др., на чужди езици, като увеличава тиража им от 10 500 на 17 500 — 20 000 екземпляра на всеки един от тях.[235] От серията „Сръбско и гръцко варварство в собствено осветление" излиза четвъртата брошура — „Кой убива в Македония?". Чрез факти и сведения, почерпани от сръбския печат и други сръбски документи, в нея се посочват десетки случаи на убити от официалните сръбски власти българи и машинациите, които те използуват, за да прикрият престъпленията си.[236]

По случай годишнината от разстрела на 28-те невинни българи от с. Гарван, Щипско, секретариатът издава четиринадесетата поред брошура от серията „Адът в Македония". В нея, след като се посочват имената на жертвите, на света се напомня, че трагедията на българите в Македония продължава. Публикуван е и портретът на техния убиец, сръбския окръжен управител в Щип, жупана Добрица Маткович. От същата серия излиза от печат и брошурата „Убийства и смъртни присъди" (петнадесета поред), в която се изнасят случаите на 17 убийства на българи и на 5 процеса, завършили с 9 смъртни присъди, както и пълни биографични данни за всички потърпевши. Следващите три брошури, излезли от печат под номера 16, 17 и 18, са посветени на 22-ма българи, убити от сръбските власти в Македония. В тях се съобщават имената им, месторождението и обстоятелствата, при които са убити. Серията продължава с излизането на хвърчащи листове-изложения (с портрети) по повод убийствата на Милан Генов, аптекар в Скопие, и на студентите-членове на ММТРО, Тодор Попйорданов от Кочани, Благой Монев от Щип, Кирил Ципушев от Радовиш и т. н.[237]

Секретариатът публикува и първата брошура от серията „Македония и чужбина". Тя съдържа анкета за сръбските и гръцките насилия в Македония за времето от 1 януари 1919 до 1 януари 1926 г., осъществена от ММТРО и Студентския съюз в чужбина по искане на Френската лига за правата на човека и гражданина. В брошурата са публикувани и портретите на ръководителите на Лигата проф. Беш, проф. Г. Херолд, сенатора Ж. Годар и на нейния секретар Анри Герньо, както и снимки на убити българи, на разрушения в Петричко при нахлуването на гръцката армия през 1925 г. и на групи бежанци от Вардарска и Егейска Македония.[238] Студентският съюз издава също и десетки т. нар. „знаколисти", които представляват художествени портрети на дейци на българското националноосвободително движение, като Паисий Хилендарски, Г. С. Раковски, В. Левски, Хр. Ботев, Д. Груев, Г. Делчев, П. Тошев, Хр. Матов, Л. Весов, И. Кушев и много други, съпроводени с кратък обяснителен текст на няколко езика.[239]

Новият секретариат взема мерки за укрепване на дружествата в организационно, просветно и идейно-политическо отношение. В негово окръжно от 11 март 1928 г., изпратено до всички дружества, се изтъква, че ръководствата им трябва да обърнат специално внимание на системната историческа подготовка и на патриотичното възпитание, особено на

новите членове, идващи от Вардарска и Егейска Македония. Това е първостепенен въпрос за тях и не по-малко важен за делото на Македония. За тази цел секретариатът се задължава да изпраща на дружествата необходимата научна и политическа литература, а те от своя страна трябва да провеждат своите просветни семинари по начин, който намерят за най-полезен и ефикасен.[240]

От всички дружества секретариатът получава отговор, че всестранната научна подготовка, образоване и възпитание в патриотичен дух на членовете им е била и ще бъде тяхна основна задача и занапред. В писмо на парижкото дружество от април 1928 г. по този повод се казва, че без такава културно-национална подготовка Студентският съюз като цяло не би могъл да изпълнява успешно поставената му от националноосвободителното движение специфична културно-просветна задача. За цялостно осъществяване на поставените в окръжното цели обаче секретариатът трябва най-редовно да изпраща в библиотеките на дружествата не само своите издания, но и сп. „Македонски преглед", сп. „Родина", в. „Македония", в. „Свобода или смърт", в. „Ла Маседоан", „Илюстрация Илинден" и други български научни и периодични издания.[241]

В отговор на тези нужди и по искане на секретариата през май и юни 1928 г. Министерството на просветата в София отпуска на студентските дружества в чужбина няколко хиляди тома различна научна и художествена литература, както и други материали, отнасящи се предимно до Македония.[242]

Според сведения на секретариата през 1928 г. в кръжоците и семинарите за изучаване на българската политическа и културна история са участвували над 190 души млади българи от Вардарска и Егейска Македония, членуващи в 15 студентски дружества в чужбина. Пред тях са изнесени общо 53 доклада, посветени на най-съществени моменти, събития и видни личности от историята на българския народ, с подчертан акцент върху националноосвободителните борби в Македония след Берлинския конгрес. Около половината от тези доклади са изнесени от членове на секретариата и дружествата, а останалите от български учени, общественици и революционни дейци.[243]

В изпълнение на конгресното решение за издаване на бюлетин — орган на съюза, през юни 1928 г. секретариатът подготвя за печат неговия първи брой. В различни рубрики и материали на бюлетина се разглеждат всеобхватно както македонският въпрос, така и същността и целите на легалните и нелегалните националноосвободителни организации на македонските българи по това време. Подготвен е и списък на убити след 1918 г. 2000 българи във Вардарска и Егейска Македония. Всички материали са преведени на немски, френски и английски език.[244]

Настъпилата междувременно криза във ВМРО, предизвикана от убийството на Ал. Протогеров през юли 1928 г., забавя и осуетява публикуването на бюлетина и на други пропагандни материали, подготвени от секретариата за печат.[245] В първото си писмо, изпратено по този повод на 21 юли 1928 г. до всички студентски дружества, секретариатът изтъква, че Студентският съюз и отделните дружества трябва да запазят пълен неутралитет по отношение на това, което става в редиците на ВМРО. Пропагандата сред обществеността в чужбина дружествата трябва да водят така, че да заличават лошите впечатления, произтичащи от междуособиците в организацията. Със своето поведение, се казва още в писмото, те

трябва да допринасят за слагане край веднъж завинаги на всички недоразумения и разпри, които и в миналото са създавали толкова мъчителни дни за Македония и много пъти са изправяли освободителното дело пред изпитания и кризи.[246] Към писмото секретариатът прилага и обширно изложение по въпроса, в което, макар и внимателно, се осъжда убийството на Ал. Протогеров.

На същата дата, без да го съгласува с дружествата, секретариатът публикува обръщение към световната общественост. В него се заявява, че в процеса на своята дейност за родната кауза Студентският съюз и за в бъдеще ще използува положителните традиции на освободителното движение, но успоредно с това ще се противопоставя решително и ще осъжда всяко дело, което е насочено към разколебаване духа на поробеното население и към разрушаване на устоите на освободителния идеал.[247] Обръщението, което не е подписано от третия член на секретариата Н. Коларов и в което почти открито се взема страната на Задграничното представителство на ВМРО, предизвиква реакция от страна на дружествата срещу секретариата. Така например в писмо на берлинското студентско дружество от август 1928 г. до него, изпратено също и до останалите дружества, се изтъква, че в случая секретариатът не е запазил неутралитет, а е взел страна. В споменатото обръщение той прави преценка на работата на революционната организация, като е забравил, че още на Учредителния конгрес на Студентския съюз в Лайпциг през 1925 г. недвусмислено е подчертано, че единственият истински законен представител на поробена Македония е ВМРО. В писмото се казва още, че ако има хора или организации, които да й се противопоставят с дела, то те ще попаднат под ударите на нейните закони. „Защото организация, която се бори с революционни средства за свободата на един поробен народ, сама решава въпроса, народът и неговото дело или отделната личност. Ще се възрази, че и последната работи за народа, само че по други пътища, с други средства. Въпросът е кому служат тези средства и пътища, водят ли към народната цел, бият ли враговете или отслабват народните позиции. Ценно указание за това е държането и чувствата на врага към падналите от едната и от другата страна. Врагът не се мами в преценката си. Той наистина знае кой е опасният за него".[248]

В този смисъл между секретариата от една страна, и отделните дружества и техните ръководства, от друга, започва една оживена размяна на писма, изложения, разяснения и пр., в които и едните, и другите се обвиняват взаимно в неспазване на неутралитет и вземане на страна по отношение на кризата в организацията. Всички дружества настояват за незабавно свикване на Втори конгрес, на който да се разгледа и обсъди създалата се обстановка, а така също да се изясни и определи единна линия и поведение на Студентския съюз.[249] В същото време дейци на двете враждуващи страни във ВМРО предприемат обиколки из европейските столици. Така например Симеон Евтимов, Йордан Гюрков и Йордан Чкатров организират събрания и срещи със студентските дружества и с групите на ММТРО в чужбина, като успяват до голяма степен да наложат сред тях становището на Ив. Михайлов за положението във ВМРО.[250]

Тримесечна обиколка (от 29 декември 1928 до 2 април 1929 г.) из Европа предприема и Георги Баждарев, член на Задграничното представителство на ВМРО, който пледира и защищава противоположната теза. Във Виена, Берлин, Париж, Гренобъл, Рим, Лион, Грац, Прага и др.

той се среща полулегално с отделни членове или групи на студентските дружества, пред които разяснява положението и апелира за разбиране и подкрепа. Според собствения доклад на Г. Баждарев от май 1929 г. на тези срещи той повече се стремял да узнае настроението на студентската младеж, за да прецени до каква степен може да се разчита на нея в борбата срещу михайловистите. Заключението му е, че студентските дружества като цяло, макар и да осъждали междуособиците във ВМРО, на практика не желаели да се обвързват с която и да е от страните.[251] Според същия доклад подобно било и становището на членовете на ММТРО. На среща с Роберт (Ив. Бояджиев), пълномощник за връзка между ММТРО и ВМРО, станала във Виена, Г. Баждарев настоява пред него младежката организация да съдействува за спасяване на ВМРО от надмощие на михайловистите. Бояджиев му отговаря, че това е невъзможно, защото членовете на ММТРО са с Ив. Михайлов. Но въпреки това те са свободни в своите действия и в споровете няма да вземат страна.[252] Във Виена Баждарев се среща и с Христо Светиев и Коста Димитров, дейци на ММТРО, току-що пристигнали от Битоля и Скопие. Те докладват за положението във Вардарска Македония, като изтъкват, че духът на българите там е висок, а националното им съзнание запазено и бистро, но като цяло не одобряват и осъждат братоубийствата сред членовете на организацията. В разговора с тях Баждарев предлага дейците на ММТРО да свикат конгрес в Скопие и да се обявят за Централен комитет на ВМРО. Задграничното представителство ще ги признае и по такъв начин михайловистите ще останат изолирани. Студентите обаче отхвърлят тези идеи като заявяват, че ръководителите на ММТРО в Македония смятат за свой първостепенен дълг да запазят единството на организацията и да работят без да се ангажират с едно или друго крило на ВМРО.[253]

Откритата намеса на дейци на революционната организация в дейността на студентските дружества довеждат до разрив най-напред в секретариата на съюза. На 2 март 1928 г. двамата членове на секретариата П. Манев и Кр. Николов изпращат до студентските дружества обширно изложение. В него те осъждат убийствата на членове на организацията като метод за преодоляване на противоречията, възникнали в нея, защото компрометирали революционната борба пред чуждата общественост и настояват дружествата да се произнесат ясно по този въпрос. Към изложението е приложено „осветление" до чуждия читател за това, което става във ВМРО, а също и апел, превод от парижкия в. „Ла Волонте", броят му от 26 декември 1928 г., в който тази организация и нейните дейци се окачествяват като разбойници и убийци.[254] Паралелно с това третият член на секретариата, Н. Коларов, на 6 март с. г. отправя свое писмо до дружествата, в което се обявява против изложението и „осветлението" на своите колеги, тъй като според него то е било „продиктувано от некрасиви намерения, а тенденцията му е пораженска". С тях не само нямало да се постигнат някакви резултати в чужбина, но щяло да се напакости и на каузата, защото неосведомените по много въпроси чужденци най-малко щели да останат с впечатление, че се оформя нова македонска групировка. Според Н. Коларов съюзът не е организацията, която има право да излиза с такова „осветление". Всяка една организация трябва да знае мястото си в общото националноосвободително движение, за да има в него разбирателство и хармония. В заключение той призовава дружествата да запазят своята досегашна сплотеност и дейност, които един-

ствено носели успех на делото.[255] Въпросните материали се обсъждат на общи събрания в дружествата, като в крайна сметка всички те поотделно приемат свои резолюции, с които се обявяват против „осветлението" на П. Манев и Кр. Николов и апелират към тях да не излизат с никакви изложения и декларации от името на дружествата до свикването на Втория конгрес на съюза.[256]

Получавайки този отпор от страна на дружествата, на 19 март 1929 г. секретариатът им съобщава, че се отказва от публикуване на „осветлението" и се заема с подготовката на конгреса. След няколко отлагания е решено той да се проведе на 27 и 28 юли 1929 г. в Мюнхен. Неочаквано обаче на 25 юли П. Манев, Кр. Николов и Н. Велев съобщават, че те няма да присъствуват на конгреса, тъй като средствата, необходими за неговото провеждане, изпратени от д-во „Вардар" и младежкия съюз в София, били пристигнали само на името на третия член на секретариата Н. Коларов, което било доказателство, че останалите двама са загубили доверието им.[257] Въпреки енергичните призиви и настоявания от страна на всички дружества и тримата членове на секретариата да дойдат на конгреса и там да вземат отношение по всички въпроси, те не отстъпват от своето първоначално решение.[258] След като изчакват един ден делегатите решават да започнат своята работа. На 28 юли 1929 г. председателят на дружеството в Мюнхен Георги Янев открива Втория конгрес на Македонските студентски дружества в чужбина. От очакваните 39 делегати, представляващи 470 членове, обединени в 17 дружества, на конгреса присъствуват 22, представляващи 380 членове, обединени в 10 дружества. На конгреса като гости присъствуват и около 20 души български и чуждестранни учени и общественици.

След като се съобщава, че до него са изпратени над 150 приветствия от различни български и чуждестранни организации, институции и видни личности, обширен доклад изнася членът на секретариата на съюза Н. Коларов. В него той изказва съжаление за това, че неговите колеги бойкотират конгреса по внушение на „бивши дейци" на революционната организация, като подчертава, че въпреки известни смущения, предизвикани от кризата във ВМРО, Студентският съюз като цяло е останал твърдо на поверения му пост и е изпълнявал с чувство на отговорност собствените си задължения.[259] Публикуването на брошури и други пропагандни материали от сериите „Про Македония" и „Македонска библиотека" се е засилило както в качествено, така и в количествено отношение. Те са изпращани на 3 хиляди специални адреса (научни и политически институции) и на над 20 хиляди други адреса в Европа, Англия, САЩ и Канада.[260] С молба за изпращане на литература по македонския въпрос към съюза са се обърнали университетската библиотека в Братислава, Кралската библиотека в Белгия, Отделът за Балканите при германското Министерство на външните работи, Кралският институт за международни отношения в Лондон, Германският институт за връзки с чужбина в Щутгарт, чехословашкото Министерство на външните работи, Факултетът за граждански и обществени науки в гр. Сиракуза, щата Ню Йорк, социалистическото движение в Англия начело с А. Джервис, Хърватското художествено дружество в Загреб, няколко десетки журналисти, кореспонденти на различни вестници, агенции и бюлетини за Източна Европа и Балканите и др.[261]

Според отчетния доклад Студентският съюз е получил стотици писма от видни учени и общественици, в което те изразяват както своите симпатии към каузата на Македония, така и готовността си да предоставят материална помощ. Между тях са проф. Древерман, ректор на университета във Франкфурт на Майн, Рудолф Брауер, професор в берлинския университет, Жан Райхман — депутат в германския парламент, Ханс Хребс — депутат в чехословашкия парламент, проф. Форел от Париж, френският писател Виктор Маргарит и много други.[262]

По отношение на положението в Македония в доклада се изтъква, че наред с икономическия и националния гнет над българското население там, през 1928 — 1929 г. терорът спрямо него от страна на официалните сръбски и гръцки власти се е засилил много. Той се изразява главно в масови насилия, арести, присъди, убийства чрез съд и без съд. Задачата на Студентския съюз в това отношение е била да даде своята морална подкрепа на поробените си братя, като направи техните жертви и страдания достояние на културната общественост в чужбина.[263] Освен десетките публикувани листовки от серията „Адът в Македония" секретариатът е изпратил няколко официални изложения както до министрите на външните работи на Австрия, Германия, Франция, Англия, Италия, Белгия, Чехословакия, Румъния и други страни, така и до официалните телеграфни агенции и всички водещи вестници в тези страни. През периода 1928 — 1929 г. Студентският съюз е публикувал в европейския печат около 70 статии, изложения, апели или опровержения, отнасящи се пряко до националноосвободителната борба в Македония. През юни 1928 г. секретариатът е изпратил обширно изложение и до папа Пий XI, в което се изнасят цяла поредица от факти на насилия и прогонвания на българите в Македония при управлението на католическия епископ Корошец, министър на вътрешните работи в сръбското правителство.[264] В същото време, главно за чуждестранни посетители, секретариатът е организирал 5 тържествени вечери, съпътствувани с доклади и културно-просветни програми, посветени на Македония. Във финансовия раздел на доклада се посочва, че през отчетната година за различните свои дейности секретариатът е изразходвал сумата от 610 хил. валутни лева.[265]

Засягайки разногласията във ВМРО, докладчикът изтъква, че неразбрани в чужбина, те са поставили Студентския съюз в деликатно положение. За много чужденци те са непонятни и у тях основателно е възникнал въпросът как е възможно хора, които се борят срещу сръбските и гръцките насилнически похвати, да ги прилагат и използуват в рамките на своята революционна организация. По този въпрос сред делегатите на конгреса стават оживени разисквания. Обширен доклад, който обобщава изказаните мнения и становища, изнася Симеон Евтимов. Той защищава тезата на Ив. Михайлов за кризата в организацията, като изтъква, че всички легални организации на македонските българи са на тяхна страна. В крайна сметка делегатите стигат до извода, че конгресът трябва да вземе решение съюзът и студентските дружества да не се занимават с проблемите на ВМРО, а да продължат своята родолюбива мисия и борба на културния фронт срещу нестихващата дейност на антибългарската пропаганда в чужбина.[266]

Конгресът избира нов секретариат в състав: Никола Коларов от с. Царево село, Щипско, Живко Гелев от Скопие и Петър Мирчев от Би-

толя. В контролната комисия са включени Димитър Михайлов от Скопие, Вангел Огнянов от Солунско и Георги Янев от Охридско.

Вторият конгрес на Македонските студентски дружества в чужбина приема няколко резолюции, които са изпратени до ОН, до академичната младеж в света, до световната общественост и до приятелите на мира в Женева. С аналогично тревожен тон в тях се апелира към света да обърне внимание на трагедията на българското население в Македония, като се изтъква, че сръбските и гръцките власти с нарастваща жестокост продължават своето опустошително антибългарско дело. Затворите са пълни с българи, подложени на нечувани мъчения, а цели села и семейства биват насилствено изселвани във вътрешността на Сърбия и Гърция. В осъществяване на своята антибългарска политика те не се спират нито пред избиването на мирни граждани и селяни на улицата, нито пред арестите и побоищата, които са станали тяхно ежедневие. Официалните власти непрекъснато инсценират политически процеси, чиито жертви стават най-будните и интелигентни българи. Тези процеси обикновено винаги приключват с издаването на присъди от 10 до 20 години строг тъмничен затвор или със смърт. Само през март 1928 г. наред с десетките издадени присъди за различни срокове затвор, са издадени и 9 смъртни присъди. Обвинени в революционна дейност и осъдени на смърт са българите Васил Мишков, Павел Стоянов, Фидан Мойсов, Димитър Тодоров, Никола Анастасов, Благой Кралев, Дончо Живков, Коле Димитров и Панче Бърдаров, родом от различни краища на Вардарска Македония.[267] В споменатите резолюции се посочва също, че изнесените в тях примери са само бледа илюстрация на това, което става там от 10 години насам. При това положение въоръжената борба на ВМРО не може да бъде осъждана, защото тя е единствено възможното средство за самозащита, тя е протестът на Македония срещу потисничеството и същевременно доказателство за готовността на поробения народ да продължи борбата си до победа. В заключение на тези материали се казва, че македонското студентство е на мнение, че само принципът на самоопределението на населението на Македония ще разчисти пътя към братско съжителство между народите на Балканите.[268]

В обръщение до борческите организации на Македония делегатите на конгреса ги осведомяват и уверяват, че Студентският съюз и за в бъдеще ще остане неразделна част от тях, че ще поддържа онези дейци, които водят борба срещу сръбското и гръцкото робство за освобождението на Македония. Върховните интереси на българщината и на освободителното дело ще бъдат ръководно начало и здрава основа, върху които ще се гради пълното единство на всички борчески организации срещу тайните и открити врагове на свободата на Македония.[269]

Работата на Втория конгрес на съюза, успешният му завършек, резолюциите и решенията, приети на него в Мюнхен през 1929 г., имат особено значение за укрепване на общия националноосвободителен фронт на македонските българи по това време. Той дава достоен отпор на яростната открита и подмолна кампания, подета от сръбските и гръцките официални власти срещу единството на македонските освободителни организации, предизвикана от търканията и разцеплението в редовете на ВМРО.[270] Доказателство за това е, че месеци наред през периода 1928 — 1929 г. белградските вестници се надпреварват да пишат, че сред „поделенията" на ВМРО в Западна Европа били настъпили „разцепления и междуособици",

които не само щели да ги доведат до крах, но и щели да покажат и истинската им същност пред чуждия свят.[271] Надеждите на Белград обаче и този път остават напразни. Редица водещи вестници и телеграфни агенции в Европа публикуват резолюциите на конгреса в Мюнхен, като наред с това недвусмислено изтъкват, че на него младата македонска интелигенция, противно на очакванията, се е показала единна по всички основни въпроси на освободителното дело на Македония. Това е гаранция, че независимо от проблемите, които го съпътствуват, то ще продължава да се развива жизнено и енергично, както досега.[272]

Независимо от всичко Студентският съюз обаче не остава незасегнат от кризата, обхванала редиците на ВМРО. Както посочихме вече, нейните наченки се появяват в секретариата още с убийството на Ал. Протогеров през юли 1928 г. Бившите членове на секретариата на съюза П. Манев и Кр. Николов не само бойкотират конгреса в Мюнхен, но на 10 август 1929 г. изпращат писмо до студентските дружества, в което заявяват, че не признават състоялия се конгрес за законен, тъй като бил проведен само в присъствието на един от секретарите на съюза (Н. Коларов) и призовават дружествата да се произнесат по идеята за свикване на „редовен" конгрес. Вследствие на това между отделните дружества и бившите членове на секретариата на съюза започва една дълга и безполезна преписка. Някои ръководства на дружествата, като тези във Виена, Грац, Рим, Монпелие и Гренобъл, даже се обявяват в тяхна подкрепа.[273] Всички останали дружества обаче на общи събрания приемат резолюция, в която категорично отхвърлят това предложение, като изтъкват, че те признават проведения конгрес и избрания от него нов секретариат за законен.[274]

В този дух на 13 ноември 1929 г. Берлинското студентско дружество излиза с апел до всички дружества, в който се заявява, че наблюдавайки досегашните разпри в студентските среди, то е стигнало до извода, че ако се върви по този път няма да се стигне доникъде. Той водел само до разлагане и обезличаване, до загубване вярата в светлото бъдеще у поробеното население в Македония, което пъшкало под тежестта на чуждата тирания. Ето защо студентското дружество в Берлин апелира към дружествата да се отърсят от всичко станало и да тръгнат по пътя на братското единство и дружеската солидарност, единственият начин да се служи най-добре на освободителния идеал на Македония.[275]

Изправени пред невъзможността да преодолеят съпротивата на почти всички дружества[276], на 28 ноември 1929 г. с писмо № 28 членовете на бившия секретариат съобщават, че са предали архивата на съюза на ревизионната комисия и преустановяват своята дейност.[277] По този начин те фактически признават новия секретариат, избран на конгреса в Мюнхен, което пък от своя страна довежда до прекратяването на споровете и до възстановяването до голяма степен на единството в Студентския съюз.

Като пряк резултат от споменатите разногласия е и решението на новото ръководство на съюза да премести седалището на неговия секретариат от Виена в Париж. В окръжно до дружествата от края на ноември 1929 г. то мотивира тази си стъпка както с нарастването на броя на студентите от Македония във Франция, така и с предимствата, които Париж притежава като световен политически център.[278]

Установяването на седалището на секретариата в Париж обаче изправя Студентския съюз пред нови трудности. В този смисъл той е принуден до голяма степен да преустрои целия дотогавашен механизъм на своята

работа — взаимовръзки, нелегални канали, шифри, да преработи устава и правилника си съобразно с новите условия и пр. Освен това, поради съпротивата от страна на сръбските и гръцките официални власти, френското правителство проявява колебание и месеци наред бави решението си за регистриране на съюза в Париж.[279] Тогава няколко видни учени и общественици начело с ръководителите на Френската лига за правата на човека и гражданина проф. Бещ, Г. Херолд, Ж. Годар, А. Герньо, проф. Форел, Л. Ламуш, Ж. Десбонд и др. изпращат до френското правителство специален апел. В него те се застъпват и настояват на секретариата на Македонския студентски съюз, независимо от реакцията на Белград и Атина, да се разреши да установи своето постоянно седалище в Париж. Те изтъкват също, че стават поръчители и гаранти на съюза пред френските власти, тъй като неговата мисия е високоблагородна, хуманна и човешка. В заключение в апела се казва, че културните средства, с които съюзът си служи, за да защищава борбите и стремежите на своя изстрадал народ към свобода, могат да бъдат пример и образец за всяка борба, а също и за взаимоотношения между народите.[280] Тази трогателна проява на застъпничество, която представителите на френската общественост демонстрират в защита на истината и справедливата кауза на българския народ не остава без последствие. През май 1930 г. френското правителство дава официалното си съгласие Париж да стане постоянно седалище на секретариата на Македонския студентски съюз, който да продължи своята дейност съобразно с устава и програмата му, одобрени от френските власти.[281] С този акт всъщност се признава законният и справедлив характер на националноосвободителното движение и борба на македонските българи, като се има предвид фактът, че тъкмо френското правителство по това време е все още опората на сръбската хегемонистична политика на Балканите.

Първостепенна задача на установилия се вече в Париж секретариат е да открие голяма библиотека, съдържаща всички български и чуждестранни научни трудове, художествена литература, списания, вестници и други материали, отнасящи се до македонския въпрос.[282] Според едно писмо на Н. Коларов до ЦК на ВМРО от ноември 1930 г. се казва, че седалището на секретариата се е превърнало в първостепенен културен и политически център за Македония. Той е станал притегателен център не само за редакциите на местните вестници, списания и телеграфни агенции, но и за всички журналисти, акредитирани във френската столица.[283] В отговор на всички отправени към него въпроси, през октомври 1930 г. секретариатът предоставя за публикуване от чуждестранния печат на специално „експозе" на френски език. В него се прави обширен преглед на балканските противоречия, в основата на които лежи нерешеният македонски въпрос. Проследяват се най-съществените моменти от неговото развитие, преминаването на Вардарска и Егейска Македония под сръбска и гръцка власт, унищожаването на българските културно-национални институции, опитите на сръбската и гръцката буржоазия за денационализация на българското население от 1919 г. насам. В „експозето" се казва още, че населението в Македония, което векове наред е съграждало своята българска духовна и материална култура, борило се е и се бори с оръжие в ръка за свобода, не може да приеме и да се примири с чуждото робство. Това са всъщност и причините за националноосвободителната борба, която българите в Македония водят посредством легални и нелегални

средства. В заключение на „експозето" се почертава, че тази борба ще продължи дотогава, докато не се даде право на самоопределение на населението в Македония, в духа на идеите и целите на революционното движение.[284]

По същото време (ноември 1930 г.) секретариатът взема решение да започне издаването на месечно научнопопулярно списание като орган на Съюза на македонските студентски дружества в чужбина.[285] На 15 януари 1931 г. това вече е факт — в Париж се появява първата книжка на списанието „Ла жьон Маседоан" („Млада Македония"). В програмната му статия се изтъква, че списанието започва да излиза с цел да запознае френската и световната общественост с Македония, с борбите на македонските българи за културно и национално съхранение и освобождение в миналото и в по-ново време. Посочва се също, че българското население във Вардарска и Егейска Македония, попаднало по силата на грабителски договори под сръбска и гръцка власт, е подложено на невероятно потисничество и асимилация. Всички български църкви и училища са ограбени и на практика не функционират. Българският език, книгите вестниците, списанията, българските имена са забранени, а всяка проява на българско национално чувство се наказва жестоко от официалните власти. Поради тези причини в това списание интелигенцията от Македония ще изнася пред света всичко, което става там, за да покаже истината, хуманността и величието на своя идеал за свобода, въпрос, който има не само балканско, но и европейско значение.[286]

В излезлите до края на 1931 г. десет книжки на списанието се появяват множество статии, разглеждащи македонския въпрос от най-различни страни. Техни автори са почти всички български учени, начело с проф. Любомир Милетич, проф. Стефан Младенов, проф. Александър Балабанов, проф. Георги Кацаров, проф. Михаил Арнаудов, както и редица френски учени и публицисти, като Леон Ламуш, Жорж Десбон, Виктор Берард, Людвиг Нодо, Раул Мономарсон, Раул Лобри, Робер Пелесие, проф. Форел, Жустен Годар, Анри Герньо, Виктор Маргарит и др.[287] Във всеки брой на списанието се обнародват документи и материали с актуално политическо значение — писма, апели, изложения до ОН и световната общественост и др., изпратени от българите в Македония, в които се настоява за прекратяване на жестокостите и асимилаторската политика от страна на сръбските и гръцките официални власти.[288] Публикуват се също и няколко статии за положението на българските студенти в Македония, преследвани, арестувани и избивани от сръбските власти.[289] В рубриката „Чуждите учени за Македония" се дават извадки от научните трудове на всички слависти, писали и констатирали истината за българския народностен и културен характер на Македония.[290] Не последно място по значение заемат статиите за състоянието, дейността и национално-политическите програми на легалните освободителни организации на македонските българи в България, Европа, САЩ и Канада.[291]

От всичко казано дотук може да се заключи, че сп. „Ла жьон Маседоан" („Млада Македония") издига на по-високо научно равнище „осветлителната" дейност на Студенския съюз в чужбина. Със своето богато и разнообразно по проблематика съдържание то запознава френските читатели с положението в Македония, с нейната българска история, етнография, културни паметници, борби, събития, личности, идеали и стремеж към бъдещ свободен живот. Със своята културно-пропагандна дейност

секретариатът и студентските дружества в Париж, Нанси, Марсилия и Страсбург спечелват симпатиите на френската културна общественост за тяхната кауза. Това, което се върши от сръбската и гръцката пропагандна машина, до голяма степен се опровергава не само от изнасяната научна истина, но и от факта, че членовете на македонските студентски дружества в чужбина са млади българи, учили в сръбските и гръцките училища в Македония. Именно по това време (1930 — 1931 г.) във френския печат се появяват най-много статии в полза на освободителната кауза на Македония.[292] Политическите съображения обаче и този път надделяват над съществуващата реалност. Под непрекъснатия натиск на сръбското и гръцкото правителство. в началото на 1932 г. френските политически кръгове предприемат стъпки, които затрудняват все повече работата на Студентския съюз. Това е главната причина сп. „Ла жьон Македоан" („Млада Македония") да бъде спряно, а секретариатът на съюза да измести седалището си от Париж.[293]

От 18 до 20 септември 1932 г. в зала № 2 на Софийския университет се провежда Третият редовен конгрес на Македонския студентски съюз в чужбина. На него присъствуват 37 делегати, представители на 13 студентски дружества, от общо 17, обединяващи около 600 члена. Присъствуват множество гости, главно български учени и дейци на ВМРО. На конгреса поднасят поздравления ръководителите на всички български бежански организации, културни и политически институции от цялата страна. Отчетен доклад за дейността на Студентския съюз за периода 1930 — 1932 г. изнася членът на неговия секретариат Н. Коларов. В хода на своето изложение той изтъква, че свикването на конгреса е закъсняло повече от две години по независещи от секретариата причини [294] и че и през този отчетен период неговата дейност е продължила в двете основни направления — вътрешноорганизационното и пропагандно-разяснителното. Организационната и културно-просветната работа в дружествата се е засилила, в резултат на което голям брой новопристигнали студенти, главно от Вардарска Македония, са били приети в техните редове. По-нататък докладчикът подчертава, че най-съществената част от цялостната работа на секретариата и дружествата и сега е посветена на борбата срещу разностранната антибългарска пропаганда, водена от сръбското и гръцкото правителство в Европа. Чрез своите брошури, пропагандни листовки, сп. „Млада Македония", чрез живото слово, секретариатът непрекъснато е осведомявал световната общественост за всеки нов акт на насилие спрямо българското население в Македония, напомняйки и колко биха спечелили не само балканските, но и европейските народи от едно бързо и правилно разрешение на македонския въпрос.[295]

В отчета се изтъква още, че секретариатът е имал неизменната задача да поддържа сърдечни връзки със старите приятели и да печели нови такива за каузата на Македония. Той е търсел постоянно поводи за запознаване с всички лица и институции в Европа, интересуващи се от положението на Балканите и в Македония. През отчетния период секретариатът е изпращал на около 25 хиляди адреса в Европа подходяща литература (книги, вестници, списания и др.), защищаваща българската национална кауза. Специални връзки той е поддържал с Френската лига за правата на човека и гражданина, Балканския комитет в Лондон и Международната лига за мир в Женева, както и с около 60 студентски съюза и организации. Изпратил е над 300 благодарствени писма до редакции, теле-

графни агенции и отделни лица, които по един или друг начин са допринесли за утвърждаването на истината за Македония. Секретариатът е отправил и десетки писма и опровержения до редакции на различни вестници, публикували неверни материали, отнасящи се до съдбата и положението на македонските българи. Служебната кореспонденция на секретариата с официални и неофициални институции и лица за посочения период може да се илюстрира с 495 изходящи и 362 входящи номера. За същото време той е организирал и провел в Париж седем тържествени вечери за Македония. На тях освен литературните програми, в които участвуват най-изтъкнати артисти, певци и музиканти от София, доклади за революционните борби в Македония изнасят Леон Ламуш, Анри Герньо, Жорж Десбонд, Робер Пелесие, Жорж Райнел, Албер Лантоан, Жустиен Годар и д-р Льогрен.[296]

На десетки учени и общественици, изявени защитници на българската национална кауза, секретариатът чрез свои делегации е поднесъл поздравителни адреси, художествено изработен албум с илюстрации от Македония. Между тях са Едуард Бойл, председател на Балканския комитет в Лондон, Лудвик Куба, Жорж Десбонд, Анри Герньо, Емил Кюйфери, Надежда Мюр, Ноел Бъкстон и много други. Бюджетът на секретариата и дружествата през отчетния период е възлизал на около 3 милиона лева, осигурени от бежанските организации в България, САЩ и Канада.

На конгреса се изнасят и два други доклада: „За положението в революционната организация" и „За бъдещите задачи на легалните освободителни организации", включително и на Студентския съюз в чужбина. След разисквания и одобряване дейността на секретариата делегатите избират нов секретариат в състав: Георги Николов от Крушево, Живко Гелев и Никола Манев от Щип. В контролната комисия са включени Димитър Михайлов и Михаил Суруджиев от Щип и Стефан Ников от Костур.[298] Конгресът приема и няколко резолюции: до македонските емигрантски организации в Европа и Америка, до „родолюбивото българско студентство", до световната общественост, до Международната федерация на студентите, до хърватската студентска младеж и др. В първата от тях се изказва признателност и благодарност на македонските легални организации, които оказват всестранно съдействие на Студентския съюз и неговата дейност в чужбина. Изтъква се, че той ще продължи и за в бъдеще още по-енергично да се бори на културния фронт за тържеството на освободителното дело в Македония.[299]

В резолюцията до родолюбивото българско студентство се изказва най-сърдечна благодарност на „свободните братя" за ценната подкрепа, която те оказват на Македонския студентски съюз в различните международни студентски организации и на техни форуми, където студентите от Македония не могат да присъствуват. Заедно с това в нея се изказва възмущение от поведението на някои български общественици, които се обявяват в подкрепа на сръбските теории за бъдещето на Балканите. Македонските студенти обаче вярват, че българският народ никога няма да се съгласи с тази тяхна политика, насочена срещу неговите борещи се братя в Македония и че той ще се вслуша в заветите на тристата хиляди български синове, паднали за нейната свобода.[300]

В резолюцията до световната общественост се казва, че произволите на сръбския и гръцкия режим продължават да тегнат върху българската и другите народности в Македония. Там не секват физическият и морал-

ният тормоз, имащи за цел посърбяването и погърчването на местното население. Най-тежко там е положението на студентската младеж, тъй като тя не желае да се откаже от своята българска националност и да стане послушно оръдие на сръбската и гръцката буржоазна шовинистична пропаганда. Ето защо македонските студентски дружества в чужбина ще продължат своята дейност, насочена към постигане идеалите на освободителното дело. В резолюцията се напомня също, че Европа и Балканите няма да престанат да бъдат заплашвани от конфликти, докато Македония продължава да бъде под чужда власт.[301] Подобен е духът и на останалите няколко резолюции, в които също се разглежда положението във Вардарска и Егейска Македония.[302]

Вземайки предвид редица обстоятелства, както и неблагоприятната по това време за националноосвободителното движение международна обстановка, конгресът решава седалището на секретариата да бъде преместено от Париж в София, а така също да започне и издаването на в. „Вардар" като орган на Студентския съюз, който да обединява и направлява цялостната вътрешноорганизационна и културно-просветна дейност на дружествата. Освен това чрез научни трудове, брошури, специални листовки и други материали на чужд език съюзът трябва да продължи да осведомява и запознава световната общественост с положението в Македония.[303] Резолюциите на конгреса се публикуват на немски, френски, английски, италиански и хърватски език и чрез студентските дружества се изпращат на всички средства за масова информация, външни министерства, на редица учени, дипломати и общественици в Европа. Отзвукът на печата в Австрия, Германия, Франция, Белгия, Италия и Швейцария по този повод в по-голямата си част според донесенията на дружествата е положителен, като изразява подкрепата и симпатиите си към Студентския съюз и освободителната кауза на Македония.[304]

През 1931 — 1932 г. се създава и Международната студентска „ревизионистична" федерация, на която Македонският студентски съюз е един от най-активните членове. От създаването на съюза през 1925 г., както вече посочихме, всяка година секретариатът изпраща своите документи и молби да бъде приет за член на Международната студентска федерация. В нея обаче налагат волята си студентските организации на държавите победителки. Главно поради съпротива от сръбска и гръцка страна, въпреки симпатиите и застъпничеството на редица студентски организации, Македонският студентски съюз не е допуснат до членство в нея.[305] През 1930 г. на конгреса на федерацията в Брюксел по този въпрос възникват остри дебати. Сръбските делегати заявяват, че в Македония няма българи и че те представляват тамошните сръбски студенти. В отговор на тези техни твърдения представител на секретариата на МСС отправя до конгреса паметна бележка, в която се изтъква, че ако сръбските делегати вярват в това, което твърдят, би трябвало да съдействуват на една делегация, съставена от участници в конгреса, да отиде и на място да се увери има ли или няма българи в Македония. Сръбските делегати обаче отказват да разискват по този въпрос.[306] В подкрепа на МСС се изказват делегатите от Англия, САЩ, Австрия, Германия, България, Унгария, Албания и Хърватско. Стига се до гласуване, като резултатът е 32 гласа за и 34 против членството на МСС в Международната студентска федерация.[307]

От този момент в МСФ настъпват сериозни разногласия, които довеждат през 1932 г. до нейното разцепване. Националните студентски

съюзи и организации на т. нар. ревизионистични държави образуват през септември 1932 г. във Виена Международна студентска „ревизионистична" федерация, която си поставя за цел да се бори за ревизия на несправедливите и насилнически договори след Първата световна война. При формирането на програмите и активно участие вземат представителите на МСС в чужбина.[308] По инициатива на МСС и БНСС от 26 до 30 юни 1933 г. в София се провежда конференция на федерацията, в която участвуват студентски делегации от Германия, Австрия, Унгария, САЩ, Холандия, Албания и Хърватско. В изнесените доклади остро и категорично се осъжда следвоенната система от насилнически договори и заробващата им същност за много народи, на първо място за българския.[309] На 29 юни над 150 чуждестранни студенти-участници в конференцията, посещават държавната граница над Кюстендил, където на голям плакат, изписан на немски, френски, английски и сърбохърватски език, се посочва, че оттук нататък започва поробена Македония. На граничната бразда, на фона на телените мрежи и „вълчите" ями, на гостите се предоставят сведения за страданията и борбите на поробените българи. Чуждестранните студенти посещават и села, разделени на две от граничната линия, където отвъд нея се виждат деца с нахлупени сръбски шайкачи, говорещи на български език. Видяното е повече от впечатляващо. В своите коментари по този повод чуждестранните гости най-остро осъждат несправедливия Ньойски договор, като изтъкват, че такова жестоко разделение не съществува никъде другаде по света. Телените мрежи и „вълчите" ями, изтъква американският представител Игълсън, зловещо напомнят, че договори, пазени с такива средства, не могат да бъдат „мирни". Борбата срещу тях ще продължи до ревизирането им.[310]

В резолюция на софийската конференция до световната общественост се заявява, че студентската младеж на Албания, България, Австрия, Германия, Хърватско и Унгария не признава създадената от мирните договори система на политическо и национално потисничество на техните народи и че тя ще се бори с всички средства срещу нея. Изхождайки от принципа, че всеки народ има право сам да определя своята национална принадлежност, представителите на студентската младеж от споменатите страни поставят въпроса, държавните граници да отговарят на националните, а ония малцинства, които по едни или други причини не могат в близко бъдеще да се присъединят към своите народи, да получат международно гарантирани права, особено правото на културна автономия, училища, църкви, използуване на роден език и пр. В заключение в резолюцията се апелира към всички, които обичат мира и истината, да застанат на страната на студентската младеж от посочените страни, за да заменят създадения от насилническите договори хаос с един справедлив мир в света.[311]

По същото време (юни 1933 г.) секретариатът на МСС публикува в Париж на френски език две брошури — „Днешното положение на Балканите" и „От Ньой към свободата на Македония", в които се проследяват борбите в Македония от 1919 г. насам, като особено се набляга върху най-новите моменти от развитието на македонския въпрос. Във втората от тях на чуждестранния читател се напомня, че каквито и старания — „... научни, пропагандни, военно-полицейски и пр., да прилагат победителите, борбата на цялото българско население в Македония, зараждащата се мощна вълна в света за ревизия на договорите на победителите, рано

или късно ще доведат до нейното освобождение. Това е идеалът на младата българска интелигенция в Македония, за него тя живее и се бори заедно с всички прогресивни сили в света".[312]

Освен изнесеното дотук за работата на секретариата след Първия конгрес на МСС в чужбина през 1928 г.. огромна пропагандна дейност сред европейската общественост продължават да развиват и студентските дружества в отделните страни. Тъй като по същество, дух, съдържание и начин на проявление вече изяснихме тяхната дейност, тук ще се спрем само на някои по-особени моменти от нея. В тази връзка не можем да не отбележим активната културно-пропагандна работа, която върши студентското дружество в Прага. То възниква през 1924 г., но поради натиска, упражняван от страна на Белград върху чехословашкото правителство, години наред то води полулегално съществуване. Независимо от това дружеството намира различни пътища да получава и разпространява литература, да върши устна пропаганда в интерес на Македония, главно сред чешките учени и културните среди.[313] През 1926 — 1927 г. по изричната молба и настояване на членовете на дружеството видният чешки учен-фолклорист Лудвик Куба се съгласява да посети Вардарска и Егейска Македония, където престоява около година и половина, придружаван от председателя на студентското дружество в Прага Борис Дамянов, родом от Дебърско. Като плод на това негово пътуване през 1928 г. излиза от печат сборникът му „Македонски песни". В предговора към изданието големият учен-славист пише, че македонците са българи, езикът, на който говорят, е български, песните, които пеят, са също български.[314] Появата на сборника предизвиква остра реакция на официалните правителствени кръгове в Белград, които по това време се стремят да доказват на света, че народният фолклор в Македония е „сръбски". Сръбското правителство открито обвинява Л. Куба, че той е попаднал в плен на „българските комитаджии" и че е изпълнявал тяхна мисия в Македония.[315] В отговор на това властите в Прага арестуват и прогонват от Чехословакия Борис Дамянов.[316]

В периода 1928 — 1933 г. дружеството в Прага в лицето на Янко Железаров и Владимир Григоров от Серес, Манол Станков и Крум Вълев от с. Плевня, Драмско, Александър Калайджиев от Струга, Георги Стамболиев от с. Горно Броди, Серско, Боян Илиев от Щип, Дончо Стефанов и Панайот Стайков от Прилеп, Григор Георгиев, Бойчо Маслинков и Янко Железаров от Кукуш, Никола Хаджиев от Охрид и др. провежда много активна вътрешноорганизационна и културно-просветна дейност. То организира около 20 събрания, половината от тях са честванията на забележителни дати, личности и събития от българската история, на които присъствуват чешки учени и студенти. Дружеството провежда над 20 семинарни занятия, имащи за цел изучаване на националноосвободителните борби на българите в Македония след Берлинския конгрес.[317] Един от членовете на дружеството Илия Цветков, завръщайки се през 1933 — 1934 г. в Македония, създава три нови петорки на ММТРО в Битоля и Прилеп.[318]

От разностранната дейност на студентското дружество в Лайпциг ще се спрем на срещата на двама негови членове с немския публицист Херман Вендел. Както вече посочихме, още през 1920 г. той се изявява като поддръжник и съветник на сръбското правителство в стремежа му чрез всички възможни средства да посърби българите в Македония. След като

в изданията на Македонския студентски съюз в чужбина се разобличава неговата антибългарска дейност, на Първия конгрес на съюза, състоял се във Франкфурт на Майн през 1928 г., се взема решение делегация на съюза да се срещне и проведе открит разговор с Х. Вендел.[319] Научавайки за това, сръбската пропаганда предприема яростна кампания, чиято същност се заключава в това, че ВМРО се готвела да убие „именития учен". Сръбски и немски детективи започват да охраняват дома му, а полицията предприема обиски и разпити на всички членове на студентското дружество в Лайпциг. Както при разпитите, така и в специално писмо до Х. Вендел те изтъкват, че версията за подготвяното „убийство" е поредната сръбска измислица, целеща злепоставянето на ВМРО и МСС пред световната общественост. След дълги протакания най-после Х. Вендел се съгласява на една такава среща, която става на 28 април 1928 г. в кантората на неговия адвокат в Лайпциг. Представителите на Студентския съюз Димитър Кърджиев от Щип и Борис Яншлиев от Битоля изтъкват пред него, че те идват на тази среща, за да разговарят по дълбоко засягащи ги въпроси с един открит противник на тяхната националноосвободителна кауза. Те искат да узнаят поради какви причини един учен като Х. Вендел, добре познаващ съдбата на македонските българи и техните десетилетни борби за свобода, одобрява и чрез своите писания насърчава великосръбската шовинистична денационализаторска политика във Вардарска Македония. Отговорът на Х. Вендел е, че и той се е възмущавал от това, което става там, но според него всичко се дължало на лошото управление, на корумпираната администрация. Що се отнася до народността на македонците, той смята, че те са нещо средно между българи и сърби и според обстоятелствата биха станали и едното, и другото. Представителите на Студентския съюз му заявяват, че трагедията в Македония от 1919 г. насам съвсем не се свежда само до лошото чиновничество, защото и най-добрите сърби там се чувствуват като в чужда страна, с враждебно настроено и оказващо съпротива население. На Вендел се обръща внимание и за неговата дълбоко погрешна теза относно националността на македонците. След като му посочват редица основни и всеизвестни истини и факти за неоспоримия български характер на населението в Македония, те му заявяват, че ако там населението е еднакво близко и до българи, и до сърби, защо тогава то не само че не приема нищо сръбско, но води и отчаяна борба за премахване властта на сръбския режим в родните си места.

Х. Вендел заявява, че не може да одобри две неща в идеологията на ВМРО. Първо, че тя винаги изтъквала разединяващите моменти между сръбския и българския народ, а трябвало да бъде обратното — да изтъква обединяващите, защото споровете между тях щели да се решат, когато и България влезела в състава на СХС кралство. Не можел също така да възприеме и лозунга за независима Македония, тъй като тя не можела да съществува самостоятелно. Освен това, според него, нямало никаква гаранция, че и при наличието на една независима Македония, македонците нямало да кажат „ние сме българи и най-естествено е да се присъединим към България". По-нататък Вендел подчертава, че Белград и Атина много добре знаели, че рано или късно независима Македония ще отиде към България и те никога доброволно нямало да отстъпят държаните от тях области. Затова ВМРО трябвало да се бори за създаването на една Балканска федерация. В заключение Д. Кърджиев и Б. Яншлиев заявяват,

че идеята за обединението на балканските народи е стара и хубава, но никой не може да осъжда македонските българи за това, че те се борят най-напред за извоюването на своите човешки и културни права и национална свобода.[320] Така в най-общи линии завършва срещата между представителите на МСС и единственият по това време „учен" в Европа, официален защитник на сръбското господство в Македония. На нея двете страни отстояват и защищават своите становища, но след няколко години, през 1933 г., в немския печат Х. Вендел публикува поредица от статии, в които подчертава, че сръбската асимилаторска политика в Македония се е провалила безвъзвратно и че българите там никога няма да бъдат посърбени.[321] Следователно усилията на МСС в този случай не отиват напразно.

През май 1928 г. в една от залите на техническия университет студентското дружество в Берлин открива изложба на графични табла и фотографии, илюстриращи сръбското присъствие и терор във Вардарска Македония. На нея са показани портретите на десетки убити българи, главно младежи, снимки на чети на ВМРО и революционни дейци. В обяснителния текст, съпътствуващ изложбата, се изтъква, че през изтеклите десет години (1918 — 1928) по повод и без повод сръбските власти са арестували, ограбили и измъчвали повече от 100 хиляди българи и са извършили над 6000 политически убийства.[322] Ръководено от Наум Симов, Георги Андреев, Иван Стоянов, Димитър Димитров, Андрей Зографов, Георги Чардаклиев, Николай Ушев, Георги Симеонов, Стоян Апостолов и др., през периода 1928 — 1932 г. берлинското дружество провежда повече от 30 вечери, утра и събрания, посветени на каузата на Македония, в защита на идеите и революционните прояви на националноосвободителното движение. Освен получаваната от секретариата литература дружеството публикува 19 самостоятелни изложения и апели, изпратени до ОН, Балканския комитет в Лондон, до немската и световната общественост с настойчива молба да издигнат глас в защита на българите в Македония. Освен това дружеството успява да публикува в немските вестници десетки статии, съобщения и апели, разобличаващи сръбските и гръцките антибългарски прояви в Македония. То публикува също и над 30 официални опровержения на неверни сведения и писания срещу ВМРО, появили се във вестниците и съобщенията на телеграфните агенции.[323]

В отчетите на студентското дружество във Виена за периода 1928 — 1931 г. също се съдържат интересни сведения за неговата културно-просветна дейност. През април 1928 г. то узнава, че във Виена предстои концерт на белградския студентски хор „Обилич" и че половината от програмата му е посветена на „сръбския" народен фолклор от Македония. По този повод дружеството веднага изпраща отворено писмо до хор „Обилич", в което на сръбските студенти се напомнят две неща. Първо, че основател на сръбската академия на науките е Йосиф Шрошмайер, който през 1861 г. издава Миладиновите „Български народни песни" и, второ, че с одобрението на същата академия през 1860 г. в Белград е издаден и награден сборникът на Стефан Веркович „Народни песни на македонските българи". „Като знаят тия и други подобни факти, се заявява в писмото, защо сръбските студенти се заемат да прокарват в чужбина тезите на грабителската политика на Белград по отношение на Македония, които тези се налагат с огън и меч на същото това население, „което

„Обилич" чрез фолклора му, иска да представи пред чуждия свят като сръбско? Не смятат ли сръбските студенти, като разпространяват лъжите и фалшификациите на официалната сръбска политика, че злоупотребяват с нещастието на един осъден на унищожение народ, както и с доверието на световното обществено мнение?". Отвореното писмо е илюстрирано с портретите на Йосиф Щросмайер и Стефан Веркович, както и с факсимилета от заглавните страници на сборниците на Братя Миладинови и на Веркович.[324]

В навечерието на концерта, през май 1928 г., студентското дружество във Виена изпраща до всички професори по музика, музикални дейци и критици, меродавни лица, редакции на вестници във Виена и др. над двеста експресни и около хиляда обикновени писма, придружени с въпросното отворено писмо до хор „Обилич", чрез които те се запознават с истинските замисли и цели на белградския студентски хор — на виенската публика българският фолклор в Македония да бъде представен за сръбски. Така студентското дружество във Виена разобличава и осуетява неговите намерения.[325] Осъзнавайки значението на фолклора за защитата на националната кауза, дружеството публикува и разпространява на немски език „Песнопойка", съдържаща български народни песни, публикувани вече в сборниците на Братя Миладинови, Ст. Веркович и Л. Куба, придружени от техни мисли за музикалните особености на българските народни песни в Македония.[326] Освен това. по разпореждане на секретариата всички дружества в чужбина включват в просветните си програми изучаване и пеене на български революционни и народни песни, както и изпълняването им на събрания, вечери и утра, посветени на Македония.[327]

Най-важната и съществена дейност на виенското студентско дружество обаче си остава всестранната помощ, която то оказва на ММТРО във Вардарска Македония. С помощта на хърватски студенти през периода 1929 — 1932 г. се изграждат три нови нелегални канала. По тях от Виена в Загреб редовно пристига необходимата литература, изданията на секретариата на МСС, в. „Свобода или смърт" и други материали. Само през 1929 г. главната петорка на ММТРО в Битоля получава десет пакета с различни материали, изпратени ѝ от дружеството във Виена.[328]

Активна дейност развива и македонското студентско дружество в Рим, което обединява групите в Торино, Милано и Бари и се управлява от настоятелство в състав Олга Балабанова, Люба Кръстева, Асен Иванов, Владо Николов. Секретари на групите са: в Милано — Иван Ленков, в Торино — Григор Тричков, и в Бари — Борис Спространов, а в контролната комисия влизат Иван Попов, Страхил Павлов и Асен Николов. През периода 1928 — 1933 г. дружеството и отделните групи провеждат общо над 40 събрания и честувания, на които присъствуват специално поканени за целта учени, политици, журналисти и общественици. В изнесените от членове на дружеството и български, и италиански учени доклади се разглеждат най-новите моменти от политическата обстановка на Балканите и развитието на македонския въпрос.[329] Дружеството разпраща на около 8 хиляди адреса цялата литература, получавана от секретариата, а също така публикува на италиански език и свои брошури и листовки. В неговия отчет за времето 1932 — 1933 г. се изтъква, че цялостната културно-пропагандна дейност на обединеното дружество в Рим е спечелила приятелството и симпатиите на прогресивната италианска общественост в полза на македонската освободителна борба.[330]

Особена роля през периода 1928 — 1934 г. играе студентското дружество в Париж. С установяването на секретариата на съюза там то започва да доминира по отношение на останалите дружества. Със съдействието на десетки френски учени и видни общественици дружеството развива огромна пропагандна дейност сред френското общество. Само в Париж през тази година, извън мероприятията, организирани от секретариата, то провежда около 30 свои събрания.[331] Всяка година за официални френски представители, главно учени и политици, се организират по две тържествени вечери, посветени на Македония. Пред тях се изнасят доклади, третиращи най-новите моменти в развитието на македонския въпрос, а така също и художествени програми с участието на най-изтъкнати български музикални и театрални изпълнители.[332] Освен това дружеството използува и най-различни други възможности за популяризиране на освободителната кауза. Така например на 8 март 1928 г. по негово настояване Френската лига за правата на човека и гражданина устройва в Сорбоната митинг в защита правата на Македония, на който говори проф. Херолд, председател на лигата. В своята реч той обвинява сръбската и гръцката асимилаторска и потисническа политика и призовава френската общественост да изрази своята солидарност с бореща се Македония. Членовете на дружеството раздават на присъствуващите на митинга повече от 3000 листовки и брошури, които ги запознават с положението на българите в Македония.[333] По молба на дружеството през май 1928 г. лигата изпраща до ОН специално писмо-апел, в което на световната организация се обръща внимание за тежкото положение в Македония, с настояване за намеса от негова страна.[334]

През май 1929 г. Димитър Спространов е поканен да изнесе доклад в Париж пред служители от френското Министерство на външните работи и пред Обществото на ветераните от войните на тема „Македонският въпрос от Берлинския конгрес до наши дни". В него той се спира главно на проявите на сръбския и гръцкия режим в Македония, на борбата срещу него и на идеята за самостоятелна Македония, като изход и перспектива за мирно бъдеще и обединение на балканските народи. Малко по-късно, през август 1929 г., същия доклад Спространов изнася и пред конгреса на Френския демократичен съюз на мира.[335] По предложение на студентското дружество към него се образува специална „комисия по въпросите на малцинствата", която провежда три последователни събрания, посветени на Македония. През март 1930 г. споменатата комисия, с помощта на Л. Ламуш, Р. Пелесие и Л. Неманов, подготвя и предоставя на вниманието на ОН и на официалната френска преса обширно изложение. В него се описват редица случаи на жестокости спрямо българското население от страна на сръбските и гръцките власти във Вардарска и Егейска Македония и се апелира за защита на неговите права.[336]

Дружеството спечелва за своята кауза и директора на най-голямата американска библиотека в Париж Джон Гарфилд, който от своя страна изпраща на видни учени и политици в САЩ литература по македонския въпрос, а също така редовно публикува в издаваното от неговата библиотека списание предложени му от дружеството материали за положението в Македония.[337] Последователно студентското дружество в Париж превежда и публикува в десетки хиляди екземпляри петициите на Гр. Анастасов, Д. Илиев и Д. Шалев, от името на българското население в Македония, до ОН и световната общественост (през 1930 г.), на

Гена Велева, студентка от Скопие, от името на българската младеж във Вардарска Македония, до ОН (през 1931 г.), на Асен Татарчев от Ресен, до ОН (през 1933 г.) и на Петър Петров и Жермен Петрова от Скопие, до ОН и световната общественост (през 1934 г.). Като автентични документи, принадлежащи на българи,живеещи във Вардарска Македония, те се разпространяват чрез всички дружества в Европа, САЩ и Канада.[338]

Съвместно с дружествата в Нанси, Страсбург и Марсилия дружеството в Париж не само съживява съществуващите връзки, но и установява нови, като за приятели, популяризатори и защитници на българската национална кауза,спечелва и привлича стотици французи — учени, публицисти, общественици и политици. В това отношение особено се проявяват Димитър Спространов от Охрид, Димитър Цветков от Солун, Харалампи Бояджиев от Битоля, Христо Стамболиев от Охрид, Йордан Тасев и Лидия Ачкова от Щип, Живко Гелев от Скопие, Иван Ризов от Битоля, Жоро Томов и Тома Петров от Скопие, Иван Григоров от Кукуш и други.[339] Активна дейност в този дух по това време развиват и македонските студентски дружества и групи в Лиеж, Гренобъл, Болоня, Грац, Мюнхен, Франкфурт на Майн и Хайделберг.[340]

Такава е, макар и не цялостно представена,съществената част от дейността на секретариата и македонските студентски дружества в чужбина през периода 1922 — 1934 г. Тя е отразена в техните протоколни книги и годишни отчети, в докладите и донесенията, изпращани до Задграничното представителство и ЦК на ВМРО. От тях се вижда каква огромна и изключително важна и отговорна задача те са изпълнявали на културния фронт на националноосвободителното движение на македонските българи — разобличаване на антибългарската пропаганда в чужбина, защита и популяризиране на непреходните български исторически и народностни ценности, както и справедливостта на българската национална кауза. Трудностите, които МСС преодолява по пътя на своето организиране и дейност,са огромни,като се има предвид, че по повод на всяка негова постъпка и проява правителствата в Белград и Атина, чрез своите многобройни официални и неофициални пропагандни централи в Европа, изпращат непрекъснато ноти и протести до правителствата на съответните страни с енергичното настояване за забрана на организационната и културно-просветната им дейност.

Самите студентски дружества и техните членове поотделно са обект на непрекъснати заплахи, обработки и всевъзможни съблазни и обещания, с цел да бъдат разколебани, да се откажат от членството си в МСС, от неговите цели, от неговата родолюбива дейност. Нито един студент — българин от Македония, членуващ в студентските дружества в чужбина, обаче не се отказва от изпълнението на своя национален дълг и не става предател на българската национална кауза. Любовта и предаността към освободителното дело на поробена Македония вдъхновяват младите българи в преодоляването на всички трудности по родолюбивия им път и в това да останат фанатично верни защитници на своя национален идеал и борба за освобождение на Вардарска и Егейска Македония.

С разтурянето и забраната на легалните и нелегалните националноосвободителни организации в България след 19 май 1934 г.,и особено на дружество ,,Вардар" и на Македонския младежки съюз, студентските дружества в чужбина загубват своята морална и материална подкрепа. По този начин постепенно намалява и тяхната активна културно-пропа-

гандна дейност. Отделни групи и лица от тях във Виена, Париж, Берлин, Прага и другаде, подпомагани от българските дипломатически представителства и македонските политически организации в САЩ и Канада, продължават чрез различни средства да защищават пред чуждата общественост българската национална кауза до завръщането им в освободена Македония през 1941 г.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА ВТОРА

[1] ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на ВМРО за окупирането на Вардарска и Егейска Македония от френски и английски войски; също ф. 226 (необработен). Спомени на К. Ципушев.

[2] Пак там. Донесение на войводите на ВМРО от 1919 — 1920 г. за масово прогонване и бягство на българската интелигенция от Македония.

[3] В първите няколко години (1919 — 1923) с помощта на френската и английската мисия в Скопие и Солун много български младежи успяват да издействуват разрешение да продължат образованието си в чужбина.

[4] ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Донесения на представители на ВМРО за сръбската и гръцката антибългарска пропаганда в Европа през 1920 — 1921 г.

[5] Пак там. Опити на сръбски и гръцки „дипломатически" представители в чужбина да спечелят българските студенти от Македония на своя страна.

[6] Пак там. Доклад на Ал. Протогеров от ноември 1921 г., в който се съобщава за възникването на студентски групи в някои градове в Европа и за тяхната роля в бъдещата пропагандна дейност.

[7] ЦПА, ф. 226 (необработен). Ръкописни спомени на К. Ципушев от Радовиш, личен приятел на Г. Делчев.

[8] Пак там.

[9] ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Материали за сръбската антибългарска пропаганда в Русия до 1915 г.

[10] Пак там. Сръбската и гръцката пропаганда в чужбина по време на Балканските войни и Първата световна война.

[11] Пак там. Първото македонско студентско дружество във Виена се създава през март 1914 г. То си поставя за цел да брани от клевети и фалшификации и да популяризира освободителната кауза на македонските българи.

[12] Пак там. Съюзът на българските студенти от Македония при Софийския университет е учреден през декември 1913 г.

[14] Пак там.

[13] Пак там, срв. НБКМ — БИА, ф. 189, оп. 1, а.е. 7, л. 333 — 338.

[15] ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Протокол на заседанието на ЦК на ВМРО от май 1917 г.

[16] Македонската емиграция в Швейцария след световната война. С., 1931, 27 — 28.

[17] Пак там, 7 — 46.

[18] И л ч е в, И в. Из историята на българската пропаганда в Швейцария по време на Първата световна война и на Парижката мирна конференция 1919 г. — В: ВИС, 1984, № 1, 120 — 125.

[19] Пак там. Някои от по-важните дейци на Главния съвет на студентските дружества в Женева са д-р Петър Здравев от Тетово, д-р Димитър Несторов от Струга, д-р Ангел Коцарев от Охрид, Благой Бояджиев от Лерин, Спиро Китинчев от Скопие и др. По-подробно вж. цит. статия на Ив. Илчев, 115 — 133.

[20] ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Материали за сръбската и гръцката пропаганда в чужбина между двете световни войни.

[21] Пак там. През януари 1922 г. ЦК на ВМРО взема решение за организиране и засилване на своята пропагандна дейност в Европа.

22 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Протокол за създаване на македонско студентско дружество във Виена.

23 Пак там. Устав и правилник на македонското студентско дружество във Виена.

24 Пак там.

25 Пак там. Устав и правилник на македонските студентски дружества в Берлин, Грац, Прага, Лайпциг, Рим, Мюнхен и Париж.

26 Пак там. Протокол за създаване на македонско студентско дружество в Лайпциг.

27 Пак там. Протокол за създаване на македонско студентско дружество в Грац.

28 Пак там. Протокол за създаване на македонско студентско дружество в Берлин.

29 Пак там. Протоколи за създаване на македонски студентски дружества.

30 Пак там. Протокол за създаване на македонско студентско дружество в Париж.

31 Пак там.

32 Пак там. Устави и правилници на македонските студентски дружества.

33 ЦПА, ф. 226 (необработен). Материали за сръбската и гръцката пропаганда в Европа.

34 ЦПА, ф. 226, Архив на МСД (необработен). Документи и протоколи за първите мероприятия на македонските студентски дружества в чужбина (1923 — 1924).

35 Пак там.

36 Пак там.

37 Пак там.

38 Пак там.

39 Пак там.

40 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Поздравителни писма и съобщения за изпратени средства до различни дружества от Националния комитет на македонските благотворителни братства и Илинденската организация (1923 — 1924).

41 Пак там.

42 Пак там. В документите на дружествата се споменават няколко частни лица, главно заможни българи от Македония, които ги подпомагат материално.

43 Пак там. Поздравително писмо на Д. Зографов от 28 февруари 1923 г.

44 Пак там.

45 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи за дейността на македонските студентски дружества в чужбина (1923 — 1924).

46 Пак там.

47 Пак там.

48 Пак там. Чужди отзиви за дейността на студентските дружества в чужбина.

49 Пак там. Документи и материали за сръбската и гръцката пропаганда в Европа.

50 Пак там. Документи за дейността на студентските дружества.

51 Пак там.

52 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Апел на македонските студентски дружества в чужбина до приятелите на Македония в света от 17 декември 1924 г.

53 Пак там. Апел до ОН от 9 декември 1924 г.

54 Пак там. Апел до Френската лига за правата на човека и гражданите от 17 декември 1924 г.

55 ЦПА, ф. 226, оп. 2, а.е. 217, л. 5. Апел на македонското студентско дружество в Берлин до всички легални и нелегални македонски националноосвободителни организации от 9 декември 1924 г.

56 Пак там, л. 6. Апел на студентските дружества във Виена, Берлин и Лайпциг до водачите на националноосвободителното движение от 26 декември 1924 г.

57 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). В редица официални и неофициални документи на студентските дружества се изтъква неприятното впечатление, което пораждат междуособиците във ВМРО сред общественото мнение в Европа.

58 Пак там. Позив на македонското студентско дружество в Берлин от 30 октомври 1924 г.

59 Пак там. Идеята за общ съюз се подкрепя от македонските студентски дружества във Виена, Грац, Лайпциг, Мюнхен, Прага, Будапеща и София.

60 Пак там. Документи за Учредителния конгрес на МСС.

61 Пак там.

62 Пак там.

63 Пак там.

64 Пак там.

65 Пак там. Документи и протоколи на Учредителния конгрес на МСС.

66 Пак там.

67 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Отчет на македонското студентско дружество в Лайпциг пред Учредителния конгрес на МСС.

68 Пак там. Отчет на македонското студентско дружество в Берлин.

69 Пак там. Отчет на македонското студентско дружество в Грац.

70 Пак там. Отчет на македонското студентско дружество в Париж.

71 Пак там. Отчет на македонското студентско дружество във Виена.

72 Пак там.

73 Пак там, цит. по доклад на секретариата.

74 ЦПА, ф. 226 Архив на МСД (необработен). Протоколи и документи на Учредителния конгрес на МСС.

75 Пак там. Устав на Съюза на македонските студентски дружества, приет от Учредителния конгрес през януари 1925 г. в Лайпциг.

76 Пак там.

77 Пак там. Протоколи и документи на Учредителния конгрес на МСС.

78 Пак там.

79 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Резолюция на Учредителния конгрес на МСС до световната общественост.

80 Пак там. Резолюция до академичната младеж в света.

81 Пак там. Резолюция до сръбското и гръцкото студентство.

82 Пак там. Протоколи и документи на Учредителния конгрес на МСС.

83 Пак там.

84 Пак там.

85 Пак там.

86 Пак там. Чуждият печат за Учредителния конгрес. Цит. по доклади на секретариата.

87 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Материали за сръбската пропаганда в чужбина.

88 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Писмо на македонските студентски дружества до чехословашките студенти, от януари 1925 г.

89 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Окръжно на секретариата от февруари 1925 г. до студентските дружества в чужбина.

90 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи и протоколи на Учредителния конгрес на МСС.

91 Пак там. Писмо на секретариата на студентските дружества.

92 Пак там. Съобщение на Националния комитет на македонските благотворителни братства до секретариата на Студентския съюз от февруари 1925 г.

93 Пак там. Документи на студентските дружества, относно предназначението на техните библиотеки.

94 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Окръжно на секретариата до студентските дружества от март 1925 г.

95 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Списък от 102 теми, разработени от секретариата за неговата дейност през януари — април 1925 г.

96 Пак там. Такава е основната идея, характерна за всички печатни издания и практическа дейност на македонските студентски дружества в чужбина.

97 Пак там. Изложение на секретариата до ОН от 9 март 1925 г.

98 Пак там. Изложение на секретариата до световната общественост от 15 март 1925 г.

99 Пак там. Съобщение на секретариата до македонските студентски дружества в чужбина от октомври 1925 г.

100 Пак там. Документи и материали за дейността на МСС през 1925 г.

101 Пак там.

102 Пак там. Чужди мнения за дейността на МСС.

103 Пак там.

104 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Окръжно № 163 от 20 декември 1925 г. до всички македонски студентски дружества в чужбина.

105 Пак там. Отчетен доклад за дейността на Студентския съюз през 1925 г.

106 Пак там.

107 Пак там.

108 Пак там.

109 Пак там.

110 Про Македония, Виена, 1925, № 1 (Издание на Съюза на македонските студентски дружества в чужбина).

111 Пак там, № 2, с. 24.

112 Пак там, № 3, с. 61.

113 Пак там, № 4, с. 69.

114 Македонска библиотека. Виена 1925, № 1, с. 59.

115 Пак там, № 2, с. 63.

116 Пак там, № 3, с. 58.

117 Пак там, № 4, с. 26.

118 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Отчет за дейността на МСС за периода 1926 — 1927 г.

119 Пак там.

120 Пак там.

121 Пак там. Списък на излезлите брошури и листовки от серията „Дейци, борили се и паднали за свободата на Македония".

122 Пак там. Списък на брошури и листовки от серията „Бит и култура на македонските българи".

123 Пак там. Серия „Културни паметници в Македония".

124 Пак там.

125 Пак там. Серия „Четническото движение в Македония".

126 Пак там. „Чужди етнографски карти, определящи българските етнически граници".

127 Пак там.

128 Пак там. Серия „Адът в Македония".

129 Пак там.

130 Пак там.

131 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Цит. отчетен доклад за периода 1926 — 1927 г.

132 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи за дейността на македонските студентски дружества в чужбина.

133 Пак там. Донесение на Н. Велев до ЦК на ВМРО от септември 1927 г.

134 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Цит. отчетен доклад за периода 1926 — 1927 г.

135 Пак там.

136 Пак там.

137 Пак там. Чужди мнения за дейността на МСС през периода 1925 — 1927 г.

138 Пак там.

139 Пак там.

140 Пак там.

141 Пак там.

142 Пак там.

143 Пак там.

144 Пак там. В архива на МСС се съхраняват стотици изрезки от чуждестранни вестници и списания с отзиви за неговата културно-издателска и друга дейност.

145 Пак там. Отчет за дейността на МСС за 1927 г.

146 Пак там.

147 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи и протоколи за международната дейност на МСС в чужбина.

148 Пак там. Документи за съвместната дейност между МСД и БНСС (1925 — 1927 г.).

149 Пак там.

150 Пак там.

151 ЦПА, ф. 226, оп. 1, а.е. 385, л. 20 — 21.

152 Пак там.

153 Вестникът е орган на Мекедонската федеративна организация, застъпваща просръбски становища относно Македония.

154 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи и протоколи на македонското студентско дружество в Берлин.

155 Пак там.

156 Пак там.

157 Пак там.

158 Пак там.

159 Пак там.

160 Пак там.

161 Пак там, срв. Македония, № 238, 29 юли 1927 г.

162 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

163 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали за македонските студентски дружества в чужбина.

164 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

165 Пак там.

166 Пак там.

167 Пак там. Апелът на македонското студентско дружество в Лайпциг освен на немски, френски и английски е публикуван и на сръбски и гръцки език.

168 Теорията за „аморфността" на славяните в Македония е лансирана от Йован Цвиич в неговата книга „Проматранја о етнографији македонских словена" Београд, 1906, с. 9.

169 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на македонските студентски дружества в чужбина.

170 Пак там.

171 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

172 ЦПА, ф. 229, оп. 1, а.е. 293, л. 1 — 3.

173 Пак там.

174 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи и материали за дейността на македонските студентски дружества в Германия.

175 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на македонските студентски дружества в чужбина.

176 Пак там.

177 Пак там.

178 Пак там.

179 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи и материали на македонските студентски дружества във Франция.

180 Пак там.

181 Пак там.

182 Пак там.

183 Пак там.

184 Пак там. Донесение на македонското студентско дружество в Париж до секретариата на МСС, март 1927 г.

185 Пак там. Документи и материали на македонското студентско дружество в Париж.

186 Пак там.

187 Пак там.

188 Пак там.

189 Пак там. Документи и материали на македонските студентски дружества във Франция и Белгия.

190 Пак там.

191 Пак там. Документи и материали на македонските студентски дружества в Италия.

192 Пак там.

193 Пак там.

194 Пак там.

195 Пак там.

196 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи, протоколи и материали на македонското студентско дружество във Виена.

197 Пак там.

198 Пак там.

199 Пак там. Във връзка с атентата в Бург-театър срещу Т. Паница членове на дружеството поемат изцяло грижата около процеса и съдбата на атентаторката М. Кърничева.

200 Пак там.

201 Пак там.

202 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на македонските студентски дружества в чужбина.

203 Пак там.

204 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи и материали на македонското студентско дружество във Виена.

205 Пак там.

206 Пак там.

207 Пак там.

208 Пак там.

209 Пак там. През 1925 г. дружеството се ръководи от Г. Стрезов, Д. Гошев, В. Георгиев, П. Петров, Ем. Гюрков; през 1926 г. от Вл. Бъчваров, Б. Ковачевски, В. Георгиев, П. Петров, О. Велева, К. Хаджиев, Г. Попандов; през 1927 г. от Б. Ковачевски, П. Трайков, С. Мартулков, Й. Спасов, П. Петров, К. Хаджиев и Д. Пърлеев.

210 Пак там. Дружеството в Грац се ръководи от Петър Сотиров, Михаил Кушев, Страхил Татарчев, Константин Вангелов, Надя Знашева, Михаил Димитров, Иван Трендафилов, Владимир Думев, Васил Кимов и Страхил Панев.

211 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи и материали за Първия конгрес на македонските студентски дружества в чужбина.

212 Пак там.

213 Пак там.

214 Пак там.

215 Пак там.

216 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи и материали на Първия конгрес на македонските студентски дружества в чужбина.

217 Пак там.

218 Пак там.

219 Пак там.

220 Пак там.

221 Пак там.

222 Пак там.

223 Пак там.

224 Пак там.

225 Пак там.

226 Пак там.

227 Пак там. Отзиви за дейността на Първия конгрес на македонските студентски дружества в чужбина.

228 Пак там.

229 Пак там.

230 Пак там.

231 Пак там.

232 Пак там.

233 Пак там. Обръщение на секретариата на МСС към немската общественост от 27 март 1927 г.

234 Пак там.

235 Пак там.

236 Пак там.

237 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

238 Пак там.

239 Пак там.

240 Пак там.

241 Пак там.

242 Пак там. Отчет на секретариата за просветната дейност на македонските студентски дружества в чужбина за 1928 г.

243 Пак там.

244 Пак там.

245 Пак там.

246 Пак там. Документи и материали за разногласията в МСС през периода 1928 — 1930 г.

247 Пак там.

248 Пак там.

249 Пак там.

250 Пак там.

251 Пак там; също ЦПА, ф. 229, оп. 1, а.е. 62, л. 1 — 12.

252 Пак там.

253 Пак там.

254 Пак там.

255 Пак там.

256 Пак там. Писма и резолюции на 17 македонски студентски дружества в чужбина, отправени до секретариата срещу посоченото „осветление".

257 Пак там.

258 Пак там.

259 Н. Коларов обвинява Кр. Николов, П. Манев и Н. Велев, че са взели страната на „протогеровистите" и по тяхно искане в последния момент са се обявили против конгреса.

260 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Отчетен доклад на секретариата за периода 1928 — 1929 г.

161 Пак там.

262 Пак там; също донесение на секретариата до ЦК на ВМРО от юни 1928 г.

263 Пак там.

264 Пак там.

265 Пак там.

266 Пак там.

267 Пак там. Резолюции на Втория конгрес на македонските студентски дружества в чужбина.

268 Пак там.

269 Пак там.

270 Пак там. Документи и материали за сръбската и гръцката антибългарска пропаганда в чужбина.

271 Пак там.

272 Пак там. Отзиви на чуждия печат за конгреса.

273 Пак там. Документи за разногласията сред македонските студентски дружества в чужбина през периода 1928 — 1929 г.

274 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

275 Пак там.

276 Пак там.

277 Пак там.

278 Пак там.

279 Пак там.

280 Пак там.

281 Пак там.

282 Пак там.

283 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали на МСД.

284 Пак там.

285 Пак там.

286 Ла жьон Маседоан. Париж,1931, № 1, 1 — 2.

287 Пак там, № 1 — 10; срв. архив на МСД. Донесение на секретариата до ЦК на ВМРО от януари 1932 г.

288 Ла жьон Маседоан, 1932, № 6 — 7.

289 Пак там.

290 Пак там, № 1 — 3.

291 Пак там, № 4 — 7; също цит. донесение на секретариата до ЦК на ВМРО от януари 1932 г.

292 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Чуждият печат за Македония.

293 Пак там.

294 Пак там. Отчетен доклад на секретариата пред Третия конгрес на МСД. Опитите на Студентския съюз да проведе своя Трети конгрес в някоя европейска столица срещат редица трудности, поради което той се провежда в София.

295 Пак там.

296 Пак там.

297 Пак там; също донесение на секретариата до ЦК на ВМРО от юни 1932 г.; срв. Вардар, № 13, септември 1932 (лист на студентското дружество „Вардар" в София).

298 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали на македонските студентски дружества в чужбина.

299 Пак там. Резолюции на Третия конгрес на МСС.

300 Пак там.

301 Пак там.

302 Пак там.

303 Пак там; също Вардар, № 1, ноември 1932 (орган на македонските студентски дружества в чужбина).

304 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Отзиви на чуждестранния печат за Третия конгрес на МСД.

305 Пак там. Документи за връзките между МСС и МСФ.

306 Пак там.

307 Пак там.

308 Пак там.

309 Пак там.

310 Пак там.

311 Пак там; срв. Вардар, № 5, декември 1933 г.

312 От Ньой към свободата на Македония. Париж, 1933, 15 — 20.

313 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

314 Пак там. Писмо на македонското студентско дружество в Прага до секретариата от ноември 1928 г.

315 Пак там. Писмо на македонското студентско дружество в Прага до секретариата от януари 1929 г.

316 Пак там.

317 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Отчет на дружеството в Прага от септември 1933 г.

318 ЦПА, ф. 226 (необработен). Материали на ЦК на ВМРО.

319 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи и материали на дружествата и секретариата.

320 Пак там. Доклад на Д. Кърджиев и Б. Яншлиев, членове на македонското студентско дружество в Лайпциг, до ЦК на ВМРО от май 1928 г. за срещата им с Х. Вендел.

321 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали на ВМРО.

322 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

323 Пак там. Отчет за дейността на македонското студентско дружество в Лайпциг за периода 1928 — 1932 г.

324 Пак там.

325 Пак там.

326 Пак там. Отчет на македонското студентско дружество във Виена от март 1929 г.

327 Пак там. По това време дружеството се ръководи от Тодор Робев, Иван Бояджиев, Петър х. Панзов.

328 Пак там.

329 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

330 Пак там.

331 Пак там. Отчет за дейността на македонското студентско дружество в Париж за периода 1928 — 1933 г.

332 Пак там.

333 Пак там.

334 Пак там.

335 Пак там; също донесение до ЦК на ВМРО от ноември 1930 г. за дейността на македонското студентско дружество в Париж.

336 Пак там.

337 Пак там.

338 Пак там.

339 Пак там, срв. Вардар, № 7, март 1934 г.

340 Пак там; срв. Вардар, № 4, май 1933 г., № 6, февруари 1934 г.

ГЛАВА ТРЕТА

МАКЕДОНСКО СТУДЕНТСКО ДРУЖЕСТВО „ВАРДАР" ПРИ СУ „КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

1. ВЪЗНИКВАНЕ, ОРГАНИЗАЦИЯ, ЦЕЛИ И ПЪРВОНАЧАЛНА ДЕЙНОСТ

След Берлинския конгрес (1878), Илинденско-Преображенското въстание (1903) и Балканските войни (1912 — 1913) по-голямата част от младата българска интелигенция се озовава в свободните предели на България. Този процес продължава с нова сила и след края на Първата световна война.[1] През 1918 — 1919 г. стотици младежи, завършили българските средни училища в Македония до и по време на войните, стават студенти в различни висши и полувисши учебни заведения на страната и най-вече в Софийския университет.[2] Прогонени от родните си места от сръбските и гръцките завоеватели, израснали с идеалите и борбите за освобождението на Македония, възпитани в борчески дух, с кристално чист български патриотизъм и родолюбие, тези младежи не могат да останат неми свидетели на това, което става в поробения им край. Традициите, примерът, делата и участието на техните предшественици в националноосвободителното движение в Македония определят и техния път на обществено-политическо развитие и борба.[3]

В края на 1918 и началото на 1919 г. студентите от Македония организират няколко протестни събрания и митинги в София срещу окупирането на Вардарска и Егейска Македония. Те протестират против нечуваните по своите мащаби насилия, прогонвания и убийства, вършени от сръбските и гръцките войски спрямо българското население пред очите на съглашенските офицери и войници. На събранията се издигат лозунги за разрешаване на териториалните проблеми на Балканите на базата на националния принцип.[4] По същото време се правят и първите опити за създаване на студентско дружество, което да обхване в своите редове интелигенцията от Македония и да изработи план и програма за борба срещу новите поробители.[5]

В навечерието на подписването на Ньойския договор, през август 1919 г., 517 студенти от Македония, следващи в Софийския университет (от Прилеп — 38, от Охрид — 21, от Скопие и околните села — 33, от Солунско — 38, от Щипско — 25, от Битоля — 30, от Крушево — 15, от Кукуш — 22, от Костурско — 18, от Банско — 23, от Разлог — 10, от Велес — 40, от Дойран — 9, от Дебър — 21, от Тетово — 10, от Г. Джумая — 5, от Неврокопско — 6, от Серско — 7, от Струмица — 7, от Леринско — 7, от Смилево, Битолско — 6, от Мелник — 3 и по няколко души от всички краища на Македония), подготвят и изпращат до всички официални делегации и отделни лица, участвуващи в преговорите за мир в Париж, обширен меморандум на френски език. В него се изтъква, че благород-

ните идеи, залегнали в 14-те точки на американския президент Уилсън за справедливо разрешаване на международните спорове, са намерили широк отзвук сред населението в Македония, чиито ужасни страдания и дълголетни борби за освобождение свитеделствуват за неговия непоколебим стремеж да определя свободно своята съдба. Вдъхновена от тези високохуманни идеи, университетската младеж от Македония иска да направи достояние за хората, които ще решават съдбата на народите, историческата истина за българския характер на Македония, доказана по категоричен начин от борбите на нейното население, призната от науката, както в миналото, така и сега.

След това в меморандума се проследява цялостно историческото развитие на българския народ от създаването на българската държава до 1918 г., като се подчертава, че македонските българи винаги са играли най-активна роля в културното и политическото развитие на България. Изтъква се също значението на делото на братята Кирил и Методий и техните ученици за културното развитие на българския народ, както и ролята на Охридската българска епископия, единствения български национален институт, просъществувал в продължение близо на четири века след падането на България под османско робство чак до 1776 г. В меморандума е отделено внимание и на голямото значение на делото на Паисий Хилендарски за Българското възраждане и на цяла редица български възрожденски дейци в Македония и тяхната борба за освобождение на България. След това в документа се прави преглед на положението в Македония за времето след Берлинския договор до края на Първата световна война. В този смисъл се дават цифрови данни за културно-националното развитие, църковното и училищното дело на българите в Македония до Балканските войни. Изтъква се фактът, че по време на Първата световна война над 80 хиляди българи от Македония като войници в българската армия последни са напуснали фронта след Солунското примирие и че след това стотици хиляди бежанци от Македония са пристигнали в България. Всичко това само по себе си е неопровержимо доказателство за грабителската политика на Сърбия и Гърция спрямо Македония. „Най-накрая фактът, че студентите от Македония, се посочва в меморандума, както и в миналото се намират в София, а не в Белград и Атина, не говори ли за тяхното духовно, морално и етническо единство с останалите българи?"

В заключение в него се казва, че академичната младеж от Македония смята, че ще бъде разбрана правилно и затова моли представителите на Великите сили да подкрепят нейните молби и желания, Македония да остане в рамките на тези български граници, които са признати от голям брой компетентни личности, дори и от страните на Антантата по време на войната, когато България е била принудена да воюва на противната страна.[6]

Въпросният меморандум има изключително важно историческо и политическо значение. В него по един твърде аргументиран и категоричен начин се излагат становището и вижданията на младата българска интелигенция от Македония за разрешаване на македонския въпрос. Докато в изложенията на бежанските братства и на ВМРО[8] до Парижката мирна конференция освен обединение, се предвижда и друг, резервен вариант, т.е. обособяване на Македония в отделна автономна област под гаранцията на ОН, в своя меморандум студентите изтъкват пред Ве-

ликите сили и пред света, че единственото тяхно желание и стремеж е обединение на Македония, в нейните етнически български граници, с България.

На 28 ноември 1919 г. студентите от Македония, следващи в Софийския университет, организират голям протестен митинг срещу новото жестоко разпрокъсване на България от Ньойския договор, на който се изказват студенти от различни краища на Македония. Осъждайки неговите несправедливи клаузи, те заявяват, че македонските българи никога няма да се примирят с новото сръбско и гръцко робство, че първата и единствена грижа на македонската академична младеж ще бъде постоянно да мисли и да се бори докрай за освобождение на Вардарска и Егейска Македония.[9]

През август и септември 1919 г. няколко десетки студенти от Македония поставят началото на свое студентско дружество под името Македонска студентска корпорация „Гоце Делчев" при Софийския университет.[10] В изработения устав се изтъква, че целта на дружеството ще бъде в кръга на академичните му възможности, с културно-просветни средства да се бори за освобождението на Македония (чл. 1). В устава се посочва, че като част от националноосвободителното движение в своята идеологическа работа, дружеството ще се придържа към следните принципи: националния принцип на борбата, защото освободителното движение не е класово, съсловно или партийно, а общонародно, масово, в което всеки, без разлика на своите убеждения, се бори преди всичко за освобождение на Вардарска и Егейска Македония от чуждо робство (чл. 2); принципа на самостоятелността на движението, което стои над партиите и режимите и затова на него трябва да се гледа като на един неприкосновен национален резерв, със строго определено предназначение и задачи, отричащи опитите за превземането му, откъдето и да идват те (чл. 3); принципа на нравствеността и идеализма. Начело на движението трябва да стоят хора авторитетни, честни, безкористни, с високо запазен морал и идеализъм. Защото движение без нравствени основи няма право на съществуване и рано или късно умира (чл. 5). Принципа на единството. Всички под едно знаме, с лозунга „Свободна и независима Македония". Той изчерпва напълно съдържанието на националноосвободителното движение и не позволява междуособни търкания за формата на устройството на Македония, до момента на нейното национално освобождение. (чл. 7). Устройството на дружеството се основава на принципа на демократическия централизъм. Според устава това обаче не трябва да се разглежда като възможност за разстройване на неговите редици и създаване на отделни самоунищожаващи се течения и групи. На дружеството е необходим дисциплинарен управителен съвет, начело с един ръководител, който би вземал бързи и ефикасни решения и действия (чл. 9 — 10).

За постигането на посочените цели дружеството ще си служи с легални средства — устна и печатна пропаганда, която включва устройване на дружествени събрания и срещи, четения на реферати и сказки, издаване на брошури, изложения, апели и позиви, издаване на собствен печатен орган, уреждане на специална библиотека, участвуване във всички акции на националноосвободителното движение, които не противоречат на устава (чл. 14).

Член на студентското дружество (корпорация) „Гоце Делчев" може да бъде всеки студент от Македония, препоръчан от двама членове, не-

зависимо от членството му в друга българска студентска организация, стига той да е съгласен с националния принцип на борба на македонските българи, залегнал в основите на дружеството.[11]

Този устав, подхождащ повече на революционна, отколкото на студентска културно-просветна организация, се обсъжда и приема като програма за обединение и борба на студентите от Македония. Бушуващите непосредствено след Ньойския договор разногласия сред бившите революционни дейци и лидерите на бежанските организации относно пътищата и начините на националноосвободителната борба[12], наличието на различни мнения и идейни течения на новия етап от нейното развитие и опитите на всяко едно от тях да спечели младежта на своя страна внасят разногласия и разединение в редиците на току-що създаденото студентско дружество. Проведените в Софийския университет няколко събрания, на които се разглежда въпросът за запазване единството и независимостта на студентската младеж от различните идейни течения, не дават резултати.[13]

Тогава по-активната част от нея, около 30 души, изоставя корпорацията „обхванатата от разноезичие", и на нейно място през 1920 г. създава студентското дружество „Вардар" при Софийския университет.[14] В първото му настоятелство са включени Любомир Весов и Илия Кушев от Велес, Илия Бугарчев от Дойран, Зора Здравева от Щип, Йордан Чкатров от Прилеп, Кръстьо Велянов от Крушево, Петър Колищърков от Прилеп, Стоян Керемидчиев от Серско и Иван Михайлов от Щип (председател).[15]

Въз основа на първия устав се изработва нов, под името Устав на македонското студентско дружество „Вардар" при Софийския университет. Целта на дружеството според него е да работи за всестранното издигане на студентите от Македония в културно-просветно и обществено-политическо отношение; да възпитава членовете си в единство и солидарност, съзнавайки ролята на дисциплинираната организационна дейност; да развива културно-политическа дейност и да се бори за осъществяването на автономна Македония (чл. 2). За постигането на тази цел дружеството редовно ще организира за своите членове беседи с културно-просветен характер, ще създаде своя библиотека, ще издава брошури на различни теми, третиращи македонския въпрос и пр. (чл. 3 — 4). Членове на дружеството могат да бъдат всички студенти от Македония, следващи в Софийския университет (чл. 6). Неговият устав се състои общо от 32 члена, в които подробно се разглеждат правата и задълженията на членовете на дружеството, структурната му особеност, устройство и управление.[16]

През март 1920 г. дружество „Вардар" излиза с позив към всички бежански организации, в който се посочва, че то е възникнало, от една страна, като реакция срещу всички чужди сили, които се стремят да хвърлят бежанците от Македония в една борба на самоунищожение[17] и, от друга — да обедини в своите редове студентите от Македония, да ги подготви всестранно, да възпита у тях силно чувство за национален дълг, родолюбие и готовност за саможертва, в името на освободителния идеал. След това в позива се апелира към всички, на които им е присърце каузата на македонските българи, да подкрепят дружество „Вардар" като една компетентна, достойна и авторитетна организация, която ще защищава интересите на Македония и нейната борба. В заключение в позива

се казва, че политическата цел на дружеството е същата като тази на всички бежански организации — освобождение на Македония.[18]

Макар че отначало появата на дружество „Вардар" се посреща с известни резерви, чрез своята дейност то много бързо се налага като водещ културно-просветен и политически център на българската младеж от Македония.[19]

Съобразно със своите цели веднага след конституирането си дружеството се заема със създаването на богата библиотека. В това отношение то намира подкрепа в лицето на целия преподавателски състав на университета. Неговият ректор подарява на студентската библиотека 300 тома различна литература, а професорите Л. Милетич, Ив. Шишманов, Ал. Балабанов и др. над 600 тома. Голямо количество литература дружеството получава и от Министерството на просвещението и от Българската академия на науките.[20] Освен това то отправя апел към всички българи, участвували в националноосвободителните борби в Македония, да пишат спомени, да събират всякакъв вид документи и материали, снимки на войводи и четници и да ги предават в библиотеката на д-во „Вардар", където се формира архив, който ще служи за написване на цялостна и систематизирана история на националноревюлюционното движение.[21]

Основната дейност на дружеството през периода 1920 — 1921 г. има предимно вътрешно-организационен и културно-просветен характер. В неговия отчетен доклад за времето от 1920 до 1924 г. се казва, че развоят на събитията е показал, че то не може да остане чисто академично, а трябва да се превърне в школа за създаване на високо образовани, всестранно подготвени в идейно-политическо отношение кадри, които да се посветят изцяло на борбата за освобождение на Македония.[22] Затова всеки член на дружество „Вардар" още от създаването му се задължава да изучава най-подробно историята на българския народ като цяло и по-специално историята на македонския въпрос след Берлинския конгрес. Той трябва да се подготви така, че където и да попадне, в каквато и обстановка да се намери, да бъде в състояние да защити компетентно и аргументирано каузата на македонските българи.[23]

Във връзка с така поставените задачи през периода 1920 — 1922 г. пред членовете на дружеството са изнесени около 40 беседи (реферати), засягащи различни проблеми и страни на националноосвободителната борба. Ето и заглавията на някои от тях, подредени по хронология: „Културно-просветните и политическите борби в Македония през Възраждането", „Идеи и дейност на Васил Левски за освобождение на България", „Христо Ботев и Македония", „Разкъсването на България по Берлинския договор и възникване на македонския въпрос", „Зараждане, идеология и дейност на ВМОРО — 1893 — 1903 г.", „Даме Груев — родоначалник и пръв идеолог на ВМОРО", „Гоце Делчев — идеолог и вожд на ВМОРО", „П. Яворов като поет и войвода в Македония", „Борбата на ВМОРО срещу чуждите пропаганди в Македония — 1903 — 1912 г.", „Младотурският преврат и ВМОРО", „Балканските войни и революционната организация", „Букурещкият договор и последиците от него за Македония", „Сръбските аспирации към Македония в миналото и днес", „Ньойският договор и Македония", „Идейните програми на ВМОРО от създаването ѝ до 1918 г.", „Дългът на студентското дружество „Вардар" към освободителния идеал на Македония", „Национална или кла-

сова борба" и др.[24] Посочените теми дават нагледна представа за историко-политическата насоченост на културно-просветната и образователната програма на вардарци.

При наличието по това време на различни идейни течения в българското общество, в студентските среди и сред самите бежански организации, както и на силното влияние на социалните теории и левичарството, обхванали младежките движения, дружество „Вардар" си поставя за цел да възпитава своите членове в духа на традициите на националноосвободителното движение. На първо място, дружеството се обявява в защита на идеята, че и новата борба във Вардарска и Егейска Македония е национална и общонародна и поради това тя не можела да бъде класова, съсловна или партийна. Затова в дружеството можело да членуват студенти с различни идейни убеждения. Но докато Македония не се освободяла от сръбско и гръцко робство в своите действия, те трябвало да се ръководят само от интересите на националноосвободителния идеал.[25]

Любими герои и идеолози на националнореволюционната борба на вардарци са Хр. Ботев, Г. Делчев и П. К. Яворов.[26] Най-висш идеал за всеки член на дружество „Вардар" е да бъде в живота и в борбата такъв, какъвто е бил Г. Делчев, чийто образ С. Радев пресъздава така: „. . . Всички угнетители будеха бунт в душата му, всички крайни блянове за преустройство на обществото му изкушаваха ума. Една безспирна струя от разностранен идеализъм бликаше у него. Но това чедо на Кукуш бе разбрало, че преди всички идеали върви идеалът да бъдеш член на свободна народност в една свободна земя. И без да удуши в себе си социалните пориви, той бе в Македония революционер като българин."[27] Според идеологията на дружество „Вардар" неговият живот и дело трябва да станат пример за подражание на всеки настоящ и бъдещ борец за свободата на Македония.

Още от самото си основаване дружеството полага началото на цяла поредица от различни форми за популяризиране на своята културно-просветна дейност и на националноосвободителната борба. В този смисъл то организира десетки вечери и утра, съпровождани от доклади и концертни програми, посветени на Македония.[28] От 1921 г. в аудиториите на Софийския университет дружеството започва всяка година да провежда т. нар. агитационна седмица. Пред преподаватели и студенти неговите членове, видни учени и революционни дейци изнасят доклади за най-новото в развитието на македонския въпрос, за положението и борбите на българското население във Вардарска и Егейска Македония. В рамките на седмицата из всички райони на столицата, където живеят българи бежанци, дружеството организира публични събрания. На тях се изнасят беседи, в които се изтъква, че борбата няма да спре, докато Македония не бъде свободна.[29] Тези седмици обикновено завършват с протестни шествия срещу политиката на сръбските и гръцките поробители и с литературни програми, като събраните средства отиват в полза на дружеството.

Чрез своята разностранна дейност д-во „Вардар" се явява и като връзка между революционното движение в Македония и научно-културните среди в България, тъй като негови членове се поставят в пряка услуга на ВМРО. Така например един от основателите му, Иван Михайлов, става секретар на Тодор Александров и завеждащ канцеларията на ЦК на организацията.[30] Любомир Весов и Илия Кушев пък стават вой-

води на ВМРО и бродят с чети из Вардарска Македония.[31] Всички получавани сведения за жестокостите,вършени от страна на сръбските и гръцките власти спрямо българското население, се обработват и подготвят за публикуване от вардарци. Голяма част от куриерската дейност на ВМРО по това време — 1920 — 1924 г., в България и в чужбина се извършва от дейци на д-во „Вардар".[32]

Дружеството развива и активна международна дейност. От 1921 г. насам то установява редовни връзки с националните студентски съюзи на Австрия, Унгария, Чехословакия и Германия, като размяната на делегации е основна форма на общуване с тях.[33] При всички срещи с ръководствата на тези съюзи през 1922 и 1924 г. студентите от Македония запознават своите чуждестранни колеги устно и чрез подходяща литература със същността и развитието на македонския въпрос. Пред тях те изтъкват, че революционната борба на ВМРО, която не е добре разбрана и оценена от световната общественост, е резултат от асимилаторската и изтребителната политика на сръбската и гръцката шовинистична буржоазия, по отношение на българското население в Македония, че чрез различни „научни" прояви се ограбват и фалшифицират славното историческо минало, култура и борби на македонските българи. Това е причината д-во „Вардар" да воюва енергично с просветни средства срещу нейното духовно робство. На срещите и разговорите си с представители на тези и на други студентски организации вардарци получават разбиране, симпатии и готовност за популяризиране на каузата на бореща се Македония сред техните среди и народи.[34]

През юни 1922 г. в Прага се подготвя конгрес на студентите от славянските страни. По покана на домакините там пристигат и представители на д-во „Вардар", но поради бойкотирането му от страна на сръбските студенти той се проваля. Делегацията на дружеството обаче успява да се срещне със студентските делегации на всички останали страни, пред които изнася истината за македонския въпрос. С личното си присъствие там вардарци категорично опровергават сръбските политически версии и лъжи, че в Македония няма българи.[35] Делегацията на д-во „Вардар" публикува на чешки език и специална декларация по този повод. В нея се осъждат антиславянските прояви на сръбските студенти, които заради своя шовинизъм, провалят едно полезно начинание на славянската солидарност. В декларацията се изтъква, че не е необходимо да се отрича и преследва българската народност в Македония, когато тя има най-големи заслуги към славянството — дала му е четмо и писмо. Истината за Македония е казана много отдавна от всички най-видни слависти, включително и от сърби, които в своите научни трудове безпристрастно и по безспорен начин констатират и доказват народността и езика на населението в Македония, което е българско. В заключение в декларацията се казва, че ако сръбските студенти, оспорват тази истина, то нека по тяхно предложение да се състави една международна комисия от представители на студентите в славянските страни, която да отиде в Македония и там на място да установи каква е народността на местното население.[36] Сръбската делегация обаче отказва да разисква по този въпрос.[37] От всичко това за присъствуващите в Прага представители на студентите от славянските страни става ясно, че борбата на македонските българи е справедлива, защото шовинизмът,проявен от сръбските студенти там,е само част от това, което вършат техните власти във Вардарска Македония.

През септември 1922 г. представители на дружество „Вардар" присъствуват в Женева на Учредителния конгрес на Международната федерация на студентите. И тук, поради острата съпротива от страна на сръбските и гръцките студенти и на техните покровители, д-во „Вардар" като студентска организация на прогонените македонски българи не е прието за член на федерацията под претекст, че този въпрос трябва да се проучи. В публикувания на няколко езика във връзка с това меморандум до конгреса, делегатите на д-во „Вардар" изнасят десетки неопровержими факти и данни за трагедията на повече от един милион българи във Вардарска и Егейска Македония, предадени по силата на насилническите империалистически договори на техните най-непримирими врагове. В меморандума се привеждат множество цифрови данни за богатото българско културно-национално наследство в Македония, заграбено и унищожено от официалните сръбски и гръцки власти. В него се казва още, че стотици хиляди българи са прогонени от родните им места и че сега те се скитат бездомни и гладуващи из различни краища на света. Част от тях са и студентите от д-во „Вардар", организирани в него с чисто академична цел, не само за да овладяват постиженията на световната наука и култура, но и да се борят за освобождение на поробената си родина. Защото това е техен свещен дълг, завещан им от деди, баща и братя. В заключение в меморандума се подчертава, че трябва да се съжалява за това, че сръбските и гръцките студенти, обхванати от шовинизма на своите правителства, не само в Македония, но и в чужбина водят яростна борба срещу македонските българи.[38]

Във връзка с масовите убийства на българи, извършени от сръбските войски в с. Гарван, Щипско и от гръцките при с. Търлис, Серско през 1923 г., дружество „Вардар" изпраща протестни изложения до ОН, академичната младеж в света и световната общественост. То апелира към тях да издигнат глас на защита и протест срещу вършения от сръбските и гръцките официални власти геноцид спрямо мирното българско население в Македония.[39]

Обширно изложение за положението в Македония дружеството изпраща и до Балканската социалистическа конференция, състояла се в Букурещ през март 1924 г. В него се казва, че прогонените студенти от Македония смятат за свой съкровен дълг да разкажат на борците за социална правда и братство между народите за отчаянието и за критичното положение на населението в поробена Македония. Там според тях господствува най-срамният и невъобразим национален, политически и икономически гнет, който сериозно застрашава мира на Балканите. По-нататък в изложението се казва, че македонският въпрос се намира в най-острата си фаза, защото новите поробители са наложили режим на изтребление и терор, непознат в досегашната история на Македония. В заключение студентите от Македония изтъкват своята увереност, че делегатите на Балканската социалистическа конференция най-грижливо ще се запознаят с изнесеното в изложението и в името на общия мир ще вземат страната на „окървавена и унизена Македония", която се бори за правда, свобода и независимост.[40]

По същото време дружеството установява писмени и лични връзки с над 100 чуждестранни учени, публицисти, политици и дипломати, които имат отношение и проявяват интерес към македонския въпрос и към това, което се прави и пише за него.[41] През 1922 и 1924 г. петчленна

делегация на д-во „Вардар" посещава Женева, Виена, Будапеща, Берлин, Прага, Лондон и Париж. С помощта на студентски организации в тези страни, а също и на учени и журналисти, приятели на българската национална кауза, вардарци успяват да се срещнат с членовете на различни комисии по малцинствата към ОН, с представители на лондонския Балкански комитет, с редактори на водещи вестници, с видни политически личности. Навсякъде те правят устни и писмени изявления за положението в Македония и за борбата, която македонските българи водят с различни средства и методи за своето национално съхранение и освобождение.[42]

Цялата организационна и културно-просветна дейност на д-во „Вардар" в България и в чужбина през разглеждания период служат за пример на студентите от Македония в европейските страни по отношение на това, как да се организират и как да бъдат в полза на освободителното дело. Когато във Виена, Грац, Прага, Берлин и Лайпциг възникват първите македонски студентски дружества, най-активна морална и материална помощ, литература, вестници, списания те получават от д-во „Вардар" или чрез него.[43] Вътрешноорганизационната структура на тези дружества, техните устави, правилници и програми, начин на действие и проявление, семинарните занятия като форма за изучаване на историята на българския народ, като форма за национално и политическо образование и възпитание, всичко това до голяма степен е заимствано от дружество „Вардар".[44] Обединяването на дружествата и създаването на Общия студентски съюз в чужбина в началото на 1925 г. до голяма степен е дело и на вардарци, тъй като поетият от тях ангажимент за осигуряване на финансова подкрепа на съюза, ускорява неговото създаване.[45]

На Учредителния конгрес на съюза в Лайпциг членове на д-во „Вардар" изнасят два основни доклада — „За днешното състояние на македонския въпрос" и „Задачите на прогонената българска интелигенция от Македония". В първия от тях се изтъква, че благодарение на разрастването на националноосвободителната борба, македонският въпрос отново е поставен на световната политическа сцена и Македония за сетен път е доказала, че тя не е нито сръбска, нито гръцка и че никога няма да се примири със стремежите на сръбските и гръцките официални власти да унищожат нейния български национален характер, култура и дух.[46] Във втория доклад между другото се казва, че всичко свързано с миналите и настоящите борби и стремежи на македонските българи се фалшифицира, изопачава и грубо оклеветява от страна на сръбската и гръцката пропаганда в чужбина и че борбата срещу нея ще бъде основната работа на създадения Македонски студентски съюз.[47]

В изнесения обширен отчетен доклад за дейността на дружество „Вардар" за периода 1920 — 1924 г. се посочва, че основано в критично за българщината време, когато бежанците са обхванати от отчаяние, идейна безпътица и пораженство вследствие на настъпилите национални катастрофи, дружеството се явява като „освежителна и подмладяваща струя", отначало в редовете на бежанските маси, а в последствие и на революционното движение. В доклада се подчертава, че вардарци са положили особени усилия, за да приобщят в своите редове всички студенти от Македония, следващи в Софийския университет, Художествената академия, Висшия педагогически курс и Музикалната академия. Изтъква се също, че докато в годината на своето основаване дружеството

е имало 30 членове, в края на 1924 г. то вече е наброявало 145 редовни и 21 почетни членове, които са завършили висшето си образование и са се включили в други освободителни организации.[48]

При обсъждане на кандидатурите за приемане на нови членове, се изтъква в отчетния доклад, дружеството е изхождало от принципа да се приемат само тези, които са подготвени за неговата специфична работа и са доказали достатъчно, че са верни на идеологията, на която то служи — да се бори за освобождението на Македония. В това отношение дружеството е постигнало определени успехи — негови членове са само хора, напълно предани на националноосвободителната кауза. В отчетния доклад се казва също, че в културно-просветно отношение, посредством семинарни занятия, доклади и беседи дружеството подробно и всестранно е образовало своите членове в национално и политическо отношение. Освен това то е създало богата и специализирана библиотека, която е на разположение на всички, които се интересуват от българските национални проблеми. Разрастването на работата е наложило да бъдат създадени няколко комисии към ръководството на д-во „Вардар": по организационните въпроси, по агитацията и пропагандата, редакционна и женска. В заключение в отчетния доклад се подчертава, че всички членове на дружеството са готови да изпълнят всяка задача, наложена им от борбата за освобождение на Македония.

В специално съобщение за конгреса по повод на възникналата през 1924 г. в редовете на ВМРО криза се изтъква, че д-во „Вардар" е останало напълно неутрално по време на „кървавата разпра", но най-решително е осъдило братоубийствените борби, отнели живота и на видния деец на организацията Тодор Александров. Подчертава се още, че дружеството подкрепя напълно становището на ВМРО, че освободителното движение е възприело националния принцип на борба още от времето на Гоце и Даме и докато Македония не бъде освободена нейните синове не могат да вървят по други идейни пътища.[49] Всъщност по този въпрос е такова и становището на всички македонски младежки организации по това време.

Създаването на Общия студентски съюз в чужбина, задължава д-во „Вардар" да осигури средства за неговото финансиране. На общо събрание, състояло се на 21 март 1925 г., се взема решение към дружеството да се основе „фонд пропаганда в чужбина". За целта е съставена комисия в състав от трима студенти — Любен Димитров, Елена Габровска и Петър Гелев, която да ръководи тази дейност.[50]

На 1 април 1925 г. д-во „Вардар" публикува апел към всички бежански братства и младежки организации, в който се изтъква, че животът на бежанците е тежък, но несравнимо по-тежък е той на онези българи, които носят на плещите си чуждото робство. По-нататък в него се казва, че в това отношение историята не помни, изкупления по-тежки от тези, които стават в Македония. Защото черните и позорни петна на гарванската и търлиската трагедия все още стоят „неизмити" от отговорната съвест на народите, а всеки изминал ден донася оттам нови и нови тревожни вести. Всичко това в България се знае, но за чуждия свят истината за положението в Македония е непозната. Още повече, че на него поробителите съзнателно поднасят в изопачен вид всичко онова, което се отнася до Македония. Поради тези причини д-во „Вардар" е основало и „фонд пропаганда в чужбина", с чиито средства ще подпомага Маке-

донския студентски съюз, а също така и други групи и лица, които си поставят за цел да защищават и популяризират истината около името и „свещената борба" на Македония. В заключение в апела се подчертава, че във връзка с това дружеството призовава бежанските маси да проявят максимална самопожертвователност в подпомагането на това благородно и патриотично дело.[51]

На апела се отзовават бежанските организации, особено младежките, от цялата страна. До края на 1925 г. за „Фонд пропаганда в чужбина" са събрани 120 хил. лв. превеждани всеки месец в чужда валута на секретариата на Студентския съюз във Виена.[52]

В писмо на дружество „Вардар" от 15 април 1925 г. до македонското младежко културно-просветно дружество в Станимака (дн. Асеновград) се изказва благодарност за подарената от него сума за „фонда", като се изтъква, че готовността на прокудените млади синове на Македония да направят всякакви жертви за нея е най-голямата утеха за тези, които проливат кръвта си по нейните планини и поля. Писмото завършва с констатацията, че за свободата на Македония са необходими жертви и че всеки неин син трябва да бъде готов да се жертвува там, където се наложи. На съвестта на младото поколение от Македония ще тегне голяма историческа отговорност, ако то не съумее да доведе до победен край освободителното дело.[53]

По същия повод благодарствени писма дружеството изпраща до младежките организации в Русе, Варна, Бургас, Пловдив, Поморие, гара Белово, Кюстендил, Петрич, Неврокоп (дн. Гоце Делчев), Банско, София и др., а също така и до десетки частни лица.[54] Сведения за събирането на средства за този „фонд" се срещат в различните документи до 1929 г. Общо от него д-во „Вардар" е предало на секретариата на Студентския съюз сумата от над 1 милион валутни лева.[55]

Огромна е дейността на дружеството и през следващите години. От отчетите му за периода 1925 — 1927 г. и други документи — протоколи, писма, резолюции и пр., се вижда, че освен чисто академичната си дейност, дружеството започва да играе все по-голяма роля във вътрешнопропагандната дейност на националноосвободителното движение. По това време то изпълнява голяма част от работата на Задграничното представителство на ЦК на ВМРО.[56]

Особено внимание д-во „Вардар" отделя на вътрешноорганизационното укрепване и културно-националната просвета на своите членове. В това отношение през периода 1925 — 1927 г. то организира средно по 22 специални събрания годишно, на които пред членовете му се изнасят беседи по всички въпроси, свързани с националноосвободителното дело и македонския въпрос.[57] Освен това дружеството поканва за целта и десетки учени и революционни дейци, които говорят пред организираните студенти по различни политико-икономически, исторически, езикови и географски въпроси. Редовно се изнасят и музикално-литературни и театрални програми с идейно-патриотична насоченост.[58] Неговата културно-просветна работа се подпомага и от добре уредената и постоянно обогатявана библиотека, в която постъпва всичко онова, което се публикува в България и в чужбина за Македония и българския национален проблем.[59]

Дружеството участвува най-активно в организирането и тържественото отпразнуване на народни празници и годишнини от смъртта на редица герои, паднали в борбата срещу сръбските и гръцките поробители.

През ноември 1922 г. в сражение със сръбските войски край Велес и Крушево падат убити едни от създателите и ръководителите на д-во „Вардар"—войводите на ВМРО Любомир Весов и Илия Кушев.[60] В тяхна чест на 6 май 1923 г. дружеството организира „ден на падналите младежи за свободата на Македония". В словото на секретаря на дружеството Кр. Велянов по този повод се изтъква, че животът и делото на двамата герои ще служат за пример на вардарци, а тяхната саможертва ще бъде идеал за всеки член на д-во „Вардар".[61]

Оттогава всяка година, макар и на различни дати, този ден се чествува не само от вардарци, но и от всички македонски младежки организации — от Македонския младежки културно-просветен съюз (ММС) в България, Студентския съюз в чужбина и ММТРО вътре в поробена Македония.[62] Той се налага като една от най-вълнуващите манифестации на борческия дух на македонските българи и честването му винаги става в големия салон на Военния клуб в София. Описвайки устроеното възпоменателно утро през юни 1925 г. в памет на падналите за Македония вардарци, в. „Независима Македония" пише, че салонът е така украсен с портрети и илюстрации от Македония, че веднага въвежда посетителя в една серия от епични борби, където при всеки видян лик изпъква една кървава диря, за да се слеят накрая всички в едно ярко съзвездие от безсмъртни апостоли и революционни дейци.[63] Всяка година броят на падналите младежи в борбата срещу поробителите в Македония се увеличава, за да достигне през 1933 г., последното честване на споменатия ден, до 2720 души.[64]

Дружеството участвува най-активно в честването на светлия български празник 24 май, деня на Македония, празник на всички бежански организации, годишнината от избухването на Илинденско-Преображенското въстание, годишнини на важни събития от епохата на Възраждането и др. То взема редовно участие и във всенародните тържества, посветени на годишнината от смъртта на Хр. Ботев.[65] Така например на 2 юни 1926 г. внушителна делегация на д-во „Вардар" присъствува на тържествата на връх Вола и по този повод е изпратена дописка до редакцията на в. „Устрем" — орган на Македонския младежки културно-просветен съюз. В нея се изтъква, че заедно с целия български народ и българската интелигенция от Македония всяка година чествува „паметта на Ботева — един от първите свои синове". Ботев, чийто дух е обхванал всички български земи, е останал в свободните предели да живее повече като поет. „Бунтовникът Ботев, революционерът, патриотът, вдъхновителят за героични подвизи, за самопожертвователност пред олтара на отечеството, премина в Македония и остана там и до днес да живее като свой". Понататък в дописката се казва, че не могат да се изброят гробовете на героичните синове на Македония, паднали в борбата за свобода с Ботевите песни на уста. „Куршуми са се лели, сватби са ставали, именни дни са празнувани там при огъня на Ботевите песни. Цял народ се е повдигал като страшна стихия, носен на крилете на Ботевото вдъхновение. Влажните турски зандани са кънтели от неговите песни". Те са „тайната надежда, неуловимата сила, която крепи и заякчава все повече свободолюбивия дух и волята за освобождение на Македония." Тъкмо затова младежта на Македония с право и дълг се прекланя „пред паметта на този рицар на свободата".[66]

Отдаването на почит и преклонение пред историческите личности и събития, пред паметта на своите загинали за свободата другари за вар-

дарци е неизменен и първостепенен дълг. Защото вярността към борбите и традициите на миналото, към идеите и духа на Левски и Ботев, Гоце и Даме, за тях е вярно избран път към настоящите и бъдещите борби за освобождение на Македония, завява Д. Талев на възпоменателното утро, организирано от д-во „Вардар" през май 1927 г.[67]

Друга важна форма за възпитаване на вардарци, за пропагандиране на националната кауза и националноосвободителната борба в Македония и през разглеждания период е „агитационната седмица" на д-во „Вардар". През 1927 г. тя се провежда от 5 до 12 юни, главно в аудиториите на Софийския университет. По традиция на откриването ѝ присъствуват всички професори и преподаватели, начело с ректора на университета. Дружеството получава поздравително писмо и от министъра на просвещението. В тях на студентите от д-во „Вардар" се пожелава да овладяват всестранно българската и световната наука, защото само като високообразовани хора те ще могат да служат най-полезно на делото и каузата на Македония.[68]

Пред студенти, преподаватели, много наши и чуждестранни журналисти, представители на различни телеграфни агенции, акредитирани в София, професори в университета, революционни дейци и членове на д-во „Вардар" изнасят около 20 доклада на научно-политически теми, свързани с общобългарски събития и главно с Македония. Ето някои от тях: „В какво сбъркаха българските държавници при сключването на Балканския пакт през 1912 г." (К. Пърличев), „Унищожаването на гр. Кукуш от гръцките войски през 1913 г." (проф. Л. Милетич), „Петнадесет години от създаването на Македоно-Одринското опълчение" (П. Дървингов), „Тодор Александров — възобновител на революционната борба след 1918 г." (Г. Баждарев), „Теориите за интегрална Югославия — опасност за българския народ" (Г. Кулишев), „Организации и дейност на българските емигранти от Македония в Америка и Канада" (Й. Чкатров), „Днешните чуждестранни учени в полза на Македония" (проф. Ст. Младенов), „Две години от създаването на Македонския студентски съюз в чужбина" (Н. Коларов), „Дейността на македонските освободителни организации — гаранция за освобождението на Македония" (С. Евтимов), „Македонската българка — активна участничка в национално-революционното движение в Македония" (Стойна Ачкова), „Робството в Македония и задачите на „Вардар" (П. Ацев) и много други.[69] Във всички изнесени доклади се изтъква и защищава българското народно, културно и революционно минало и настояще на населението в Македония, осъждат се грабителските договори и се обосновава историческото право на българите в Македония за свободен национално-политически живот. В тях категорично се защищават методите и формите на въоръжената борба, която ВМРО води в Македония след 1918 г., тъй като поробителите със своята неописуема по насилие и лукавство асимилаторска и терористична политика по отношение на българското население там, не са оставили място за мирни прояви.[70]

Духът и съдържанието на тези доклади в общи линии е, че борбата за освобождението на Македония трябва да продължи с всички сили, независимо от нейното времетраене, средства и жертви. За поробените българи няма по-висока цел в живота от тази да запазят своята национална същност, роден език, бит и културни традиции. Всеки отказ от тази борба, изтъква в своя доклад представителят на д-во „Вардар" Петър

Ацев от Прилеп, или дори колебание, е равносилно на самоубийство на македонските българи — нещо, което те не са правили никога в миналото, няма да го допуснат и сега. В заключение ораторът подчертава, че това, което не могат да направят поробените българи вътре в Македония за себе си, ще го направят техните прогонени синове и братя отвън.[71] По-добра морална защита и популяризация на революционното дело и борба сред научните, политическите и студентските среди по това време не е правила нито една друга организация на македонските българи. Това всъщност е и една от главните задачи на д-во „Вардар".

По същото време дружеството редовно следи и изнася пред българската и световната общественост престъпленията на властите в Македония. През 1923 и 1924 г. то отправя обширни изложения до ОН и световната академична младеж, по повод на няколко масови избивания на българи във Вардарска и Егейска Македония.[72]

Във връзка с гръцкото нахлуване в Петричко през октомври 1925 г. д-во „Вардар" изпраща телеграма до ОН и Лигата за правата на човека и гражданина в Париж, в която най-енергично протестира срещу издевателствата на гръцките интервенти над беззащитното българско население. В нея се настоява също така ОН да се застъпи незабавно и решително в защита на българите в Петричко.[73]

През март 1926 г. сръбският околийски началник във Велес Ж. Йованович се опитва да вербува в своя кабинет 19-годишната българка Грозданка Зафирчева, за да му донася кои младежи в града са членове на ВМРО и се изявяват като българи. Тя обаче му заявява, че не може да стане сръбска шпионка защото обича своя български род и ще му остане вярна до гроб. Озлобен от нейния отговор Йованович се опитва да я изнасили и когато младата жена му оказва решителна съпротива, той я застрелва с три куршума. Целият град е ужасен от този случай.[74]

По този повод д-во „Вардар" събира всички данни за случилото се и през май с.г. излиза с меморандум до ОН, до всички студентски организации и съюзи в света и до световната общественост. В него интелектуалците от Македония най-енергично протестират срещу настървените, с извратена съвест убийци и призовават прогресивното човечество да издигне глас в защита на живота и честта на поробените българки в Македония.[75]

Подобни протестни изложения до тези международни институции дружеството отправя през август и декември 1927 г., по повод арестуването и прилагането от страна на сръбските власти на недопустими за човешката съвест морални и физически мъчения над българските студенти в Скопие.[76] Във връзка с насилията, арестите, прогонванията, убийствата и др.,вършени от официалните сръбски и гръцки власти спрямо българското население в Македония, общо за периода 1922 — 1927 г. до различни правителства и външни министерства, до международни институции и организации дружеството изпраща над 60 протестни изложения, апели и меморандуми.[77]

Активната дейност на д-во „Вардар" на „Културния фронт" на националноосвободителното движение привлича вниманието и интереса към него на официални и неофициални чуждестранни представители. Политици, учени, журналисти, студентски и други организации търсят връзки и срещи с неговото ръководство. Това налага в началото на 1925 г. към дружеството да се създаде т. нар. „помощен институт",

чиято задача е да се занимава главно с организирането на срещи с чужденци, проявяващи интерес към македонския въпрос. В него са включени студентките Мария Гърличкова от Щип, Невена Стоянова от Охрид, Надя Станишева от Кукуш, Люба Дабнишка от Битоля и Василка Благоева от Скопие.[78]

През април 1925 г. членки на д-во „Вардар" полагат началото и на Задругата на македонските девойки. Тя си поставя за цел съобразно традициите и дългогодишното участие на македонските българки в националноосвободителните борби и за в бъдеще да дава своя принос за освобождението на поробена Македония.[79] Задругата на будните и просветени македонски българки се явява в пълна подкрепа на дейността на д-во „Вардар" и Студентския съюз в чужбина.[80] В този смисъл тя се свързва с редица женски съюзи и организации, като Международната федерация на жените в Женева, Лигата на жените за мир в Париж, Движението на английските жени, Съюза на унгарските жени и др.[81] Делегации на задругата посещават конгреси и други прояви на тези организации, а самата тя посреща техни представителки в София. Темата на разговорите на всички срещи е една и съща — Македония. По този начин най-активната и най-организираната част от световното женско движение се запознава обстойно с македонския въпрос, с положението и борбите на македонските българки за освобождение, с необходимостта от завръщане на бежанците по родните им огнища. Благодарение на тази дейност на задругата и на Общобългарския женски съюз, всички споменати международни съюзи и организации по това време са спечелени за каузата на Македония.[82]

Особена обаче е дейността на задругата при посрещане на представителите на чуждестранни студентски и други организации, на учени, журналисти и др., посещаващи София не само като гости на д-во „Вардар", но и на другите бежански организации.[83] През 1926 г. девойките от задругата подготвят една цялостна етнографска изложба, която съдържа български национални носии, бродерии, шевици, различни битови предмети и др. от всички краища на Македония. Студентските дружества в чужбина организират нейното представяне в най-известните изложбени салони на Виена, Берлин, Лайпциг, Париж, Лондон и Женева, където тя има изключителен успех.[84] Навсякъде откриването на изложбата се предшествува от беседа за българската етническа и културна същност на Македония, съпътствувана от българска и чуждестранна научна литература и изданията на д-во „Вардар" и на Студентския съюз на чужди езици, от портрети и снимки на видни революционни дейци, на убити младежи, на прогонени българи. На всеки посетител на изложбите се подарява подходяща литература и богато илюстрирани албуми, даващи пълна представа за положението във Вардарска и Егейска Македония след 1918 г. Освен това представителки на задругата отговарят изчерпателно на всички зададени въпроси от присъствуващите.[85] По този начин родолюбивите девойки от д-во „Вардар" вършат една несравнима по въздействие пропаганда сред европейската общественост в полза на каузата на македонските българи.

За времето 1925 — 1927 г. ръководството на д-во „Вардар" провежда няколко срещи с ръководството на студентското дружество на арумъните от Македония в Букурещ. Вардарци настояват пред него, че това дружество като македонско трябва да влезе в състава на Маке-

донския студентски съюз в чужбина. Ръководителите на студентското дружество в Букурещ обаче изразяват несъгласие с лозунга за автономна или независима Македония, за която се бори Студентския съюз, тъй като според тях под този лозунг македонските българи винаги са се борили за обединението на Македония с България. Те изтъкват още, че тяхното дружество било основано на земляческа, а не на политическа основа и че присъединяването му към Македонския студентски съюз щяло да вложи отношенията между Сърбия и Румъния. В разговорите с представители на д-во „Вардар" почти същия отговор дават и ръководителите на Цариградското македонско студентско дружество.[86] По този начин идеята на д-во „Вардар" за превръщане на Студентския съюз в чужбина в общомакедонски се проваля.

Във връзка с празника на българското студентство пред декември 1925 г. в София пристигат чуждестранни студентски делегации. По този повод д-во „Вардар" организира прием за студентите от Чехословакия, Полша, Унгария, Австрия и Германия, който се съпровожда с литературна програма, изнесена от театралната група на дружеството. На всички чуждестранни студенти е раздадено негово „експозе" по македонския въпрос.[87]

В началото на 1926 г. националните студентски съюзи на Чехословакия и Полша, поради проявен интерес от страна на техните членове, се обръщат с писмо към д-во „Вардар" за обстойна информация по развоя на най-новите събития около Македония. В отговор на тяхното искане дружеството подготвя специална брошура на чешки и полски език, в която се изтъква, че по силата на насилнически договори Македония е попаднала под сръбска и гръцка власт и че правителствата в Белград и Атина са се заели със силата на оръжието да асимилират или физически да унищожат българското население там. С това положение то никога няма да се примири и ще води борба до окончателното освобождение на Македония. Това е най-съществено, което трябва да знаят чехословашките и полските студенти, се заключава в брошурата.[88]

През юни 1926 г. представители на д-во „Вардар" провеждат важна среща с хърватски студенти, пристигнали неофициално в София. На нея се обсъждат всички пътища и средства за обща борба на българи и хървати срещу сръбското потисничество и за съвместно популяризиране на националноосвободителната кауза на Хърватско и Македония сред световната общественост.[89]

През май 1927 г. в България гостуват 80 души полски абитуренти, водени от 40 души преподаватели, които изявяват желание да се срещнат с представители на д-во „Вардар". По този повод в салоните на Илинденската организация то организира коктейл в тяхна чест. Освен това пред гостите е изнесен и доклад от Ст. Ачкова за положението в Македония и нейните борби. На всички тях е раздадена литература на чужди езици и комплект от изданията на д-во „Вардар" и Студентския съюз. От видяното и чутото и учители, и ученици изказват своето удивление от усърдието, въодушевлението и вярата, с която прогонената българска интелигенция от Македония води своята борба. Те заявяват, че когато се върнат в Полша ще разкажат всичко, което са видели и чули за Македония.[90]

В подобен дух протичат срещите на представители на дружеството с чешки, унгарски и немски студентски делегации през 1927 г. в София.

Те проявяват пълно разбиране към тежненията и борбите на Македония и съдействуват литература и други печатни материали на д-во „Вардар" и на Македонския студентски съюз в чужбина да се разпространяват сред техните студентски организации.

През октомври 1927 г. различни комисии към ОН провеждат своя конференция в София, където пристигат делегации от десетки страни. Много от тях освен пряката си работа, вземат участие в организираната от д-во „Вардар" среща, където на присъствуващите е раздадено специално подготвено за случая изложение. В него се описва главно положението на арестуваните български студенти в Скопие, над които е надвиснала смъртна опасност само заради това, че не желаят да се откажат от българската си народност и да се обявят за сърби. В изложението се апелира също към представителите на ОН да се застъпят за освобождението на младата македонска интелигенция и за прилагането в Македония поне на онези малцинствени права, които се предвиждат по международните договори.[91] През същата година дружеството посреща като свои гости в София Леон Ламуш, Жорж Десбонд, проф. Вайганд, Жустен Годар, Анри Герньо и други българисти от чужбина, които изнасят беседи, организирани от д-во „Вардар", върху различни страни и проблеми от борбите и културното минало на македонските българи.[92]

От своя страна делегации на дружеството официално участвуват в конгреси, конференции и други прояви на националните студентски съюзи на Унгария и Румъния (1926), на Белгия, Италия и Англия (1927). Навсякъде вардарци наред с поздравленията към домакините изнасят информации за положението в Македония, като разобличават антибългарската пропаганда в чужбина, водена от сръбските и гръцките официални кръгове. Според отчета на дружеството за 1927 г., това е правено, за да могат утрешните учени и обществено-политически дейци в тези страни да имат ясна представа за същността на македонския въпрос в национално и политическо отношение.[93]

Особена помощ на д-во „Вардар" в пропагандирането на каузата на македонските българи в чужбина оказва Българският национален студентски съюз (БНСС) при Софийския университет и неговите клонове в различни европейски страни. Още през 1925 г. българското студентско дружество във Виена се обръща с писмо към д-во „Вардар" и Студентския съюз в чужбина за една бъдеща съвместна дейност. В него се изтъква, че въз основа на взето решение на общо събрание, състояло се на 15 май 1925 г., дружеството отсега нататък ще отстоява всякога и навсякъде с перо, слово и всички други легални средства българската национална кауза, ще издига глас на протест и ще прави достояние на световната общественост всички престъпления, които са вършили и вършат поробителите на българския народ, ще се бори за свободата на поробените българи. В това отношение, завършва писмото, дружеството ще се учи от дейността на македонските студентски дружества. А за в бъдеще задачата и на двете дружества (има се предвид Виенското дружество и д-во „Вардар") ще бъде да пазят да не загасва огънят, запален от Левски и Ботев, от Г. Делчев и Д. Груев и др.[94]

В своя отговор до Виенското дружество ръководството на д-во „Вардар" подчертава, че студентите от Македония винаги са считали и изтъквали, че националните проблеми на България са проблеми на всички българи и че когато македонските борци пазят българщината в Маке-

дония, те всъщност пазят интересите на целия български народ.[95] През периода 1926 — 1927 г. сътрудничеството между д-во „Вардар" и БНСС се засилва още повече. Съвместно се честват всички по-важни дати, събития и дейци от българската история. Навсякъде на международните студентски и други форуми, където студентите от д-во „Вардар" и македонските студентски дружества не могат да участвуват, БНСС и неговите клонове в чужбина бранят и популяризират националноосвободителната кауза на македонските, тракийските и добруджанските българи.[96]

В началото на август 1927 г. се провежда Първият конгрес на БНСС. В приветствие на македонските студентски дружества и на д-во „Вардар" до конгреса се изтъква, че българското студентство, със своя младежки идеализъм, най-добре разбира трагедията на своите поробени братя в Македония. В него се казва още, че престъпленията, които се вършат от официалните сръбски и гръцки власти спрямо цялото население там, са неизброими, но МСД и д-во „Вардар" обръщат внимание на своите състуденти и колеги само на насилията, на които са подложени арестуваните студенти в Скопие, за да могат да получат по-ярка представа за положението в Македония. По-нататък в приветствието се подчертава, че когато цветът на българщината в Македония е застрашен от физическо унищожаване, се намират български политици, които искат да правят приятелство с тези, които смятат, след като унищожат по някакъв начин българите във Вардарска Македония, да се насочат към Кюстендил, Перник и София. В заключение в него се казва, че те обаче трябва да знаят, че спогодби и споразумения за сметка на Македония, несъобразени с българските национални интереси, не могат да имат бъдеще. Това е така, защото българският народ, който много пъти е виждал по-добре интересите на българското племе, отколкото неговите дипломати, няма да позволи подобно безумие.[97]

В резолюцията на Първия конгрес на БНСС по националния въпрос, изпратена до ОН и международното студентство, след като подробно се разглежда и осъжда асимилаторската и терористичната политика на сръбските и гръцките власти спрямо населението в Македония, се заявява, че БНСС най-енергично протестира срещу тази политика и отричането на българския характер на населението там. В нея се апелира към международното студентство неговата будна съвест да се обяви в защита на арестуваните и застрашени от смърт български студенти в Скопие и за свободното завръщане на стотици хиляди български бежанци по родните им места, като им се гарантира правото да говорят на своя роден език, да имат свои църкви, училища и пр.[98]

Както вече споменахме, през февруари 1928 г. във Франкфурт на Майн се провежда Първият конгрес на македонските студентски дружества в чужбина. За неговото финансиране д-во „Вардар" от продажбата на брошури, илюстровани картички, значки и емблеми в цялата страна набира около 130 хиляди лева. Още по толкова дават и Националният комитет на македонските братства и емигрантските организации в САЩ и Канада.[99] На конгреса д-во „Вардар" участвува със седемчленна официална делегация и десет души гости. В изнесения отчетен доклад за дейността му през периода 1926 — 1927 г. се казва, че ръководството и членовете на дружеството са правели всичко възможно, за да дават своя принос в борбата на Македония. Освен това ръководството на дружеството е положило много усилия за неговото организационно разрастване

и укрепване. През отчетния период са приети 60 нови членове, като общият им брой в края на 1927 г. е достигнал цифрата 210 души. Имайки предвид, че първостепенно условие за напредъка и успехите на една организация е наличието на разбирателство, единомислие и дисциплина между членовете ѝ, дружественото ръководство е провеждало най-редовно своите организационни събрания.[100]

В културно-просветно отношение, се казва по-нататък в доклада, дружеството също е постигнало определени резултати. Освен целенасочената просвета и възпитание на своите членове, чрез научната и издателската си дейност то е давало отпор срещу коварните замисли на поробителите на Македония. Една от задачите на д-во „Вардар" е била да популяризира нейното освободително дело и да брани идейните му основи. В отношенията си с всички сродни български и чуждестранни организации то се е ръководело само от върховните интереси на поробена Македония. През тези години начело на дружеството са стояли студентите Любен Димитров, Боян Мирчев, Петър Ацев, Елена Габровска, Петър Шапкарев, Благой Гелев, Георги Николов, Люба Голева, Петър Мирчев, Богдана Кушева, Кирил Анев, Илия Варджев и др.[101]

2. ИЗДАТЕЛСКА И АГИТАЦИОННА ДЕЙНОСТ В ЗАЩИТА НА ИСТОРИЧЕСКАТА ИСТИНА И НА БОРБИТЕ НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ

Едни от най-важните прояви и дейности на дружество „Вардар" още от създаването му са издирването и систематизирането на документи, материали, спомени, снимки и други сведения за националноосвободителните борби в Македония, както и неговата богата издателска дейност. От 1921 до 1934 г. почти всяка година в навечерието на годишнината от Илинденско-Преображенското въстание дружеството издава сборник „Илинден". Това студентско издание е един от най-богатите извори на оригинални и автентични материали за освободителните борби, защото в повечето случаи те са писани от дейци, които са стояли начело на революционното движение като членове на ЦК на ВМРО, на окръжните революционни комитети, били са войводи, секретари на чети и обикновени четници. На сборника сътрудничат редица наши и чуждестранни учени, журналисти и общественици от това време.[102]

В решението на дружеството за неговото издаване между другото се изтъква, че за да може да опише станалите събития преди, по време и след въстанието, дружество „Вардар" започва да издава сб. „Илинден". С това студентите от Македония смятат, че изпълняват не само един морален дълг към героите, паднали за свободата на Македония, но и дават възможност на бъдещите изследователи да направят едно цялостно проучване на националноосвободителните борби в Македония.[103]

Тук ще се спрем на някои заглавия и автори на страниците на сб. „Илинден". Неговата първа книжка излиза през август 1921 г. и се открива със статията на проф. Л. Милетич „Конгресното решение в Солун за повдигане на въстание през пролетта на 1903 г." Борбата в Македония и Одринско преди и по време на въстанието се разглежда в обширна статия, чийто автор е Ив. Михайлов. Интересни и важни моменти по отношение на въстанието разкриват в своите публикации Г. Бждарев, Хр. Коцев,

П. Христов, К. Пърличев, П. Чаулев, С. Радев и др.[104] В сборника са публикувани поздравления до д-во „Вардар" с пожелание за успех в неговата хуманна и патриотична дейност от Н. Бъкстон, Ж. Буске, Е. Трогон, Л. Ламуш и др. В отделна статия се разглеждат борбите на българския народ от времето на Възраждането до Руско-турската освободителна война (1877 — 1878) и подписването на Санстефанския договор през март 1878 г. В нея се изтъква, че тези борби са предизвикали симпатиите, уважението и подкрепата на стремежа на българския народ за освобождение не само в Русия, но и в цяла Европа по това време. В заключение се посочва, че и днешните борби на българите в Македония рано или късно ще бъдат разбрани и ще получат признанието и подкрепата на европейската общественост.[105]

Спирайки се на неосъществените идеали за обединение, в друга статия на сборника се подчертава, че всеки народ по своя път на развитие преживява и неуспехи. Временно могат да го обхванат и заблуди от различно естество, но този процес е краткотраен. В съзнанието вечно остават да живеят само тези събития, чрез които са се проявили духовните и нравствените сили, които са дали израз на неговите идеали и стремежи. Българският народ, се казва по-нататък в статията, който непрекъснато е работил и работи за своето културно развитие, не може да не насочва своите погледи и мисли към Македония. Защото там се съхраняват корените на много ценности на българското културно и национално самосъзнание и за тяхната защита и опазване е пролята кръвта на най-доблестните български синове. В заключение в статията се казва, че сега, когато тези непреходни ценности се намират в чужди ръце, българският народ не може да не страда и да не се бори за тях. Това именно е същността на онова самоопределение на народите, без което в света никога не може да има мир и спокойствие.[106]

В своето приветствие Леон Ламуш пише с възторг за българското културно-просветно и революционно дело в Македония до Балканската война, като изтъква, че измежду всички скърби, които тегнат на душата на българския народ, най-тежка е тази, че след толкова много пролята кръв, след толкова въстания и борби за освобождение на Македония от турско владичество, тя е попаднала под много по-лошо робство. Но македонските българи, заключава Л. Ламуш, не бива да се отчайват, те трябва да продължават героичната си борба до освобождението на Македония.[107]

В статия-препоръка към студентите от д-во „Вардар" К. Пърличев, активен революционен деец в миналото и по онова време, пише, че след 1918 г. Македония се намира в по-непоносимо положение, откогато и да било по-рано. Там са унищожени всички български културни институции като например училищата в Скопие, Битоля, Солун и др., в които те са се учили, че на тях се е паднало да изтърпят такива лишения и несгоди каквито техните колеги студенти по света не познават. По-нататък К. Пърличев подчертава, че договорите, наложили робството, няма да бъдат вечни, защото техните основи не са трайни. Идеалът за освобождение на Македония, озарен от героичните борби, в които дял имат бащите и братята на вардарци, а мнозина от техните предшественици-студенти са дали и своя живот за осъществяването му, сега е по-силен, мил и свят за всеки македонски българин. На този идеал студентите от д-во „Вардар" трябва да посветят, заключава авторът, своите младежки сили, ум

и дръзновение, защото той е тяхна плът и кръв — не само свещен завет от героичното минало, но и най-приятен и свещен техен дълг.[108]

Спирайки се на задачите на д-во „Вардар", Павел Христов, също известен деец на ВМРО, пише, че сръбските и гръцките управници жестоко се мамят, като смятат, че чрез варварски мерки ще претопят и асимилират българите в Македония. Всяко село, всеки град, поле, планина, изгорени къщи, безкръстни гробове са неми свидетели на славното българско минало и настояще в Македония. Народ, който е дал скъпи жертви като Д. Груев, Г. Делчев, П. Тошев, и много други, ще даде и нови за освобождението си. Сръбският и гръцкият народ, продължава авторът, трябва да погледнат по-трезво на делата на своите правителства, защото народната поговорка казва, че „не се гаси туй що не гасне". Населението в Македония никога няма да се остави да загуби своя език и своята народност даже и при наличието на каквито и да били насилия и терор. Затова то, заедно със своята интелигенция, ще се бори дотогава, докато не види един ден осъществен свещения идеал за освобождение.[109]

В заключителната статия на сборника Й. Чкатров — един от ръководителите на д-во „Вардар", пише, че насилията над българите в Македония, вършени от сръбските и гръцките власти, са преминали всякакви граници и че новите страдания и жертви ще родят нови последователи на илинденските герои, също така твърди по дух, решени всякога и навсякъде да търсят правдата за Македония. Идеалът от миналото ще разцъфти в сърцата на всички нейни синове. За вардарци той е символ на свободата и за него те ще се борят до победен край.[110]

Изнесеното по-горе дава ясна представа не само за проблемите, които се разглеждат в сборника, но и за духа и идейната му насоченост. По същество цялото му съдържание напомня на вардарци и на всички македонски българи, където и да се намират те, за непреходността на освободителния идеал от миналото, който трябва да бъде продължен от младите поколения. От друга страна, сборникът си поставя за цел чрез изнасянето на историческата истина да брани от ограбване и фалшификации българската национална същност на Македония с нейните културни и революционни борби, бит и култура, фолклор и национални въжделения. Тази линия сборникът запазва до края на своето списване. На страниците на излезлите 11 книжки се публикуват стотици статии, документи, поздравления, апели и спомени на различни революционни дейци. Интерес представлява поредицата от статии и изследвания, публикувани от името на д-во „Вардар". В много от тях се прокарват становища по миналите и тогавашните разпри и спорни въпроси в революционното движение. Така например в уводна статия на трета книжка, излязла от печат през 1924 г. под заглавие „Илинденското въстание и освободителната борба днес", се изтъква, че Илинденската епопея символизира общия устрем на народните маси в Македония към свобода. Различните мнения на дейците от времето на въстанието, с оглед на неговата навременност, се казва в статията, не може да намали значението и непреходната му революционна и историческа същност. Завършило с катастрофа, то събира в себе си моралния и духовния актив на общите усилия и жертви. Масовото проявление на силния революционен дух, насаждан постоянно и планомерно от народните дейци, показва, че избраният тогава и след него път на борба, макар и труден, е единствено правилен. Това е единият извод от въстанието. Другият е, че в народната душа е кристализирала идеята,

че свободата ще бъде извоювана само по пътя на революционната борба. Така се е оформила една народна психология, която отрича всякакви други мерки и идеи, пренебрегващи илинденския път, и насочва всички усилия към крайно радикално разрешение на народния въпрос, чрез лозунга на революционното движение „Свобода или смърт".[111]

Много важно изследване е публикувано в пета книжка, излязла от печат през 1926 г. В него е даден списък на 237 дейци на освободителното движение, паднали в борбата срещу сръбските и гръцките поробители в периода от 20 април 1920 до март 1926 г. Той се съпровожда с данни за родното място, образованието и кога е загинал всеки един от героите. Между тях има 5 души с висше образование, 6 войводи на чети, голям брой с незавършено университетско, средно и прогимназиално образование. Средната възраст на загиналите е между 25 и 30 години.[112] В бележка на д-во „Вардар" към статията се посочва, че студентите са се заели със съставянето и публикуването на този списък, защото в редицата от подвизи, които чертаят историята на освободителното движение, имената на многото самоотвержени борци не са записани никъде. Времето заличава техния образ, а тези безименници са част от целия низ от народни мъченици, които с кръвта си са творили и творят народната епопея. Макар че посочените в списъка са само част от общото число загинали борци за освобождение на Македония, те са едно ярко и убедително доказателство за характера и размаха на новото националноосвободително движение.[113] До 1928 г. вардарци събират и публикуват сведения за около 2000 убити българи във Вардарска и Егейска Македония в периода 1918 — 1928 г. Този списък се изпраща на секретариата на Студентския съюз в чужбина, който в специална брошура-изложение го публикува на немски, френски и английски език и го разпространява сред световната общественост.[114]

Правейки преглед на съдържанието на пета книжка на сб. „Илинден", в. „Устрем" в броя си от 5 август 1926 г. се спира специално на посочения по-горе списък, като подчертава своето съжаление, че Македония трябва да напомня за себе си непременно чрез жертвите и кръвта на своите синове. Ако македонският въпрос стои решително и високо на политическата сцена и се е наложил на световната обществена съвест, пише вестникът, най-голяма заслуга за това се пада именно на тези, чиито имена, макар и далеч не споменати всички, са намерили място на страниците на сб. „Илинден". Всяко едно от тях е история, достойна за възпяване. Казаното по този повод е ярко доказателство за това, че дейците на ВМРО не са бандити, а борци за свобода и човешки правдини.[115]

С богатото си историческо и идейно-политическо съдържание сб. „Илинден" е едно от най-търсените списания по това време от членовете на македонските младежки организации и особено от интелигенцията в самата Македония. През ноември 1926 г. Ив. Бояджиев, един от главните дейци на ММТРО, пише на Н. Велев във Виена, че са получени 80 броя от сб. „Илинден", като допълва, че той е най-търсената книга от членовете на ММТРО, защото им дава отговор на редица въпроси, на които те не могат да си отговорят. Освен това Бояджиев подчертава, че не може да има съмнение, че сборникът ще послужи като пример и образец за евентуално издаване на такъв и от самата ММТРО в Загреб или Скопие. За всеки случай, заключава той, сб. „Илинден" трябва редовно да се изпраща в Македония за където му е и предназначението.[116]

Чрез секретариата на Студентския съюз вардарци изпращат своя сборник и на всички македонски студентски дружества в чужбина, които пък от своя страна го препращат на десетки учени в различни европейски страни, главно балканолози и българисти, проявяващи интерес към македонския въпрос.[117]

Освен сб. „Илинден" дружество „Вардар" публикува и цяла поредица от книги, брошури и листовки с историко-политически характер. В този смисъл за нуждите на ММТРО и изобщо за пропагандата в чужбина през 1926 г. то издава брошурата на Илия Иванов „Македонска хронология", която разглежда историческите събития, свързани с българите в Македония, от древността до Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. В нея се посочват основните трудове и мнения на чужди учени за македонските българи, разглеждат се църковно-националните борби на българския народ през Възраждането, решенията и постановките на Цариградската конференция от 1876 г., Санстефанския мирен договор и Берлинския конгрес. Специално внимание е отделено и на въстанията в Македония до 1903 г., на сраженията, водени от различни чети и войводи с турските поробители, на различните афери, арести, убийства на български революционери през този период и пр.[118]

През същата година д-во „Вардар" издава и други подобни книжки, чиито автори са Панчо Михайлов („Български новели"), Николай Райнов („Богомилски легенди"), Леонид Митев („Песни за Македония"), Любомир Весов (сборник стихове). Всички тези издания са посветени на борбите на македонските българи срещу сръбските и гръцките поробители.[119] Дружеството издава и брошурата „Българката в македонското революционно движение" от Ст. Ачкова, една от ръководителките на Задругата на македонските девойки. Още в началото на своето произведение авторката изтъква, че ще се опита да очертае пътя на македонската българка в борбите за свобода и че нейната цел е да възбуди интереса на студентските среди към тази тема, както и към събирането на материали, свързани с нея. Особено признание според нея трябвало да се отдаде на българската майка, която е отгледала и възпитала безброй борци на революционното движение. Проследявайки участието на жените в революционните борби, Ачкова заключава, че българката, която може да откърми и отгледа герои, може да бъде и самата тя героиня. Като принася своите синове и дъщери в жертва за освобождението на Македония, тя доказва, че е готова да даде и своя живот за осъществяването на този идеал.[120]

Д-во „Вардар" издава в отделна брошура доклада на М. Апостолова от Щип, изнесен пред Задругата на македонските девойки. В него между другото се заявява, че българката в Македония, която векове наред е пазила свещения огън на народния дух, трябва и сега да пази народа си от асимилация, като високо тачи семейството, народните обичаи, традиции и идеали. Прогонената българка от Македония, където и да се намира, трябва да може да вдъхва любов у децата си към измъчената страна и родна стряха, които с голямо прискърбие в душата си тя е напуснала, подгонена от поробителите. Децата ѝ трябва да заобичат страданията, легендите и юнашките песни на Македония и да се борят за освобождението ѝ. Организираните македонски българки, продължава авторката, трябва да издигнат високо своя глас в защита на правдата, да заговорят в защита на своите чеда, на земята, която са напоили с кръвта си и са покрили

с костите си. Македонската българка, заключава М. Апостолова, отправя апел към цивилизована и хуманна Европа, до всички държавници и разумни хора да се застъпят за отнетите ѝ права и свободи. Тя не желае нищо повече от това освен да живее свободно в своя роден дом и бащина земя.[121]

Малко по-късно, през 1928 г., д-во „Вардар" издава книгата на д-р Иван Кушев „Заблудата на враговете на българщината". В нея авторът си поставя за цел, чрез неоспорими факти, аргументи и доводи на българската и чуждестранната наука, чрез примери от развоя на събитията в Македония и около нея от 1918 г. насам, да допринесе за разпръскване на заблудите на сръбската и гръцката пропаганда, че македонският въпрос е разрешен. Десет години след подписването на Ньойския договор, който хвърли Македония под чуждо робство, пише авторът, за нея се говори и пише много повече, отколкото когато и да било в миналото. Самият този факт показва, че македонският въпрос съществува и ще бъде открит дотогава, докато Македония не се освободи от своите поробители. Най-голяма гаранция за това, че този ден ще дойде е фактът, че борбата се води с фанатична упоритост от нейната младеж.[122]

Издание на д-во „Вардар" е и брошурата на музиковеда Й. Чешмеджиев под наслов „Да пазим народните песни от Македония", започваща с марша на македонските революционери. Още в нейното начало авторът апелира към студентите от Македония, където и да се намират те, най-грижливо да събират и записват народните песни, които са голямо национално богатство. В тях се крият важни сведения за духовното, социалното и революционното развитие на македонските българи. Неслучайно, продължава авторът, българският фолклор от Македония се присвоява от сърби и гърци, а в чужбина интересът към него продължава да расте. Изявени музиколози и фолклористи признават неговите изключително богати по съдържание и мелодия качества. Страхувайки се от духовната сила, която съдържа българската народна и революционна песен, сръбските учени са се заели, особено пред чуждия свят, да ги представят за сръбски. Но народната песен, изтъква Чешмедижиев, преминала през вековете, не може да се промени, защото измени ли се в езиково отношение нейният текст, изгубва се и мелодията. Първостепенен дълг на „културния фронт" на националноосвободителното движение и особено на академичните организации и дружества, заключава авторът, е да събират своя роден фолклор навсякъде, където това е възможно.[123] Тази брошура-апел се изпраща до всички македонски младежки организации в страната, както и до студентските дружества в чужбина. Тя се съпровожда с писмо на д-во „Вардар", в което в подобен дух се изтъква значението на фолклора като един от неопровержимите аргументи за българския характер на населението в Македония. В него се казва също, че той трябва да се събира, опознава и обработва, за да се предаде като непреходно национално богатство на идващите български поколения.[124]

През следващите години дружеството издава още няколко книги и брошури, сред които се откроява трудът на Христо Зографов от Велес, озаглавен „Македония — минало и нови борби". Книгата започва с изясняване на въпроса, откъде идва името на географската област Македония, и завършва с борбите на македонските българи в най-ново време. В нея, макар и накратко, се разглеждат всички основни събития, дати, личности, въстания и църковно-културни борби на българския народ

през вековете, както и най-важните моменти и резултати от тях. Особено внимание е отделено на възрожденските и революционните борби на българите в Македония и на техните най-изявени представители. Проследяват се също така действията на чуждата антибългарска пропаганда от Възраждането насам, като наред с това се посочват трудовете на десетки чуждестранни учени, предимно слависти, в които с аргументите на безпристрастната наука се доказва българският културно-национален характер на Македония.

Особено важен е последният раздел на книгата, който обхваща борбите в Македония от 1918 до 1931 г. След като напомня каква е била материалната и духовната култура и икономическата мощ на българите в Македония, тяхното заграбване и унищожаване авторът изтъква, че борбата за освобождение е върховна повеля на македонските българи по редица причини. От една страна, това е дългът, завещан им от най-светлите личности, борили се и паднали за свободата на Македония, а, от друга — борбата срещу денационализаторската политика, водена от официалните сръбски и гръцки власти, която за тях е и един дълг от гледище на общочовешката култура. Защото македонските българи не един път са показвали, че притежават големи творчески сили и заложби, че при наличието на един свободен живот те ще бъдат отново извор на нов културен подем.

В книгата се подчертава още, че най-мощната организация, която се бори за освобождение на Македония е ВМРО, че тя е неумолим и отчаян враг на робството и лъжата и затова най-големите усилия на поробителите в Македония са насочени в борбата срещу нея. Въпреки това тя не оставя ненаказани „палачите на българското племе" — в Щип е убит генерал Ковачевич, в Битоля — Спасой Попович, в Скопие — Велимир Прелич, в Белград, в кабинета на вътрешното министерство — Жика Лазич. Тътенът на нейните бомбени атентати в Македония се чуват в цял свят. По-нататък авторът посочва, че досега организацията се е показвала по-силна, по-гъвкава, по-жизнеспособна от различните мерки и прийоми на поробителите. Независимо от смъртта на хиляди най-будни българи, превръщането на Македония във военно-полицейски лагер, преследването на „комитите" и прилагането на други всевъзможни средства за репресии и насилия, ВМРО съществува и действува все така жизнена, могъща и непобедима. Тъкмо затова тя е най-голямата надежда за поробените българи, призната е от всички честни хора по света като защитник на правдата и свободата. Освен това ВМРО върши една тиха, незабележима творческа работа, изразяваща се с поддържане на будно национално съзнание, със заместване на закритите български училища с тайни, с доставяне на български книги, с укрепване на борческия дух на бореща се Македония. Идеалът ѝ е извоюването на пълната политическа автономия за македонските българи.

За осъществяването на същия идеал, заключава Хр. Зографов, с други, с мирни средства се борят всички легални организации на македонските българи — Македонският научен институт, македонските благотворителни братства, Младежкият съюз, Македонският женски съюз, студентските дружества в чужбина, македонските политически организации в Америка и Канада. Всички те имат свои печатни органи, чрез които защищават и популяризират борбите на македонските българи и ратуват за освобождение на Македония. Това е гаранция, че ако в близ-

ко време освободителният идеал не бъде осъществен, кадрите за предстоящата борба са налице. Младежта в Македония е организирана и подготвена да продължи делото на своите деди и бащи.[125]

Това е една от най-ценните историко-политически книги, издавани от д-во „Вардар" по това време. Макар и популярна по характер, всичко, казано в нея по отношение на поробителите и многовековните националноосвободителни борби на българския народ за свобода, е предадено вярно и точно. По този начин тя изпълнява успешно своето предназначение да предоставя на читателите основни познания за историята и борбите за освобождение на македонските българи.

Друга книга, с аналогична цел и съдържание, издадена от дружеството, е „Македония и българското племе" от Иван Коларов. В нея авторът проследява цялата история на българския народ от античността до 1930 г. Използувайки всички известни исторически факти и документи, той изтъква, че българите на Балканите живеят в земите, простиращи се от албанските планини до Черно море и от Дунав до Бяло море. В тях е съграден вечният български дух, който никога няма да умре, защото е съставен от кръвта на всички българи. В книгата категорично се разобличават сръбските и гръцките политици и „учени", които, за да отричат българското национално име на населението в Македония, го наричат с най-различни имена като „сърби", „славяни", „югославяни", „гръкославяни", „българогласни елини" и пр. Авторът отправя критика и към тези български политици, които смятат, че правят „висша политика" или проявяват „премъдрост", като също наричат българите в Македония с подобни имена. По този начин те нанасят травми в душите на македонските българи, създават предпоставки за деформиране на културно-националното развитие на целия български народ. Младите български поколения, заключава авторът, трябва да се възпитават да се борят за обединението на племето, защото това е спасителното бъдеще за Македония и за целокупна България.[126] Тези и други книги, публикувани от д-во „Вардар", са предназначени главно за младата интелигенция от Македония, работеща на „културния фронт" на освободителното движение.

Освен това всяка година по случай деня на падналите младежи за свободата на Македония дружеството издава специален лист „Вардар". В него се съдържат разнообразни материали за дейността на дружеството и на другите македонски младежки дружества, както и много илюстрации и сведения за революционната борба срещу новите поробители.[127] Д-во „Вардар" издава редовно и цяла серия от илюстровани картички и т. нар. знаколисти с лика на най-видните български революционни дейци като В. Левски, Хр. Ботев, Г. Делчев, Д. Груев, П. К. Яворов, Ил. Кушев, Л. Весов и др. Разпространяват се също и различни значки и емблемата на дружеството, представляваща българския държавен герб с разярен лъв и т.н.[128]

3. МЕЖДУНАРОДНИ ВРЪЗКИ И ДЕЙНОСТ. МАКЕДОНСКО СТУДЕНТСКО ДРУЖЕСТВО „ШАР" — ПРОДЪЛЖИТЕЛ НА ДРУЖЕСТВО „ВАРДАР" СЛЕД 1934 г.

Богата и разнообразна е дейността на д-во „Вардар" и през следващите години. В отчета му за периода 1928 — 1930 г. се изтъква, че в организационно отношение дружеството се развива много добре — то е обхванало всички съзнателни и здрави в национално и идейно отношение студенти от Македония. Броят на членовете му до ноември 1930 г. е достигнал 275 души, а заедно с тези на студентското дружество във Варна, което е клон на д-во „Вардар" и брои 54 членове — 311 души.[129] Съществена част от работата на дружеството и през тези години е просветата и възпитанието на неговите членове. Тази задача според отчетния доклад е била главната грижа на ръководството му. За три години дружеството е провело 44 организационни събрания за всичките си членове и 47 настоятелствени само за ръководството. Организирало е 27 вечери, утра и събрания, посветени на различни исторически събития. То е стояло начело на почти всички културно-просветни и политически мероприятия и прояви на македонските, а до голяма степен и на добруджанските, тракийските и западнопокрайнските бежански организации, насочвайки тяхната дейност срещу поробителите.[130]

И през споменатия период дружеството развива активна международна дейност. Ръководството му провежда редовни срещи в чужбина или в София с представители на унгарски, немски, австрийски и албански студентски дружества и съюзи. Обединени от общи „ревизионистични" интереси, тези организации официално защищават каузата на македонските българи в своите страни и на всички международни студентски и младежки форуми по това време.[131] Специално внимание заслужават връзките, установени между д-во „Вардар" и Хърватския студентски съюз. През 1928 — 1929 г. в София се провеждат две срещи между техните ръководства. Постигнато е споразумение за общи действия срещу сръбските поробители навсякъде, където това е възможно — в Македония и Хърватско или в чужбина, сред световната общественост. С помощта на хърватски студенти през 1929 — 1930 г. се създават няколко нови нелегални канала, чрез които се осъществява редовната връзка между д-во „Вардар" и ММТРО в Загреб, Любляна и Скопие. Пак с тяхно съдействие, студентите от Македония получават възможност за широка българска национална изява в цяло Хърватско.[132]

Подобни контакти се установяват и със словенските студенти. През периода 1927 — 1929 г. се провеждат две срещи между представители на д-во „Вардар" и студенти от Словения.[133] В различните документи не се съобщава къде са станали те и какви въпроси са разисквани на тях, но е известно, че дълги години Любляна е много важен център на ММТРО, който сръбските власти не успяват да разкрият. Това несъмнено се дължи на големите симпатии, които словенските студенти хранят към борбите на българите в Македония за свобода и човешки правдини.

И през този период съдействие на д-во „Вардар" в неговата борба срещу сръбската и гръцката антибългарска пропаганда в чужбина му оказва БНСС. Няма студентска среща или какъвто и да е било друг световен младежки форум, където представителите на съюза да не разпространяват литература по македонския въпрос, издания на д-во „Вар-

дар" и на Студентския съюз в чужбина, декларации и материали на ВМРО.[134] Във връзка с тази негова дейност през 1929 г. към Изпълнителния комитет на БНСС се създава „отдел" за защита на националната кауза. В писмо, което той изпраща по този повод до д-во „Вардар" и секретариата на Студентския съюз, между другото се казва, че българското студентство е създало въпросния „отдел", осъзнавайки дълбоко своя дълг като национална и родолюбива организация. Неговата главна задача ще бъде официално да защитава поробените българи, особено тези в Македония, за която са дали живота си стотици хиляди българи. На организираните студенти от Македония БНСС изпраща възторжени привети като изтъква, че съвместната борба за осъществяване на идеите на Г. Делчев, Д. Груев и Т. Александров ще продължи до победен край. В заключение в писмото се казва, че братята им в Македония, които пъшкат под нечувано иго, трябва да знаят, че техните млади сънародници, обединени в БНСС, не ги забравят и живеят с мисълта, че правдата ще възтържествува.[135]

Смущения в дейността на дружеството възникват след настъпилата през юли 1928 г. криза в редовете на ВМРО. Дълго време то се стреми да пази неутралитет, не криейки обаче и явните си симпатии към ВМРО (Ив. Михайлов). Във връзка с това делегация на д-во „Вардар" посещава през 1928 — 1929 г. всички студентски дружества в чужбина и им налага същото становище по тези събития. Когато двама от членовете на секретариата на Студенткия съюз заемат различна позиция от тази на вардарци и подготвят споменатото вече „осветление" от 2 март 1929 г. за кризата в организацията[136], ръководството на д-во „Вардар" реагира най-остро. В негово писмо до секретариата, след като решително отхвърля „осветлението", то изтъква, че македонският въпрос е възникнал във връзка с изключителното положение, в което е поставена Македония, което пък от своя страна е породило и борбата за освобождение. Понататък в писмото се казва, че тази борба на мнозина не се харесва и не се одобрява от всички. Но студентите от Македония я приемат такава каквато е щом там няма условия за други проявления. Понятията за нелегална борба и революционна организация се сливат. Македонският студентски съюз като фактор в националноосвободителната борба е приемал, одобрявал и адмирирал тази борба с всички нейни появи. Защото те не са плод на някаква любов към изкуството — борба, а с тях се разчиства пътят към свободата на Македония. Следователно, заключава писмото, дума не може да става за тяхното неодобрение. Пропагандата на освободителното дело, която Студентският съюз върши, трябва да се съобразява с борбата, а не обратно. Тя изяснява първопричината на борбата такава, каквато е. Не постъпва ли така, пропагандата (т.е. Студентският съюз — б.а.) влиза в противоречие със себе си, губи своя смисъл и не оправдава съществуването си.[137] От това писмо е видно колко ревностно д-во „Вардар" защитава позициите на ВМРО.

На Втория конгрес на Македонските студентски дружества в чужбина, състоял се в Мюнхен през юли 1929 г., делегацията на д-во „Вардар" играе доминираща роля. Ръководството на избрания нов секретариат е съставено изцяло от вардарци. Пред конгреса делегати на дружеството заявяват, че дори революционната организация да прекрати своята дейност, вардарци ще продължат борбата за освобождението на Македония.[138]

Братоубийствената разпра във ВМРО обаче отнема много сили и средства на дружеството и отклонява вниманието му от главното му предназначение. Нагърбвайки се с ролята на посредник в конфликта, негови делегации провеждат десетки срещи със враждуващи помежду си дейци на организацията, апелирайки към тях да проявят разум и далновидност, защото в настъпилата братоубийствена война освободителното дело губи най-добрите си хора, които могат да водят борба срещу поробителите на Македония. Разцеплението в организацията разколебава нейния редови състав и особено поробеното население.[139]

Въпреки всичко обаче раздорите в освободителното движение, умело и усърдно подклаждани от заинтересовани чужди антибългарски централи, не секват.[140] Взаимообвинения, „обяснения" и контра „изяснения", тенденционното намесване в тях на чужди фактори внасят объркване в част от българското общество относно истината за това, което става в македонските освободителни организации. Като легално академично дружество и същевременно тясно свързано с революционното движение, д-во „Вардар" се заема с разясняване на съществуващото положение сред научните и студентските среди и сред българската общественост. Най-малко половината от своята лекционна просветна програма през тридесетте години, предназначена за учени, журналисти, общественици, чужденци и пр., дружеството посвещава в защита на ВМРО. Неговите представители навсякъде изтъкват, че тя е единствената организация, която води борба за освобождение и затова е призната от цялото поробено население и от всички бежански организации за ръководна сила на борбата.[141]

В същото време дружеството изпраща тревожни апели до тогавашния министър-председател на България Ан. Ляпчев, до министрите на вътрешните работи и на войната, до известни политици, учени и общественици с молба да се намесят с цялата си сила на политици, да използуват личния си авторитет и отговорност пред историята за спиране на гибелната саморазправа, обхванала редиците на ВМРО, за даване възможност на организацията да се занимава със своите националноревюлюционни задачи, произтичащи от съществуващата действителност в Македония.[142]

За изясняване на положението и запознаване на обществеността в България и чужбина с истината около тези разпри, през 1931 г. д-во „Вардар" публикува брошурата на П. Джидров „Единството в македонското освободително движение".[143] След като изяснява откога възниква въпросът за Македония, борбите за нейното освобождение и обединение на българския народ, авторът се спира подробно на целите и задачите, които ВМРО преследва след 1918 г. Имайки предвид намеренията на поробителите да асимилират или да унищожат физически българското население, ВМРО се явява според него като историческа необходимост в борбата за национално самосъхранение, проявление и освобождение на Вардарска и Егейска Македония.[144]

Разглеждайки разприте и братоубийствата в революционното движение и неблагоприятния отзвук от тях сред българската общественост, авторът изтъква, че отговорните фактори на страната далеч не са вникнали в същината на проблема и не са разбрали причините за кризата в движението. Те са обявили, че всичко, което става, е дело на оформилите се два лагера в него.[145]

В този труден за революционното движение исторически момент, се казва по-нататък в брошурата, нито българската преса, нито отговорните държавници и общественици, нито политическите партии са изпълнили своя дълг. Те са се обърнали на зрители, които само при някое убийство ще вникнат срещу проливането на братска кръв, без да са сторили нищо за тяхното спиране.[146] Засягайки проблема за отношението на свободното българско общество към борците за освобождение на Македония, авторът заявява, че то не може да бъде друго, освен такова, каквото е било по време на борбите срещу турското робство. Защото промяна няма нито в програмата на движението, нито в неговите методи на действие. Променено е само името на поробителите.[147]

Спряхме се на някои моменти от тази брошура, защото тя напълно отразява становището и вижданията на д-во „Вардар" по отношение на кризата във ВМРО, целите на движението и отношението на българските официални фактори към тях. Брошурата е изпратена своевременно на студентските дружества в чужбина и на ММТРО в самата Македония, за ползуване и взимане на отношение по разглежданите въпроси.[148]

В просветната програма, предназначена за членовете на д-во „Вардар" по това време, са набелязани доста интересни теми. Така например през септември и октомври 1931 г. в две последователни беседи проф. Ст. Младенов запознава вардарци с живота и делото на големите сръбски учени Вук Караджич и Стефан Веркович, събирачи на българския фолклор, отлични познавачи на българската материална и духовна култура, признаващи в своите сборници и научни трудове българския национален характер и език на населението в Македония.[149] Наред с това той разглежда и разобличава също и различните антибългарски теории на М. Милоевич, Ст. Новакович, Й. Цвиич, Ал. Белич, Т. Джорджевич и други сръбски „учени", които фалшифицират историческата истина за македонските българи и по такъв начин със своите писания се поставят в услуга на завоевателните и асимилаторските стремежи на великосръбската буржоазия към Македония.[150]

Проф. Л. Милетич също изнася няколко беседи пред членовете на дружеството на тема „Чуждестранните учени и Македония днес". В тях той подробно се спира на най-новите трудове на Л. Куба, Ж. Десбонд, Л. Ламуш, А. Селишчев, Н. Державин и др., посветени на Македония.[151] Представяйки учените, проф. Милетич изтъква, че със своите изключително ценни трудове те допринасят твърде много за запознаването на обществеността в чужбина с историческата истина за Македония, с културата, езика, борбите и стремежите на българското население там.[152] В знак на благодарност към тези защитници на българската национална кауза студентите от д-во „Вардар" им изпращат всяка година поздравителни адреси, в които се изтъква, че с тяхната доблестна човешка и научна съвест са заслужили уважението и преклонението на днешните и бъдещите синове и дъщери на македонските българи. Задругата на македонските девойки с чувство на дълбоко уважение и признателност пък изпраща на съпругите им изработени от тях сувенири, украсени с бродерии и различни илюстрации от Македония.[153]

За целите на „културния фронт" във Вардарска и Егейска Македония, България и чужбина през 1932 г. дружеството публикува брошурата „Мисли за интегрална Югославия" от проф. Ст. Младенов. Разсъждавайки върху всички възможни варианти за осъществяването на тази идея,

проповядвана от сръбските политици, проф. Младенов изтъква, че тя е една примамка за немислещите и лениви български политици, които не могат да разберат, че с подобни идеи великосръбските шовинисти се стремят да погълнат и независимостта на цяла България. За македонските българи, заключава авторът, такива идеи са немислими докато те не получат пълно национално-културно и политическо освобождение. Но тъй като сръбските политици не искат и да чуят подобно нещо, борческите организации на македонските българи, всяка със своите средства и методи, ще продължават борбата до освобождението на Македония.[154]

На тази тема беседи пред членове на дружеството изнасят също и проф. Л. Милетич, проф. М. Арнаудов и други учени.[155] По този повод през ноември 1932 г. то изпраща изложение до всички студентски дружества в чужбина, в което се изтъква, че д-во „Вардар" категорично отхвърля появилата се и проповядвана и в България идея за някаква си „интегрална Югославия", тъй като това е демагогска стъпка, предприета от официален Белград за ликвидиране на България като държава и за печелене на време за сърбизирането на българите в Македония. В заключение в изложението се казва, че студентската младеж и въобще интелигенцията от Македония, трябва да бъде бдителна, да има единен възглед и становище по отношение на появяващите се различни теории и идеи, плод на бързо променящата се политическа конюнктура, защото македонските българи не могат да се свързват с никакви идеи, които не държат сметка за свободата на Македония.[156]

Под знака на тези проблеми преминава и агитационната седмица на д-во „Вардар" в началото на март 1932 г. При откриването ѝ секретарят на дружеството Петър Георгиев заявява, че и този път чрез един цикъл от лекции и събрания дружеството ще напомни на цялото общество, че във Вардарска и Егейска Македония българското население продължава да бъде подлагано на насилствена асимилация, терор и изтребление, че българската реч и книга се преследват от писани и неписани закони. На този безчовечен антибългарски поход, продължава Георгиев, населението ще дава несломим отпор. Законен изразител на тази величава борба за запазване на националната същност и освобождение на Македония е революционното движение, което от 1918 г. насам отстоява с неподражаем героизъм и твърдост народния освободителен идеал. Дружеството също се стреми да дава на своите колеги студенти най-точни сведения за освободителната борба на българите в Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини и да напомня на свободните и просветени българи за дълга си към тях.[157]

В същия дух е и докладът на проф. Л. Милетич, изнесен под формата на приветствие към членовете на д-во „Вардар". В него между другото се заявява, че борбата, която македонските българи, включително и д-во „Вардар", са принудени да водят на „ляво" и на „дясно" е борба национална, борба за запазване и освобождение на българите в Македония. Защото националното чувство по същество е решително противодействие на всяко чуждо, лично и национално потисничество. Способността на народите да съзнават своите характерни отлики от другите народи е признак на жив индивидуализъм и специфично национално развитие. Докато един народ е жив, продължава проф. Милетич, не може насилствено да му се натрапва чужда култура. Тъкмо затова българите

в Македония векове наред се борят срещу културния натиск, идващ от различни страни. Насилственият опит, който сръбските и гръцките власти правят, за да задушат българското съзнание и дух, изтъква той, няма да успее. Против тях обаче трябва да се води борба докрай. Първостепенна задача в това отношение има организираната студентска младеж и интелигенция от Македония. Но тя ще изпълни своя дълг само ако е добре подготвена за водене на борбата на културния фронт на освободителното движение. Именно тази подготовка, заключава ораторът, е и дълбокият смисъл на просветната програма и агитационната седмица, провеждана от д-во „Вардар".[158]

По въпросите на идеологията и целите на дружеството и на националноосвободителното движение в. „Вардар" публикува постоянно материали. Така например в броя му от март 1932 г. е поместена статия за идейните основи на д-во „Вардар", в която се посочва, че дружеството не е идейна, в тесния смисъл на думата, организация. В него могат да членуват всички студенти от Македония и да служат на народното дело. Продължаващата борба изисква от всеки студент, където и да се намира той, да отдава своите дарби и младежки сили за нейното освобождение. Понататък в статията се подчертава, че отклонението от борбата е отстъпление, а отказването от нея престъпление. Противодействието ѝ пък е най-тежкото провинение пред върховните повели на Македония. Борбата обединява всички течения. Тя не прогонва никого, затова че изповядва едни или други идеи, но не може да търпи отклонения от пътя на народоосвободителното дело. Така е било в миналото, така трябва да бъде и днес, за да бъде тази борба системна и спасителна. В заключение в статията се апелира към студентите от Македония да допринасят със своята култура и положителни качества за организиране на духовната сила на всички за освобождение, защото това е свещено право и свято дело на синовете и дъщерите на Македония.[159]

В друга статия, поместена в същия брой на в. „Вардар", посветена на ролята на студентите в националноосвободителната борба, се казва, че освободителното дело изисква много енергия, челичен дух, готовност за всякакви жертви, високо просветени водачи и средства. Това е особено необходимо, когато борбата се води срещу модерно въоръжени, добре организирани и заразени от шовинизъм държави. Ето защо студентите от Македония трябва да сплотяват своите сили на всички фронтове, където се сблъскват с наличието и фалшификациите на официалните сръбски и гръцки власти и особено с тяхната антибългарска пропаганда в чужбина.[160]

В подобен дух на строго национално възпитание, на преданост към освободителното дело се провежда цялостната културно-просветна програма на д-во „Вардар" по това време. На традиционното честуване Деня на падналите младежи за освобождението на Македония, проведено на 15 юни 1932 г., реч произнася Д. Талев. Изброявайки имената на Любомир Весов, Илия Кушев, Мара Бунева, Илия Дигалов, Петър Станчев, Иван Момчилов, Георги Спанчевски, Кръстю Припорски, Йордан Кирилов, Тодор Попйорданов и др., той заявява, че споментът за тях събужда не скръб, а чувство на гордост и величие сред българския народ, защото те са знаели за какво се борят и за какво умират. Народ под робство, продължава ораторът, с нищо не би могъл да осмисли своите дни, освен с борбата за освобождение. Тъкмо затова няма нищо на света, сре-

щу което младежта на Македония би могла да смени своя народен идеал и неговия кървав ореол. „Защото клеветата на Македония е не сърце, а камък да тежи в гърдите на онзи, който дори за миг забрави страданията на своите поробени братя и дълга си към тях".[161]

Официалният лозунг на д-во „Вардар" от създаването му през 1920 до 1932 г. е лозунгът на цялото националноосвободително движение — извоюване на автономия за Македония[162], без да се уточнява къде и как на практика ще се осъществи това. След като през февруари 1933 г. на събора в Горна Джумая (дн. Благоевград) ВМРО издига официално лозунга за „независима Македония"[163], той се възприема и от младежките организации, действуващи на културния фронт, включително и от д-во „Вардар". В уводна статия на в. „Вардар" по този повод се казва, че националните борби не се водят за постигане на незначителни резултати, че в основата и в целите им е залегнала силата на голямата идея за пълно освобождение. Затова д-во „Вардар" и всички македонски младежки организации не се борят вече за автономия на Македония, която пак ще бъде зависима от други като автономна област, а за пълно освобождение и независимост.[164]

През 1932 — 1933 г. дружеството продължава да развива и активна международна дейност. В София заедно със Задругата на македонските девойки то приема и води обширни разговори с представители на хърватски, албански, немски, американски, австрийски, унгарски и други студентски организации по въпроси, отнасящи се до борбите на македонските българи. На всички тях се раздават изданията на д-во „Вардар"— илюстрации, картини, научна литература и др., отразяващи борбите на българите в Македония.[165] По същото време дружеството изпраща литература и различни материали, отнасящи се до македонския въпрос, на около 7 хиляди адреса в чужбина (Германия 1800; Чехословакия 1300; Полша 850; Белгия 600; Унгария 1000; Италия около 1000 и пр.).[166]

В навечерието на 1934 г. д-во „Вардар" изпраща 370 новогодишни поздравления до учени, писатели, дипломати, политици, журналисти и официални студентски и културно-просветни организации в чужбина. По същия повод то получава около 300 официални поздравления от известни чужденци, с пожелания за продължаване борбата за освобождение на Македония.[167] В същия дух дружеството продължава своята дейност и в началото на 1934 г. Неговата последна агитационна седмица се провежда от 25 до 31 март, на която се изнасят поредица от беседи върху положението в Македония и освободителното движение.[168] По това време д-во „Вардар", включително и неговия клон във Варна, по непълни данни, наброява около 390 души организирани студенти от Македония.[169] Това са и последните сведения за дейността на студентското дружество „Вардар". На 19 май 1934 г. то заедно с всички националноосвободителни организации и дружества на македонските, тракийските, добруджанските и западнопокрайнските българи е разтурено и забранено от дошлото чрез преврат правителство на деветнадесетомайци.[170]

Направеното от д-во „Вардар" в продължение на 14 години има огромно значение за развоя, популяризирането и поставянето на идеите на националноосвободителното движение на научна основа, съобразена с историческата истина и интересите на българския народ. Замислите на създателите на дружеството, чрез дълбоко обмислена, всеобхватна

и ясна национална програма, всестранно идейно и родолюбиво българско образование и възпитание то да бъде школа за подготовка на кадри за освободителното дело, се осъществяват напълно. Дружеството е не само водещо звено по отношение на изпълнението на културната програма на националноосвободителното движение. Нещо повече — още в средата на двадесетте години негови възпитаници оглавяват изцяло революционното движение във Вардарска и Егейска Македония.[171] От дружествените среди излизат създателите и ръководителите на Студентския съюз в чужбина — Н. Велев, Кр. Манев, Кр. Николов, Н. Коларов, Ж. Гелев, П. Мирчев, Д. Спространов, Б. Дамянов и десетки други. Негови дейци като Й. Чкатров, П. Ацев, Л. Димитров, П. Попандов, Г. Николов и др. разгръщат организационна дейност сред българите от Македония, живеещи в САЩ и Канада.[172] Не по-малка е ролята на д-во „Вардар" и за организационното и идейно-политическото укрепване и дейност на бежанските организации и особено за създаването на Македонския младежки културно-просветен съюз (ММС), чиято дейност ще разгледаме в следващата глава.

След разтурянето и забраната на д-во „Вардар" от деветнадесетомайското правителство, негов наследник и последовател става студентската корпорация „Шар".* Тя се създава през 1936 г. от студенти — бежанци от Македония, като секция на БНСС при Софийския университет.[173] Поради забраната на всякаква политическа дейност и изява на македонските българи, наложена след преврата на 19 май 1934 г., д-во „Шар" си поставя много по-скромна цел като продължител на делото на вардарци — да възпитава своите членове в дух на пламенно българско родолюбие, да култивира у тях чувството на синовен дълг към поробена Македония и необходимостта да направят всичко за своето издигане в просветно отношение. Името на дружеството — „Шар", е избрано, за да стане ясно на всички, че това е организация на българската академична младеж от Македония.[174] В неговото първо ръководство влизат Кръстю Огнянов, Борис Междуречки, Аспарух Минков и Стоян Бояджиев.[175] На корицата на членската карта най-отгоре е разположен надпис „БНСС", а под него друг — „Македонска студентска корпорация „Шар". На последната ѝ страница е напечатано „верую", в което се казва, че всеки член на „Шар" трябва да се прекланя пред подвига на предшествениците си Любомир Весов и Илия Кушев, защото тяхното дело е дело и на „Шар". Всеки нейн член трябва да бъде честен, правдив, самоотвержен, готов за самопожертвуване. Само въоръжен с тези добродетели той ще може да служи на освободителното дело на Македония.[176]

Забраната за съществуване на всякаква друга легална организация на македонските българи по това време превръща д-во „Шар" в притегателен център и начин за обединение на всички младежи от Македония, вдъхновени от идеала да се борят за нейното освобождение. Само за една година членският състав на дружеството достига над 300 души.[177] Основната форма на просвета, подготовка и възпитание на членовете му и в „Шар" са беседите и честванията на важни събития и личности, свързани с борбите за освобождение и обединение. Доклади на различни теми пред тях изнасят преподавателите в Софийския университет Д. Яранов,

М. Арнаудов, Ив. Ду
др.[178] Членовете на д
то на протестни акци
младеж срещу Ньойс
студенти от дружест
от полицията.[179]

Във връзка с тов
ври 1938 г., изпратен
дружества в чужбина
добруджанските млад
и други младежки и с
просвещение, на вът
на Народното събран
ври 1938 г. се навър
на България във вер
гава насам с цената н
цата, за да изрази пр
срещу наложените му
следните години обач
ските мерки са стана
Ньойския договор
че българският народ
ди. Тези полицейски
в националните идеа
ма — дали България
да се приказва само
гарският народ е по
е бил сраснат с наро
академична и прокул
ство, което не държ
доверието на младеж
межи. В заключение
всяка забрана за ак
в знак на протест бъ
ще се откаже да прот
линския, Букурещк
говорност ще носят
морандум на академ
ните български факт
и забранени по това
добруджанските и за

Още през 1936
с незасегнатите друж
(в Париж, Виена, В
брошури и материа
сред бежанската мла
дружеството влиза
деното по внушени
в Загреб полулегалн

През септември
унгарският минист

*За улеснение по-нататък в текста ще говорим за студентско дружество „Шар", така както то фигурира в документите.

М. Арнаудов, Ив. Дуйчев, К. Мирчев, Ал. Балабанов, Вл. Алексиев и др.[178] Членовете на д-во „Шар" най-активно участвуват в организирането на протестни акции и демонстрации на цялата българска студентска младеж срещу Ньойския договор. По този и по други поводи десетки студенти от дружеството са преследвани, арестувани и малтретирани от полицията.[179]

Във връзка с този интерес представлява един меморандум от октомври 1938 г., изпратен от името на д-во „Шар", македонските студентски дружества в чужбина, БНСС, Тракийския младежки съюз, Съюза на добруджанските младежи, Западнопокрайнската младежка организация и други младежки и студентски организации до министрите на народното просвещение, на вътрешните работи и на войната и до председателя на Народното събрание. В него между другото се заявява, че на 27 ноември 1938 г. се навършват 19 години от разпокъсването и оковаването на България във веригите на Ньойския диктат и че всяка година оттогава насам с цената на много жертви българската младеж излиза на улицата, за да изрази пред световната общественост протеста на един народ срещу наложените му условия на един несправедлив договор. През последните години обаче, се изтъква по-нататък в меморандума, полицейските мерки са станали непоносими. Ето защо протестните акции срещу Ньойския договор намаляват, а в Европа се създава впечатлението, че българският народ се е примирил с извършените спрямо него неправди. Тези полицейски насилия убиват духа на младежта и нейната вяра в националните идеали. „Поставя се въпросът — се казва в меморандума — дали България въобще има идеали за постигане, щом за тях може да се приказва само скришом". В борбите за обединение в миналото българският народ е показал чудеса от храброст и несломим дух, защото е бил сраснат с народните идеали. Изтъквайки всичко това, българската академична и прокудена младеж заявява, че всяко българско правителство, което не държи сметка за народните идеали не може да спечели доверието на младежта и да бъде изразител на народните болки и стремежи. В заключение в меморандума се подчертава, че ако то не вдигне всяка забрана за акции срещу тази черна дата за българския народ, в знак на протест българската младеж за първи път от 1919 г. насам ще се откаже да протестира срещу позорните и заробващи клаузи на Берлинския, Букурещкия и Ньойския договор, за което историческа отговорност ще носят българските правителства.[180] В този протестен меморандум на академичната и прокудената българска младеж до отговорните български фактори е изразено и становището на всички разтурени и забранени по това време организации на македонските, тракийските, добруджанските и западнопокрайнските бежанци.

Още през 1936 г. ръководството на д-во „Шар" установява връзки с незасегнатите дружества на Македонския студентски съюз в чужбина (в Париж, Виена, Варшава, Прага и Будапеща). Те му изпращат свои брошури и материали, които то разпространява сред своите членове и сред бежанската младеж от Македония. Писмено и чрез лични контакти дружеството влиза във връзка и координира своята дейност със създаденото по внушение на ММТРО и нейни привърженици през 1936 г. в Загреб полулегално студентско дружество „Вардар"[181].

През септември 1936 г. на официално посещение в София пристигат унгарският министър-председател Гьомбьоши и унгарският министър

на външните работи Каллай. В тяхна чест и в подкрепа на водената от унгарското правителство политика за ревизия на Ньойския договор студентското д-во „Шар" организира манифестация с участието на студенти от Македония, които преминават по улиците на София с български и унгарски знамена, скандирайки лозунги за ревизия на Ньойския диктат. Около резиденцията, в която са отседнали двамата политици, се устройва факелно шествие, а делегация от д-во „Шар" в състав от трима души — Иван Иванов от Струмица, Аспарух Минков от Прилеп и Стоян Бояджиев от с. Долни Порой, Демирхисарско, е приета от унгарските държавници. В хода на започналите на френски език разговори унгарският министър-председател проявява интерес към близките и по-далечните цели на борбата на дружеството. Неговите представители му отговарят, че на първо време те искат прилагане на малцинствените права по отношение на българското население в Македония, предвидени в договорите, а след това и пълна ревизия на Ньойския договор и връщане на заграбените земи. На въпроса, зададен от унгарския външен министър, какво друго решение биха приели, ако това по различни причини не може да се осъществи, студентските представители му отговарят, че то може да бъде само едно — независима Македония, в която не само българското население, но и другите етнически групи, живеещи там, ще бъдат напълно и във всяко едно отношение свободни. Двамата унгарски държавници изразяват задоволството си от срещата с тримата представители на българската интелигенция от Македония и им пожелават успех в тяхната борба.[182]

Още от самото начало на своето възникване д-во „Шар" става обект на идеен натиск и влияние от различни страни. В отговор на всички тях ръководството на дружеството заявява, че то е надпартийна, национално-освободителна организация на македонските българи, и съобразно традициите от миналото не желае да се обвързва с никакви политически партии и организации. Тези студенти от Македония, които стават членове на различни младежки националистически организации веднага са изключени от редовете на д-во „Шар".[183] Създадено да се бори за съхранението на българщината в Македония и нейното освобождение, да разобличава престъпленията на поробителите и тяхната изтребителна политика спрямо българското население, през 1938 г. дружеството се сблъсква с известната модифицирана великосръбска идея за асимилиране и посърбяване на българите в Македония — теорията за т. нар. македонска нация. За съжаление тази дълбоко реакционна по своя замисъл и същност идея, непозната за населението в Македония, се проповядва в София от лицата, смятащи се за „левичари" в националноосвободителното движение. През 1938 г. в София излиза брошурата на Ан. Динев „Македонските славяни". В нея авторът, българин от Велешко, привежда аргументите на великосръбските учени Ст. Новакович, Й. Цвиич, Ал. Белич и др., за да доказва, че населението в Македония не било българско, а представлявало отделна национална обособеност.[184]

В отговор на тези негови твърдения председателят на д-во „Шар" Ст. Бояджиев, студент в Юридическия факултет, написва брошурата „Съществува ли македонска нация?", в която изтъква основните белези на нацията, след което изрежда и най-важните исторически сведения, факти и събития от историята на българския народ и конкретните национални прояви и борби на македонските българи за освобождение

и обединение след неколкократното разпокъсване на България от жестоките империалистически договори. Авторът се спира подробно и на българските и чуждестранните изследвания на езиковедската наука, която по най-категоричен начин доказва, че езикът, на който говори населението в Македония, е български. Така с неоспоримите аргументи на науката, той неопровержимо изтъква неразривното национално, духовно и културно единство между свободните и поробените българи. Ст. Бояджиев заключава, че понятията „македонец", „добруджанец", „тракиец" и пр. са географски, а не народностни имена, че именно македонските българи десетилетия наред са били най-предната крепост на фронта за запазване на българщината, а с това и на свободата на българската държава. Затова най-голямо престъпление върши този, който дръзва да хвърли сянка на съмнение върху народността и чувствата на македонските българи към свободните братя. „Македонските българи — завършва брошурата — остават фанатично и до гроб верни на духовното единство между свободни и поробени и че ако им е съдено да загинат славно в борбата, ще умрат с тези последни думи на уста: „Едно сме, умираме за себе си и за вас".[185]

Със своето богато научно съдържание брошурата на Ст. Бояджиев предизвиква интерес и има изключителен успех сред студентите — членове на д-во „Шар", и сред цялата българска младеж от Македония. По този повод официален Белград веднага изпраща остра нота до българското правителство, в която го обвинява, че е допуснало публикуването и разпространяването на брошура, в която се твърди, че населението в Македония е българско, а не „сръбско". Всичко това било в разрез с пакта за „вечно приятелство".[186]

Вероятно, изхождайки от тези съображения, българската полиция арестува ръководството на дружество „Шар", конфискува имуществото му, главно литература и други материали по македонския въпрос, и за известно време забранява неговата дейност.[187]

Идеологията на д-во „Шар" и на цялата студентска младеж от Македония по това време прозира най-ясно в излезлия през април 1940 г. по случай 11-годишнината от създаването на македонското студентско дружество „Вардар" във Варна през 1929 г. юбилеен брой на в. „Вардар". Всички статии в него са посветени на задачите и на дълга на младите българи от Македония в защитата на миналото и бъдещето на поробените им братя.[188] В уводната статия „Идеалите на нашия студент", след като обширно се разглежда градивната роля на младежта и се отчитат настъпилите международни събития, се изтъква, че националното развитие на българския народ е спъвано в миналото на няколко пъти: на Берлинския конгрес през 1878 г. и от Букурещкия и Ньойския договор съответно през 1913 и 1919 г. Той никога обаче не се е примирявал с това положение и винаги е водил борба за национално самосъхранение и обединение. Националният идеал и днес се възражда и той трябва да бъде неизменен стремеж на българския студент, особено на студентите от поробена Македония,[189] се заключава в статията.

В друга статия под наслов „Нашата младеж" също се развива темата за ролята на младежта в историята на народите, като се подчертава, че студентската и въобще българската младеж от Македония, въпреки трудностите, е вярна на народните идеали, не е забравила историята и не е дезертирала от своя пост. Където и да се намира, тя обогатява своите

познания и подготовка и се готви за часа на освобождението, когато ще може да покаже своите способности.[190]

Във вестника е поместен и отзив за споменатата брошура на Ст. Бояджиев относно сръбските теории за т. нар. македонска нация. В него се сочи, че в българското общество съществуват група дейци, които с учудваща лекота приемат и се кланят на теории, които до вчера са отричали и порицавали. Те проповядват „заповядана заблуда", чрез която всяват объркване и недоразумение сред бежанците от Македония. Тази група според вестника разглежда македонския въпрос само като социален, а той е не само социален, а преди всичко национален. Тъкмо затова авторът на брошурата с неопровержими исторически факти и аргументи разглежда и обосновава истината по този животрептящ въпрос. Македонските българи, четем по-нататък в отзива, дали през вековете много на българската национална общност, трябва повече от всякога да се пазят от опасни лъжи и заблуди. Осъждайки проводниците на антибългарската измислица за македонизма като апологети на чужди денационализаторски идеи, в. „Вардар" заключава, че македонските българи ще останат винаги фанатично верни на духовното и културното единство между свободни и поробени и ако трябва ще загинат в борбата за обединението на целокупния български народ. Това е отговорът на студентите от Македония на всички фалшиви теории на прогреса. Тази критика, в която се съдържа цялата идеология и виждания на македонската интелигенция за народността на населението в Македония и пътищата за неговото освобождение, явно е насочена не само срещу споменатата брошура на Ан. Динев, но и срещу някои бивши дейци на ВМРО (об.), които в пълен разрез с историческата истина, с борбите и стремежите на българското население във Вардарска и Егейска Македония за освобождение и обединение, в противоречие и със собствените си възгледи като български революционери, започват да проповядват несъстоятелните левосектантски теории за македонска, тракийска и добруджанска „нация" и пр.

В цялото съдържание на в. „Вардар", първият официално излязъл вестник на македонските студенти след превратa на 19 май 1934 г., се прокрадват възродените надежди за освобождение на Македония. В него няма и следа от предишните лозунги и идеи за автономна или независима Македония. Обратно, във вестника открито се заявява, че първостепенен дълг на студентите и интелигенцията от Македония е да се борят за обединението на българския народ.[191]

В края на 1939 г. д-во „Шар" наброява над 400 души членове, а заедно с числящите се към него ученически групи на българчета от Македония, създадени във всички гимназии в страната, над 1500 души.[192] През цялото време на своето съществуване студентите от д-во „Шар" получават всестранна подкрепа от БНСС и пълно покровителство от страна на преподавателското тяло в Софийския университет.[193] С разностранната си дейност в периода 1936 — 1941 г., едно изключително трудно време за борбите на македонските българи, студентското дружество „Шар", съобразно със своите възможности, изиграва важна роля, като поддържа открит македонския въпрос сред студентите в България и чужбина.[194]

Настъпилите исторически събития през април 1941 г. означават за поробените и прокудените българи осъществяване на свещения идеал за освобождение. Възпитаниците на дружествата „Вардар" и „Шар" се завръщат в свободна Македония и се включват в организирането

на обществено-политическия и културния живот, за което те са се готвили години наред като студенти и в борческите организации.[195]

През септември 1941 г. д-во „Шар" възобновява своята дейност като студентско дружество, обединяващо главно новодошлите млади българи от Вардарска и Егейска Македония. На първото му събрание, на което присъствуват около 250 души, е избрано настоятелство с председател Иван Иванов от Струмица.[196] В създалата се нова обстановка дружеството получава помощи от Министерството на просвещението, ректора на университета, благотворителните братства, както и от отделни българи. Със събраните средства д-во „Шар" наема просторно помещение, където урежда стол, богата библиотека и др.[197] Съобразно с традициите, то разгръща разнообразна културно-просветна дейност.[198] През април 1942 г. дружеството организира тържествено честуване на първата годишнина от освобождението на голяма част от Македония, като по този случай издава юбилеен брой на в. „Свободна Македония".[199] Дружество „Шар" организира и общостудентско поклонение на гроба на Д. Груев край с. Русиново, Беровско. През март с.г. всичките му членове присъствуват на откриването на паметника на видния деец на ВМОРО Мише Развигоров в гр. Щип.[200] В края на 1943 г. д-во „Шар" организира в Софийския университет тържествено честуване на 50-годишнината от създаването на ВМОРО, на което присъствуват участници в революционното движение и много официални лица.[201]

През 1943 — 1944 г. в останалите под гръцка и италианска власт райони на Егейска Македония тамошното българско население повежда борба и се вдига на въстание срещу итало-гръцките окупатори за освобождението и присъединяването им към свободните български предели.[202] По този повод студентите от д-во „Шар" се заемат да изнесат истината за тези събития и да популяризират целите на разгорялата се борба сред цялото българско общество, публикувайки десетки позиви и изложения. През лятото на 1944 г. по настойчивата молба на ръководителите на въстаналите, около 50 души членове на д-во „Шар", главно младежи от Македония, заминават за Костурско, Леринско и Воденско, в помощ на борещите се там, като някои от тях отдават и живота си.[203]

От направения кратък преглед на целите и дейността на студентското дружество „Шар" е видно, че и то като своите предшественици в Скопие, София, Загреб, Виена, Берлин, Париж и другаде е преди всичко националноосвободителна организация на младата българска интелигенция от Македония и след това академично дружество. През неговите редици преминават стотици младежи, които, възпитани в дух на възрожденски български патриотизъм, възприели освободителния идеал като смисъл и съдба на своя живот и дейност, защищават историческата истина за Македония и се борят за нейното освобождение и обединение със свободното Отечество.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА ТРЕТА

1 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). По донесение на войводите на ВМРО през 1918 — 1919 г. почти цялата българска интелигенция във Вардарска и Егейска Македония е избягала в България.

2 Пак там. В сведение на ЦК на ВМРО от октомври 1921 г. се отбелязва, че по това време в България са зарегистрирани около 3300 младежи от Македония със за-

вършено средно образование, включително и тези,излезли от военните училища. Повечето от тях са разпръснати из цялата страна и заемат различни чиновнически и учителски длъжности, а една трета от тях продължават образованието си.

3 Известно е, че по време на турското робство и по време на войните младата българска интелигенция в Македония беше начело на националноосвободителното движение.

4 Евтимов, С. Първите прояви на македонската младеж срещу новите поробители. С., 1925, 3 — 4.

5 Пак там, 4 — 5.

6 Mémoire des Etudiants et Etudiantes de Macedoine à L'Université de Sofia. 1919. 1 — 19.

7 Македония. Сборник от документи и материали. С., 1978, 624 — 638 (документи № 5 и 7).

8 Пак там, 626 — 632 (документ № 6).

9 Евтимов, С. Цит. съч., 5 — 6.

10 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали на македонските благотворителни организации между двете световни войни.

11 ЦПА, ф. 226 (необработен). Устав на македонскта студентска корпорация „Гоце Делчев" при Софийския университет.

12 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен).

13 Пак там.

14 Пак там.

15 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

16 ЦПА, ф. 226 (необработен). Устав на македонско студентско дружество „Вардар" при Софийския университет, предаден от проф. П. Шапкарев.

17 Имат се предвид безогледните опити на сръбските официални и неофициални представители в България по това време да всеят недоверие сред бежанските организации и да ги тикнат в бездната на братска саморазправа.

18 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

19 Евтимов, С. Цит. съч., с. 6.

20 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

21 Пак там.

22 Пак там. Отчетен доклад за дейността на македонско студентско дружество „Вардар" за периода 1921 — 1924 г.

23 Пак там.

24 Пак там.

25 Пак там.

26 Пак там.

27 Сб. Илинден. 1921, № 1, с. 39. (Издава се от македонското студентско дружество „Вардар".)

28 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен), Цит. отчетен доклад.

29 Пак там.

30 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на ВМРО.

31 Пак там.

32 Пак там.

33 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи и материали за македонско студентско дружество „Вардар".

34 Пак там.

35 Пак там.

36 Пак там.

37 Пак там.

38 Пак там.

39 Пак там.

40 Пак там; срв. Устрем, № 16 — 17, 15 март 1924.

41 Пак там.

42 Пак там.

43 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи на Виенското македонско студентско дружество (1922 — 1924 г.)

44 Пак там; също документи на македонските студентски дружества в Берлин, Лайпциг и Грац.

45 Пак там. Писмо на македонско студентско дружество „Вардар" до всички македонски студентски дружества в чужбина от 18 октомври 1924 г.

46 Пак там. Документи на Учредителния конгрес на македонските студентски дружества в чужбина.

47 Пак там.

48 Пак там. Отчетен доклад за дейността на македонско студентско дружество „Вардар" за периода 1921 — 1924 г.

49 Пак там.

50 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи, материали и писма на македонско студентско дружество „Вардар" (1925 — 1927 г.).

51 Пак там; също Независима Македония, № 105, 9 април 1925. Вардарци събират средства не само от бежанците, но и от всички родолюбиви българи. Това обаче не се афишира, за да не бъде обвинена България, че поддържа по този начин дейността на освободителните организации.

52 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

53 Пак там; срв. Независима Македония, № 108, 8 май 1925.

54 Пак там.

55 Пак там. Сведение на македонско студентско дружество „Вардар" за събраните суми за фонд „Пропаганда в чужбина" за периода 1925 — 1929 г.

56 Пак там. Сведения за срещи на представители на македонско студентско дружество „Вардар" с чуждестранни делегации и лица.

57 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

58 Пак там.

59 Пак там.

60 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи на ВМРО.

61 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи и материали на македонско студентско дружество „Вардар".

62 Пак там. Документи и донесения на секретариата на МСС в чужбина (1925 — 1929 г.).

63 Независима Македония, № 116, 3 юли 1925.

64 ЦПА, ф. 226 (необработен). Материали за македонско студентско дружество „Вардар". Цифрата е илюстративна, като се има предвид, че за времето от 1919 до 1934 г. във Вардарска Македония официално са зарегистрирани 14 хиляди убити българи.

65 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Писма и отчети на македонско студентско дружество „Вардар".

66 Устрем, № 39, 3 юни 1926.

67 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

68 Пак там.

69 Пак там.

70 Пак там. Документи и материали на македонско студентско д-во „Вардар".

71 Пак там.

72 Пак там.

73 Пак там; срв. Независима Македония, № 133, 30 октомври 1925.

74 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Разузнавателен бюлетин на ЦК на ВМРО (1927 г.).

75 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

76 Пак там.

77 Пак там.

78 Пак там.

79 Пак там.

80 Пак там. Документи и писма на Задругата на македонските девойки (1925 — 1927 г.).

81 Пак там.

82 Пак там; също документи и писма на Националния комитет на македонските благотворителни братства в България.

83 Пак там.

84 Пак там.

85 Пак там. Отчет на настоятелството на Задругата на македонските девойки за представените етнографски изложби в някои европейски столици през периода 1926 — 1928 г.

86 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи и материали на македонско студентско д-во „Вардар".

87 Пак там.

88 Пак там.

89 Пак там.

90 Пак там.

91 Пак там.

92 Пак там.

93 Пак там. Документи и материали за международната дейност на македонско студентско д-во „Вардар".

94 Пак там.

95 Пак там.

96 Пак там.

97 Пак там.

98 Пак там.

99 Пак там.

100 Пак там. Отчетен доклад на македонско студентско д-во „Вардар" пред Първия конгрес на македонските студентски дружества в чужбина за периода 1925 — 1927 г.

101 Пак там.

102 Сб. Илинден, 1921, № 1; 1930, № 9.

103 Пак там, 1929, № 7, с. 3.

104 Пак там, 1921, № 1, 3 — 96.

105 Пак там, 29 — 35.

106 Пак там, 72 — 75.

107 Пак там, 76 — 78.

108 Пак там, 79 — 80.

109 Пак там, 83 — 84.

110 Пак там, 90 — 91.

111 Пак там, 1924, № 3, 5 — 6.

112 Пак там, 1926, № 5, 4 — 14.

113 Пак там, с. 1.

114 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи на секретариата на МСС в чужбина.

115 Устрем, № 48, 5 август 1926.

116 ЦПА, ф. 226 (необработен). Материали за ММТРО.

117 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

118 Иванов, И. Македонска хронология, ч. I. С., 1926, 1 — 78.

119 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). За посочените книжки се съобщава в писмо на д-во „Вардар" до секретариата на МСС в чужбина от август 1926.

120 Ачкова, Ст. Българката в македонското революционно движение. С., 1926, 1 — 14.

121 Апостолова, М. Дългът на прогонената българка към Македония. С., 1927, 1 — 11.

122 Кушев, Ив. Заблудата на враговете на българщината. С., 1928, 1 — 3.

123 Чешмеджиев, Й. Да събираме и пазим народните песни от Македония. С., 1931, 1 — 19.

124 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи и писма на македонско студентско д-во „Вардар".

125 Македония — минало и нови борби. С., 1932, 1 — 290. Книгата излиза без името на автора, но от документите на д-во „Вардар" се узнава, че той е Христо Зографов от Велес.

126 Коларов, Ив. Македония и българското племе. С., 1933, 1 — 446. Авторът е от Битоля.

127 Лист Вардар, № 1, 1921, до № 9, 1931.

128 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи и материали на македонско студентско д-во „Вардар".

129 Пак там. Отчетен доклад за дейността на македонско студентско д-во „Вардар" за периода 1928 — 1930 г.

130 Пак там.

131 Пак там.

132 Пак там.

133 Пак там.

134 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи и материали на македонско студентско д-во „Вардар".

135 Пак там. Писмо на БНСС до македонско студентско д-во „Вардар" и МСС в чужбина от 19 март 1929.

136 Пак там.

137 Пак там. Писмо на македонско студентско д-во „Вардар" до секретариата на ММС в чужбина от 13 март 1929 г.

138 Пак там.

139 Пак там. Няколко срещи на помирителна делегация на д-во „Вардар" с видни революционни дейци (1929 — 1930 г.).

140 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали за разногласията във ВМРО (1928 — 1933 г.). Този въпрос подлежи на специално научно изследване. Поподробно вж. Мичева, Цв. Убийството на Ал. Протогеров, Ипр., 1982, № 2.

141 Пак там.

142 Пак там.

143 Джидров, П. Единството в македонското освободително движение. С., 1931.

144 Пак там, 4 — 9.

145 Пак там, 14 — 16.

146 Пак там, 17 — 18.

147 Пак там, 22 — 23.

148 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи и материали на македонско студентско д-во „Вардар".

149 Пак там.

150 Пак там.

151 Пак там.

152 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

153 Пак там.

154 Младенов, Ст. Мисли за интегрална Югославия. С., 1932, 1 — 11.

155 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи и материали на македонско студентско д-во „Вардар".

156 Пак там.

157 Пак там.

158 Пак там; също лист Вардар, № 11, март 1932.

159 Лист Вардар, № 11, март 1932.

160 Пак там.

161 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

162 Пак там. Документи и материали на македонско студентско д-во „Вардар". Според дейци на ВМРО предвиждало се е лозунгът за автономия на Македония да се осъществи под покровителството на ОН.

163 Пак там.

164 Вардар, № 3, март 1933. (От октомври 1932 г. в. „Вардар" излиза като орган на Македонския студентски съюз в чужбина.)

165 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

166 Пак там.

167 Пак там. По това време дружеството се ръководи от Борес Димитров, Петър Георгиев, Мария Данкова, Борис Грашев, Илия Николов и др., а варненският му клон от Коста Кехайов, Григор Попов, Васил Иванов, Спас Николов, Борис Паскалев, Любен Стефанов и Стефан Кирилов.

168 Пак там.

169 Пак там.

170 ЦПА, ф. 226 (необработен). Материали за разтурянето и забраната на бежанските организации през 1934 г.

171 Подробно по този въпрос ще се спрем в друго изследване.

172 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи, материали, писма и други сведения за създаване и дейност на Македонските политически организации (МПО) в САЩ и Канада (1925 — 1941 г.).

173 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документални спомени и материали на Ст. Бояджиев от с. Долни Порой, Демирхисарско, Егейска Македония, един от създателите на македонско студентско д-во „Шар".

174 Пак там; също протоколна книга на настоятелството на д-во „Шар" за периода 1936 — 1937 г. (протокол № 1 от 9 ноември 1936 г., № 2 от 12 ноември 1936 г., № 3 от 15 ноември 1936 г., № 4 от 17 ноември 1936 г. № 5, декември 1936 г. и пр.).

175 Пак там.

176 Пак там.

177 Пак там.

178 Пак там.

179 Пак там.

180 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали на македонските благотворителни братства (1941 — 1944 г.).

181 ЦПА, ф. 226 (необработен). Цит. документални спомени и материали на Ст. Бояджиев.

182 Пак там.

183 Този въпрос подлежи на специално научно изследване.

184 Бояджиев, Ст. Съществува ли македонска нация. С., 1940, 1 — 39. Брошурата излиза в тираж 10 хиляди екземпляра.

185 ЦПА, ф. 226 (необработен). Цит. документални спомени и материали.

186 Пак там. След съответни разпити, засягащи дейността на д-во „Шар", ръководителите му са освободени.

187 Юбилеен лист „Вардар", април 1940 г. Издание на македонско студентско дружество „Вардар" във Варна.

188 Пак там, с. 1.

189 Пак там, с. 3.

190 Пак там.

191 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документални спомени и материали на Ст. Бояджиев, Г. Бегъмов, М. Кърпачев, Бл. Типев и др.

192 Пак там.

193 Пак там. Документи и материали на македонските благотворителни братства (1941 — 1944).

194 Пак там.

195 Пак там.

196 Пак там.

197 Пак там.

198 Пак там.

199 Пак там.

200 Пак там.

201 Пак там.

203 Пак там. През юли 1943 г. българското население в споменатите райони на Егейска Македония се вдига на въстание, прогонва гръцката администрация, която е в услуга на италианските власти, и създава българско управление в трите области, в които българското население е абсолютно мнозинство. Ръководителите на въстанието се обръщат към българското правителство за помощ и съдействие за присъединение и на тези покрайнини към България. Официалните власти обаче отказват такава подкрепа, страхувайки се от усложнения в отношенията им с Германия и Италия. Едва през юни и юли следващата година за Костурско, Воденско и Леринско заминават десетки доброволци, предимно студенти от дружество „Шар". Те застават начело на повече от 12 хиляди въоръжени българи, които бранят българското население там от набезите на андартските банди. В края на август и в началото на септември 1944 г. по-голяма част от тези въоръжени българи се влива в партизанските отряди в Скопско, където се водят победоносни боеве срещу балистите. След прогонването на хитлеристките войски от Вардарска и Егейска Македония от българската народна отечественофронтовска армия съдбата на споменатите доброволци е различна, а за някои от тях и много трагична. Този въпрос стои за изясняване от нашата историческа наука.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

МАКЕДОНСКИ МЛАДЕЖКИ КУЛТУРНО-ПРОСВЕТЕН СЪЮЗ (ММКПС)

1. СЪЗДАВАНЕ И ОСНОВНИ НАСОКИ НА ДЕЙНОСТ

Дотук разгледахме появата, същността, целите и дейността, самостоятелна и съвместна, на три организации на младата българска интелигенция от Македония между двете световни войни. Четвъртата младежка организация, неразривно свързана с тях и с „културния фронт" на националноосвободителното движение е Македонският младежки културно-просветен съюз (ММКПС), създаден главно от работническата и селската бежанска младеж от Македония.[1] Идеята за организиране и идеологическа подготовка на младите българи от Вардарска и Егейска Македония се определя и налага от традициите на миналото, от възобновената борба за освобождение на Македония и от необходимостта младежта да бъде подготвена да участвува в нея, да бъде опазена от въвличането ѝ в различни идейни течения и партизански борби, характерни за българското общество по това време, които стоят далеч от проблемите на поробените българи.[2] Освен това е необходимо тази неопитна и оказала се в тежко положение младеж да бъде предпазена от влиянието на сръбската и гръцката пропаганда, които чрез различни способи се стремят да я вплитат в своите мрежи и да я използват за своите антибългарски цели не само в Македония, но и в България — срещу бежанските организации. По сведение на ВМРО, през периода 1919 — 1922 г. голяма част от официалните и неофициалните представители на СХС кралство в София са се занимавали с проучване и картотекиране на бежанците от Македония и особено на младежта.[3] В резултат на това през 1920 — 1921 г. стотици младежи от Вардарска Македония получават известия от сръбската легация в София, с което всеки един от тях се кани да се яви в легацията, за да получи документи, даващи му право да се завърне в родното си място, където да уреди въпроса за военната си служба. Ако пък младежът е на временна работа в България той трябва да попълни изпратения му формуляр, в който да опише подробно откога е тук и какво работи. Ако смята да остава за по-дълго време трябва да поиска отлагане на военната си служба. В противен случай ще бъде подведен под отговорност по силата на сръбския военен закон. Освен това ще бъдат предприети мерки срещу неговите близки в „Южна Сърбия", т.е. във Вардарска Македония.[4]

Паралелно с това различни сръбски емисари обикалят бежанците в София и в цялата страна и обещават на младежите, че ще им осигурят работа, средства и други привилегии, ако се завърнат по родните си места. И всичко това само срещу една „най-дребна формалност" — да подпишат декларация, че са сърби и да заменят личните си и фамилните си имена със сръбски. Тази „формалност" била необходима само, за да се наредят добре, когато се върнат в Македония, тъй като властите били „особено

чувствителни" към българската националност, име и език. На тези, които не искат да се завърнат, им се предлага при същите условия да декларират, че са сърби, след което ще им се намери работа в България.[5] Подобни опити за вербуване на прогонени български младежи от Егейска Македония са правени и от страна на гръцки дипломатически представители и емисари, сътрудничещи на различни комисии, които обикалят цяла България.[6]

Всичко това става в изключително трудна за страната обстановка възникнала след втората национална катастрофа, когато тя не е в състояние да гарантира дори вътрешната си сигурност. Това налага бежанските организации сами да вземат защитни мерки. През 1921 г. в София и в някои други градове се появяват малки „сговорни дружини", съставени от млади българи — бежанци, които много бързо пресичат пътищата на вражеската разложителна пропаганда. Те предупреждават прокудените от родните им огнища младежи да бъдат бдителни и предпазливи, защото поробителите искат да унищожат и компрометират в тях и единственото, което са запазили у себе си — националната чест и достойнство.[7] Тези пък, които „приемат" сръбските условия и се завръщат в Македония, стават най-добрите ятаци, куриери и борци на ВМРО срещу официалните власти във Вардарска и Егейска Македония.[8]

От малките „сговорни дружини" в началото на 1922 г. в София се полагат основите на Македонския младежки сговор. Той си поставя за цел да организира и обедини младежта от Македония, където и да се намира тя, и чрез всестранна културно-просветна дейност да я запознае с робското положение във Вардарска и Егейска Македония и да я подготви за борба срещу него.[9] През същата година по негова инициатива младежки дружества възникват в Кюстендил, Петрич, Г. Джумая (дн. Благоевград), Дупница, (дн. Ст. Димитров), Радомир, Стара Загора, Лом, Русе, Видин и другаде.[10] Преди това обаче още през декември 1918 г. във Варна се създава, или по-точно се възобновява дейността на създаденото още през 1914 г. в града ученическо дружество „Братя Миладинови". То си поставя за задача да обедини бежанската младеж във Варна за „взаимопомощ, взаимоопознаване, самообразование и самовъзпитание, в дух на една чиста и възвишена любов и преданост към поробена Македония".[11]

Възниквайки едно след друго, македонските бежански младежки дружества разкриват в повечето случаи дейност, валидна за всяко едно от тях поотделно. Ето защо се заражда идеята, по примера на братствата, да се създаде един общ съюз, обединяващ всички младежки дружества. Още в края на 1922 г. Софийският младежки сговор излиза с апел до създадените бежански младежки организации за обединение.[12] Призивът намира подкрепа сред младежките сговори в Ст. Загора, Лом, Видин, Плевен, Петрич, Г. Джумая (дн. Благоевград), и Русе.[13]

През януари 1923 г. варненското младежко дружество „Братя Миладинови" излиза със специален апел, в който се изтъква, че бежанските младежки дружества ще изпълнят своите патриотични и просветни замисли само ако се обединят в един общ младежки съюз. Той трябва да обхване в своите редици както цялата налична младеж, така и тази, която непрекъснато идва от Македония.[14] В началото на април 1923 г. дружеството излиза с позив-окръжно, в който заявява своята готовност да стане организатор и домакин на един обединителен конгрес. В позива се на-

помня също за насилническия режим в Македония, който е прогонил най-будната част от младежта и е разрушил българските културно-национални институции там. Няма съмнение, продължава позивът, че ще дойде ден, когато децата на Македония ще се завърнат по своите домове. Но докато стане това, те трябва да са организирани, да се просвещават и възпитават, да запазят това, което техните майки и бащи са скътали в душите си — образът на Македония, споменът за нея, нейните борби, страдания и стремеж към освобождение.[15]

Призивът на варненското дружество е приет и на 24, 25 и 26 май 1923 г. във Варна се провежда Учредителният конгрес, на който присъствуват 54 делегати пратеници на 11 младежки дружества от различни градове на страната, представляващи около 2000 техни членове. Основното решение, което конгресът взема, е за създаването на Македонския младежки културно-просветен съюз (ММКПС) в България със седалище в София.[16] Изработени, обсъдени и приети са и неговите основни документи -- устав, програма и декларация за създаването му. Според своя устав Македонският младежки съюз (ММС)[17] си поставя за цел да организира и обедини духовно и идейно цялата бежанска младеж, да култивира у нея любов към просветата, родолюбието и предаността, към борбите на поробена Македония, да се грижи за нейното умствено и физическо развитие (чл. 1). Съюзът е чисто културно-просветна организация и не може да бъде използуван за каквито и да било партийни, съсловни, класови или други цели (чл. 3). ММС ще постигне своите цели, като съдействува за създаването на нови младежки организации. Той устройва събрания и вечери с доклади и специални програми; издава свой печатен орган; създава съюзна библиотека и читалня с научни трудове, списания, вестници и други материали, отнасящи се до миналото, настоящето и бъдещото разрешаване на македонския въпрос, както и литературата, третираща всички области на науката и живота (чл. 6 — 7).[18]

Член на съюза може да бъде всяка младежка организация на бежанците от Македония, където и да се намира тя, при условие, че е съгласна с целите на ММС и изпълнява всички негови нареждания. Членове на отделните организации могат да бъдат всички младежи от Македония, без разлика на пол, народност, вяра и убеждения, на възраст от 12 до 30 години, като членовете между 12 и 15 години нямат право да бъдат избирани и да избират. Спомагателни членове могат да бъдат младежите над 30-годишна възраст, с право на съвещателен глас (чл. 10 — 13).[19]

На Учредителния конгрес са избрани и ръководните органи на ММС под името Централно управително тяло (ЦУТ). То се състои от председател, секретар, касиер, домакин и библиотекар. Към него обаче се избират секретари по агитацията и пропагандата и по организационните въпроси. Решено е също в. „Устрем", издаван дотогава от софийския младежки сговор, да стане съюзен орган на ММС, подчинен на централното ръководство, за което се избира и редакционна колегия.[20] За върховен орган на съюза се определя конгресът. Организациите се представляват от делегати, както следва: организация, броящa 20 души — от двама делегати, до 50 — от трима, до 100 — от петима и за всеки други 100 души още по двама делегати. За ръководене на местните младежки организации на общо събрание с тайно гласуване за едногодишен срок се избира настоятелство в състав от пет човека.[21]

В първото централно ръководство на ММС влизат Д. Томалевски, Стр. Развигоров, Сл. Киселинчев, Й. Чупарова и Б. Накова. Съюзни агитатори са Иван Димитров и Васил Василев. Главен редактор на в. „Устрем" е Кр. Велянов, а редактори С. Нонев и Ст. Топуков.[22] Делегатите на Учредителния конгрес приемат резолюция-обръщение към цялата бежанска младеж. В нея се обяснява необходимостта от създаването на общ културно-просветен съюз, чрез дейността на който прогонената младеж ще пази своя български национален дух и културни традиции и ще участвува в борбата за освобождение на Македония. Защото според резолюзията тази младеж никога не може да се примири и да се откаже от мисълта за своя дом, за своите училища и църкви, в които посредством чуждата реч поробителите искат да изтръгнат и убият българския народен дух. Младежта от Македония, се казва по-нататък в документа, никога няма да забрави своята история с нейните легендарни страници и древна култура, съкровищница на народния дух, които поробителските „учени" фалшифицират и изопачават, поставят ги в рамките на своята история и култура, стремейки се по тоя начин да ограбят и отрекат съществуването на цял един народ.

Прокудената българска младеж създава своя съюз с пълното съзнание, че по пътя на културата и просветата ще може и тя да съдействува в съграждане на голямото освободително дело, като по този начин улесни задачата на своите борещи се братя. Така ММС се явява като необходимост, наложена от историческата нужда на националноосвободителното движение, което иска жертви и налага на младежта докрай да му служи предано и самоотвержено. Резолюцията завършва с апел към разпръснатата из цялата страна бежанска младеж да се организира незабавно в местни културно-просветни организации, да се присъедини към ММС и да се подготви всестранно за борба за освобождението на Македония.[23]

Резолюцията-апел намира благоприятен отзвук сред бежанската младеж. От цялата страна до централното ръководство на съюза се получават писма и телеграми с искане за лични контакти или за изпращане на конкретни писмени указания за създаване на дружества, изработване на устави, правилници, програми и пр.[24] В същото време, в писмо от 15 юни 1923 г. до настоятелството на благотворителните братства в София се съобщава, че в Пловдив е създаден втори младежки съюз на бежанците в Южна България. В съобщението се изтъква, че за разлика от варненския съюз, който е възприел изцяло идейните програми на ВМРО за освобождение на Македония, младежкият съюз в Пловдив имал резерви по този въпрос.[25] На срещите между ръководствата на двата съюза, станали в началото на юли с.г. става ясно, че съществени идейни различия между тях няма. Единственият въпрос, по който имало спор, е кои лица да застанат начело на един бъдещ общ младежки съюз.[26]

На 21 и 22 юли 1923 г. по общо съгласие в Дупница (дн. Ст. Димитров) става среща на македонските младежки организации от цяла България. Освен опознаването и размяната на мнения по различни бежански проблеми, на срещата се изнасят и няколко доклада по основните насоки на македонския въпрос и националноосвободителната борба във Вардарска и Егейска Македония след 1918 г., дългът и отношението на бежанската младеж към нея.[27] Срещата се оказва изключително плодотворна. Активистите на българската бежанска младеж стигат до заключение, че досегашните младежки организации и тези, които в бъдеще ще се създават,

могат да имат само един идейно-политически път на развитие и борба — този на борбата за освобождение на поробена Македония.[28]

В резултат на продължилите между представители на варненския и пловдивския младежки съюз преговори на 15 август 1923 г. е подписано споразумение-протокол за тяхното обединение. Взето е решение за провеждане на обединителен конгрес, на който да се избере ново управително тяло, както и да се изработят устав, програма и пр.[29] На 28 октомври 1923 г. в Русе, в салона на „Модерния театър", се открива обединителният конгрес. На него присъствуват 87 души редовни делегати от 17 организации, представляващи над 3000 членове. Присъствуват и около 50 души официални гости.[30]

След тридневно обсъждане и разискване върху различни проблеми на обединението и задачите на младежкото движение, конгресът публикува декларация, в която се казва, че делегатите одобряват споразумението за обединение, постигнато между ръководствата на двата съюза, проникнати от съзнанието, че само обединени и с общ труд ще допринесат най-много за постигането на тяхната голяма цел — освобождението на Македония. В нея се заключава, че от 29 октомври 1923 г. двата съюза се сливат в един общ Македонски младежки съюз. За устав на новия съюз конгресът възприема без изменение приетия устав на варненския учредителен конгрес.[31] В новоизбраното Централно управително тяло влизат Д. Томалевски, Стр. Развигоров, Ив. Трифонов, К. Силяновски, Ст. Топуков, С. Нонев и П. Попандов. За съюзни секретари са избрани Н. Коларов и В. Василев. Главен редактор на в. „Устрем" остава Кр. Велянов. В Контролната комисия са включени Ив. Димитров, Бл. Журков и М. Александров.[32] Конгресът приема резолюции-апели към бежанската младеж и към борческа Македония, в които се изтъква, че единствената грижа на ММС ще бъде чрез своите организации да подготвя младата смяна като достоен продължител на делото за освобождение на Македония.[33]

Делегатите на конгреса изпращат и възвание към младежта от всички свободни страни в света, в които се изтъква, че създаденият ММС се обръща към свободно родената младеж, която не познава дори думата робство. Тя отдава своите сили за образование, култура и обществен напредък. В същото време има народи, между които и българите в Македония, които пъшкат под черното иго на поробители, непознати със своята тирания в световната история. В борбата срещу тях младежта на Македония отдава своя живот, защищавайки своята лична и народностна чест и свобода. Тя изпраща своя апел, за да опише трагедията на своите поробени братя, които искат свобода, а поробителите ги лишават от живот. Свободната младеж в света, се заключава във възванието на ММС, ще изпълни своя дълг, ако се застъпи за правата и свободата на българите във Вардарска и Егейска Македония.[34]

След обединението и конституирането на всички ръководни органи на ММС и определяне на основния му девиз и лозунг — „Чрез просвета, култура и родолюбие към свобождение на Македония"[35], неговата дейност се насочва в две основни направления — организационна и културно-просветна. Първата работа на новоизбраното ръководство на ММС е издаването на окръжно № 1 от 1 ноември 1923 г. за провеждане на организационни събрания на всички съществуващи младежки дружества. На тях, в присъствието и на членове на централното ръководство, се обсъждат и приемат уставите и правилниците за вътрешния ред, избират се и се

конструират новите им ръководства.[36] Освен това ръководството на ММС отправя писмо до настоятелствата на бежанските организации в цялата страна да съдействуват за създаване на младежки дружества, където има повече от 10 души млади българи от Македония.[37] Съюзните секретари на ММС по организационните въпроси обикалят всички села и градове, правят събрания, изнасят доклади за борбите против поробителите в Македония, изтъкват необходимостта от организиране на цялата бежанска младеж.[38]

Съобразно със своята просветна програма ръководството на ММС пристъпва към създаване на богата материална база. За целта е нает подходящо жилище, чиито помещения се преустройват в заседателна зала, библиотека, читалня, и пр. Там се настанява и редакцията на в. „Устрем". За един кратък срок от време библиотеката е снабдена с наличната по това време научна и политическа литература, вестници, списания и други материали, свързани с Македония.[39] Всеки месец в седалището на съюза, задължително, ръководствата на младежките дружества в провинцията, техните идеологически и организационни секретари получават актуална политическа информация, изнасяна пред тях главно от членове на ЗП на ЦК на ВМРО. Освен това те получават редовно и окръжни-инструкции по всички въпроси на младежкото организационно строителство, както и доклади на различни теми за провеждане на текущата просветна дейност. Всяко дружество провежда най-малко два пъти месечно културно-просветни семинари, на които се изнасят беседи за различни исторически, географски, езикови, икономически и актуално-политически теми, но винаги свързани по някакъв начин с българските национални проблеми, с Македония. Още със създаването си всяко младежко дружество се стреми да изгради библиотека и свой културен клуб.[40]

С постепенното разрастване на дружествата се разрастват формите и мероприятията за културно-просветно и идейно-политическо образование и възпитание на техните членове. Една от най-интересните и с голям политически ефект изяви и при ММС е „агитационната седмица". Още на обединителния конгрес в Русе се взема решение всяка година ММС да провежда такава седмица. Нейната главна задача е, чрез разнообразни прояви из цялата страна, особено сред компактната маса бежанци, да се изнасят и популяризират въпросите около Македония, националноосвободителното движение, същността и целите на ММС.[41]

Първата „агитационна седмица" ММС провежда от 6 до 13 май 1924 г. В София ръководителите на съюза посещават домовете на почти всички бежански семейства, като наред с това в бежанските квартали изнасят десетки беседи, в които изтъкват, че сръбското и гръцкото робство няма да бъдат вечни, че борбата на македонските българи ще продължи до освобождението на Македония. Последният ден на „агитационната седмица", който се обявява за Ден на падналите младежи за свободата на Македония, завършва с манифестация из улиците на столицата.[42] В издадения по това време позив към бежанската младеж се казва, че една част от нея вече дава своя принос в младежките дружества, но останалата членува в други културни или политически организации, които със своите програми стоят далече от борбите за освобождението на Македония. Ето защо ММС призовава младите бежанци да влизат в неговите редове, като влеят в тях своите знания и енергия, в полза на освободителната кауза. Защото мисълта и погледите на всеки млад българин от Македония тряб-

ва да бъдат насочени към долините на Вардар и Егея, там,където поробените братя протягат ръце за помощ.Уставът на ММС, се казва по-нататък в призива, е достатъчно демократичен и дава възможност да влязат и да работят в него от най-ляво до най-дясно настроени младежи. За да има търпимост и да няма разпри обаче всеки член на ММС трябва да жертвува политическите си възгледи пред най-висшия и върховен дълг — освобождението на Македония.[43]

Организираните в ММС младежи постепенно застават начело на всички родолюбиви прояви като честуване на исторически дати, бележити личности и други национални тържества, в които участвуват бежанските организации на македонските, тракийските, добруджанските и западнопокрайнските българи.[44] По повод смъртта на основоположника на партията на българските комунисти Д. Благоев представители на 30 младежки дружества на ММС, заедно с цялата българска прогресивна общественост участвува в траурното шествие. По този повод в. „Устрем" в броя си от май 1924 г. между другото пише: „Отиде си една от най-крупните фигури, които страдална Македония е дала в борбата за национална и социална свобода. Целият му живот бе в служба на отрудените и бедните хора".[45] ММС взема дейно участие в общобългарските тържества по случай 24 май и Деня на Хр. Ботев (2 юни) и пр.[46] Изобщо през 1923 — 1924 г. ММС тръгва по един динамичен и градивен път на развитие във всяко едно отношение.

През юни 1924 г. в Пловдив се провежда Първият редовен конгрес на ММС. На него присъствуват 110 делегати от 30 младежки организации, представляващи над 4000 членове. В отчета на ръководството на съюза се изтъква, че в продължение на едногодишната си дейност той е удвоил своите организации и е създал условия за провеждане на редовна и целенасочена културно-просветна дейност сред тях. За тази цел освен изнасянето на беседи и доклади на различни исторически и политически теми, ръководството на ММС изпраща до своите дружества и материали, от които да черпят сведения за развитието на македонския въпрос и националноосвободителната борба във Вардарска и Егейска Македония.[47] В доклада на главния редактор на в. „Устрем" се заявява, че основната задача на вестника през изминалата отчетна година е била, да бъде организатор и обединител на цялата бежанска младеж, да я въвежда и запознава с историческите и народните традиции, с борбите на българите в Македония в миналото и днес, да разобличава всички лъжи и фалшификации, които поробителите разпространяват навред относно българската историческа и национална същност на Македония. Според него последният довод трябва да бъде задача на всеки член на македонските младежки организации.[48] Във всички изисквания, доклади и поздравления до конгреса се подчертава, че главната цел на ММС занапред ще бъде обединяването в неговите редове на цялата бежанска младеж, възпитанието и подготовката ѝ за самоотвержена служба и борба за освобождението на Македония.[49]

На конгреса се обсъждат и формулират цяла редица нови задачи от организационно и културно-просветно естество. Решава се към всички по-големи организации да се създадат певчески хорове и театрални групи, както и „юнашки чети", съставени от ученици, футболни клубове и дружества по всички видове спорт. Препоръчва се редовно организиране на съботни вечери, съпътствувани от забавни програми, вечери и утра, на които се изнасят доклади, посветени на Македония.[50]

При обсъждането на идейно-политическите насоки на съюза делегатите стигат до извода, че една от най-важните задачи на младежките организации е да пазят своята независимост по отношение на различните течения и влияния били те от „ляво" или от „дясно" и които се оценяват като вредни за ММС.[51] Конгресът взема някои решения за изменения в структурата на ММС. Така например съществуващите, както и създадените нови младежки организации вместо „сговори" занапред започват да се наричат „младежки културно-просветни организации". Освен това в едно и също населено място не може да съществува повече от една младежка бежанска организация, а младежи, членуващи в други политически организации не могат да вземат отговорни длъжности в ММС. На мястото на Централното управително тяло (ЦУТ) се създава секретариат на ММС, който си запазва същите права и функции както на своя предшественик. Създават се и областни, околийски и районни (селски) ръководства на ММС и се уточняват приблизителната, разгърнатата и обикновената организационна структура на всяка добре развита младежка организация, членка на ММС. Решено е също в. „Устрем" от 1 август 1924 г. да започне да излиза три пъти месечно вместо два пъти както дотогава.[52] Конгресът избира и нов секретариат, в който влизат С. Христов, П. Колищърков, Ст. Карайорданов, К. Ставрев и Ат. Гюрков. За съюзни агитатори са избрани В. Василев и Н. Коларов. Главен редактор на в. „Устрем" остава пак Кр. Велянов.[53]

Конгресът приема и няколко резолюции. Една от тях се отнася до идейно-политическите насоки на развитие на младежкия съюз. В нея, след като се заявява, че ММС е подложен на идеен натиск от различни страни, се изтъква, че пред освободителното движение на Македония и пред неговите дейци не стои въпросът за организация на „ляво" или на „дясно", защото това движение, което си служи с революционни методи в своята борба е достигнало до крайния предел на всяко „левичарство". Същото движение, което преди и над всичко поставя въпроса за освобождението на народа, не може да бъде „по-дясно" и „по-национално". Така че националноревюлюционната освободителна борба на македонските българи стои извън рамките на разни „леви" и „десни" идеи, надхвърля ги и се развива по собствен път. Като се има предвид това, заключава резолюцията, никога в редовете на ММС не може и дума да става за неговия идеен път. Който повдига подобни въпроси, той ще партизанствува в полза на едно или друго течение, ще защищава тяхната кауза, но никога каузата на поробена Македония.[54]

В друга резолюция на конгреса, адресирана до ОН, се обръща внимание на трагедията на българското население във Вардарска и Егейска Македония и се заявява, че прокудените младежи, организирани в ММС, най-енергично протестират срещу насилническите мерки, с които си служат сръбските и гръцките официални власти, в своя стремеж да убият националното съзнание на населението в Македония и да изтребят физически най-будните българи там. Ето защо ММС се обръща към ОН и световната общественост, да използуват силата на своя авторитет и в името на справедливостта да се застъпят за прекратяване на прогонването, изтреблението и асимилацията на населението във Вардарска и Егейска Македония, като му се гарантират най-елементарни човешки права, предвидени в мирните договори.[55]

В специално прието поздравление делегатите на конгреса изпращат братски привети на борците за свобода, които бродят с пушка в ръка из

планините на Македония. В него се казва, че младежите, обединени в ММС, с цялата същност на своята културно-просветна дейност, подготовка и възпитание се готвят за онзи момент, когато ще тръгнат по пътя на своите бащи и братя, на щурм срещу поробителите.[56]

Тези и други документи, приети на Първия конгрес на ММС, достатъчно ясно говорят за същността и целите на съюза като културно-просветна и националноосвободителна организация на младежта от Македония, надежден резерв на ВМРО и легалните освободителни организации на македонските българи.

Македонският младежки съюз обхваща в своите редове и младежта в тогавашния Петрички окръг. Това се налага по няколко причини. Известно е, че по това време ВМРО използува Петрички, а до голяма степен и Кюстендилски окръг, като спомагателна база в борбата си за освобождението на Вардарска и Егейска Македония. Поради това тя забранява там съществуването на други политически партии и организации, които не са свързани с освободителната борба.[57] Становището на организацията е, че пред национално освободените българи в Пиринския край стои неотменимо братският дълг да помагат с всички морални и материални средства за освобождението на поробените си сънародници оттатък Влахина, Осогово и Беласица.[58] В решението на ММС от 1923 г. за организиране не само на бежанската, но и на местната българска младеж в окръга се изтъква, че това се прави и с оглед тя да бъде предпазена от разложителната сръбска и гръцка пропаганда, насочени специално към този край, да бъде подготвена в просветно и политическо отношение в духа на националноосвободителното движение, да живее с болките и борбите на поробените си братя, да участвува в различните фронтове на борбата срещу сръбското и гръцкото робство.[59] Върху тази основа във всички градове и села на окръга от учащата се, работническата и селската младеж се създават стройни и дейни културно-просветни организации на ММС.[60]

Първата организационна сбирка на младежта от Петрички окръг след Пловдивския конгрес се провежда през август 1924 г. в Г. Джумая (дн. Благоевград). На нея присъствуват ръководствата на младежките организации в Симитли, Св. Врач (дн. Сандански), Мелник, Петрич, Банско, Разлог, Неврокоп (дн. Г. Делчев), Добринище, Белица, Якоруда и други селища. Пред тях членове на секретариата на ММС изнасят няколко доклада за състоянието на съюза, за постигнатото досега и за предстоящите му задачи в този край.[61] След обстойни разисквания, се взема решение градските ръководства на младежките организации да пристъпят към организиране на цялата младеж в окръга, като секретариатът на ММС се задължава да им окаже съдействие във всяко едно отношение. Особено се изтъква необходимостта към по-големите дружества да се създадат певчески хорове, театрални групи, оркестри и пр., като в тях се създадат условия за пълноценен национално-културен и духовен живот на младежта, за задоволяване и развитие на най-особените интереси, стремежи и заложби на всеки младеж. Но всичко това да бъде насочвано така, че да бъде в полза на националноосвободителния идеал.[62]

Участвуващите в сбирката делегати, съвместно с местното младежко дружество, устройват траурно шествие, което завършва с протестен митинг срещу масовото избиване на 28 души невинни българи в с. Гарван, Щипско и срещу непреставащите престъпления на сръбските власти спрямо българското население във Вардарска Македония.[63] Делегатите оти-

ват и до Неврокоп, (Г. Делчев), където с участието на цялото местно население също организират протестен митинг срещу разстрела на десетки мирни българи в с. Търлис и в цяла Егейска Македония от гръцките власти.[64]

На проведените през октомври и ноември 1924 г. в цялата страна областни и околийски сбирки на ММС младежките ръководства и организации остро осъждат убийството на Т. Александров и кървавата саморазправа, настъпила в редовете на революционното движение, твърдейки в повечето случаи, че те са предизвикани от представители на левицата и комунистите.[65] Приемайки безрезервно становището на ВМРО по този въпрос, всички младежки организации остават далеч от истината за кризата в освободителното движение и за убийството на Т. Александров, който става жертва на най-реакционната част от управляващата буржоазна върхушка в София, заради опитите му да търси подкрепата на Съветския съюз за освобождението на Македония.

На всички споменати сбирки се разисква въпросът за търсене на нови форми и средства за привличане на цялата бежанска младеж в редовете на ММС. Обща е констатацията, че за изпълнението на тази задача съюзът трябва да направи всичко възможно, за да помогне на бежанската младеж за нейното социално-битово уреждане. Без това условие тя не би била в състояние да се подготви да изпълни мисията, която ММС ѝ възлага.[66]

Тези и други въпроси от подобен характер се поставят и разискват редовно на всички организационни срещи на съществуващите и на новосъздаващите се бежански младежки организации. И трябва да се отбележи, че въпреки възникващите трудности от най-различно естество, организационно-идеологическата работа на ММС никога не секва.[67] Особено резултатни в това отношение са „агитационните седмици". През 1925 г. такава седмица се провежда от 21 до 28 юни. Из цялата страна ММС организира събрания, на които се изнасят доклади, концертни програми, устройват се спортни прояви и общоградски протестни манифестации срещу преследването на българите в Македония.[68] Ето как например протича „агитационната седмица" в гр. Лом. В деня на откриването ѝ в града се свиква общоградско събрание, където присъствуват не само всички бежанци от Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини, но и цялото гражданство. Член на ръководството на ММС изнася доклад за положението и борбата на поробените българи, като изтъква дълга на бежанската младеж към тях. В същото време се избират няколко комисии, които раздават множество литература, вестници, списания и други издания на ММС, подбрани специално за случая. Във всички училища, градски салони и военния гарнизон се изнасят беседи на различни теми, свързани с националните проблеми на българския народ — бежанските и малцинствените въпроси, борбата за освобождение, дългът на свободните българи и пр. Всеки ден в града се разпръскват хвърчащи листовки, различни по вид и тематика, чрез които гражданството се призовава да отдаде почит и признателност към борците за освобождение на поробените българи. Най-малките бежанчета от „детските китки" раздават на всички граждани ленти и значки, като срещу тях всеки дава каквото може, в полза на освободителната борба. В последния ден на „седмицата" се провежда молебен с шествие през целия град и траурен митинг в памет на падналите за освобождението на Македония младежи. „Седмица-

та" завършва с богата литературно-музикална програма, изнесена от певческите и театралните групи към местното младежко дружество. Именно през тази „седмица" голяма част от неорганизираните младежи в града стават членове на ММС.[69] Това всъщност е и главната цел на „агитационната седмица". По същия начин тя се провежда и из всички градове и по-големи селища, където живеят бежанци.

Определена заслуга за разпространяването на идеологическата работа има и съюзният орган в. „Устрем", който публикува цяла поредица от статии и други материали, посветени на организационните, идейните и други въпроси, цели и задачи на ММС. В тях се отправя също така и призив към неорганизираната младеж да се нареди под неговото знаме. Така например в статия, публикувана в броя му от юни 1925 г., вестникът се спира на ролята и задачите на различните български младежки организации, като изтъква, че ММС се отличава от всички свои сродни организации, защото се е заел със задачи, в името на един общ жизнен идеал за народностно съхранение и освобождение на Македония от чуждо робство. Тази борба, изтъква вестникът, налага организирането на всички прокудени младежи в редовете на ММС. Защото само там те могат да получат необходимите за всеки борец просвета и политическа подготовка, да възпитат у себе си преданост, себеотрицание, безкористност, твърдост и постоянство — качества, необходими за обреклите се на освободителния идеал борци.[70]

В друг свой брой в. „Устрем" публикува беседата на Б. Зографов „Какво иска Македония от своята младеж", изнесена по време на „агитационната седмица" пред софийската младежка организация „П. К. Яворов". В нея между другото се изтъква, че за македонските българи, където и да се намират те, докато родна Македония е под робство, ще съществува само една цел в живота им, — да воюват за нейното освобождение. Защото докато не постигнат тази цел те не могат да се проявят като достойни хора, носители на свещени идеали и да изпълнят своята културна мисия. Тъкмо затова младежта на Македония, съзнавайки напълно своята отговорност пред историята, продължава делото на Паисий, братя Миладинови, В. Левски, Хр. Ботев, Д. Груев, Г. Делчев и Т. Александров. Организираната бежанска младеж, в която гори свещеният огън на преданост към поробените родни огнища, също има своите задачи. Делото на Македония, продължава авторът, изисква не само борци с оръжие в ръка, но и мъдри, високообразовани личности, които да могат със стоицизъм и предвидливост да излязат срещу многобройните врагове на Македония. А тия качества се придобиват само със системна образователна работа. Културата и всестранните способности на борците за освобождение на Македония издигат нейния авторитет пред международната културна и научна общественост. Ето защо, заключава Б. Зографов, всеки младеж, член на ММС, трябва всестранно да се образова, да свиква да мисли, да слуша какво говорят другите, да изучава всестранно родната история, да опознава света. Само образована младеж може да излезе на международните форуми, където с културни средства да изяснява и брани правото на свобода. Ръката, която ще насочва решителния удар срещу поробителите на Македония, може да не улучи целта, ако не се ръководи от добре подготвени в интелектуално отношение революционни дейци.[71]

Интересна беседа пред актива на ММС в София изнася ветеранът на национално-революционните борби в Македония Евтим Спространов

от Охрид. След като призовава бежанската младеж да се нареди под знамето на ММС и да се готви да изпълни своя дълг към поробена Македония, авторът обръща специално внимание на организираната младеж да проявява будност и предпазливост по отношение на сръбските фалшификации, различните политически теории и внушения. Още през турско време, изтъква той, те с една тънко скроена хитрост, имаща за цел най-напред да заблуди собствения си народ, а след това и славянските страни, са започнали да наричат българите в Македония не с „прадядовото" и със същинското им име, а с името „славяни" без национално съзнание. Поради това според сръбските теории на тези „славяни" било все едно дали ще бъдат под българска или под сръбска власт, тъй като нямали съзнание за народностна принадлежност. „По-голяма мерзост от тая — заключава Спространов — не може да бъде". Сърбите измислят и прокарват тези идеи не защото не знаят, че македонските славяни са българи, че като такива се знаят и борят за своето освобождение пред лицето на целия свят, но защото искат да обосноват своята завоевателна и грабителска политика. Младежта на Македония трябва да познава добре не само грубата сила, но и най-коварните замисли на поробителите, да ги разобличава и да им дава отпор, където това се налага.[72]

Посочената проблематика, разглеждана от видни учени и дейци на националноосвободителното движение и довеждана до знанието на младежките организации на ММС под различна форма, се обобщава и във вид на бюлетин на секретариата или размножена на циклостил се изпраща на младежките организации в цялата страна и се използува като основен материал в тяхната програма за културно-просветна и идейно-политическа подготовка на членската маса.[73] Една от главните прояви на всички младежки организации на македонските българи, включително и на ММС, имаща възпитателен характер, е отдаването на почит и преклонение към живота и делото на братята Кирил и Методий, на Климент Охридски, Паисий Хилендарски, Братя Миладинови, В. Левски, Хр. Ботев, Тр. Китанчев, Д. Груев, Г. Делчев, П. К. Яворов, Т. Александров, Л. Весов, И. Кушев и още цяла плеяда видни културно-просветни и революционни дейци, борили се и отдали живота си за свободата на отечеството.[74]

Всяка година на 2 юни на връх Вола внушителна делегация от представители на ММС се прекланя пред светлата памет на своя учител и вдъхновител Хр. Ботев, а в младежките издания се появяват най-възторжени статии за неговия вдъхновяващ пример и поезия. Още от създаването на революционната организация (ВМОРО) през 1893 г., пише органът на ММС в. „Устрем" в броя си от юни 1925 г., могъщият дух на Ботев вдъхновява, калява характерите, създава водачи и ги праща за подвиг и саможертвуване. Хр. Ботев е в душата на цяла Македония. За народните маси той е легенда, за интелигенцията пример за подражание, а за младежта учител, който тя боготвори. Днес неговите песни, заедно с всичко българско, заключава вестникът, се преследват от поробителите на Македония. Но утре, когато тя бъде свободна, в пантеона на ония, които са дали пример и са възпламенили духа на младежта в борбата за освобождение, неговото име ще стои на първо място.[75]

Всяко честуване на забележителни личности и събития от българската история ММС използува за разобличаване на насилията на официалните сръбски и гръцки власти над българското население във Вардарска и Егейска Македония, за защита и популяризиране на националноосвобо-

дителното движение, за възпитаване на младежта в дух на родолюбие и преданост към освободителната кауза. Особено тържествено бежанските организации начело с ММС честват Деня на Македония. Обикновено той се провежда през месец юни. На този ден в цялата страна, във всички градове и главно в столицата ММС устройва многолюдни траурни шествия и манифестации, като участниците в тях преминават с черни знамена покрай онези чужди дипломатически представителства, чиито правителства носят вина за трагедията на българския народ.[76]

По този повод през юли 1925 г. в. „Устрем" между другото пише, че вече седем години българите в Македония живеят в непрекъснат ужас, варварски терор, прогонване и убийства. Но Македония е все така жива и несъкрушима, както и през първия ден на сръбското и гръцкото нахлуване. Така ще бъде до нейното освобождение, защото няма такъв пример в историята, според който даден народ да е загинал преди да е изпълнил своята мисия. А българският народ, продължава вестникът, е в зората на своя жизнен път. Ако се допусне даже и това, че поробителите унищожат всичко в Македония и я превърнат в пустиня тя и тогава няма да загине, защото извън нея има един милион прогонени българи, които мислят, работят и се борят за нейното освобождение.[77] В подобен дух се изнасят беседи и се приемат резолюции на всички събрания, честувания, протестни митинги и пр., провеждани от ММС по това време.

Много важни форуми, чрез които се активизира дейността на младежкия съюз, са неговите ежегодни конгреси. На тях, освен че се отчита постигнатото, винаги се посочват слабите страни на работата, чертаят се нови задачи за изпълнение от страна на младежките организации. На 21 и 22 август 1925 г. в Г. Джумая (дн. Благоевград) се провежда Вторият редовен конгрес на ММС. В него участвуват 130 делегати, представящи 66 младежки организации от общо 73, с 8407 души членове. До конгреса пристигат около 120 поздравителни писма и телеграми, изпратени от български и чуждестранни организации и институции. В качеството си на официални гости на него присъствуват журналисти от Австрия, Германия, Унгария и Италия.[78]

В отчетния доклад на секретариата се изтъква, че и през отчетната година съюзът е удвоил мрежата на младежките организации, като е „запалил" нови 43 младежки огнища. Този успех се дължи на неуморната работа на секретариата и на дълбокото съзнание на младите българи от Македония, които живеят с идеите на националноосвободителното дело. Прирастът на ММС след Първия конгрес е чувствителен. Броят на съюзните организации от 30 е нараснал на 73, а този на организираните членове — от 4658 на 8407 души.[79] Вторият раздел на отчета се отнася до културната дейност на секретариата. В него се изтъкват грижите му около просветното дело, подобрението на лекционната пропаганда сред младежките дружества в количествено и качествено отношение, равнището на материалите, излизащи във в. „Устрем" и пр. Особено внимание се обръща също на външнополитическата пропаганда, която ММС осъществява заедно с македонското студентско дружество „Вардар" и Задругата на македонските девойки. Подчертава се, че секретариатът е имал десетки срещи с чужди учени, журналисти, дипломати и политици, пребиващи в България. С много от тях неговите членове са разговаряли по македонския въпрос, а всички са получили изданията на ММС — брошури, албуми, календари, значки и т.н. Секретариатът, се заключава в отчетния

доклад, специално се е занимавал с посрещането и всестранното подпомагане на новопристигнали младежи, прогонени от сръбските и гръцките власти.[80]

Обширен историко-политически доклад пред делегатите на конгреса изнася съюзният агитатор Н. Коларов. В него той прави основен преглед на историческите събития и вековните борби на българския народ и доказва абсурдността на сръбските и гръцките „научни" и политически „аргументи" за заграбването на Македония. Докладчикът посочва цяла поредица от мнения на чужди учени, включително на сръбски (Вук Караджич, Ст. Веркович и др.), които чрез научните си трудове са показали, че Македония е люлка на българската културно-национална история. По-важно от това, продължава докладчикът, е непрекъснатата многолика борба, която македонските българи водят от Берлинския конгрес насам. Плод на тази борба е ВМОРО, създадена през 1893 г. в Солун, Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г., най-висшата проява на българския борчески дух, легендарните солунски атентати, величавите подвизи и героичната смърт на хиляди синове на Македония, борещи се срещу сръбското и гръцкото робство. Това говори по-красноречиво от всичко друго, че българите там не са забравили своя език и национална, че никога няма да допуснат да бъдат посърбени и погърчени и ще водят борба до своето освобождение.[81]

В доклада се обръща също внимание на големите успехи в организирането на бежанската младеж, като се изтъква, че това е много показателен факт и че целите, които преследва ММС, са свещени. С цялата си дейност младежките организации представляват „бойни дружини", които държат високо знамето за освобождение на поробена Македония.[82]

В доклада се разглежда и въпросът за сръбската и гръцката антибългарска пропаганда в чужбина. В този смисъл се подчертава, че те непрекъснато работят и си служат с недостойни средства, за да държат в заблуда световната общественост по отношение на положението в Македония. Събират българския фолклор и други културни паметници и ги представят за свои, без да имат друго право, освен това на завоевателите. Ето защо, се заключава в доклада, няма друг по-върховен дълг за младите синове на Македония от този да бранят своята хилядолетна българска културна същност. И той трябва да бъде ръководно начало в тяхната дейност и живот. Така, съзнавайки своето задължение, всеки младеж, член на ММС, трябва да бъде готов по всяко време да се пожертвува за освобождението на Македония.[83]

Конгресът избира и нови ръководни органи на ММС. В неговия секретариат са включени С. Нонев, П. Колищърков, А. Аврамов, Д. Тизов, Ст. Топуков, Г. Баялцалиев и Л. Крапчев. Резервни членове са К. Ставрев и Бл. Медичков. За съюзни организатори са преизбрани В. Василев и Н. Коларов, а за главен редактор на в. „Устрем" Кр. Велянов. В контролната комисия са включени Й. Марков, П. Атанасов, Б. Мирчев, Н. Крапчев и Бл. Гелев.[84]

В обръщение на конгреса към неорганизираната бежанска младеж се подчертава, че чрез своята организационна и културно-просветна дейност ММС се е издигнал до степен на една нова, млада и енергична сила в националноосвободителното движение. Конгресът напомня на всички млади синове и дъщери на Македония, че техните братя с върховни усилия, с цената на кървави жертви и безброй страдания отстояват своите

национални и човешки права срещу поробителите. Затова историческата отговорност ще носят тези, които не изпълняват своя дълг, като се наредят под знамето на ММС, като отдадат всичките си сили на „културния" и на „бойния" фронт за довеждане докрай на освободителното дело.[85]

Конгресът гласува и приема резолюция до ОН и до световната общественост, в която енергично се протестира против сръбския и гръцкия терор и асимилаторската политика спрямо българското население. ММС заявява на всеослушание, се изтъква в резолюцията, че за трагичното положение в Македония наред с поробителите са виновни и онези европейски правителства, които стоят безучастни към техните зверства. Ето защо ММС моли ОН да се застъпи за правото на живот на македонските българи и за организиране на една международна анкета, която на място да се увери в насилията, вършени от официалните сръбски и гръцки власти във Вардарска и Егейска Македония.[86]

В своите кореспонденции до съответните вестници присъствуващите на конгреса чуждестранни журналисти отразяват основните моменти от неговата работа. Общата им констатация е, че националноосвободителното движение на македонските българи не само че не застарява, както го представят сръбската и гръцката пропаганда, но се подема от едно младо, жизнено, силно патриотично, просветено и енергично поколение, което ще се бори фанатично докрай за освобождението на Македония.[87] На закриването на конгреса един от австрийските журналисти заявява следното: „Ако ОН би имало възможност да види и почувствува всичко това, на което сме свидетели от няколко дни насам, сигурно е, че Македония би получила своята свобода преди първият сняг да падне над нейните планини".[88] По този повод сръбският печат не пропуска случая да излее купища ругатни и клевети по адрес на всичко българско, обвинявайки българското правителство, че е спомогнало много за успеха на „комитаджийския" конгрес, като е дало възможност на неговите делегати да пътуват безплатно по държавните железници, осигурило им е най-модерната сграда в града и пр.[89]

Основните решения на конгреса за бъдещата дейност на ММС са секретариатът да продължи с всички средства работата си за организиране на цялата бежанска младеж в редовете на съюза, да я възпитава в духа на националноосвободителните идеи, да я готви за борба срещу поробителите. За осъществяване на тези задачи още през септември 1925 г. ММС издава окръжно, по силата на което в края на с.г. и в началото на 1926 г. в Пловдив, Ст. Загора, Бургас, Русе, Кюстендил и Петрич се провеждат областни организационни сбирки, на които присъствуват от 1000 до 3000 младежи.[90] На тях освен изнесените от членовете на секретариата доклади за предстоящите задачи, отнасящи се до създаването на нови младежки организации в цялата страна, се организират и музикални програми и театрални представления с историко-патриотична насоченост.[91] Всичко това оказва несъмнено въздействие за привличане на неорганизираната бежанска младеж в редовете на ММС.

Все във връзка с проблемите на младежкото движение през април 1926 г. в София се провежда съюзна конференция, в чиято работа участвуват областните ръководства на ММС в София, Пловдив, Русе, Плевен, Варна, Бургас, Видин, Кърджали, Кюстендил и Петрич.[92] Основен проблем, с който се занимават делегатите, е въпросът за положението и подпо-

магането на бежанците. В доклада на секретариата се изтъква, че още от самото си създаване една от главните грижи на ММС е била да помага всестранно за настаняването и уреждането на намиращите се в трудно положение бежанци, особено младежите и децата, останали без родители. Подчертава се, че само за три години, благодарение на застъпничеството и съдействието на ММС на работа са настанени стотици младежи от Македония, над 100 бедни деца са приети в различни сиропиталища.[93] Освен това чрез събиране на средства из цялата страна, организациите на ММС са подпомогнали крайно нуждаещите се бежанци, предимно възрастни и болни хора, деца, оставили бащин дом и роден край, за да спасят българската си национална чест, съзнание, дух и достойнство.[94]

След двудневни разисквания конференцията взема няколко важни решения, които се възлагат за изпълнение на секретариата и областните ръководства на ММС. Освен енергично застъпване пред държавните органи за окончателно разрешаване на бежанските проблеми, всяка младежка организация на ММС се задължава да създаде фонд от свои материални средства за устройване на новодошли от Вардарска и Егейска Македония млади българи.[95] Конференцията констатира, че част от младежите — бежанци, поради факта, че са отказали да посещават сръбските и гръцките училища, са неграмотни. По този повод се взема решение ММС да открие вечерни училища навсякъде, където това е необходимо, и то не само за елементарно огрмотяване, но и за пълноценно образование и просвета, като се казва, че нито един млад бежанец от Македония не бива да остане без „светлината на знанието". В това отношение се препоръчва примерът на плевенската младежка организация, която още през 1925 г. по собствен почин, е открила вечерно училище за своите членове.

Конференцията решава също секретариатът и областните ръководства на съюза да вземат инициативата за организиране на децата на бежанците, които от най-ранна училищна възраст да се възпитават в дух на родолюбие, преклонение, любов и преданост към националноосвободителния идеал. Като най-подходяща форма за организиране на децата се възприемат „детските музикални китки", които трябва да се създадат към всяка младежка организация и секция на съюза. В тях децата ще научат и ще се запознаят с богатството на българските народни и революционни песни, приказки и легенди, а чрез тях и с революционното минало и борбите за освобождение на Македония. Изтъква се, че такава „китка" от 120 деца вече е създадена към варненското младежко дружество.[96] Все в този смисъл се предвижда ММС да издаде нотирани сборници от български народни и революционни песни, които под ръководството на изтъкнати музиковеди да бъдат разучавани и изпълнявани от „детските китки", от младежките певчески хорове и театралните групи. По този начин народният фолклор не само ще въздейства за патриотичното възпитание на младежта и децата, но и ще се предава от поколение на поколение, за да се спаси от опитите на поробителите да го ограбят и присвоят. Конференцията решава още да се построят две почивни станции на ММС във Варна и в Пирин.[97] Споменатите решения със специално окръжно са изпратени за изпълнение на всички младежки организации. В него се подчертава, че секретариатът ще подпомага във всяко едно отношение тяхното осъществяване.[98] От изнесеното дотук става ясно, че паралелно със своето организационно и идейно разрастване и укрепване, ММС се заема и с разширяването на основни социално-политически и културни пробле-

ми, имащи голямо значение за „културния фронт" на националноосвободителното движение.

Богата на мероприятия, съдържание и резултати се оказва и „агитационната седмица" на ММС, проведена през май 1926 г. От изнесените из цялата страна доклади и беседи, посветени на различни исторически, географски, езикови, фолклорни и актуални политически въпроси, все свързани с борбите на българите в Македония, ще се спрем само на някои основни моменти в беседата на Хр. Коцев, бивш член на ЦК на ВМОРО, по време на турското робство, изнесена пред актива на ММС в София и публикувана след това в отделна брошура. По същество това е една беседа-кодекс за морално-политическия и нравствения облик на младите борци от ММС, готвещи се да поемат в свои ръце освободителното дело. „Три поколения от Берлинския конгрес насам — изтъква авторът — проливат кръвта си за освобождение на Македония с думите „Свобода или смърт". Може още да паднат, но идеалът остава, защото пламти в сърцата и душите на младите поколения, които ще носят освободителното знаме към върха на свободата. Старите борци съжаляват само за едно, че не могат да се върнат в младежките години, за да продължат борбата срещу новите поробители. Следователно надеждите на поробена Македония са в ръцете на нейните млади синове. А животът на всеки народ е такъв — славен или срамен, какъвто го направи неговата младеж".[99]

След това ораторът се спира подробно на подготовката и качествата, които трябва да притежават младите борци. Той изтъква, че „великите идеи и дела искат велики дейци", че младежките организации трябва да се пазят от нисшите духом, страхливите, кариеристите, преследващите материални блага и удоволствия, защото от тях борци не става. Те не могат да пожертвуват нищо в полза на освободителната кауза. Обратно, такива са най-опасни рушители на делото.[100] Всеки организиран младеж, продължава Хр. Коцев, трябва упорито да работи над себе си, да се усъвършенствува, като има за образец своите апостоли, предшественици и учители. За да развива и обогатява способностите си, всеки трябва всестранно да се образова, а ако има възможност да научи и един чужд език, както и някакъв занаят. Та като се освободи Македония да не чака материални облаги за минали заслуги. „Това би означавало — изтъква авторът — да иска награда за това, че е изпълнил дълга си като добър патриот. Дългът към отечеството обаче се изпълнява без никакви сметки за бъдещи облаги, награди и служби".[101]

Друго, което се изисква от организираните младежи, според Хр. Коцев е да бъдат честни и неподкупни при отстояване на народните идеали. Честност и справедливост до фанатизъм се изисква от всеки боец — само тогава делото ще има успех. Освен това младите борци трябва да бъдат на изключителна висота в морално отношение. „Те трябва да избягват пушене, пиене, комар, разврат и други подобни пороци, които погубват и убиват човека нравствено и физически. Възвишените идеали, заключава той, изискват съвсем безукорни характери, чисти идеи, чиста съвест и кристално сърце. Македония е жива в гроб заровена. . . и докато не я освободят, синовете ѝ са длъжни да носят в сърцата си само нейния образ, окован във вериги, които те трябва да счупят".[102] Тази беседа (брошура), съдържаща още цяла редица наставления към младите българи от Македония, поели по пътя на националноосвободителното движение, секретариатът изпраща до всички младежки организации, като им пре-

поръчва залегналите в нея морално-политически норми и наставления да станат изисквания на ММС към всеки негов член.[103] Това е ярка илюстрация на духа и съдържанието на цялостната културно-идеологическа и нравствена подготовка и дейност на младежките организации, обединени в ММС.

В резултат на огромната културно-просветна и организационна дейност на секретариата, на областните, околийските и районните ръководства, с активната помощ на македонското студентско дружество „Вардар", на Задругата на македонските девойки и благотворителните братства на бежанците, през 1926 г. в основни линии привършва организационното консолидиране на ММС. Това се отчита и на Третия редовен конгрес на съюза, който се провежда от 21 до 23 ноември 1926 г. в София. На него присъствуват над 200 делегати от 136 младежки организации, представляващи 15 411 организирани членове. Това показва, както се изтъква в отчетния доклад, че за една година и няколко месеца след провеждането на Втория редовен конгрес, броят на организациите на ММС се е увеличил с 53, а на членовете му — със 7004 души.[104] До 1926 г. основната задача на всички съюзни организации, се казва по-нататък в отчета, е била да търсят и откриват по градове и села разпръснатите млади българи, бежанци от Вардарска и Егейска Македония, да ги организират и поведат по пътя на народното дело, да будят у тях съзнанието им за дълг към поробените им братя, да ги запознават с целите и задачите на голямото националноосвободително дело, от което младежта на Македония е неразделна частица. С тази задача ММС до голяма степен се е справил — голяма част от бежанската младеж е организирана в неговите редове. Освен това е привършила работата и по пълното структуриране както на съюза, така и на самите младежки организации. Сега обаче предстои проповядваните принципи и идеи да се прилагат на дело, чрез включването на младежта по-активно в изпълнение на различните задачи и на националноосвободителното дело. По положението на българското население във Вардарска и Егейска Македония в доклада се изтъква, че то се влошава с всеки изминат ден. Теророт, изтребителната и асимилаторската политика на поробителите се засилват. Следователно протестите и борбата за освобождение ще продължат по всички фронтове.[105]

До делегатите на конгреса пристигат над 130 поздравителни телеграми и писма, включително и приветствие на ММТРО от Скопие. В него между другото се казва, че организираната студентска младеж от „забулената с тъмния креп на робството Вардарска Македония" поздравява конгреса на своите прокудени братя в свободна България, като им пожелава единство и успехи в тяхното родолюбиво дело. В поздравлението се изтъква, че макар и да не присъствува физически, младежта в Македония е духом на конгреса. Защото границите, които разделят братските тела, не са в състояние да разделят техните души и сърца. Казва се също, че цели осем години поробителите в Македония с настървение унищожават българските училища, църкви, книги и културни паметници, за да не може младото поколение да узнае истината за българското минало и борби. Български книги и история сега са хилядите безкръстни гробове, пръснати из цяла Македония, на падналите за освобождението й герои. През същите тези години младежта в Македония неизменно се бори и отстоява своето българско национално име, правото си да говори на майчиния си език, да пее родните си песни. Поробителите се лъжат твърде много, про-

дължава приветствието, ако смятат, че със своя бесен терор ще отделят младежта от миналото, което е писано с кръвта на техните бащи и братя. Тя се е заклела в паметта на хилядите паднали герои, че ще върви докрай по техния път. Единството и сплотеността на младежта в Македония е силата, в която поробителите ще намерят своята смърт. „Гордите Шар, Бабуна, Скопие, Велес, Щип, заедно с мътния Вардар и синия Охрид се готвят за деня на освобождението". А на своите прокудени братя, се заключава в поздравлението, ММТРО пожелава Четвъртият конгрес на ММС да бъде проведен с участието на цялата младеж в свободна Македония.[106]

Това вълнуващо писмо-приветствие има голяма историческа стойност. То е ярка демонстрация на вярата и готовността за саможертва в името на свободата на младата българска интелигенция във Вардарска Македония в един момент на оезогледен терор и насилия от страна на поробителските власти.

В приветствието на студентското дружество в Париж, отправено до конгреса, се заявява, че чрез своята многостранна родолюбива дейност ММС е събрал в себе си копнежите, надеждите и несломимата вяра в тържеството на освободителния идеал. „Борбата на македонските българи, чието важно звено е ММС — продължава приветствието — рано или късно ще отхвърли ньойската надгробна плоча, която е притиснала живото тяло на цял един народ". Дотогава окървавеният от поробителите лик на Македония ще бъде свещения образ, пред който нейната младеж се заклева, че ще се бори докрай за освобождението ѝ.[107]

Интерес представлява и прочетеното от К. Пърличев поздравление до конгреса от името на ВМРО. В него се подчертава, че младежта е бъдещето на всеки народ. Съзнавайки тази истина, организираните държави на свободните народи полагат всички грижи да я възпитават така, че тя да стане не само наследница на културните достижения, но и приемник на тежките задължения и грижи за тяхното съхранение и усъвършенстване. От тази гледна точка пред младежта на Македония стоят много по-големи задачи — да се готви да поеме и доведе докрай свещеното дело на деди и бащи за освобождението ѝ. В приветствието си К. Пърличев поздравява високите нравствени и граждански добродетели, здравият морал и родолюбивото възпитание, което младите българи от Македония получават в своите организации. Наред с това той обаче предупреждава организираните в ММС младежи да не прекаляват в своята скромност, за да не задушават у себе си притежавани дарби и заложби. Голяма ще бъде загубата, казва Пърличев, ако поради неразумна скромност, македонските българи се лишават от някой бъдещ етнограф, историк, поет и икономист. Или ако по същата причина бореща се Македония остане с един „апостол", „организатор" или „водител" по-малко. Основната задача на ММС, заключава Пърличев, е чрез своите многобройни организации да изпълнява, не по устав, а по дух и съзнание лозунга „чрез просвета, култура и родолюбие към освобождение на Македония". Затова е необходима висока и резултатна културно-просветна подготовка не само на ръководните органи, но и на всеки редовен член на ММС. Всеки младеж трябва да бъде идейно подготвен, за да може да се притече на помощ на поробените си братя, когато това се наложи.[108]

Както се вижда от гореизложеното, дейността на ММС съвсем не се свежда до самоцелна културно-просветна работа. Освен огромните зада-

чи, които изпълнява на „културния фронт", младежкият съюз, с цялата си същност, е естествен резерв и източник на кадри за различните фронтове на съпротива и борба на националноосвободителното движение.

В този дух Третият конгрес на ММС взема и някои важни решения от организационен и идейно-политически характер. Така например на членовете на съюза според едно от тях категорично се забранява в бъдеще да членуват в други български организации, които не са свързани с интересите на освободителното движение. Време е, се изтъква в това решение, бежанската младеж да издигне в култ и догма борбата за освобождение на поробена Македония. Националноосвободителният фронт е толкова широк и сложен в своите цели, че има нуждата от духовните, умствените и физическите усилия на цялото подрастващо поколение, и то във всеки момент, в различните сектори на борбата. Следователно, се казва по-нататък в него, в ММС трябва да останат и да идват само тези младежи, за които въпросът за пълното посвещаване на борбата е предварително решен. Тогава всяка младежка организация ще се превърне в школа за оформяне на борческо съзнание и характер, за създаване на цялостни личности, всяка от които сама ще представлява една малка и непоклатима в убежденията си и в своя път сила. Школа, която ще има за задача, редом с желязна воля, борчески дух, пряма мисъл и непоклатима логика, да подготви и борец, който по пътя на освобождението на Македония ще има да се справя с не една пречка и с не едно премеждие и опасност. В това отношение, се подчертава в решението, на първо място членовете на ММС трябва критично да изучават македонския въпрос в различните му аспекти — от зараждането му до днес, да изучават и опознават потисниците на Македония, с всичките си слаби и положителни страни, техния език, култура, манталитет, национални особености, за да може в бъдеще безпогрешно да се организира борбата за освобождение на Македония.[109]

Конгресът избра и нови ръководни органи на ММС. В секретариата му са избрани Г. Николов, Т. Титизов, П. Попандов, Б. Чавдаров, П. Ацев, К. Мирчев и Ст. Тупуков. Съюзен организатор е Любен Димитров.[110]

От приетите на конгреса няколко резолюции ще посочим само тази, адресирана до бежанската младеж, в която се казва, че основната част от нея вече е организирана в ММС и неговата дейност се чувствува навсякъде и предизвиква адмирациите на всички бежански организации и големи надежди в поробена Македония. Ето защо ММС ще продължи своята организационна дейност до включването и на последния млад българин от Македония в неговите редове. Защото навсякъде другаде извън ММС те ще пропилеят своите сили, дарби и заложби, толкова необходими в борбата за освобождение на Македония.[111]

Конгресът набелязва редица мерки за разширяване на цялостната дейност на ММС, обвързвайки я още по-тясно не само идейно, но и практически за осъществяване целите на освободителното дело. Секретариатът се задължава да засили работата на културния фронт, като дава поцеленасочен и решителен отпор на сръбската и гръцката антибългарска пропаганда, насочени към младежките организации, съюзи и движения както в България, така и в чужбина. За тази цел се създава нова институция — представителство на ММС в чужбина. За първи негови ръководители са назначени Н. Коларов и Ж. Гелев.[112]

2. КУЛТУРНО-МАСОВА И ИЗДАТЕЛСКА ДЕЙНОСТ

Важно място в осъществяване на организационната и културно-просветната програма на ММС заема неговата издателска дейност и по-специално органът на секретариата на съюза в. „Устрем", който се явява като организационен, просветен и идеологически координатор на цялата бежанска младеж от Вардарска и Егейска Македония. Повече от три години (1923 — 1926) на неговите страници младите македонски българи поставят и обсъждат своите проблеми, набелязват пътищата, по които трябва да вървят, за да бъдат всестранно полезни на освободителното дело. В това отношение в идейно-политическата програма на вестника могат да се посочат няколко основни момента: да разглежда и дава на своите читатели ясна представа за същността на македонския въпрос в миналото и в по-ново време, да изнася ежедневно престъпленията, вършени от поробителите спрямо българското население, и да разобличава всички техни антибългарски фалшификации и лъжи по отношение на Македония. Основната му цел в това направление е, чрез представяне на богатото историческо минало, културно-национални борби, видни революционни дейци и пр. да изнася и защищава българската национална същност и характер на населението в Македония и неговите борби за освобождение. В различните рубрики на вестника може да се намери всичко, което би заинтересувало и задоволило любознателността на читателите относно Македония и нейните борби. В него се разглежда и отразява борческото минало, бита, обичаите, нравите и фолклора на българското население, публикуват се рецензии, отзиви и извадки от научни трудове, главно на чужди учени, писали за Македония. На страниците на вестника редовно се публикуват стихове от Хр. Ботев, П. К. Яворов и Ив. Вазов. Вестникът популяризира изданията на Македонския научен институт на Македонския студентски съюз в чужбина и на дружество „Вардар", както и редица научни трудове на Л. Милетич, Й. Иванов, Ив. Шишманов, Ст. Младенов и други учени. Той помества и материали за дейността на младежките бежански организации на добруджанските, тракийските и западнопокрайнските българи.[113] От казаното дотук може да се заключи, че като орган на ММС по това време в. „Устрем" изпълнява своето основно предназначение — да събира и организира в редовете на съюза разпръснатата из цялата страна бежанска младеж, да култивира у нея идеите на националноосвободителното движение за освобождението на Македония.

През юли 1926 г. ръководствата на бежанските организации — благотворителните братства начело с Националния комитет, Илинденската организация, Съюза на жените от Македония и ММС, се споразумяват всички дотогавашни техни издания да преустановят съществуването си и на тяхно място да започне да излиза един ежедневник — в. „Македония". Това се отнася и до в. „Устрем", който също престава да излиза.[114] През упоменатия период ММС издава редица брошури и книжки като серия от библиотека „Устрем". През 1924 — 1925 г. излизат книжките „Охридска пролет" от Д. Спространов, „Край огъня" от Н. Бобевски, „Народностният принцип на македонския въпрос" от Б. Зографов, стихосбирката на Н. Джеров и др. Всички те са посветени и предназначени за широкия „културен фронт" на националноосвободителната борба на македонските българи.[115]

В посочената книжка на Б. Зографов се разглежда и изяснява най-подробно съдбата и борбата на българите в Македония от Възраждането до 20-те години на XX век. В нея авторът подчертава, че за македонски въпрос се заговорва едва след разпокъсването на България на Берлинския конгрес през 1878 г., защото се отнася до географската област Македония, но в своята същност той си остава общобългарски национален проблем. Българският характер на Македония и нейното освободително движение, изтъква Зографов, за никого в света не подлежат на съмнение. Само най-заклетите врагове на всичко българско, сръбските управляващи среди, съзнателно разпространяват версията, че славяните в Македония са „сърби" или че нямат „национално" съзнание.[116] Опровергавайки категорично тези политически постановки с аргументи на науката и националноосвободителните борби в Македония, Зографов със съжаление изтъква, че в България се намират отделни хора, които смесват държавата с нацията, която се простира далеч извън политическите граници. Те отъждествяват освободителната борба в Македония с държавната политика, като проповядват, че и там, в поробените предели, трябва да се изостави народностното начало в борбата, в името на извоюването на социалното равенство. Това говори, че тези хора нямат понятие от националните проблеми и от освободителните борби на „българското племе". Македонските българи, изтъква авторът, както в миналото, така и сега, ръководейки се от естествения народностен стремеж за самосъхранение, водят борба на живот и смърт, в името на освобождението от чуждо робство, а не в името на българската монархия. Никога те, заключава Зографов, не са отричали българския характер на своята кауза и борба, нито някога ще я отричат, защото те са най-здравият клон от „българското племе" и защото спасението и освобождението на българщината е основата на тяхната борба. Само поради националните катастрофи и неблагоприятната политическа атмосфера в света те сега се борят в името на общобългарските интереси за самостоятелна Македония.[117] Критиката на Б. Зографов е насочена главно към т.нар. федералисти, които по това време обвиняват бежанските организации и ВМРО, че борейки се за освобождението на Македония служат на „българската буржоазия".[118]

Като пореден номер на библиотека „Устрем" излиза книгата „В бури", съдържаща разкази от Кр. Велянов, М. Ралин и Бойко, посветени на националноосвободителната борба. В предговора към нея се изтъква, че и тримата автори са синове на Македония (членове на студентското дружество „Вардар"), които, вдъхновени от подвизите ѝ, заслушани в песните и легендите за борбите срещу нейните поробители, са написали своите разкази, пресъздаващи в художествени образи отделни моменти от тези борби. „Чрез тях целят да подбудят любовта към Македония, където тя не е трепнала, или да я възпламенят в тези, в които е затихнала". В предговора се казва още, че всяка страница на книгата води читателя по дивните пътеки към долината на Вардар, където в продължение на десетки години българите водят героична борба за освобождението на своя поробен край.[119]

Интерес представлява и книгата на С. Евтимов „Македонците и политическите борби в България", в която се проследяват взаимоотношенията между освободителното движение на македонските българи и политическите партии и правителствата в свободна България. В нея се изтъква, че съобразно с конюнктурните политически цели тези партии в раз-

лични периоди имат различно отношение към движението. В един момент те го обявяват за „националистично", в други за „нихилистично", „десничарско", „левичарско", „реакционно", „шовинистично" и пр. Това е така, защото българските политически партии, подчертава авторът, никога не са имали ясно и постоянно становище по македонския въпрос. И обратно, националноосвободителното движение никога не е изменяло на своето становище да се бори за самосъхранение на българщината, целостта на Македония и нейното освобождение.[120]

Вътрешната организация, продължава С. Евтимов, се бори да извоюва политическа автомония на Македония за всички народности и обществени слоеве. Тя не се бори нито за монархия, нито за буржоазна република, нито за съветска република. Защото всяко подобно определение ще внесе разединение в нейните редове и в борбата за освобождение от чуждото робство. Политическите идеи за характера на обществения строй могат да имат значение само в свободна Македония. Следователно революционното движение обединява всички жители на Македония, без разлика на народност, вяра, политически убеждения, обединява стремежите на отделните класи и съсловия в общата борба за национално освобождение.[121]

Спирайки се на писаното в различни български вестници, че съществуват условия за постигане на сръбско-българско сближение, но че македонските организации са пречка за това, авторът изтъква, че печатът на българските бежански организации е заел отрицателна позиция срещу едно евентуално българо-сръбско разбирателство, от което историята е показала, че нищо няма да излезе, защото сръбската страна се обявява за такова приятелство само тогава, когато намисли да измами и ограби България. Това се е повтаряло в редица случаи, които македонските българи никога няма да забравят. Българският народ трябва добре да знае, че цената на сръбското приятелство не трябва да се изкупува, като се жертвуват националните му идеали. Сръбското правителство открито заявява, че сближение не може да има, докато продължава борбата за освобождение на Македония. При това положение, заключава авторът, македонските българи ще се противопоставят най-енергично на всяко правителство, което иска да прави приятелство със Сърбия, принасяйки в жертва Македония.[122]

От ноември 1926 г. секретариатът на ММС започва да издава като свой печатен орган сп. „Родина". То си поставя за цел и занапред да продължи да осъществява известната програма на прекратилия съществуването си в. „Устрем" за пълното организиране на бежанската младеж в редовете на младежкия съюз, за всестранното ѝ културно-просветно образование и възпитание и издигане в морално-политическо отношение, за култивирането в нея на любов и съзнателен дълг към поробена Македония. В програмната му статия се посочва, че списанието няма да се занимава с полемика, и че няма да отговаря на подхвърлянията и провокациите, откъдето и да идват те, насочени срещу ММС, чиито цели са ясни, конкретни и правилни. То ще обединява духовно цялата младеж от Македония, ще живее и тупти с нейния пулс, ще бъде неин стожер и отзвук по пътя на борбата на културния освободителен фронт.[123]

В продължение на осем години сп. „Родина" се превръща в основен организатор и възпитател на бежанската работническа и селска младеж, в духа и идеите на освободителното движение и на непримиримост към сръбското и гръцкото робство. Няма проблем от идейно-политическо,

културно-просветно, историческо, езиково, географско и друго естество, отнасящ се до живота на македонските българи, който да не е намерил място на страниците на сп. „Родина". Наред с това то е и трибуна за художествена изява на писателски и поетични таланти. В него редовно публикуват свои произведения млади и известни български писатели и поети. В специалната му рубрика за най-малките читатели се поместват подходящи разкази и стихове, а в раздела „Културни бележки" се представят новоизлезли книги и списания, свързани с Македония. Списанието редовно отразява цялата дейност на младежките организации, като критикува изоставащите и насърчава тези, които бележат успехи в своята работа.[124]

През 1927 г. по инициатива на секретариата на ММС и сп. „Родина" се слага началото на едно важно културно начинание в младежкото движение. Група млади писатели, главно от Македония, устройват в седалището на съюза литературно четене на свои произведения. В него участвуват Теодор Траянов, Любен Димитров, Живко Гелев, М. Станев, Атанас Далчев, Панчо Михайлов, Димитър Панталеев, Константин Константинов, Орлин Василев и др.[125] Литературната среща, посветена на борбите за освобождение на Македония се открива от Васил Пундев. В словото си за значението на тази първа по рода си проява той изтъква огромната роля на писателите от Македония в общобългарското духовно развитие. Спирайки се на нейните най-млади дарования, авторът заявява, че извор на вдъхновено творчество може да има там, където живее и трепти народностният дух. „Борбата за освобождение на македонските българи е борба за съществуване на българския народ. Там, където днес се води тази борба, заключава Пундев, там са идеалът и идеализмът, които създава вдъхновението".[126] Срещата преминава с изключителен успех за литературните творци. В своите разкази и стихове те заклеймяват потисничеството на българите във Вардарска и Егейска Македония, възпяват и възхваляват борците за национално освобождение, популяризират освободителния идеал сред ММС и сред цялата българска младеж.[127] Подобни литературни четения, вечери и утра се организират и от някои областни младежки организации на ММС.

Освен посочените постоянни сътрудници на сп. „Родина" са и Ангел Каралийчев, Дора Габе, Сотир Стоянов, Наталия Футекова, Хари Калъчев, Димитър Миленски, Илия Щерков, Никола Вапцаров, Антон Попов и др.[128] Тук печатат първите си творби Илия Иванов („Българското учебно дело в Македония"), Димитър Талев („Усилни години"), Никола Вапцаров (стихотворенията „Първата ми севда", „Носталгия", „Обичам те, Пирин" и др.).[129]

Друга важна рубрика на списанието е „Нашите чуждестранни приятели". В статия за П. О'Махони например се посочва, че той е един от ярките защитници на македонските българи и борец за тяхната правда, истина и свобода. Публикуват се извадки от книгата му „Писма до Англия", в която авторът разобличава сръбския режим в Македония и особено неговите престъпления над българското население през 1913 г.[130] Според списанието друг голям приятел и защитник на българската национална кауза е Джеймс Баучер, един от най-компетентните и авторитетни хора по балканските проблеми, посветил целия си живот в защита на българската национална правда. По време на най-голямата криза, обхванала македонските българи, се изтъква в статията, Д. Баучер обикаля Вардарска

и Егейска Македония и чрез своите дописки до редакциите на различни европейски вестници запознава света с ужасните деяния, вършени от сръбските и гръцките власти над българското население.[131]

В същата рубрика излиза и статия, посветена на многобройните научни изследвания на френския учен Луи Леже. В нея се казва, че с безупречна съвест и с научно безпристрастие в своите научни трудове той обръща внимание на българския национален характер на населението в Македония, на неговия български език от времето на Кирил и Методий до днес. В много от тях, се подчертава в статията, Л. Леже разобличава сръбските официални власти като рушители на славянската солидарност и бъдещето на южните славяни, с техния шовинизъм и с алчността им да заграбват български земи и да асимилират българско население.[132]

В различни броеве на списанието се дават отзиви за редица научни трудове на У. Глатстон, В. Ягич, Л. Нидерле, Н. Державин, А. М. Селишчев, Ж. Десбонд и др., в които се изнася и защитава истината за българщината в Македония и единството на българския народ.[133] Във всяка статия, поместена в споменатата рубрика, прозира и едно трогателно уважение, преклонение и благодарност от страна на българската младеж и интелигенция от Македония към чуждите учени, публицисти, журналисти и общественици, които защищават каузата на бореща се Македония сред световната научна и обществена съвест.

В раздела „Страници на безсмъртните" намират място цяла галерия от образи на видни революционни дейци, борили се и паднали за свободата на българския народ, като В. Левски, Хр. Ботев, Г. Делчев, Д. Груев, Е. Симидчиева и десетки други.[134] Списанието е богато илюстрирано с разнообразен снимков материал и графики — природни забележителности, планини, реки, водопади, езера, носии и най-различни други илюстрации от Македония. От всичко казано дотук, може да се заключи, че сп. „Родина" е едно от най-популярните и търсените по това време младежки издания. То наистина става един здрав стожер, около когото се обединява най-будната и родолюбива българска бежанска младеж от Вардарска и Егейска Македония.

По същото време съюзът продължава да издава и различни книжки и брошури от серията на библиотека „Устрем". През 1927 г. излизат от печат книгата на К. Пърличев „Задачите на младежта от Македония", брошурата на Кр. Велянов „Днешната политическа постановка на македонския въпрос", сборника на Й. Чешмеджиев „Български народни песни от Македония" и др.[135] През 1928 г. в миниатюрен формат (3 на 5 см), отпечатана на тънка хартия, излиза книжката „История на българския народ" от Никола Божинов, родом от Щип. В нея авторът се спира на основните исторически събития, въстания, войни, личности, на Берлинския, Букурещкия и Ньойския договор и борбите на българския народ за освобождение и обединение. Подробно се разглеждат и различните форми на националноосвободителните борби на македонските българи след 1918 г.[136] По каналите на ММТРО тази книжка се разпространява главно сред студентската и учащата се младеж във Вардарска и Егейска Македония. За тях тя става основен източник на знания по родна история, като същевременно им сочи и пътя на съпротива и борба срещу специалните училищни и университетски програми на поробителите, чрез които се цели асимилацията на младото българско поколение.[137] Никола Божинов „изобретява" и друго оръжие срещу потисниците. По негов патент

съюзът поръчва на австрийската фирма „Полидор" няколко хиляди броя грамофонни плочи със запис на най-хубавите танга по това време. Те обаче са изработени така, че когато грамофонната игла се постави на определени интервали се чува „Шуми Марица", „Изгрей зора на свободата" или български народни и революционни песни.[138] През 1928 г. в Скопие нашумява т. нар. грамофонна афера, чийто „автори" са сръбските власти. Те арестуват десетки българи, когато узнават, че някои чуждестранни фирми наред със своите, продават и плочи с българска народна музика. Споменатите специални плочи обаче не са разкрити.[139] Изобщо ММС се явява винаги в пълна услуга на ММТРО като цяло, а също и на отделни български младежки и ученически организации в Скопие, Охрид, Велес, Щип, Берово, Воден, Лерин, Костур и в други райони.[140]

От казаното дотук за цялостната издателска дейност на ММС, с нейното съдържание и целенасоченост, става ясно, че той и като звено на „културния фронт", и като самостоятелна организационна структура, е свързан дълбоко с националноосвободителния идеал, с борбата за освобождение на Македония. Тъкмо затова наред с организационното развитие и изграждане в периода 1927 — 1933 г. изключително много в неговата дейност се набляга на културно-просветната и идейно-политическата подготовка на всички организации и особено на новите членове. Няма мероприятие на секретариата, областните, околийските и районните ръководства — събрания, сбирки, конференции, вечеринки, утра, честувания, провеждани от ММС, които да не са посветени на тази цел.[141] Същото е и със сп. „Родина" — във всеки негов брой се разглеждат организационните и просветните проблеми на младежките организации. Така например в статия на списанието, публикувана в броя му от януари 1927 г., след като в нея се отделя широко място на ролята на съюза в подготовката на кадри за освободителното движение, се изтъква, че идейно-политическата подготовка в ММС трябва да бъде такава, че да направи от всеки младеж борец, който ще може навсякъде, по всяко време, където и да се намира, да работи за делото на Македония. Съюзът трябва да бъде школа, където да се създават характери, волеви хора и дисциплинирани просветни дейци. Такива личности сега са необходими, се заключава в статията, за различните фронтове и форми на борбата в Македония.[142]

В друга статия, посветена на същия въпрос, се казва че в младежките организации трябва да се насаждат и формират тези добродетели, които са необходими за целите на един борец се за свободата народ.[143]

В статия, разглеждаща въпроса с организирането на „детските китки", се стига до извода, че борбата на македонските българи ще се води до освобождението на Македония и че този ден ще дойде по-бързо, когато за него се бори цял народ. Известно е обаче, че един ден борбата може да заглъхне, ако редиците на борците не се попълнят с нови. Само това обстоятелство е достатъчно красноречиво, за да се ускори създаването на „детските китки" към всяка младежка организация. Грижите за възпитанието на малките българчета, се казва по-нататък в статията, трябва да започнат от най-естественото и най-плодотворното място — семейството. Родители, братя, сестри и други близки трябва да всеят в душите на децата непреодолима любов и копнеж към свободата на поробения роден край. По такъв начин младежките организации заедно с родителите трябва да създават от малките бежанчета самоотвержени бъдещи борци и носители на идеала за освобождение на Македония.[144]

В същия дух развиват своята огромна културно-просветна дейност и театралните групи към по-големите младежки организации. На тях се поставя задачата, чрез средствата на драматичното изкуство да поддържат живата връзка на младото поколение със славното и борческо минало и настояще на Македония. „Когато всички бежанци — възрастни, млади и деца, са впрегнати в колесницата на освободителната борба — пише сп. „Родина" — театърът не може да не подпомага тази борба със свои средства. Такава роля той е играл през турско време в Македония, както и още по-рано театърът на Добри Войников е будил българското национално съзнание из цяла България".[145]

За целта специално подбран е и репертоарът на театралните трупи. В тях се разучават и изпълняват стихове от Хр. Ботев, Ив. Вазов, П. К. Яворов, Т. Траянов, Л. Весов и други български поети.[146] Редовно се играят пиесите на известния български драматург Войдан Чернодрински „Македонска кървава сватба", „Бурите на Вардар", „Духът на свободата" и др. Последните пресъздават тежкото положение на българите в Македония, попаднали под сръбско господство, и борбата им за освобождение, подета от всички поколения стари и нови борци, с различни идейни убеждения и възгледи. Един от героите в пиесата „Бурите на Вардар", старият български свещеник поп Петре например заявява в очите на сръбския полицейски началник, който иска да го принуди да се обяви за сърбин, че е българин и ще остане верен на своя народ и своята националност. Отивайки на явна смърт, той се обръща към своя другар с думите: „Знай, брате Илия, че твоите деца, твоите внуци и правнуци ще говорят тук български. Ако те си объркат езика, стените в тази къща ще започнат да говорят по български. Ако къщата се срути, тревата, която ще поникне, ще заговори на български. От памти век тук български се говори и ще се говори".[147]

Интересна по своя замисъл е и пиесата „Духът на свободата", в която чрез образа на главния герой, българина Блаже, назначен за сръбски учител, авторът пресъздава борбата на българските революционери срещу сръбските фалшификации и изопачавания на българската история в създадените сръбски училища. Когато в клас той пита учениците си какви са по народност и те му отговарят, че са „българи от Македония" Блаже им казва, че „България, Тракия и Македония са били единна самостоятелна държава, населена с българи. Цяла Македония е била винаги част от България". Накрая учениците заедно със своя учител за ужас на сръбските му колеги, запяват „Край Босфора шум се вдига".[148] Изобщо със своите родолюбиви драматургични пиеси, В. Чернодрински става любимец не само на младите българи, обединени в ММС, но и на цялата българска младеж.

През тридесетте години се представят успешно и няколко пиеси на Д. Талев. Най-популярната от тях е „Под мрачно небе", посветена също на живота и борбите на българите в Македония срещу сръбския режим. За първи път тя е поставена от театралната трупа при младежката организация „Г. Делчев" в Ст. Загора. Чрез своите герои авторът се стреми да покаже, че народ, който е надживял турското робство, а в години на свободен и съзидателен живот със своите културни постижения е дал пример и на други народи, никога няма да се умори в борбата за самозапазване и освобождение.[149] Най-добрите и най-активните театрални трупи, изнасящи представления в цялата страна, са тези при софийската,

пловдивската, горноджумайската, петричката, варненската, бургаската, старозагорската, русенската и кюстендилската младежка организация.[150]

Към повечето от младежките организации се създават певчески хорове, духови и струнни оркестри. Тяхната цел е да събират, пеят и популяризират българските народни и революционни песни от Македония. Оценявайки огромното значение, което хоровете имат за опазване от ограбване на създадения през вековете български фолклор, още през 1925 г. ръководството на ММС напечатва в хиляди екземпляри песнопойки с нотирани песни и ги изпраща на всички младежки организации. Най-голяма заслуга в събирането и популяризирането на българската народна песен от Македония, както вече изтъкнахме, има известният музиковед Йосиф Чешмеджиев. През 1926 г. той обработва и нотира над 200 измежду най-хубавите български народни песни, които впоследствие се изпълняват от всички хорове и певчески групи към младежките организации. По същото време под негово ръководство в София към младежката организация се създава първият мъжки художествен хор „П. К. Яворов".[151] Подобни хорове се създават и във Варна, Бургас и Пловдив. Струнен оркестър се формира към младежката организация в Неврокоп (Г. Делчев), а духов в Петрич и пр.[152]

По повод на патриотичното въздействие и на възторга, които народните песни, изпълнявани от хоровете и певческите групи, предизвикват сред слушателите, сп. „Родина" публикува статия под наслов „Силата на народната песен". В нея между другото се заявява, че в народните песни е отразен мирогледът, чувствата, творческата мощ на народния гений, самият народен живот. Оттук блика радост, живот и сила. Македонските българи, се казва по-нататък в статията, имат чудно хубави народни песни, весели и тъжни като самия живот. Пеейки ги, поробените българи разказват за своите епични и героични борби, чрез тях те пазят своя български език и национално съзнание. Народните песни в Македония окрилят борците и в неравната борба за нейното освобождение.[153]

Голямо внимание ММС отделя за развитието и на спорта и туризма сред младежките организации като средство за изява на спортни заложби, както и за опознаване на природните красоти в свободните предели на родината. Няма съюзна проява — конгрес, конференция, сбирка, утро и пр., която да не завършва с организиране на излет до исторически и природни забележителности.[154] Създадените към младежките организации в София, Варна, Пловдив, Г. Джумая (Благоевград) и Русе футболни тимове през 1926 — 1927 г. участвуват в масови футболни състезания не само помежду си, но и в такива с участието на отбори на национални спортни клубове. В тези случаи, освен че имат чисто спортен характер, те стават и източник на средства, които ММС използува за подпомагане на своите организации, новодошли бежанци, както и за „фонда пропаганда в чужбина".[155]

Една изключително важна, високоблагородна, хуманна и патриотична проява на ММС са създадените от него из цялата страна вечерни и неделни училища, където младите бежанци се ограмотяват и продължават своето образование. Вечерни училища се откриват в Плевен, Пловдив, Станимака (Асеновград), Стара Загора, Бургас, Гара Белово, Лом, Кюстендил, Петричко. През 1926 — 1927 г. в страната се организират общо 47 училища — 35 вечерни и 12 неделни, в които се учат 1243 младежи и девойки. В София секретариатът открива за своите членове целогодиш-

ни курсове за изучаване на немски, френски и английски език. За получаващите образование младежи всичко това е напълно безплатно, тъй като е за сметка на ММС.[156]

Културно-просветната програма за национално и патриотично възпитание се осъществява и чрез провеждането на многобройните утра, вечери, събрания и честувания, посветени на различни събития и личности от революционните борби. Така например на 11 май 1927 г. над 17 хиляди организирани младежи участвуват в траурното утро, посветено на падналите за освобождението на Македония техни връстници.[157] А на огромен митинг по случай годишнината от Илинденско-Преображенското въстание, организиран от софийската младежка организация „П. К. Яворов", доклад на тема „Заветите на Илинден" изнася Ж. Гелев. В него между другото се заявява, че тези завети живеят в сърцата на всички млади българи, организирани в ММС, готови винаги да жертвуват себе си за свободата на Македония, защото те са осеяни от най-висшето благо — живота на хиляди герои. Такива завети не могат да се тълкуват, те могат да се изпълняват. А народ, който тачи праха на миналото, съзнателно работи и се бори за своето бъдеще. „Мало и голямо днес в Македония и извън нея, продължава Гелев, е наредено под знамето на борбата. От училищната скамейка до професорската катедра, туптят сърцата и работят умовете за освобождение на Македония. За изпълнението на илинденските завети, прокудената младеж, организирана в ММС, облъхана от пламенно родолюбие, участвува на всички фронтове в борбата. Издава вестници, списания, книги, разобличава лъжите и заблудите на поробителите, манифестира своя освободителен идеал". За осъществяването на тази цел те са навсякъде, борят се с различни средства, не само легални, те са в планините на Македония, в редовете на оная организация — ВМРО, която е известна на цял свят, за делата на която държат сметка и приятели, и врагове. За ММС и другите български младежки организации, се заключава в доклада, има само един път — да се борят докрай за осъществяване на заветите на илинденци — освобождението на Македония от чуждо робство.[158] Докладът се отпечатва в отделна брошура и се разпраща на всички бежански организации, на студентските дружества в чужбина, на ММТРО в Загреб и Скопие.[159] Секретариатът на Македонския студентски съюз във Виена го превежда на немски, френски и английски език и го разпространява сред световната общественост като документ, от който може да се види за какво се бори и към какво се стреми младежта на Македония.[160]

Много от посочените прояви, дейности и идейна насоченост на младежките организации се отчитат на Четвъртия редовен конгрес на ММС, състоял се от 21 до 23 август 1927 г. в София. На него присъствуват около 220 делегати, представители на 155 младежки организации от общо 166, обединяващи 17 755 редовни членове.[161] Основен доклад за състоянието на съюза изнася Кр. Велянов. В него той изтъква, че въпреки възникналите трудности от различно естество ММС и през отчетния период е продължил усилено своето организационно и идейно развитие. Създадени са 32 нови младежки организации с 2344 членове. Съюзът е запазил своето единство по отношение на различните „десни" и „леви" течения, партии и организации, чиито идеи не може да възприеме, защото те са характерни за социални или партийни борби в едно свободно общество. А ММС като националноосвободителна организация има други за-

дължения — да се бори за освобождението на Македония от чуждо господство. За тази борба са нужни силите на всички нейни синове и дъщери, независимо от техните политически убеждения.[162]

Спирайки се на програмата на националноосвободителното движение за извоюване на автономно управление за Македония под гаранциите на ОН, той изтъква, че това е политически лозунг на борба на македонските българи, които смятат, че чрез подобно решение ще се премахнат балканските противоречия.[163] В отчета се посочва също; че през 1926 — 1927 г. ММС е поддържал активни връзки с около 30 международни общомладежки и културно-просветни организации, изнасяйки пред тях истината по македонския въпрос. Успехите в това отношение се дължат и на създадения, както вече посочихме, към секретариата отдел за връзки с чужбина. За да може да бъде постоянно в Европа, един от неговите членове Н. Коларов записва през 1927 г. в Париж второ висше образование.[164]

На конгреса е избран нов секретариат, в който влизат П. Ацев, П. Попандов, П. Гелев, К. Мирчев, Ст. Топуков, Г. Николов и К. Сотиров. Съюзни организатори са Д. Титизов и Л. Димитров. За главен редактор на сп. „Родина" е избран Л. Крапчев.[165] Конгресът гласува и приема няколко резолюции. В една от тях, адресирана до ОН, се подчертава, че докато то не изпълни своя дълг съобразно с договорите за даване на малцинствени културно-национални права на българското население в Македония, борбата срещу сръбския и гръцкия режим там ще продължи с въоръжени средства. Тази борба, се изтъква по-нататък в резолюцията, е първостепенен вдъхновяващ пример за членовете на ММС, която те смятат за своя борба и се готвят за деня, в който ще се влеят в нейните редове.[167]

По повод арестуването на българските студенти от сръбските власти в Скопие делегатите на конгреса изпращат резолюция-изложение до младежта в цял свят. В нея се казва, че има и други поробени народи, но никъде по света не се вършат такива насилия, подобни на тези, които вършат сръбските официални власти спрямо младежта в Македония. Ето защо ММС се обръща към младежта от цял свят да издигне глас на протест, за правда и човечност, за спасяване живота на хвърлените в затворите в Скопие български младежи, чиято единствена вина се състои в това, че са чели книги на своя роден български език и че не са се отказвали от своята българска народност. В заключение трябва да кажем, че тези резолюции на ММС, придружени с положителни коментарии, изразяващи симпатии към борбите на македонските българи, се публикуват от много младежки издания в Европа.[167]

По същия повод по време на следствието и процеса срещу членовете на ММТРО в Скопие през 1927 г. организациите на ММС провеждат над двеста протестни митинга, на които се произнасят речи, разобличаващи и заклеймяващи политиката на потисничество, терор, изтребление и денационализация, осъществена от сръбските официални власти. На тези митинги се приемат резолюции, в които официален Белград се призовава да се откаже от своите планове и да освободи младите интелектуалци, тъй като с тяхната смърт Македония няма да загине. На мястото им ще дойдат десеторно повече млади идеалисти, които ще продължат борбата до победен край.[168]

В статията на сп. „Родина", посветена на Скопския процес, се казва, че той е още един призив за сплотяване на бежанската младеж, в името

на нейната цел — култура, просвета и родобюлие, защото действията на сръбските поробители са най-доброто доказателство за силата, мощта и правилността на тази цел. На подсъдимата скамейка в Скопие е изправена българската академична младеж, защото тя се бори за своето родно име, език, песен и култура, които се оказват най-изпитаните средства срещу асимилаторската политика на потисниците. А това, което е крепяло българщината през всички трудни времена и й е давало сила да се бори, продължава статията, е нейното калено в огън и плам, здраво и будно национално съзнание. Студентите в Скопие са знаели, че ги очакват инквизиции, затвор и дори смърт, но това не е могло да ги спре, за да изпълнят своя дълг. Затова е необходимо, се заключава в статията, младежките организации, обединени в ММС, издигнали в култ дългът към поробените си братя, да работят с още по-голяма самопожертвователност за тяхното освобождение.[169]

През периода 1928 — 1933 г., макар че отбелязва напредък в своето общо развитие, дейността на ММС по редица причини, се спъва и затруднява. Във връзка с акциите на ВМРО във Вардарска Македония през 1927 г. правителството на Ан. Ляпчев обявява военно положение в Кюстендилски и Петрички окръг,[170] което нарушава нормалния ритъм на организационния живот на младежките организации там и до известна степен и в цялата страна. В продължение почти на три години правителството забранява провеждането на Петия конгрес на ММС, както и на други по-крупни агитационни прояви.[171] Стига се даже дотам, че властите разтурят областни сбирки в Пловдив, Бургас, Русе, Неврокоп (Г. Делчев) и другаде и арестуват дейци на секретариата и областните ръководства на съюза. Във връзка с това младежките организации изпращат до министър-председателя Ан. Ляпчев стотици протестни изложения, резолюции и телеграми.[172] Избухналата през същата година криза в редовете на ВМРО се отразява също неблагоприятно върху цялостната дейност на младежкия съюз.[173]

3. ММКПС СЛЕД 1928 г. И В НАВЕЧЕРИЕТО НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Проблемите на младежкото движение, за което вече стана дума, както и тези, възникнали впоследствие, стават обект на проведената на 23 и 24 декември 1928 г. в София съюзна конференция. В присъствието на около 300 души представители на младежките организации от цялата страна, доклад от името на ръководството на ММС изнася П. Ацев. В него се изказва съжаление, че правителството се е поддало на натиска на Белград и е забранило всички легални изяви на ММС, включително и поредния му конгрес. Макар и дълбоко огорчена от тези постъпки, българската младеж от Македония, продължава Ацев, никога и за нищо на света няма да се разколебае и се откаже от своя синовен дълг към поробена Македония. Тя е единна и неделима под знамето на борбата, издигнато преди десетилетия от първоапостолите на революционното движение, което и днес се развява високо, чисто и неопетнено от техните наследници, включително и от ММС.[174] Делегатите на конференцията подробно се запознават и с позицията на съюза по отношение на кризата, настъпила в революционната организация с убийството на ген. Ал. Протогеров на 7 юли 1928 г. В доклада се посочва, че още същия ден секрета-

риатът е отправил телеграма до всички ръководства на младежките организации, в която ги предупреждава да останат напълно неутрални към случилото се във ВМРО до второ нареждане.[175]

След обстойно обсъждане на положението и размяна на мнения с ръководствата на другите бежански организации по този въпрос на 19 юли секретариатът на ММС отправя окръжно до младежките организации в цялата страна. В него се изтъква, че съюзът остава неутрален, като организациите продължават дейността си, съобразно със своите програми.[176]

В специално изложение на ръководството на ММС по този въпрос от август 1928 г. към младежките ръководства и организации се отправя призив за запазване на пълно единство и сплотеност в тези трудни моменти. Пример за подражание, се казва в изложението, и сега ще бъдат първите апостоли, създатели и вдъхновители на революционната борба — В. Левски, Хр. Ботев, Г. Делчев, Д. Груев, П. Тошев, Т. Александров, както и чисто младежкото самопожертвуване в името на освобождението на Македония, солунските атентатори, героите на „Ножът", младите българи-новобранци от Македония, отказали през април 1914 г. в Крагуевац да положат клетва за вярност на сръбския крал, мъчениците от Скопския процес и пр. Чрез своята непоколебима воля и безгранична смелост тези герои са сътворили своето безсмъртно дело. Организираната младеж от Македония, се заключава в изложението, се прекланя и вдъхновява от борческия и революционния им подвиг, защото тя по кръв и дух е техен наследник и ще води борба до победа.[177]

Трябва да се отбележи, че по това време ръководството на ММС полага много усилия за отстояване единството на младежките организации не само във връзка с разногласията във ВМРО, но и във връзка с продължаващия натиск и опити от страна на различни страни, партии и организации за спечелване на отделни дружества или членове на съюза на тяхна страна.

В секретариата се получават множество писма от ръководствата на редица младежки организации, в които се поставя въпросът за отношението на ММС към другите младежки организации в страната.[178] Във връзка с това на 15 януари 1929 г. секретариатът изпраща до своите организации специално окръжно, в което се напомня, че Третият конгрес на ММС, състоял се през 1926 г., е взел решение, по силата на което неговите членове не могат да членуват в никаква политическа партия и организация. Досега, се изтъква в окръжното, нито една организация на ММС не е нарушила това решение. Изхождайки от същите съображения, секретариатът запазва в сила забраната за членство в други организации. Многобройните и сложни задачи, които стоят пред националноосвободителното движение, се заключава в окръжното, изискват организираните младежи от Македония да посветят своите сили само за надпартийна дейност, каквато е същността и на освободителното дело.[179] В същия дух е и отговорът на сп. „Родина" до ръководството на младежката фашистка организация „Родна защита", която обвинява ММС в „ограниченост" и „затвореност". В него се заявява, че целите на съюза са свързани с най-висшите интереси на борбата за освобождение на Македония и той не може да разпилява своите сили в нито една или друга партия и организация. В статия на списанието по този въпрос се казва, че специално „Родна защита" минава пред очите на обществото като организация, която се бори за власт. Освен това тя се обявява срещу други организации, с които

ММС има интерес да бъде в братски отношения. Борбата на съюза, завършва статията, е ясна — да спаси Македония от асимилация и да се бори за нейното освобождение.[180]

През декември 1929 г. с разрешение на правителството в София се провежда Петият редовен конгрес на ММС. На него присъствуват над 300 делегати от 201 младежки организации,обединяващи в своите редове общо 19 462 организирани членове.[181] На конгреса присъствуват представители на ВМРО, ММТРО, на всички други националноосвободителни организации на македонските, тракийските, добруджанските и западнопокрайнските българи, на над 100 културно-просветни и политически общобългарски организации, официални институции и лица в България, както и на 22 чуждестранни и международни младежки и студентски организации, които поднасят своите приветствия.[182] Делегатите изслушват отчета на секретариата на ММС, обхващащ почти тригодишен период от време (1927 — 1929), и около 20 други доклада и изказвания по най-различни въпроси относно същността на младежките организации, тяхната дейност и ролята им в освободителното дело на Македония.[183]

В обширния отчетен доклад на секретариата се изтъква, че през посочения период, както всички бежански организации на македонските българи, така и ММС е работил в изключително тежка обстановка. Тя се характеризира с невиждан дотогава натиск върху правителството на Ан. Ляпчев, идващ отвън, което от своята страна довежда до известни ограничения и в дейността на ММС.[184] Според доклада събитията във ВМРО са засегнали върховните интереси и на легалните организации, главно въпроса за тяхното единство и поведение. ММС обаче е останал единен и сплотен на своя „културен фронт" и е показал, че освободителното дело може да разчита на него. С проявената дисциплина и високо родолюбиво съзнание, организираната младеж от Македония е направила превъзходно впечатление не само на всички бежански организации, които следят нейната дейност с голяма симпатия и любов, но и на цялото българско общество. Това се отнася особено за времето след 7 юли 1928 г., когато съюзът е положил огромни усилия да запази своето единство. И както се изтъква в доклада, нито една младежка група или отделен младеж не са се откъснали от съюза в този критичен за него период. С това ММС по най-категоричен начин е дал да се разбере, че с достойнство заема своето място в освободителното дело.[185]

През отчетния период независимо от споменатите и други трудности всяка младежка организация е водела организационен живот и дейност, съобразно с указанията на секретариата на ММС и условията, в които се развива националноосвободителното движение. След като през 1927 — 1928 г. традиционните младежки събрания са забранени, през 1929 г. секретариатът свиква 7 областни и 10 околийски сбирки в София, Пловдив, Враца, Поморие, Бургас, Видин, Русе, Стара Загора, Кюстендил, Горна Джумая (Благоевград), Петрич, Банско, Неврокоп (Г. Делчев) и пр. На повечето от тях присъствуват по няколко хиляди организирани младежи. Тези прояви на съюза се превръщат в общи тържества не само за бежанците, но и за цялото гражданство в съответните райони, което изразява своите братски чувства и подкрепа на борците за освобождение на Македония.[186]

Поради изтъкнатите вече причини „агитационните седмици" на ММС не се провеждат и затова през отчетния период съюзните секретари не-

прекъснато обикалят из цялата страна с чисто агитационни и организационни цели. През 1928 — 1929 г. се провеждат 813 събрания, от които 403 публични, в защита на идейните цели и насоки на ММС и 410 организационни, само за негови членове. Самите младежки организации провеждат общо 1027 организационни събрания. В резултат на цялата тази дейност се създават нови 35 младежки организации с 1707 членове. Или, както вече отбелязахме по-горе, в края на 1929 г. общият брой на организациите достига 201, а на членовете им 19 462 души.[187]

В отчетния доклад се отбелязва също, че и през разглеждания период културно-просветната дейност е била основна задача на младежките организации, особено на новосъздадените. В този смисъл секретариатът се е стремял чрез добре подбрана просветна лектория да възпитава и формира у своите членове всички онези добродетели, които трябва да притежава един добър и възпитан гражданин и да направи от тях предани и възторжени ратници на освободителното дело. На подробното изучаване на българската история, на борбите на българите в Македония срещу турското, а след това и срещу сръбското и гръцкото робство, с техните величави събития и герои се е отдавало винаги първостепенно значение. Общо от 1927 до края на 1929 г. пред младежките организации са изнесени 1129 доклада, от които 344 от поканени за случая учени, революционни дейци и др. и 775 — от секретариата на ММС.[188] Според отчета една от важните предпоставки за разгръщането на богата културно-просветна дейност са били библиотеките. През отчетния период 114 младежки организации разполагат с добре уредени библиотеки, притежаващи средно по 350 — 400 тома книги, предимно по македонския въпрос и водещите вестници и списания, излизащи по това време. Пак по същото време всички градски, а голяма част и от селските младежки организации са се сдобили с добре уредени клубни помещения, в които развиват своята дейност.[189] За самостоятелно изграждане и обзавеждане на тези клубове и библиотеки още през 1926 г. по решение на секретариата във всички селски и част от градските младежки организации са се провели „трудови дни", които според отчетния доклад са дали отлични резултати. Освен това чрез тях, сред организираните младежи са се култивирали и благородни социални чувства и навици. За съхранението на народните обичаи в почти всички младежки организации са били създадени групи за коледуване, сурвакане, лазаруване, изработване на мартеници и др. Техните прояви са имали изключителен успех сред бежанците и местните жители.[190]

През 1929 г. в съществуващите към ММС, както вече споменахме, 47 вечерни училища са се учели 1923 младежи и девойки, като обучението им изцяло е било дело на млади учители — членове на съюза, изпълняващи своя организационен дълг за огрмотяване и просвещение на своите събратя.[191] По същото време общо към младежките организации са били сформирани 22 оркестъра, от които 18 духови, 3 струнни и 1 тамбурашки. С големи духови оркестри в състав от по 20 до 40 души музиканти разполагат младежките организации в София, Пловдив, Станимака (Асеновград), Варна, Бургас, Кюстендил, Петрич, Неврокоп (Г. Делчев), Г. Джумая (Благоевград) и др. Към различните организации са били създадени и над 30 младежки певчески хора и 26 добре подготвени театрални трупи. Всички те чрез своя талант и изкуство са популяризирали културното наследство на българите в Македония, като са изнесли

стотици концерти и театрални представления, всичките посветени и свързани с народните борби срещу стари и нови поробители, с освобождението на Македония.[192]

В отчетния доклад се подчертава, че през разглеждания период цялостната дейност на ММС е била тясно свързана и координирана с дейността на македонско студентско дружество „Вардар", Задругата на македонските девойки, македонските студентски дружества в чужбина и негласно с ММТРО. Братски борчески връзки, взаимопомощ и съвместни действия ММС е поддържал и осъществявал с младежките освободителни организации на добруджанските, тракийските и западнопокрайнските българи.[193] В рамките на своите възможности той е търсил връзки и с чуждестранни младежки съюзи и организации, на които чрез подходяща литература и в лични срещи, осъществявани главно от неговите секретари за връзки с чужбина, предоставя информация за най-новото развитие на събитията около македонския проблем и за целите и задачите на националноосвободителното движение. През 1929 г. в София секретариатът на съюза е провел срещи с представители на младежки организации от Унгария, Австрия, Германия, Италия и Хърватско. Основната тема на разговор на тях е била ролята на младежта от тези страни в борбата за ревизия на насилническите договори.[194]

Отчетният доклад завършва с финансова справка, в която се посочва, че от 1 август 1928 г. до 31 юли 1929 г., т.е. за една година, ММС е имал приходи 501 547 лв., разходи 401 075 лв. и наличност 100 472 лв.[195]

Пред делегатите на конгреса доклад на тема „Отцепничеството в националноосвободителните борби" изнася Д. Талев. В него той разглежда този въпрос в исторически аспект, но с оглед на събитията във ВМРО. Взаимните разпри в освободителните движения, подчертава Талев, са едно постоянно явление, което влече след себе си неблагоприятни последици за тяхната дейност и успех. По въпроса за разцепленията и братоубийствата, които са ставали и стават в освободителното движение Д. Талев счита, че наред с многото други причини не без значение е и тази, която може да се свърже с ролята на отделните личности, станали фактори в движението. В много случаи ръководни постове в него са били заемани от хора, притежаващи отрицателни черти по отношение на своя характер и светоглед. Няма нито един случай, продължава докладчикът, когато причините за разногласията да са дошли от редовия състав на движението. След това той косвено призовава по-старите дейци да се оттеглят с достойнство от борбата и да я оставят да се води от нейните естествени продължители — младите поколения на Македония.[196]

По-нататък авторът се обявява открито в защита на ВМРО, като изтъква, че тя е активна сила, която единствено се бори не само за крайните цели на своето дело, но отстоява фронта срещу най-голямата опасност, която заплашва и свободната българска държава. Ръководителите на революционната организация според него са пропити от съзнанието, че борейки се за свободата на Македония те се борят едновременно и за интересите на целия български народ. Това се дължи не само на факта, че македонските революционери са българи, но и на обстоятелството, че поробителите на Македония са заклети врагове и на свободна България. Това е именно, което поставя ВМРО, заключава Талев, независимо от нейните крайни задачи, в положението на „страж и вълнолом" срещу ония сили, които замислят да погълнат всичко българско.[197]

Конгресът избра ново ръководство в състав: Петър Ацев от Скопие, Пано Попандов от Кавадарци, Кирил Мирчев от Битоля, Кирил Сотиров от Охрид, Страхил Топуков от Кратово, Никола Крапчев от Прилеп и Георги Анев от Щип. Съюзни организатори са Любен Димитров от Битоля и Георги Николов от Крушево. В контролната комисия са включени Христо Тасев от Дебър, Иван Големехов и Благой Динков от Кукуш. За главен редактор на сп. „Родина" е избран Любен Крапчев от Прилеп.[198]

По традиция конгресът гласува и приема редица резолюции. Така например в резолюции до ОН и до младежта от целия свят отново се напомня за нестихващите насилия и асимилация на българското население във Вардарска и Егейска Македония, ММС апелира към тях да издигат глас в негова защита и да се застъпят пред официалните сръбски и гръцки власти за зачитането на най-елементарните човешки права и свободи на поробените българи.[199] Конгресът отправя специална резолюция-поздравление и до хърватската младеж, която доблестно се бори срещу общия враг на Хърватско и Македония — сръбските поробители.[200]

В обръщение към бежанските организации се изтъква, че конгресът осъжда дейността на рушителите на освободителното дело и че ММС заедно с всички легални освободителни организации, ще стои и в бъдеще непоколебимо на страната на борците за освобождение на Македония, за което той години наред изгражда своите организации и полага всестранни усилия и грижи за тяхната подготовка. В обръщението се заключава, че всички организации, обединени в ММС, с техните 20 хиляди организирани членове, до един, без изключение, са готови да изпълнят повелята на освободителното движение. Други цели ММС няма и не може да има.[201]

В кризисен момент за националноосвободителното движение провеждането на конгреса на ММС, в който, подчертахме вече, участвува целият политически актив на младежките организации на македонските българи по това време (ММТРО, Македонският студентски съюз в чужбина, Македонското студентско дружество „Вардар", Задругата на македонските девойки), има голямо историческо значение. В изнесените доклади, изказвания, обширни разисквания по основните въпроси на движението и особеностите в самата Македония, в чужбина и в България, младежките дейци стигат до заключение, че единственият възможен и правилен път, по който може да се развива освободителното движение, без да се отклонява в национално и идейно отношение от своите традиции, е пътят на Вътрешната македонска революционна организация. Само в нея те виждат непоколебимата сила, бореща се срещу сръбския и гръцкия режим, непризнаваща никакви други антибългарски теории, идеи и лозунги за разрешаване на македонския въпрос, освен пълното освобождение на Македония от чуждото господство. По този начин младежките организации дават своя вот на доверие, своята решителна идейно-политическа подкрепа на ВМРО.[202]

Разногласията и братоубийствата сред революционните дейци през тридесетте години, обхванали както другите бежански освободителни организации, така и ММС, отнемат много сили, време и средства на ръководителите им за тяхното преустановяване. Още в началото на кризата, а и по време на нейното развитие делегации на ММС непрекъснато се опитват да бъдат в ролята на посредници между враждуващите дейци, но резултатите са незначителни. За подклаждане и поддържане на братоубийствената война заинтересовани антибългарски централи хвърлят неброени

средства,[203] а отговорните български фактори се задоволяват само да дават „мъдри" съвети и да се провикват „стига убийства", без да се намесват и да предприемат каквито и да било мерки. Това е причина голяма част от цялостната дейност на ММС в периода 1928 — 1933 г. да бъде посветена на този кардинален за освободителната кауза въпрос. ММС прави всичко възможно да предпази своите организации и отделни членове от погрешно разбиране и тълкуване на причините за братоубийствата или участие в тях. На всички събрания, областни, околийски и районни сбирки или други младежки форуми, в своите доклади и беседи секретарите на ММС обширно и задълбочено разясняват въпроса за разцеплението и необходимостта от единство в редовете на националноосвободителното движение на македонските българи, изтъквайки, че от начина, по който ще се преодолее тази криза, ще зависи и по-нататъшното съществуване и развитие на освободителния идеал на Македония.[204]

Освен това ММС засилва своята дейност по разясняването на този проблем сред цялото българско общество. Във връзка с това той издава поредица от листовки-изложения, които изпраща до всички редакции на вестници и списания, до културно-просветни и политически организации, до изтъкнати общественици, журналисти и политици. В тях се излагат позициите на ММС по тези проблеми и се апелира към обществените фактори чрез своя авторитет да дадат своя принос за спиране на безкрайните саморазправии, които служат единствено на поробителите на Македония и на враговете на всичко българско.[205] По случай Деня на Македония, 7 юни 1931 г., във всички градове в страната младежките организации издават свой лист, посветен на единството на македонските българи, на освободителната борба и на дълга на свободните българи към поробена Македония.[206] По искане на секретариата на съюза в. „Мисъл" посвещава изцяло своя брой на този ден на единството на българския народ в миналото и след това. Във вестника се публикуват редица материали с разнообразна тематика и портрети на видни дейци на революционното движение.[207] Спирайки се на тези прояви и усилия на ММС, сп. „Родина" пише, че въпреки ярко манифестираното определение на целия български народ към борбата за освобождение на Македония в България все още се намират хора, които нямат правилно разбиране по този жизнено важен въпрос. Затова една от задачите на ММС в този момент е да запознава българското общество с истинското положение на нещата, да го сплотява и да го приобщава колкото се може повече към борбата на поробена Македония.[208]

На тези проблеми до голяма степен е посветен и Седмият конгрес на ММС, който се провежда от 4 до 6 октомври 1931 г. в София. Присъствуват около 350 делегати от 220 младежки организации, представящи около 21 хиляди редовни членове.[209] В отчетния доклад на секретариата се посочва, че в продължение на една година съюзните секретари на ММС са провели 215 публични събрания, на които се е говорело главно за положението на българите във Вардарска и Егейска Македония и за състоянието на националноосвободителното движение. Провели са се също и 272 организационни събрания, което показва, че няма младежка организация, която да не е имала среща с членове на секретариата на съюза. По същото време ръководствата на самите организации са провели 2300 настоятелствени и 1655 общи събрания, 415 утра, вечери и други срещи, посветени на важни идейно-политически и организационни въпроси.[210] В

доклада се посочва също, че през 1931 г. към организациите на ММС са функционирали над 150 библиотеки,съдържащи десетки хиляди тома литература, вестници, списания и пр., над 30 добре изградени и подготвени хорове, от които 22 смесени, 32 духови, 5 струнни и един тамбурашки оркестър,както и 65 театрални трупи. За по-малко от една година се изнасят 420 представления, свързани с борбите на българите в Македония.[211]

В печата на ММС, особено на страниците на сп. „Родина", се заявява в отчета, са публикувани множество материали на видни български учени, писатели, поети,посветени на исторически, културни и актуални политически теми. В тях се изнася и отстоява истината за българщината в Македония, дава се решителен отпор на сръбската и гръцката асимилаторска антибългарска политика и пропаганда в Македония и в чужбина, защищава се и се популяризира делото на борците за освобождение на Вардарска и Егейска Македония. В отчета се отделя внимание и на отношението на съюза към другите политически партии и организации,като се напомня,че на младежта от Македония ѝ предстои да продължи делото, което ѝ завещават онези, които си отиват,и че ММС е безпартийна организация и не може да отива нито надясно, нито наляво, нито пък да бъде по средата. Той е извън сферата на политическите борби в страната и те го интересуват дотолкова, доколкото засягат борбите на българите в Македония.[212]

Специалната комисия към секретариата по настаняване и подпомагане на бежанците отчита, че от 1925 до 1931 г. ММС и различните младежки организации, използувайки специално събраните за тази цел средства, са посрещнали и подпомогнали на първо време около 700 младежи, пристигнали от Вардарска и Егейска Македония, като неграмотните от тях са били записвани във вечерните и неделните училища.[313] По този начин съюзът е съдействувал на държавните институции за разрешаването на бежанския проблем. Може да се отбележи, че нито една друга българска младежка организация по това време не се е занимавала с разрешаването на въпроси от подобно хуманно, патриотично и социално естество.

Конгресът избира нов секретариат на съюза,в който влизат Христо Тасев, Димитър Яранов, Боян Мирчев, Кирил Сотиров, Благой Динков, Борис Димитров и др. За главен редактор на сп. „Родина"е избран Димитър Михайлов.[214]

И този конгрес минава под знака на неблагоприятно развиващите се за националноосвободителното движение събития. В неговата цялостна работа и в приетите документи прозира загриженост към нестихващата кървава саморазправа в редовете на революционната организация, която е в интерес само на поробителите на Македония.[215] През следващите години въпреки трудностите ММС засилва своята дейност. През 1932 — 1933 г. той провежда 9 областни и 13 околийски сбирки в София, Пловдив, Стара Загора, Бургас, Варна, Русе, Враца, Кюстендил, Г. Джумая (Благоевград), Петрич, Банско, Неврокоп (Г. Делчев), Радомир, Дупница (Ст. Димитров), Поморие, Станимака (Асеновград), Лом, Гара Белово, и други градове.[216] На тях се изнасят общо 63 доклада, посветени на най-новото развитие на македонския въпрос и състоянието на македонските освободителни организации. Всички сбирки се съпровождат от литературно-музикални програми, изнесени от певческите хорове, театралните трупи, духовите оркестри и „детските китки" към младежките ор-

ганизации.[217] Според оценката на секретариата от юни 1933 г. тези сбирки, на които присъствуват хиляди организирани и неорганизирани младежи от Македония, са допринесли твърде много за активизирането на бежанската младеж и обединението ѝ около идеите на ММС.[218]

В началото на тридесетте години във връзка с разрастването на движението за ревизия на насилническата система от договори, всички организации на ММС устройват протестни демонстрации срещу поробителите на Вардарска и Егейска Македония. Особено масови са тези акции в София. Тук, наред с членовете на ММС на дружество „Вардар", на Задругата на македонските девойки, на тракийските, добруджанските и западнопокрайнските младежки организации винаги участвуват и членове на общобългарските младежки и студентски организации. Начело на тези акции обаче са винаги младите българи от Македония. Хиляди младежи и ученици от младежката организация „П. К. Яворов" в София със стотици траурни знамена преминават покрай представителствата на съседните на България държави, както и пред тези на държавите, поддържащи Ньойския договор, скандирайки „Долу Ньой!", „Ревизия!", „Върнете ни земите!", „Ще си ги вземем сами!" и пр.[219]

През 1932 — 1933 г. ММС провежда срещи и води разговори в София и в чужбина с младежки организации от всички страни, обявяващи се за ревизия на Ньойския договор, за координиране на общата пропаганда, акции и дейност в това направление.[220]

Известно е, че през 1931 — 1932 г. ММС взема най-дейно участие в създаването на международното младежко и студентско „ревизионистично движение", за което вече стана дума. На областната сбирка на ММС, състояла се в Пловдив през март 1933 г., секретарят на съюза Д. Михайлов изтъква по този повод, че „ревизионистичното движение" в света придобива все по-големи размери и печели нови успехи. „Разбита е легендата, че положението в Европа след договорите почива на мирни основи и на справедлив демократичен мир". Затова е необходимо „ревизионистичната пропаганда" в световен мащаб да се засили. ММС трябва да стои в челните редици, изтъква Д. Михайлов, на борбата за ревизия на Ньойския договор, защото само онзи, който вика, той бива чуван. Тъкмо затова с усилията на всички свободни и поробени българи, чрез един съвместен политически и дипломатически курс, ще се подготви почвата за освобождение на Македония, като се наложи ревизията на най-несправедливия, най-жестокия, най-тираничния от всички договори.[221]

Антиньойските акции на ММС от създаването му до неговото разтуряне са едни от най-постоянните и внушителните изяви на мирен протест и борба на младежкия съюз срещу насилствено натрапеното сръбско и гръцко господство във Вардарска и Егейска Македония.

Трябва да се отбележи, че наред с многобройните си задачи, свързани с националноосвободителното дело, ММС отделя средства и време и за строителство главно на културни домове. Чрез организираните „трудови дни" около 50 младежки организации на принципа на доброволния труд построяват свои, модерни за времето си клубове, обзаведени с библиотеки, сцени, зали за прожекции и пр.[222] Освен това, както вече споменахме, през 1931 — 1932 г. ММС построява две почивни станции, замислени като културно-просветни домове на младежките организации. Едната от тях е във Варна, а другата в Пирин, над Банско, днешната хижа „Македония".[223] Мястото за хижата е подарено на ММС от Общин-

ския съвет в Банско и с нейното изграждане там се цели според решението на ММС да се подтикне развитието на туризма в този свободен и красив край на България. Откриването на хижата става през ноември 1932 г. На него присъствуват представители на Националния комитет на бежанските организации, на секретариата на ММС, на ръководствата на младежките организации в окръга, както и хиляди техни членове.[224] В речите на всички ръководители на бежанските организации и на представителите на местните власти високо се оценява тази и други инициативи на ММС от подобен характер, като се подчертава, че хижата, съградена от свободни и прокудени млади българи, ще бъде символ на свободата и културното съзидание в утрешна свободна от робство Вардарска и Егейска Македония.[225]

Деветият редовен конгрес на ММС се провежда от 8 до 10 октомври 1933 г. в гр. Дупница (дн. Ст. Димитров). На него присъствуват над 400 делегати и около 100 души гости от всички български бежански организации, както и чуждестранни младежки делегации от Албания, Австрия, Белгия, Германия, Италия, Унгария и Хърватско.[226]

В отчетния доклад на секретариата се констатира, че организационното и идейното състояние на ММС е най-добро от когато и да било. През 1932 — 1933 г. секретариатът е провел над 850 организационни и културно-просветни събрания, а младежките организации 1600 организационни и 1430 събрания, съпътствувани с беседи на различни исторически, културни и политически теми. Оркестрите, певческите хорове и театралните групи са изнесли над 500 представления във всички места, където е имало младежки организации. Що се отнася до бъдещите задачи на ММС, се казва в доклада, новото е, че занапред младежките организации ще навлизат все по-решително в чисто борческите редици на революционното движение за освобождение на Македония.[227]

В доклад, разглеждащ състоянието на македонския въпрос в чужбина и ролята на младежта в неговото развитие, Н. Коларов изтъква пред делегатите на конгреса, че тези в чужбина, които се интересуват от македонския въпрос, гледат по съвсем друг начин на националноосвободителното движение, когато им се каже, че младежта на Македония поема освободителното дело, че само в България има над 230 боеви младежки организации. За чужденците този факт, посочва докладчикът, е красноречиво доказателство за това, че с оттеглянето на по-възрастното поколение борци от движението македонският въпрос няма да изчезне, както ги убеждават сърби и гърци, а тъкмо обратно, той се поема от едно ново поколение, което по подготовка, по съзнание и просветен патриотизъм ще надхвърли своите предшественици. Това всъщност е и основната задача на младежта от Македония — да продължи и да доведе докрай освободителното дело на своите деди, бащи и братя.[228]

Този е един от най-внушителните конгреси на ММС, както по брой на своите, така и по брой на чуждестранните делегати и гости. Освен това той взема две много важни решения — първо, ММС да участвува най-активно в международното движение за ревизия на договорите и, второ, негови членове да се включват още по-масово в редовете на ВМРО. Какви действия и резултати са постигнати в това отношение обаче е неизвестно, защото засега липсват по-подробни сведения.

В края на 1933 г. съюзът наброява 246 младежки организации, а след създаването в първите месеци на 1934 г. на още 4 , техният брой достига 250 с около 25 хиляди редовно отчетни членове. Фактически оба-

че този брой е по-голям, тъй като ученическите групи към ММС не се водят на отчет.[229] Това са и последните сведения за дейността на ММС, защото след превратa на 19 май 1934 г. той е разтурен и забранен от новото правителство. Ръководните му дейци в София и в провинцията са арестувани, а всички материални принадлежности, около 220 клубни помещения с още толкова библиотеки с десетки хиляди томове литература и архиви към тях са иззети и конфискувани.

По този начин организационно и материално е ликвидирана най-голямата българска младежка националноосвободителна организация, създадена, възпитана и подготвена всестранно да наследи и продължи националноосвободителното дело на македонските българи до освобождаване на Македония.

* * *

Опитите през 1935 г. за възобновяване дейността на ММС не дават резултати. Монархофашистката власт дава да се разбере, че няма да позволи предишната дейност на бежанските организации, под каквато и да е форма.[230] В нелегален позив, разпространен в София и в цялата страна през май 1935 г., по повод една година от забраната на ММС, се изтъква, че няма по-престъпна политика от тази, която е обрекла младежта на Македония на пълно бездействие и която е насочена срещу борбата на прогонените българи за нейното освобождение. Младите българи от Македония, продължава позивът, възпитани в революционен и борчески дух в своите организации, никога няма да изоставят идеите на своите бащи и братя и тяхното напоено с кръв завещание — борбата да продължи до освобождението на Македония. Този завет, завършва позивът, е свещен за всеки българин от Македония и борбата за неговото осъществяване никога няма да спре.[231]

На 23 октомври 1936 г. в София дейци на македонско студентско д-во „Вардар" и ММС и техни съмишленици създават нелегална организация, наречена „Нова македонска борба" (НМБ).[232] Като се опира на богатия положителен революционен и борчески капитал на националноосвободителното движение и неговия идеал, тя си поставя за цел да продължи борбата за освобождение на Вардарска и Егейска Македония.[233] Организацията се ръководи от един център и се състои от полулегални групи. Постепенно нейни ядра се създават в София, Пловдив, Варна, Петрич, Неврокоп (Г. Делчев), Битоля, Скопие, Охрид, Щип, Велес, Костур, Воден, с. Хрупища, Костурско, Лерин и пр.[234] Тя започва да издава и свой вестник — „Нова македонска борба". В продължение на пет години тиражът му се движи от 100 до 200 броя, така че да има по един за всяко едно ядро.[235] Нито една група или член на НМБ не са разкрити от сръбската и гръцката полиция. Тази организация остава неизвестна и на българската полиция.[236] Нейната роля и значение в освободителните борби на българите в Македония в края на тридесетте и до средата на четиридесетте години ще бъде обект на отделно научно изследване.

Друг кръг от членове на ММС се групира неофициално около Н. Коларов, който от края на 1936 г. започва да издава в. „Стожер". Вестникът отразява мнението и идеите на младата българска интелигенция от Македония. Въпреки строгата фашистка цензура, която забранява да се повдигат националните проблеми, на страниците на вестника редовно се появяват статии и материали, засягащи въпроси, свързани с Македония

и борбите за нейното освобождение.[237] Във връзка със засилващото се движение за ревизия на договорите в уводна статия на в. „Стожер" в броя му от април 1937 г. се изтъква, че е необходимо постоянно и организирано да се полагат грижи за поробените българи, като се изхожда от факта, че в Европа се разгръща силно „ревизионистично движение", а голяма част от българския народ се намира извън държавните граници, по силата на империалистическите договори. „За България — пише вестникът — не е безразлична загубата дори на един българин, защото и тя, както и всички държави, се крепи върху цялостния народностен блок. А всички части извън границите могат да служат за стоманена броня на държавата. Това не бива да се забравя".[238]

В рубриката си „Бележити българи" вестникът публикува мисли за Г. Делчев от П. К. Яворов и други негови съвременници.[239] В отговор на Ан. Динев и други автори, които приписват на Г. Делчев несвойствени за него национални и политически идеи, вестникът изтъква, че има хора, които искат да сковат неговия необятен български дух в рамките на обърканите политически доктрини, с което се цели да се деформира неговото живо дело, съградено с кристално чисто родолюбие и всеотдайност. „Те обаче никога няма да успеят. Защото Г. Делчев е челичният българин от челичния български Кукуш". Защото той е най-великото олицетворение на българското борчество в Македония, мразещ до смърт нейните врагове. Г. Делчев, заключава вестникът, се бори и умря за освобождението на българщината. Той завинаги ще си остане оня образ на патриот и революционер, който ще вдъхновява всяко младо българско сърце да се бори за освобождението на поробените български краища.[240]

Поради тази идейно-политическа линия на вестника той е спиран и конфискуван няколко пъти, а неговият издател заплашван от фашистката полиция с арест и интерниране, защото със своите статии дразнел „съседите".[241] От посоченото обаче става ясно, че дейците на ММС и изобщо на националноосвободителното движение на македонските българи по това време търсят каквато и да е форма и трибуна, чрез която да защищават историческата истина за българщината в Македония и борбата за нейното освобождение. Затова, макар и преследвани, те издигат и популяризират навсякъде, където това е възможно, освободителния идеал.[242]

Трета част от активните дейци на ММС и македонско студентско д-во „Вардар", както вече посочихме, се обединяват, макар и тайно, около студентското дружество „Шар" и подпомагат активно неговата културно-просветна и национално-патриотична дейност.[243] Основната маса от членовете на младежките бежански организации се включва във всички области на обществено-политическия живот, в антифашистката борба в страната, без обаче да забравя Македония и своя дълг към нея.[244] В разгара на своите творчески сили възпитаниците на различните младежки организации на македонските българи между двете световни войни дочакват според думите на Д. Талев осъществяването на идеала, за който се борят, освобождението на Македония и обединението на българския народ през 1941 г.[245]

Такава е в основни линии културно-просветната и национално-патриотичната дейност и освободителната мисия на ММС от неговото създаване през 1923 г. до 1941 г. Може да се заключи, че ММС като организация, с нейната богата, разностранна дейност е един от големите успехи на националноосвободителното движение между двете световни войни.

Главно чрез масовостта на ММС то осигурява своята естествена приемственост и продължение в един много сложен период от развитието на революционното дело и изгледите за разрешаване на македонския въпрос.

Чрез своята многостранна културно-идеологическа дейност, проповядването на най-висшия идеал за всеки македонски българин по това време — борба за освобождение на Вардарска и Егейска Македония от сръбско и гръцко робство, ММС успява да обедини в своите редове основната част от бежанската младеж, да я възпита така, че да поеме освободителното дело от своите бащи и братя и да го носи до освобождението на Македония или да го предаде в неговия най-светъл и кристално чист вид като завет на следващите поколения.

ММС изпълнява достойно поставената му задача от националноосвободителното движение. Всички младежи, преминали през неговата школа, остават до края на живота си верни на своя младежки идеал и го предават като завещание на своите синове и внуци. След 1934 г. мнозина от тях еволюират наляво и активно се включват в антифашистката борба на българския народ и допринасят за победата на социалистическата революция, а след това и в строителството на новия живот в социалистическа България.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

1 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на ВМРО за броя на бежанците и тяхното настаняване (1919 — 1926 г.).

2 Пак там. Имат се предвид различните буржоазни политически партии и организации с техните тесноклассови, котерийни интереси и пр.

3 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали на ВМРО (1919 — 1926 г.); също спомени, лични дневници I и II, 1919 — 1926 г. на Б. Бошнаков от Охрид.

4 Пак там. Такъв позив с формуляр получава в София Аспарух Иванов от гр. Прилеп.

5 Пак там. Описание на Мишо Наутилиев от Кочанско, Цветан Атанасов от Битоля, Стоян Недялков от Щип и др. за обработката, която им правят сръбски емисари, за да се завърнат във Вардарска Македония с техни средства и с най-хубава препоръка, ако подпишат декларация, че са сърби по народност.

6 Пак там. Донесения на български бежанци от Егейска Македония, в които се съобщава на ЦК на ВМРО, че са агитирани от страна на гръцки агенти да се върнат като „гърци" по родните си места.

7 Евтимов, С. Първите прояви на македонската младеж срещу новите поробители. С., 1925, 3 — 4.

8 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Именно такива „заблудени" младежи застрелват през 1927 г. в гр. Щип генерал Ковачевич.

9 ЦПА, ф. 226 (необработен). Програма на Македонския младежки сговор; срв. „Устрем", № 1, май 1923.

10 Пак там.

11 Пак там; срв. Устрем, № 3, юли 1923.

12 Пак там.

13 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали за създаване на ММКПС.

14 Пак там.

15 Пак там.

16 Пак там.

17 Оттук нататък Македонския младежки културно-просветен съюз (ММКПС) ще означаваме за по-кратко Македонски младежки съюз (ММС), така както преобладава и в документите и материалите на съюза.

18 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи, материали и спомени за легалните бежански организации на македонските българи между двете световни войни. Устав на ММС.

19 Пак там.

20 Пак там.

21 Пак там; срв. Устрем, № 3, юли 1923.

22 Пак там.

23 Евтимов, С. Цит. съч., 14 — 15; срв. Устрем, № 3, юли 1923.

24 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали за легалните бежански организации.

25 Пак там.

26 Евтимов, С. Цит. съч., с. 9.

27 Пак там.

28 Пак там; срв. Устрем, № 4 — 5, август 1923.

29 Устрем, № 6, август 1923.

30 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали за бежанските организации.

31 Пак там; срв. Устрем, № 9, септември 1923.

32 Пак там.

33 Пак там.

34 Пак там; срв. Устрем, № 9, септември 1923.

35 Пак там.

36 Пак там.

37 Пак там.

38 Евтимов, С. Цит. съч., с. 10.

39 ЦПА, ф. 226 Архив на МСД (необработен). Писма и материали за ММС.

40 Пак там.

41 ЦПА, ф. 226 (необработен). Отчетен доклад за дейността на ММС (1924 — 1925).

42 Пак там.

43 Пак там; срв. Устрем, № 20, май 1924.

44 Пак там.

45 Устрем, № 21, май 1924.

46 Устрем, № 22 и 23, юни 1924.

47 ЦПА, ф. 226 (необработен). Отчетен доклад на ММС пред Първия му конгрес.

48 Пак там.

49 Пак там.

50 Пак там.

51 Пак там.

52 Пак там.

53 Пак там; срв. Устрем, № 1 и 2, август 1924.

54 Пак там.

55 Пак там; срв. Устрем, № 2, август 1924.

56 Пак там.

57 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на ВМРО.

58 Пак там. Решения на ВМРО за организиране на Пиринския край като спомагателна база на организацията. (От 1921 и 1922 г.).

59 Пак там. Решение на Централното управително тяло на ММС от ноември 1923 г. за организиране на младежта в Петричко в редовете на съюза.

60 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи на ММС (1923 — 1934).

61 Пак там.

62 Пак там. Решение на организационната сбирка на ММС в Г. Джумая (Благоевград) от август 1924.

63 Пак там.

64 Пак там; срв. Устрем, № 2, август 1924.

65 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали за ММС.

66 Пак там.

67 Пак там.

68 Пак там.

69 Пак там; срв. Устрем, № 47, юли 1924.

70 Устрем, № 43, юни 1925.

71 Пак там, № 44, юни 1925.

72 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали за ММС; срв. Устрем, № 45, юли 1925.

73 Пак там.

74 Пак там.

75 Устрем, № 41, юни 1925.

76 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали за ММС.

77 Устрем, № 46, юли 1925.

78 ЦПА, ф. 226 (необработен); срв. Устрем, № 1, септември 1925.

79 Пак там.

80 Пак там; срв. Устрем, № 1, септември 1925.

81 Пак там. Отчетен доклад на секретариата на ММС пред Втория му конгрес.

82 Пак там.

83 Пак там; срв. Устрем, № 4, октомври 1925.

84 Пак там; срв. Устрем, № 1, септември 1925.

85 Пак там. Материали на Втория конгрес на ММС.

86 Пак там.

87 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Отзиви на различни австрийски, немски, италиански, унгарски и други вестници за конгреса на ММС.

88 Устрем, № 1, септември 1925.

89 Устрем, № 2, септември 1925.

90 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали за ММС; срв. Устрем, № 7, октомври 1925; № 18, януари 1926; № 23, февруари 1926.

91 Пак там.

92 Пак там.

93 Пак там.

94 Пак там.

95 Пак там.

96 Пак там.

97 Пак там.

98 Пак там.

99 Коцев, Хр. Дългът на младежта към Македония. С., 1926, 2 — 3.

100 Пак там, 3 — 4.

101 Пак там, с. 4.

102 Пак там, 4 — 5; срв. Устрем, № 45, юли 1926.

103 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен).

104 Пак там. Отчетен доклад на секретариата на ММС пред Третия му конгрес.

105 Пак там.

106 Пак там. Поздравителното писмо от Скопие носи дата 16 август 1926 г. С малки съкращения, без да се споменава името на ММТРО, то е публикувано с. г. в кн. 2 на сп. „Родина".

107 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи и материали за Третия конгрес на ММС.

108 Пак там.

109 Пак там.

110 Пак там.

111 Пак там.

112 Пак там.

113 Устрем, (1923 — 1926).

114 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали за бежанските организации.

115 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Отчетен доклад на секретариата на ММС пред Третия му конгрес.

116 Зографов, Б. Националният характер на македонския въпрос. С., 1925, 3 — 4.

117 Пак там, 4 — 5. Отчасти беседата е публикувана и във в. Устрем в бр. 25 от декември 1924.

118 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на ВМРО.

119 Велянов, Кр., М. Ралин и Бойко. В бури, С., 1926, 4 — 7.

120 Евтимов, С. Македонците и политическите борби в България. С., 1926, 7 — 13.

121 Пак там, 14 — 15.

122 Пак там, 81 — 105. Тази книга се появява в отговор на критиките на различни политически дейци, отправени към ВМРО, и двете последователни забрани на правителството на Ан. Ляпчев за провеждане на Третия конгрес на ММС през 1926.

123 Родина 1926, № 1, 1 — 2.

124 Вж. по-подробно Родина (1926 — 1934).

125 ЦПА, ф. 226 (необработен). Отчетен доклад на ММС за периода 1927 — 1929 г.

126 Пак там.

127 Пак там.

128 Пак там; Родина, 1927, № 9, с. 13.

129 Пак там; срв. Родина, 1928, № 5 и 10.

130 Родина, 1926, № 2, 9 — 11.

131 Пак там, 1927, № 4, 11 — 12.

132 Пак там, 1927, № 9, 10 — 11.

133 Пак там, 1927, № 5, 7, 8, 9, 11.

134 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали за дейността на ММС.

137 Пак там.

138 Пак там.

139 Пак там. Документи и материали на ВМРО.

140 Пак там.

141 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали. Отчети за дейността на ММС за периода 1927 — 1933 г.

142 Родина, 1927, № 2, 19 — 20.

143 Пак там, 1927, № 6, с. 2.

144 Пак там, 14 — 15.

145 Пак там, 1927, № 8, 2 — 3.

146 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали за ММС.

147 Чернодрински, В. Бурите на Вардар. С., 1926, 9 — 10.

148 Георгиев, Е. Войдан Чернодрински. Театрален деятел и драматург. Бюлетин на СМКПД. С., 1975, 34 — 35.

149 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и отчети на ММС.

150 Пак там.

151 Пак там.
152 Пак там.
153 Родина, 1927, № 8, 2 — 3.
154 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Документи и отчети на ММС.
155 Пак там.
156 Пак там; срв. Родина, 1928, № 5, с. 2.
157 Пак там. Отчетен доклад за 1927.
158 Пак там; срв. Родина, 1927, № 16 — 17, с. 78.
159 Пак там.
160 Пак там.
161 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен). Отчетен доклад и други материали на Четвъртия конгрес на ММС.
162 Пак там.
163 Пак там.
164 Пак там. Като студент в Париж през 1928 г. Н. Коларов става и секретар на Македонския студентски съюз в чужбина.
165 Пак там.
166 Пак там. Резолюция на конгреса.
167 Пак там. Изрезки и извадки от чуждестранни вестници, публикували резолюции и апели на ММС.
168 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали.
169 Родина, 1928, № 5, 13 — 14.
170 ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Документи и материали на ВМРО.
171 Пак там.
172 Пак там.
173 Пак там.
174 ЦПА, ф. 226. Архив на МСД (необработен); също Родина, 1929, № 3, 9 — 11.
175 Пак там.
176 Пак там.
177 Пак там; също Родина, 1929, № 10, 8 — 9.
178 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали за бежанските организации.
179 Пак там; срв. Родина, 1929, № 3, 11 — 12.
180 Родина, април 1929, № 11, с. 7.
181 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали за бежанските организации.
182 Пак там.
183 Пак там.
184 Пак там. Отчетен доклад на секретариата на ММС пред Петия му конгрес.
185 Пак там.
186 Пак там; също за дейността на ММС за 1929 г.
187 Пак там.
188 Пак там.
189 Пак там.
190 Пак там; също отчетен доклад за дейността на ММС.
191 Пак там.
192 Пак там.
193 Пак там.
194 Пак там. Отчет на ММС за 1929 г.
195 Пак там.
196 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали на бежанските организации.
197 Пак там; срв. Македония, № 1, 190, 4 октомври 1930.

198 Пак там.

199 Пак там. Резолюции на конгреса.

200 Пак там.

201 Пак там.

202 Пак там.

203 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали за кризата във ВМРО. Този въпрос тук не се изследва. Споменава се само във връзка с разглежданите проблеми.

204 Пак там.

205 Пак там. Изложение на ММС до българското общество, по повод кризата във ВМРО.

206 Пак там. Сведение на ММС за провеждането на „деня на Македония" през 1931 г. в цялата страна.

207 Мисъл, № 37, 7 юли 1931.

208 Родина, 1931, № 10, 14 — 15.

209 ЦПА, ф. 226 (необработен). Отчетен доклад на секретариата на ММС пред Седмия му конгрес.

210 Пак там.

211 Пак там.

212 Пак там.

213 Пак там.

214 Пак там; срв. Родина, 1931, № 1, 6 — 7.

215 Пак там. Документи и резолюции на Седмия конгрес.

216 ЦПА, ф. 226 (необработен). Документи и материали за бежанските организации.

217 Пак там. Отчет за дейността на ММС за периода 1932 — 1933 г.

218 Пак там.

219 Пак там. Позиви и акции на ММС за ревизия на договорите; срв. Родина, 1930, № 3, 16 — 17.

220 Пак там.

221 Родина, 1933, № 6, с. 2.

222 ЦПА, ф. 226 (необработен).

223 Пак там.

224 Пак там.

225 Пак там.

226 Пак там. Материали и спомени за Деветия конгрес на ММС.

227 Пак там. Данните са взети не от оригинални документи, а от материали за конгреса.

228 ЦПА, ф. 226 (необработен). Спомени за ММС. От създаването на ММС през 1923 г. до 1933 г. неговият секретариат е изпратил над двеста известни меморандума, изложения, петиции, апели и резолюции до различни правителства в света, до ОН, до всички младежки, студентски, културно-просветни, национални и международни организации, в които подробно се описва трагичното положение на българското население във Вардарска и Егейска Македония и борбата му за освобождение. В главата за ММС не се спираме на тях и на редица други документи от подобен характер, защото до голяма степен те се повтарят по смисъл, дух и факти с тези на другите младежки организации, особено с тези на македонските студентски дружества в чужбина.

229 Пак там.

230 Пак там. Документи и материали за разтурянето на бежанските организации през 1934 г.

231 Пак там.

232 Пак там. Спомени на Ст. Бояджиев, Г. Димчев, В. Бъчваров и др. Този въпрос ще бъде разгледан в друго научно изследване.

233 Пак там.

234 Пак там.

235 Пак там.

236 Пак там.

237 Стожер, № 7, март 1937.

238 Пак там, № 14, април 1937.

239 Пак там, № 16, май 1937.

240 Пак там.

241 ЦПА, ф. 226 (необработен). Записки на В. Сеизов, един от сътрудниците на в. „Стожер".

242 Пак там.

243 Пак там. Документи и материали за ММС.

244 Пак там.

245 Пак там. Мисли на Д. Талев, записани от В. Сеизов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

След десетилетни националноосвободителни борби, въстания и войни за освобождение, по силата на Ньойския империалистически диктат от 1919 г., България е отново жестоко разпокъсана. Освен Южна Добруджа, която попада под властта на чокойска Румъния, Западна Тракия (българския излаз на Бяло море) и Западните покрайнини (Босилеградско и Царибродско) почти цяла Македония попада под сръбско и гръцко господство. Използувайки трудното положение, в което се намира страната след Първата световна война, сръбската и гръцката шовинистична буржоазия бързат с насилственото прогонване на стотици хиляди най-будни българи от заграбените области. Тези, които остават там официално, са поставени извън всякакви юридически и човешки закони и норми. Те са третирани като завладяно, бунтовническо население, което подлежи на физическо изтребление. Във Вардарска и Егейска Македония сръбските и гръцките управляващи кръгове не прилагат конституциите, действуващи в техните кралства, а властвуват със специални военно-полицейски декрети и наредби на обществената безопасност за преследване и унищожаване на „разбойници".

Тази политика на геноцид предизвиква незабавна и спонтанна реакция, съпротива и борба за физическо и духовно самосъхранение от страна на българското население. Оказва се обаче, че сега борбата е много по-различна и несравнимо по-трудна, отколкото до войните. Дотогава движението за освобождение на Македония и обединението на нацията са били идеал на целия български народ, първостепенен дълг на българската държава. След 1918 г. положението коренно се изменя. България е разпокъсана, обезоръжена, натоварена с непосилни задължения, обградена от враждебно настроени съседи, които постоянно се заканват, че ще я нападнат и окупират. При това положение тя е парализирана и неспособна да води и разгръща активна международна дейност и не е в състояние да се застъпва и да отстоява правата на своите сънародници, останали под чужда власт.

Изцяло се променят условията на борба и в самата Македония. Още през 1918 — 1919 г. сръбските и гръцките власти заграбват и унищожават всички български културно-национални институции във Вардарска и Егейска Македония. На мястото на хилядите български училища са открити сръбски и гръцки. Създадените в Скопие и Солун Исторически и Филологически факултет официалните власти се стремят да превърнат в средища за „културна" асимилация на българската ученическа и студентска младеж. Така освен грубата сила на икономическо ограбване, жестокости, изтребление и прогонване сръбските и гръцките управляващи кръгове организират и стройна система от най-изтънчени и префинени демагогски похвати за спечелване на част от българското население, главно на младежта. В своите училища и висши учебни заведения те записват стотици ученици и студенти с „предимство", на които отпускат

специални кралски и правителствени стипендии, устройват богати приеми, развеждат ги по местата на сръбската и гръцката „национална слава". На тези младежи се дават щедри обещания за бърза кариера в сферата на най-висшите политически кръгове, значителни материални средства и всякакви други привилегии, ако се изградят като сръбски и гръцки национални дейци, като се откажат от своя български произход, род и език. За българската младеж извън училищата и университетите чуждите власти създават десетки шовинистични младежки организации и дружества, които имат една-единствена цел — чрез своите антибългарски пропрограми да асимилират подрастващите български поколения, да изграждат у тях сръбско и гръцко национално съзнание, омраза срещу българския им произход и срещу родните им братя в България.

Оказа се обаче, че сръбските и гръцките управляващи среди съвсем не познават националните, културните, борческите и нравствените особености и качества на поробените от тях българи в Македония и специално неподкупното българско родолюбие на младежта и интелигенцията, носителка на вековния български националноосвободителен идеал.

Неопровержимо доказателство за това е нейното масово участие в четите и групите за специално предназначение на ВМРО, които още от 1919 г. водят героична борба срещу робството във Вардарска и Егейска Македония. Много по-важно в случая е значението на културния фронт на освободителното движение между двете световни войни, създаден именно от младата интелигенция в Македония и извън нея.

Основаната през 1921 — 1922 г. тайна културно-революционна организация на българската интелигенция във Вардарска и Егейска Македония, Македонската младежка тайна революционна организация (ММТРО), образува свои ядра-петорки в Скопие, Велес, Битоля, Прилеп, Ресен, Дебър, Охрид, Куманово, Щип, Струмица, Радовиш, Кавадарци, Гевгели, Воден, Лерин, Костур, Солун, Загреб, Любляна и Белград. За един кратък период от време тя обединява в своите редове цялата българска студентска младеж в Македония. Освен това организацията създава петорки и сред българските ученици в сръбските и гръцките средни, занаятчийски и военни училища, в духовните семинарии и във всички „културно-просветни" асимилаторски организации, в които българската младеж е принудена да членува извън училищата.

Излязла от сръбските и гръцките образователни институции, неидвала никога в България, основното културно-идеологическо оръжие на интелигенцията в Македония срещу разностранните асимилаторски похвати и антибългарски политически теории на поробителските власти е българският национален дух и съзнание, вековните културни и борчески традиции, предавани като завет от поколение на поколение. На сръбските и гръцките фалшификации за Македония тя противопоставя цялата налична българска и чуждестранна научна и политическа литература, отразяваща десетилетните борби за освобождение на българския народ. Настолни книги за всяка петорка на ММТРО, за всеки неин член са съчиненията на Хр. Ботев, Ив. Вазов, П. К. Яворов, З. Стоянов, цялата литература, третираща националноосвободителното движение от Берлинския конгрес насам и особено борбите с новите поробители.

В навечерието на 1928 г., когато сръбското правителство се готви да честнува 10-годишнината от окупирането на Вардарска Македония и „посърбяването" на нейната младеж, през юни 1927 г. сръбските власти

с ужас откриват, че цялата интелигенция, всички студенти и ученици от по-горните класове са членове на тайната българска организация (ММТРО). На устроения в Скопие студентски процес по най-категоричен начин се доказва, че интелигенцията от Македония, излязла от сръбските училища и университети, не само че не е възприела нищо от сръбското културно влияние, но чрез своята тайна организация, национално-политическа програма, идеология и дейност за запазване на българщината и освобождението на народа, пред очите на целия свят отхвърля лъжите за сръбския характер на населението в Македония или възможността то да бъде посърбено. По-голям морално-политически удар за великосръбската шовинистична буржоазия по това време не може и да има. Осъзнавайки това, още през 1928 г. сръбските власти закриват всички средни и прогимназиални училища във Вардарска Македония, като остават само по една гимназия в Скопие и Прилеп (за децата на сръбските властници и колонисти). В резулат на тази мярка на поробителите над един милион българско население е лишено от възможност да се учи.

След процеса срещу ММТРО в Скопие българската интелигенция прави много съществени промени в организационната си структура, тактика, методи и прийоми на работа, потъва в дълбока нелегалност и продължава успешно своята националноревлюционна дейност. Безсилни да разкрият и сломят нейната невидима и несломима съпротива, сръбските власти прибягват до публични убийства на стотици най-видни представители и водачи на ММТРО. Между тях са Благой Монев от Щип, Трайко Попов от Гевгели, Тодор Попйорданов от Кочани, Кирил Ципушев от Радовиш, Тома Куюмджиев от Струмица, Никола Чакъров от Дойран, Борис Андрейчин от Тетово, Милан Генов от Скопие, Александър Бадев от Битоля, Борис Ангелушев от Неготино, Тиквешко и още много други, все студенти или вече завършили висшето си образование младежи. Същото правят и гръцките власти в Егейска Македония. Без да разкрият дейността на ММТРО те арестуват и заточават на Егейските острови десетки българи — студенти и ученици, повечето от които никога не се завръщат оттам. Борбата обаче не заглъхва. През периода 1932 — 1935 г. ММТРО издава нелегално в Скопие свой вестник „Освобождение". Списван на книжовен български език и разпространяван тайно от сръбските и гръцките власти, той изиграва изключително важна роля като организационен и идеен координатор, направляващ цялостното поведение и борба на интелигенцията и младежта срещу поробителите.

От 1936 г. насам центърът на българската интелигенция от Вардарска Македония постепенно се пренася в Хърватско, главно в Загреб, където намира пълна подкрепа от страна на хърватската интелигенция. Именно тук се създава студентското дружество „Вардар", което става ядро на основаното през 1936 г. Македонско народно движение. Новата организация обединява цялата българска национално-прогресивна интелигенция в периода 1936 — 1941 г., чиято идеология е тази на националноосвободителното движение — борба за независима Македония. Един от големите успехи на движението начело с дейците на ММТРО по това време е издаването в Загреб с помощта на хърватските приятели на стихосбирката на Коста Рацин от Велес „Бели мугри". Тя е първата стихосбирка, издадена на български език и появила се нелегално в кралска Югославия, в която поетът по един трогателен начин описва мрачното сръбско робство в Македония.

Връх на националните и идейно-политическите изяви на българската интелигенция са организираните от нея на 2 август 1940 г. в Скопие, Велес, Битоля, Прилеп и на други места из Вардарска Македония Илинденски антисръбски демонстрации. В тях участвува цялата свободолюбива и патриотична младеж, включително и комунистите, начело с Методи Шатаров. По това време сръбските властници във Вардарска Македония официално донасят до правителството в Белград, че след всичко това, което става тук или трябва да се прибегне към поголовно изтребление и масово разселване на бунтовните българи, особено на младежта, която открито заявява, че е дошъл краят на сръбското робство,или да се признае, че 22-годишната сръбска асимилаторска политика в Македония се е провалила безвъзвратно. Макар че сръбските власти възприемат първата констатация, историята веднъж завинаги потвърди провала на тази антибългарска политика.

Трябва да посочим и факта, че през целия разглеждан период наред с ММТРО, а след 1936 г. и с Македонското народно движение, като част от културно-революционния фронт действува създадената през 1926 г. във Вардарска и Егейска Македония Тайна културно-просветна организация на македонските българи. Организирана на принципа на седморките, тя обхваща голяма част от българските девойки, ученички и студентки в сръбските и гръцките училища и университети. Включвайки се в „културния фронт" на националноосвободителната борба наред с ММТРО в духа на традициите и на българските учителки от миналото, те насочват цялостната си добре обмислена дейност към проваляне на поробителските опити за влияние и внасяне на поквара и чужди нрави сред поробените българки. Тяхната тайна организация възпитава своите членки и всички македонски българки в дух на традиционното българско родолюбие и преданост към идеала за освобождение. Чрез българската народна и революционна песен,чрез приказките и легендите,отразяващи славното историческо минало и борби на българския род,македонските българки възпитават децата си в дух на омраза към поробителите, в дух на любов към всичко българско и стремеж към освобождение. В продължение на 15 години образованите и родолюбиви българки будят и поддържат българския национален дух, без нито една от тях да бъде открита от полицейските власти.

Освен цялостната политика на грабителство, изтребление и „културно" асимилиране,провеждана от сръбските и гръцките власти във Вардарска и Егейска Македония, налагана с всички държавно-политически средства, те организират и изключително дейна „научна" и политическа антибългарска пропаганда зад граница, за обработка на световната общественост. Главната цел и тук е чрез всевъзможни средства на „научната", „културната" и устната пропаганда, провеждана от най-видните сръбски и гръцки „учени", дипломати, политици и др. да се представя в безпрецедентно фалшифициран и изопачен вид историята и културата на българския народ. Особено много те се стремят да изопачат и представят като свое цялото историческо, национално, културно и политическо минало, езика, фолклора, бита и всичко, свързано с българите в Македония и техните борби от Възраждането насам. С това те целят да оправдаят заграбването на Македония, асимилаторската си политика и преследването там на всяка българска национална изява.

Имайки предвид, че световната общественост е много важен фактор в решаването на международните проблеми, както и факта, че каузата на македонските българи никога не е била цялостно изяснявана, популяризирана и защитавана в чужбина, особено сръбските и гръцките извращения, младата българска интелигенция, прогонена от Вардарска и Егейска Македония след 1918 г., се заема с тази част от културно-просветния фронт на националноосвободителното движение. През периода 1923 — 1924 г. във Виена, Берлин, Париж, Прага, Будапеща и в редица други университетски центрове на Европа се създават македонски студентски дружества. Те имат за цел да противодействуват с научни и културни средства на сръбската и гръцката антибългарска пропаганда. За по-ефикасни действия в началото на януари 1925 г. 17 студентски дружества се обединяват в един общ Македонски студентски съюз, начело със секретариат, чието седалище е във Виена.

В продължение на около 15 години студентските дружества и съюзът осъществяват една огромна научно-просветна дейност за разобличаване на антибългарската пропаганда в чужбина, за запазване и спечелване симпатиите и подкрепата на световната културна общественост в полза на бореща се Македония. За тази цел студентите от Македония създават богати библиотеки във всички европейски столици. Освен това съюзът и ръководствата на македонските студентски дружества публикуват на чужди езици стотици книги, брошури, албуми, списания, бюлетини, отчети, резолюции, апели, възпоменателни листове, илюстровани картички и пр., които разкриват на европейските читатели истината за историко-политическите, културно-националните и революционните борби на българското население в Македония от един век насам и специално борбите срещу сръбското и гръцкото национално, духовно и политическо робство.

Студентският съюз установява и поддържа редовни научни, политически и културни връзки с над 100 чуждестранни студентски организации, съюзи и културно-просветни дружества, с около 1300 души учени, публицисти, известни дипломати и политици, пряко интересуващи се от проблемите, отнасящи се до Македония. На тях, на всички външни министерства и правителствени канцеларии, на най-известните библиотеки в света, на различни комисии и организации към Обществото на народите и на други международни институции, общо на около 3000 специални адреси и на над 25 хиляди обикновени чуждестранни читатели, Студентският съюз години наред изпраща редовно всичко, което се публикува по македонския въпрос. Секретариатът и дружествата сътрудничат на повече от 3000 редакции на водещи вестници в Европа. Те поддържат официални и неофициални връзки с почти всички телеграфни агенции и други информационни средства в света. От 1923 до 1935 г. македонските студентски дружества в чужбина изпращат над 700 официални изложения, меморандуми и апели до всички правителства в света, до ОН, до различни международни институции и организации във връзка с положението на българското население в Македония. В различни европейски вестници и списания те публикуват над 6000 статии, протести, съобщения, телеграми, опровержения и пр. срещу сръбските и гръцките фалшификации, в защита на истината за Македония и националноосвободителната борба там. Изобщо македонските студентски дружества в чужбина се явяват като буден български страж на културния фронт в европейските страни, където чрез своята разностранна научно-културна дейност

и със самото си присъствие в столиците на Европа, с присъствието си на всички международни научни и политически форуми обезсилват и свеждат до минимум ефекта на сръбската и гръцката „научна" и политическа антибългарска пропаганда сред световната общественост.

Огромна е ролята на културно-просветния и научния фронт и изобщо на националноосвободителното движение на прогонената от сръбските и гръцките поробители интелигенция от Македония, която след Първата световна война намира убежище в свободна България. Първа тя през есента на 1918 г. издига глас на протест срещу окупирането на Македония от съглашенските, сръбските и гръцките войски. В навечерието на подписването на Ньойския договор през август 1919 г. 517 студенти от цяла Македония, следващи в Софийския университет, подготвят и изпращат изложение-меморандум до всички участници в Парижката мирна конференция. В него се изтъква, че единственото тяхно желание е представителите на Великите сили да оставят Македония в нейните световнопризнати български етнически граници да влезе в състава на българската държава. Това е един от най-ярките документи, дело на будната национална съвест на елита на младата македонска интелигенция в един критичен за съдбата на Македония момент. Именно от нейните среди през 1920 г. възниква студентското дружество „Вардар" при Софийския университет. То активно участвува в разработването на програмите на културния фронт на освободителното движение, а чрез своята разностранна дейност допринася изключително много за тяхното изпълнение. През разглеждания период дружеството обединява в своите редове цялата студентска бежанска младеж от Вардарска и Егейска Македония. Със своята добре организирана образователна и културно-просветна програма д-во „Вардар" се превръща в школа за подготовка на националноревюлюционни кадри, на просветни ръководители и дейци на легалните и нелегалните освободителни организации. За тази цел дружеството разгръща огромна публицистична дейност. Всяка година то издава сборник „Илинден", вестник „Вардар", редица книги, брошури, албуми и др. Чрез тяхното съдържание то възпитава своите членове и цялата интелигенция от Македония в дух на здрав български патриотизъм и родолюбие, на преданост към освободителния идеал. От друга страна, дружеството дава енергичен научноаргументиран отпор на различните великосръбски и великогръцки шовинистични антибългарски национални и политически теории срещу техните опити да изопачават и присвояват българското културно-национално наследство в Македония. То проповядва и защитава идеите на националноосвободителното движение за съхранение на българщината в Македония и за нейното освобождение. Тази идейно-национална позиция на българското студентство от Македония, обединено в д-во „Вардар", а след 1936 г. — неговия продължител, студентското дружество „Шар", отстоява непрекъснато до април 1941 г. и след това.

Подобни са целите и на Македонския културно-просветен съюз на младите българи — бежанци от Македония, известен като Македонски младежки съюз (ММС). Той възниква през периода 1921 — 1923 г. със задача да събере, организира и подготви в културно-просветно отношение бежанската младеж, за участие в борбата за освобождение на Македония. За пропагандиране и осъществяване на своите организационни, културно-просветни и политически програми освен използването на цяла редица мероприятия през периода 1923 — 1926 г. ММС издава свой печатен ор-

ган — в. „Устрем", а през периода 1926 — 1934 г. — сп. „Родина". На неговите страници публикуват първите си произведения Н. Вапцаров, А. Попов, В. Пундев, Д. Талев, Д. Спространов, Кр. Велянов и цяла плеяда дейци на нашия културен фронт. Освен това ММС издава също и поредица от научни и научнопопулярни книги, стихосбирки, брошури, бюлетини и др., предназначени за всестранното културно-национално образование и подготовка на своите многобройни организации и членове.

Хиляди млади българи, възпитаници на ММС, попълват бойните редици на националноосвободителното движение, имащо за цел освобождението на Македония. Всички организации и членове на ММС из цялата страна водят постоянна и енергична идейно-политическа борба срещу сръбската и гръцката пропаганда, които чрез подмолна разложителна дейност се стремят да разбият единството на бежанските организации, на техните водачи и дейци, стремят се да противопоставят местните българи на българите — бежанци, главно тези от Македония. В това отношение ММС има огромна историческа заслуга. Интересно е да посочим и това, че той е най-голямата българска младежка културно-просветна организация между двете световни войни, в която членуват само младежи — бежанци. В навечерието на неговото разтуряне — 19 май 1934 г., съюзът брои 250 организации с около 25 000 редовни и 4500 извънредни, неотчетни членове-ученици, или общо към 30 000 души. В периода 1934 — 1941 г., макар и забранен, организациите и членовете на ММС търсят и намират възможност за родолюбиви прояви в полза на освободителната кауза на Македония.

Такава е в основни линии многостранната революционна, културно-просветна, научна, национално-патриотична и обществено-политическа дейност на българската интелигенция и младеж във Вардарска и Егейска Македония между двете световни войни. Непреходната национална и политическа стойност на тази дейност тепърва ще бъде цялостно проучена, разбрана и оценена от историческата наука. Трябва обаче да изтъкнем, че създаването на културно-просветния фронт, с неговите цели, форми и методи на проявление, е един от най-големите успехи на македонското националноосвободително движение по това време, ръководено от ВМРО. Чрез своите тайни организации и патриотично-освободителни идеи и програми културният фронт обединява основната част от интелигенцията и младежта в Македония. От техните среди израстват високо просветни културно-революционни кадри и дейци, които показват на дело своите способности да си служат с всички видове оръжия на една националноосвободителна борба — като се почне от перото, тайната проповед, най-изтънчената дипломация, водена сред световната културна общественост, и се стигне до пушката и бомбата. Няма мярка от „културно", „научно", „образователно", „идейно-политическо" или от каквото и да е друго естество, която чуждите власти изобретяват и прилагат като средство за изтребление и асимилиране на населението в Македония, на която българската интелигенция да не противопоставя свои ефикасни контрамерки, нанасяйки сериозни удари на поробителите там, където най-малко ги очакват.

Дейците на културно-революционния фронт възпитават младежта в Македония в дух на здрав, просветен български патриотизъм, насаждат дълбоко в съзнанието ѝ, че по силата на народностната съдба и революционните традиции на нея се пада историческата мисия да поеме освобо-

дителния идеал от своите бащи и да го носи до освобождението на Македония или да го предаде в неговия най-светъл и кристално чист вид като завещание на следващите поколения. Българската интелигенция изпълнява достойно поставената ѝ задача. Всички младежи, преминали през редовете на нейните организации, остават до края на живота си верни на националноосвободителния идеал на македонските българи и го предават на своите синове и внуци.

Общо през академичните дружества, свързани с национално-културната борба — Тайната младежка революционна организация, Студентския съюз в чужбина, дружество „Вардар" към Софийския университет, дружество „Шар", Тайната просветна организация на македонските българки, Задругата на македонските девойки и студентско дружество „Вардар" в Загреб, преминават над 3000 души млади българи и българки — историци, филолози, юристи, философи, медици, фармацевти, инженери, агрономи, художници, изкуствоведи и пр. Почти всички те произхождат от бедни, но будни и родолюбиви български селски и градски семейства, свързани дълбоко с идеите на националноосвободителните борби още от Възраждането. Както студентската младеж, така и младежите, членуващи в ММС, в основната си част са с прогресивно-революционни разбирания, настроения и светоглед. Включвайки се в споменатите организации, те доброволно жертвуват различните си политически убеждения в името на националното освобождение на Вардарска и Егейска Македония, което смятат за върховен дълг и повеля на своя живот. Така до организационното им разтуряне през 1934 г., а и след това те си остават главно националреволюционери. Това е и единствената разлика между студентските и младежките освободителни организации на македонските българи и революционните младежки и студентски организации в България, които по същото време си поставят като своя основна цел класовата борба, социалното освобождение на българския народ. Ако тези две мощни революционни движения биха разбрали необходимостта от обединение и съчетаване на националноосвободителната с класово-революционната борба, историческата съдба на нашия народ можеше да бъде съвсем друга.

В своята близо двадесетгодишна културно-просветна и националноосвободителна дейност в Македония, в различни страни на Европа, в свободна България и другаде, интелигенцията и младежта на Македония преминават през всички възможни трудности и перипетии на борбата и дават огромни жертви. Достатъчно е да посочим, че от около 22 000 убити и безследно изчезнали българи във Вардарска и Егейска Македония в периода 1919 — 1941 г. близо половината са младежи на възраст между 18 и 30 години. Около 1900 от тях са свързани по един или друг начин с културния фронт на младежките организации.

Необходимо е да посочим и това, че между четирите изследвани организации на българската интелигенция и младеж през разглеждания период съществува пълно организационно и идейно единство относно преследваните цели, пътищата и средствата на тяхното осъществяване. Всички членове на една от организациите са равноправни членове и на другите три. Те създават почти съвършена система за взаимовръзка и координиране на дейността си. Преживяват изключително болезнено разприте и братоубийствата във ВМРО, реагират решително срещу тях, защото по този начин поробеното население се обезверява, а авторитетът на организацията в чужбина се подбива. Разтурянето и забраната на освободителните

организации на македонските българи от правителството на „деветнадесетомайци" през 1934 г. нанася тежък удар върху цялото националноосвободително движение, включително и на културния фронт. Борбата за освобождение на Македония обаче не спира.

След военния разгром на Югославия и Гърция през април 1941 г. рухва и тяхното господство в Македония. Всички дейци на националноосвободителните организации, независимо към кое идейно-политическо течение принадлежат, се завръщат по родните си места. Преди навлизането на българските войски там, в голямата си част комплектувани от българските бежанци, под ръководството на Българските акционни комитети местното население само организира и установява българското народно управление. По този начин се извършва един исторически акт на пълна национална самоизява и самоопределение. Начело на целия национално-културен живот застава именно тази българска интелигенция, която най-активно участвува в борбата за освобождението на Македония и обединението на българския народ. В продължение на 23-годишно мрачно политическо и духовно робство тя не допусна нито една сръбска и гръцка асимилаторска, национална, културна и политическа идея да намери почва в съзнанието на младежта в Македония. С това тя съхранява непреходни ценности в националната, културната и политическата история на българския народ, които никой не може да ограби, фалшифицира, отрече и използува за свои националистически и политически цели.

Всред тази интелигенция обаче се зараждат и първите недоволства, протести и борби срещу антинародната политика на управляващите монархофашистки кръгове в България по време на Втората световна война, които, защищавайки грубо и брутално своите класови интереси, опорочават до голяма степен обединителния идеал.

Тя енергично се противопоставя и на наложеното отвън (от Коминтерна) по конюнктурно-политически съображения неправилно решение българската антифашистка и класово-революционна борба във Вардарска и Егейска Македония да се води под ръководството на ЮКП и ГКП, които отричат и не признават българската народност и не позволяват да се приложи правото на самоопределение на населението в Македония.

Това обаче е друга страница от историята и борбите на българската интелигенция и младеж за национално самосъхранение и освобождение на Македония.

МОЛОДЕЖНЫЕ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ МАКЕДОНСКИХ БОЛГАР (1919 — 1941)

(Резюме)

После десятилетий национально-освободительной борьбы, восстаний и войн за освобождение и объединение, в силу Нейиского империалистического договора 1919 года Болгария вновь подверглась жестокому разделу. Кроме Южной Добруджи, отданной помещичьей Румынии, Западная Фракия (болгарский выход к Эгейскому морю) и Западные окраины (Босилеградская и Царибродская области), почти вся Македония попадают под сербское и греческое господство. Пользуясь тяжелым положением, в котором Болгария оказалась после первой мировой войны, сербская и греческая шовинистическая буржуазия насильственно выселяет сотни тысяч самых передовых болгар из захваченных областей. Те же, кто остался там официально, находятся вне всяких юридических и человеческих законов и норм. Это население считается подвластным, бунтарским, подлежащим физическому уничтожению. В Вардарской и Эгейской Македонии сербские и греческие правящие круги не считаются с действующими в их королевствах конституционными положениями, а властвуют при посредстве специальных военно-полицейских декретов и распоряжений общественной безопасности о преследовании и истреблении „разбойников".

Эта политика вызывает немедленную и спонтанную реакцию, сопротивление и борьбу за физическое и духовное самосохранение болгарского населения. Оказывается, однако, что сейчас борьба иная и несравненно более трудная, чем в период до войн. До тех пор движение за освобождение Македонии и объединение нации было идеалом всего болгарского народа, первостепенным долгом болгарского государства. После 1918 года положение в корне меняется. Болгария раздроблена, обезоружена, обременена непосильными обязательствами, окружена враждебно настроенными соседями, постоянно грозящими ей нападением и оккупацией. В таких условиях она парализована, неспособна развернуть активную международную деятельность, не в состоянии заступиться за своих соотечественников, оставшихся под иноземным владычеством, и отстоять их права.

Целиком меняются условия борьбы и в самой Македонии. Еще в 1918 — 1919 годах сербские и греческие власти захватывают и уничтожают все болгарские культурно-национальные институты в Вардарской и Эгейской Македонии. На месте тысяч болгарских школ открываются сербские и греческие. Созданные в Скопье и Салониках исторический и филологический факультеты официальные власти стремятся превратить в центры „культурной" ассимиляции болгарской школьной и студенческой молодежи. Таким образом, кроме грубой силы национально-

го гнета, экономического ограбления, истребления и выселения, сербские и греческие правящие круги организуют стройную систему утонченных, изощренных приемов с целью привлечь на свою сторону часть болгарского населения, в первую очередь молодежь. В свои школы и высшие учебные заведения они принимают сотни школьников и студентов, которым предоставляют специальные королевские и правительственные стипендии, устраивают богатые приемы, поездки в места сербской и греческой „национальной славы". Эти молодые люди получают щедрые обещания быстрой карьеры в сфере высших государственно-политических кругов, значительные материальные средства и всевозможные прочие льготы как будущие сербские и греческие национальные деятели при условии, что они откажутся от своего болгарского происхождения и языка. Для болгарской молодежи вне школ и университетов власти создают десятки шовинистических молодежных организаций и обществ с единственной целью — посредством своих антиболгарских программ ассимилировать подрастающие поколения болгар, выработать у них сербское и греческое национальное сознание, привить ненависть к их болгарскому происхождению, к их братьям в Болгарии.

Оказалось, однако, что сербские и греческие правящие круги совершенно не знают национальных, культурных, боевых и нравственных особенностей и качеств порабощенных ими болгар в Македонии и, в частности, неподкупного патриотизма болгарской молодежи и интеллигенции — носителя векового болгарского национально-освободительного идеала.

Основанная в 1921 — 1922 годах тайная культурно-революционная организация болгарской интеллигенции в Вардарской и Эгейской Македонии — Македонская молодежная тайная революционная организация (ММТРО) — создает свои ядра-пятерки в Скопье, Велесе, Битоле, Прилепе, Ресене, Дебаре, Охриде, Куманово, Штипе, Струмице, Радовище, Кавадарцах, Гевгели, Водене, Лерине, Костуре, Салониках, Загребе, Любляне, Белграде и в других местах. За короткое время она объединяет в своих рядах всю болгарскую студенческую молодежь в Македонии. Кроме того, организация создает свои пятерки и среди болгарских учащихся в сербских и греческих средних школах, ремесленных и военных училищах, духовных семинариях и во всех „культурно-просветительных" ассимиляторских организациях, в которых болгарская молодежь была вынуждена состоять вне учебных заведений.

Болгарский национальный дух и болгарское национальное сознание, вековые культурные и боевые традиции, передаваемые как завет из поколения в поколение, были основным культурно-идеологическим оружием интеллигенции, вышедшей из сербских и греческих образовательных институтов, против разносторонних ассимиляторских приемов и антиболгарских политических теорий властей в порабощенной Македонии. Сербским и греческим фальсификациям относительно Македонии она противопоставляла всю имеющуюся болгарскую и иностранную научную и политическую литературу, отображающую длившуюся десятилетиями борьбу за освобождение болгарского народа. Настольными книгами каждой пятерки ММТРО, каждого ее члена, были сочинения Х. Ботева, И. Вазова, П. К. Яворова, З. Стоянова, вся литература, касающаяся национально-освободительного движения после Берлинского конгресса и, в особенности, борьбы с новыми поработителями.

На пороге 1928 года, когда сербское правительство готовится чествовать десятилетие оккупации Вардарской Македонии и „сербизации" ее молодежи, в июне 1927 года сермские власти с ужасом обнаруживают, что вся интеллигенция, все студенты и школьники старших классов — члены тайной болгарской организации (ММТРО). На устроенном в Скопье студенческом процессе категорически было доказано, что интеллигенция в Македонии, вышедшая из сербских школ и университетов, не только никак не восприняла сербское культурное влияние, но, через свою тайную организацию, национально-политическую программу, идеологию и деятельность, направленную на сохранение болгарского духа и освобождение народа, на глазах у всего мира отвергла ложь о сербском характере населения Македонии или о возможности его сербизации. Большего морально-политического удара для великосербской шовинистической буржуазии в то время не могло и быть. Осознавая это, еще в 1928 году сербские власти закрывают все средние и прогимназиальные школы в Вардарской Македонии, оставив лишь по одной гимназии в Скопье и Прилепе (для детей сербских представителей власти и колонистов). В результате этой меры поработителей более миллиона болгар было лишено возможности учиться.

После процесса против ММТРО в Скопье болгарская интеллигенция вносит существенные изменения в ее организационную структуру, в тактику, методы и приемы работы, уходит в глубокое подполье и успешно продолжает национально-революционную деятельность. Будучи бессильны раскрыть и сломить ее невидимое и несокрушимое сопротивление, сербские власти прибегают к публичным убийствам сотен видных представителей и вождей ММТРО. Таким же образом поступают и греческие власти в Эгейской Македонии. Не раскрывая деятельность организации, они арестовывают и ссылают на Эгейские острова десятки болгар — студентов и школьников. Большинство их оттуда уже не возвращается, но борьба не затухает.

В 1932 — 1935 годах ММТРО начинает нелегально издавать в Скопье свою газету „Освобождение". Выпускаемая на литературном болгарском языке и распространяемая втайне от сербских и греческих властей, она играет исключительно важную роль как организационный и идейный координатор, направляющий целостное поведение и борьбу интеллигенции, молодежи против сербского и греческого ига.

Начиная с 1936 года, центр болгарской интеллигенции из Вардарской Македонии постепенно перемещается в Хорватию, в основном в Загреб, где находит полную поддержку со стороны хорватской интеллигенции. Именно здесь основывается студенческое общество „Вардар", которое становится ядром создавшегося в 1936 году Македонского народного движения. Оно объединяет всю болгарскую национально-прогрессивную интеллигенцию в период 1936 — 1941 годов, воспринявшую идеологию национально-освободительного движения — борьбу за сохранение болгарского духа и освобождение Македонии. Одним из крупных успехов этого движения, возглавляемого деятелями ММТРО, в этот период является издание в Загребе, с помощью хорватских друзей, сборника стихов Косты Рацина из Велеса „Бели мугри". Это первый сборник стихов, изданный на болгарском языке и распространяемый нелегально в королевской Югославии, в котором поэт трогательно описывает мрачное сербское иго.

Вершину национальных и идейно-политических действий болгарской интеллигенции знаменуют организованные ею 2 августа 1940 года в Скопье, Велесе, Битоле, Прилепе и других городах Вардарской Македонии Илинденские противосербские демонстрации. В них участвует вся свободолюбивая и патриотическая молодежь, в том числе коммунисты во главе с Методи Шаторовым. В это время сербские власти Вардарской Македонии официально доносят правительству в Белграде, что после всего, что здесь происходит, или надо прибегнуть к поголовному истреблению и массовому расселению мятежных болгар, в особенности молодежи, открыто заявляющей, что сербскому господству пришел конец, или же признаться, что проводимая в течение 22 лет сербская ассимиляторская политика в Македонии потерпела полный крах. Хотя сербские власти воспринимают первое, история раз и навсегда подтвердила провал этой антинародной политики.

В тот же период наряду с ММТРО, а после 1936 года и с Македонским народным движением, в качестве части культурно-революционного фронта, действует созданная в 1926 году в Вардарской и Эгейской Македонии Тайная культурно-просветительная организация македонских болгарок. Организованная на принципе семерок, она охватывает большую часть болгарских девушек — школьниц и студенток сербских и греческих школ и университетов. Включаясь в „культурный фронт" национально-освободительной борьбы наряду с ММТРО, в духе традиций болгарских учительниц прошлого, они направляют всю свою хорошо продуманную деятельность на срыв предпринимаемых поработителями попыток утвердить свое влияние среди болгарок, развратить их умы, привить им чуждые нравы. Тайная организация воспитывает своих членов, всех македонских болгарок в духе традиционного болгарского патриотизма и преданности идеалу освобождения. Болгарской народной и революционной песней, сказками и легендами, отражающими славное историческое прошлое и борьбу их народа, македонские болгарки воспитывают своих детей в ненависти к поработителям, в духе любви ко всему болгарскому и стремления к освобождению. Долгие годы образованные и патриотически настроенные болгарки пробуждают и поддерживают болгарский национальный дух и ни одна из них не была раскрыта полицейскими властями.

Кроме целостной политики грабительств, истребления и „культурной" ассимиляции, проводимой в Вардарской и Эгейской Македонии, сербское и греческое правительства организуют и исключительно „научную" и политическую антиболгарскую пропаганду за рубежом с целью обработки общественного мнения.

Учитывая, что общественное мнение является важным фактором в решении международных проблем, а также тот факт, что дело македонских болгар никогда не выяснялось целиком, не популяризовалось и не защищалось за границей в особенности в искаженных сербских и греческих представлениях, молодая болгарская интеллигенция, изгнанная из Вардарской и Эгейской Македонии после 1918 года, берет на себя эту часть культурно-просветительного фронта национально-освободительного движения. В 1922 — 1924 годах в Вене, Берлине, Париже, Праге, Будапеште и многих других университетских центрах Европы возникают македонские студенческие общества. Их цель — противодействовать средствами науки и культуры сербской и греческой антиболгарской про-

паганде. Для большей эффективности их действий в начале января 1925 года 17 студенческих обществ объединяются в общий Македонский студенческий союз (МСС), возглавляемый Секретариатом со штаб-квартирой в Вене.

На протяжении ряда лет студенческие общества и союз проводят широчайшую научно-просветительную деятельность по разоблачению антиболгарской пропаганды за границей, стремясь привлечь на свою сторону симпатии и завоевать поддержку мировой культурной общественности в пользу борющейся Македонии. В этих целях македонские студенты создают богатые библиотеки во всех европейских столицах. Они издают на иностранных языках сотни книг, брошюр, альбомов, журналов, бюллетеней, отчетов, резолюций, воззваний, памятных листков, иллюстрированных открыток и др., раскрывающих европейским читателям правду об историко-политической, культурно-национальной и революционной борьбе болгарского населения Македонии, в частности, против сербского и греческого национального, духовного и политического ига.

Студенческий союз устанавливает и поддерживает регулярные научные, политические и культурные контакты со 100 с лишним иностранными студенческими организациями, союзами и культурно-просветительными обществами, примерно с 1300 учеными, публицистами, известными дипломатами и политиками, непосредственно интересующимися связанными с Македонией проблемами. Им, всем министерствам иностранных дел и правительственным канцеляриям, известнейшим библиотекам в мире, разным комиссиям и организациям Лиги Наций, другим международным институтам — в общей сложности почти на 3000 специальных адресов, и более чем 25 тысячам рядовым иностранным читателям, Студенческий союз долгие годы регулярно высылает все, что публикуется по македонскому вопросу. Секретариат и общества сотрудничают более чем с 3000 редакциями ведущих газет в Европе. Они поддерживают официальные и неофициальные связи почти со всеми телеграфными агентствами и другими средствами информации в мире. С 1923 по 1935 год македонские студенческие общества заграницей рассылают свыше 700 официальных изложений, меморандумов и воззваний в адрес всех правительств в мире, в Лигу Наций, в разные международные институты и организации в связи с положением болгарского населения в Македонии. В разных европейских газетах и журналах они публикуют более 6000 статей, протестов, сообщений, телеграмм, опровержений и др., разоблачающих сербские и греческие вымыслы и лживые утверждения, в защиту правды о Македонии и ее национально-освободительной борьбе. В целом македонские студенческие общества заграницей — это зоркий страж на болгарском культурном фронте в европейских странах, который своей разносторонней научно-культурной деятельностью, самим своим присутствием в столицах Европы, участием во всех международных научных и политических форумах обессиливает и сводит к минимуму воздействие сербской и греческой „научной" и политической антиболгарской пропаганды на мировое общественное мнение.

Огромна роль на культурно-просветительном и научном фронте и в национально-освободительном движении в целом изгнанной из Македонии сербскими и греческими поработителями интеллигенции, которая после первой мировой войны находит прибежище в свободной Болгарии. Именно она впервые, осенью 1918 года, поднимает голос протеста против

оккупации Македонии войсками Антанты, Сербии и Греции. Накануне подписания Нейиского договора, в августе 1919 года, 517 студентов из всей Македонии, учащихся Софийского университета, составляют и направляют изложение-меморандум всем участникам Парижской мирной конференции. В нем говорится, что единственное их желание — чтобы представители Великих держав оставили Македонию в ее признанных всем миром болгарских этнических пределах, чтобы она вошла в состав болгарского государства. Это один из ярчайших документов — плод высокого национального сознания элиты молодой македонской интеллигенции в критический для судьбы Македонии момент. Именно из ее кругов в 1920 году возникает студенческое общество „Вардар" при Софийском университете. Оно активно участвует в разработке программ культурного фронта освободительного движения, и своей разносторонней деятельностью черезвычайно способствует их выполнению. В рассматриваемый период это общество объединяет в своих рядах всю студенческую беженскую молодежь из Вардарской и Эгейской Македонии. Отлично организованная образовательная и культурно-просветительная программа общества „Вардар" делает его школой подготовки национально-революционных кадров, просвещенных вождей и деятелей легальных и нелегальных освободительных организаций. С этой целью общество развертывает огромную публицистическую работу. Каждый год оно издает сборник „Илинден", газету „Вардар", множество книг, брошюр, альбомов и т.п. Их содержание воспитывает членов общества, всю интеллигенцию Македонии в духе здорового болгарского патриотизма, преданности идеалам освобождения. С другой стороны, оно дает энергичный научно аргументированный отпор всевозможным великосербским и великогреческим шовинистическим антиболгарским национальным и политическим теориям, их попыткам искажать и присваивать себе болгарское культурно-национальное наследство Македонии. Общество проповедует и отстаивает идеи национально-освободительного движения, направленные на сохранение болгарского духа Македонии и ее освобождение. Эту идейно-национальную позицию болгарского студенчества из Македонии, объединенного в обществе „Вардар", после 1936 года продолжает студенческое общество „Шар", неуклонно отстаивая ее до апреля 1941 года и в дальнейшем.

Подобные цели преследует и общий молодежный Македонский культурно-просветительный союз болгар-беженцев из Македонии, известный как Македонский молодоженый союз (ММС). Он возникает в 1921—1923 годах с задачей объединить, организовать и подготовить в культурно-просветительном отношении беженскую молодежь к участию в борьбе за освобождение Македонии. В целях пропагандирования и претворения в жизнь своих организационных, культурно-просветительных и политических программ, кроме проведения целого ряда мероприятий, в период 1923 — 1926 годов ММС издает свои печатные органы — газету „Устрем", а с 1926 по 1934 год — журнал „Родина". На его страницах публикуют свои первые произведения такие видные болгарские поэты и писатели, как Н. Вапцаров, А. Попов, В. Пундев, Д. Талев, Д. Спространов, К. Белянов и целая плеяда деятелей болгарского культурно-научного фронта. Помимо этого, ММС выпускает серии научных и научно-популярных книг, сборников стихотворений, брошюр, бюллетеней и др., предназначенных для всестороннего культурно-национального образования и подготовки своих многочисленных организаций и членов.

Тысячи молодых болгар, воспитанников ММС, пополняют боевые ряды национально-освободительного движения, целью которого является освобождение Македонии. Все организации и члены ММС во всей стране ведут постоянную, энергичную идейно-политическую борьбу с сербской и греческой пропагандой, которая подрывной, разлагающей деятельностью стремится внести раскол в беженские организации, разъединить их вождей и деятелей, противопоставить местных болгар беженцам, главным образом из Македонии. В этом отношении ММС принадлежит огромная историческая заслуга. Интересно отметить также, что ММС — крупнейшая болгарская молодежная культурно-просветительная организация в период между двумя мировыми войнами, в которой состояли членами только беженцы. Накануне ее роспуска — 19 мая 1934 года — ММС охватывала 250 организаций с примерно 25 000 регулярных и 4500 не состоящих на учете членов — школьников, или, в общей сложности, около 30 000 человек. В период 1934 — 1941 годов организации и члены ММС, хотя и запрещенного, выискивают и находят возможности предпринимать патриотические действия в пользу освобождения Македонии.

Такова в основных чертах многогранная революционная, культурно-просветительная, научная, национально-патриотическая и общественно-политическая деятельность болгарской интеллигенции, в том числе молодежи, в Вардарской и Эгейской Македонии в период между двумя мировыми войнами. Непреходящее национальное и политическое значение этой деятельности еще предстоит полностью изучить, понять и оценить исторической науке. Надо сказать, однако, что создание культурно-просветительного фронта с его целями, формами и методами действий — один из крупнейших успехов македонского национально-освободительного движения того времени. Через посредство своих тайных организаций и революционно-освободительных идей и программ культурный фронт объединяет основную часть интеллигенции и молодежи Македонии. Из его рядов выходят высокообразованные культурно-революционные кадры и деятели, доказывающие на деле свою способность пользоваться любым оружием в национально-освободительной борьбе против грубой силы поработителей — начиная с пера, научной работы, тайной проповеди, проходя через утонченную дипломатию среди мирового культурно-общественного мнения, и кончая ружьем и бомбой. Нет меры „культурного", „научного", „образовательного", идейно-политического или любого иного характера, вымышленной и применяемой в качестве средства уничтожения и ассимиляции населения в Македонии, которой болгарская интеллигенция не противопоставила бы собственные эффективные контрамеры, нанося серьезные удары поработителям там, где они меньше всего могли их ожидать.

Деятели культурно-революционного фронта воспитывали молодежь Македонии в духе здорового, просветительного болгарского патриотизма, вселяли в нее глубокое убеждение, что в силу народной судьбы и революционных традиций именно на нее ложится историческая миссия воспринять идеал освобождения от своих отцов и пронести его до освобождения Македонии или же передать его светлым и кристально чистым как завет следующим поколениям. Болгарская интеллигенция достойно выполнила возложенную на нее задачу. Все молодые люди, прошедшие через ряды ее организаций, остались до конца жизни верными национально-освободительному идеалу македонских болгар и завещали его своим сыновьям и внукам.

В общей сложности через студенческие общества, связанные с национально-культурной борьбой — Тайную молодежную революционную организацию, Студенческий союз заграницей, общество „Вардар" при Софийском университете, общество „Шар", Тайную просветительную организацию македонских болгарок, Задругу македонских девушек и студенческое общество „Вардар" в Загребе проходит свыше 3000 молодых болгар и болгарок — историков, филологов, юристов, философов, медиков, фармацевтов, инженеров, агрономов, художников, искусствоведов и др. Почти все они происходят из бедных, но прогрессивных и патриотических болгарских семей — крестьян и горожан, глубоко связанных с идеями национально-освободительной борьбы еще с эпохи национального Возрождения. Как студенческая молодежь, так и молодые люди, состоящие членами ММС, в основной своей части — с прогрессивными взглядами, настроениями и мировоззрением. Примыкая к революционному движению, однако, все они жертвуют своими политическими убеждениями во имя национального принципа борьбы за освобождение Вардарской и Эгейской Македонии. В этом — единственная разница между студенческими и общими молодежными освободительными организациями македонских болгар и прогрессивными молодежными и студенческими организациями в Болгарии, которые в то же время выдвигают в качестве главной своей цели классовую борьбу, социальное освобождение болгарского народа. Если бы эти два мощных революционных движения поняли в свое время необходимость объединения и сочетания национально-освободительной борьбы с классово-революционной, то вероятно, историческая судьба болгарского народа сложилась бы совершенно иначе.

В своей двадцатилетней культурно-просветительной и национально-освободительной деятельности интеллигенция и молодежь Македонии проходит через все возможные трудности и перипетии борьбы и дает огромные жертвы. Достаточно сказать, что из примерно 22 тысяч убитых и без вести пропавших болгар в Вардарской и Эгейскои Македонии в период 1919 — 1941 годов почти половина — молодые люди в возрасте 18 — 30 лет. Около 1900 их было связано тем или иным образом с культурным фронтом молодежных организаций.

После военного разгрома Югославии и Греции в апреле 1941 года рухнуло и их господство в Македонии. Все деятели национально-освободительных организаций, независимо от их принадлежности к данному идейно-политическому течению, возвратились на родину. До вступления болгарских войск в Македонию, в большей части укомплектованных болгарами-беженцами, местное население под руководством Болгарских акционных комитетов само организовало и установило болгарское народное управление. Таким образом совершился исторический акт полного национального самовыявления и самоопределения. Во главе всей национально-культурной жизни встает именно та болгарская интеллигенция, которая наиболее активно участвовала в борьбе за освобождение Македонии и объединение болгарского народа. На протяжении 23-летнего мрачного политического и духовного ига она не допустила внедрения ни одной сербской или греческой ассимиляторской национальной, культурной и политической идеи в сознание македонской молодежи. Тем самым она сотворила непреходящие ценности в национальной, культурной и политической истории болгарского народа, которые никто не в состоянии фальсифицировать, отречь и использовать в националистических политических целях.

YOUTH NATIONAL-LIBERATION ORGANIZATIONS OF THE MACEDONIAN BULGARIANS (1919 — 1941)

(Summary)

After decades of national-liberation struggles, uprisings and wars for liberation and union, Bulgaria was once again cruelly torn apart by virtue of the imperialistic Treaty of Neuilly in 1919. Besides Southern Dobrudza, which fell under the rule of Romania of the cokois, Western Thrace (Bulgaria's outlet on the Aegean Sea) and the Western Border Regions (around Bosilegrad and Caribdrod), almost the whole of Macedonia fell under Serbian and Greek bondage. Taking advantage of the difficult position in which Bulgaria had been placed after the First World War, the chauvinistic Serbian and Greek bourgeoisie forcibly drove hundreds of thousands of the most intelligent Bulgarians out of the regions they had seized. Those who remained there officially were placed beyond any juridical and human laws and norms. They were treated as a conquered, rebellious population condemned to physical destruction. In Vardar and Aegean Macedonia the Serbian and the Greek ruling circles did not apply the constitutions in force in their kingdoms, but ruled by means of military and police decrees and orders issued by the Social Security for the pursuit and destruction of "bandits".

This policy aroused an immediate and spontaneous reaction, opposition, and struggle for the physical and cultural selfpreservation of the Bulgarian population. However, the struggle now proved to be far more difficult and incomparably harder than up to the wars. Until then the movement for the liberation of Macedonia and the union of the nation had been the ideal of the whole Bulgarian people, the primary duty of the Bulgarian State. After 1918 the situation was radically changed. Bulgaria was torn apart, disarmed, weighed down by excessive obligations, surrounded by hostile neighbours who perpetually threatened to attack and occupy her. In this situation she was paralysed and incapabale of pursuing and engaging in any active international activity and was in no state to defend the rights of her fellow-countrymen who had been left under foreign bondage.

Conditions for the struggle in Macedonia itself had changed completely. As early as 1918 — 1919 the Serbian and the Greek authorities seized and destroyed all the Bulgarian cultural-national institutions in Vardar and Aegean Macedonia. Serbian and Greek schools were opened in the place of the thousands of Bulgarian schools. The official authorities did their best to turn the historical and philological departments, opened in Skopje and Salonica, into centres for the "cultural" assimilation of the Bulgarian schoolchildren and students. Thus, besides the brute force of national oppression, economic robbery, annihilation and exile, the Serbian and the Greek ruling circles also organized a well-constructed system of the most refined and superfine methods for winning over part of the Bulgarian population, chiefly the young people. In their schools, colleges, and universities they enrolled hundreds of schoolchildren

and students to whom they gave special royal and government scholarships, for whom they held sumptuous receptions and whom they took around places of Serbian and Greek "national glory". Generous promises of rapid careers in the spheres of the highest state and political circles were made, considerable material means, many kinds of other privileges were offered them as future Serbian and Greek national figures on condition that they gave up their Bulgarian origin, nationality, and language. For the Bulgarian youth outside the schools and universities the alien authorities created dozens of chauvinistic youth organizations and societies which had a single aim — to assimilate by means of their anti-Bulgarian propaganda the growing Bulgarian generations, to foster in them a Serbian and a Greek national consciousness, hatred of their Bulgarian origin and of their blood brothers in Bulgaria.

However, it turned out that Serbian and Greek ruling circles were quite unacquainted with the national, cultural, fighting and ethical features and qualities of the Bulgarians in Macedonia whom they had enslaved, and particularly with the incorruptible Bulgarian patriotism of the youth and the intelligentsia, who were devoted to the age-old Bulgarian ideal of national liberation.

The secret cultural revolutionary organization of the inteligentsia in Vardar and Aegean Macedonia, founded in 1921 — 1922 as the Macedonian Youth Secret Revolutionary Organization (MYSRO) created its cells of five in Skopje, Veles, Bitolja, Prilep, Resen, Debăr, Ohrid, Kumanovo, Štip, Strumica, Radoviš, Kavadarci, Gevgeli, Voden, Lerin, Kostur, Salonica, Zagreb, Ljubljana, Belgrade and elsewhere. In a short time it united in its ranks the whole student youth in Macedonia. Besides this the organization also created cells of five among the Bulgarian schoolchildren in the Serbian and Greek secondary, crafts, and military schools, in the theological seminaries and in all the "cultural-educational" assimilative organizations outside the schools of which the Bulgarian youths were forced to be members.

The Bulgarian national spirit and consciousness, the age-old cultural and fighting traditions, handed down as a behest from generation to generation, were the basic cultural and ideological weapon of the intelligentsia in Macedonia on leaving the Serbian and the Greek educational establisments, against the varied assimilative methods and anti-Bulgarian political theories of the oppressors' authorities. To the Serbian and the Greek falsifications they opposed the entire existing Bulgarian and foreign scientific and political literature which reflected the struggles of the Bulgarian people for liberation in the course of decades. The vade mecums of every cell of five in the MYSRO for each of its members, were the books of Hristo Botev, Ivan Vazov, P. K. Javorov, Zahari Stojanov, all the literature which treated the national liberation movement from the Berlin Congress onwards and particularly the struggle against the new oppressors.

On the eve of 1928, when the Serbian Government was preparing to celebrate the 10th anniversary of the occupation of Vardar Macedonia and the "Serbianization" of its youth, in June, 1927, the Serbian authorities discovered to their horror that the whole of the intelligentsia, the students, the schoolchildren of the higher classes were members of a secret Bulgarian organization (MYSRO). At the student trial, staged in Skopje, it was proved in the most categorical manner possible that the intelligentsia in Macedonia, coming from Serbian schools and universities, not only had accepted nothing from the Serbian cultural influence but had, through its secret organization, its national-political programme, ideology and activity for the preservation of the Bulgarian spirit and the liberation of the people, rejected

before the whole world the lies as to the Serbian character of the population in Macedonia or the possibility of its being Serbianized. There could have been no greater moral and political blow to the megalo-Serbian chauvinistic bourgeoisie at that time. Realizing this as early as 1928, the Serbian authorities closed all the secondary and intermediary schools in Vardar Macedonia, leaving only one gymnasia (high school) in Skopje and Prilep (for the children of the Serbian rulers and colonists). Owing to this measure, applied by the oppressors, more than one million of the Bulgarian population were deprived of the possibility of studying.

After the trial of the MYSRO in Skopje the Bulgarian intelligentsia made very essential changes in its organizational structure, tactics, methods, and way of work. They went deeply underground and successfully continued their national revolutionary activity. Powerless to discover and break its invisible and indomitable resistance, the Serbian authorities resorted to the public assassination of hundreds of outstanding representatives and leaders of MYSRO. The Greek authorities did the same in Aegean Macedonia. Without discovering the organization's activity they arrested and exiled to the Aegean islands scores of Bulgarians, students, and schoolboys, most of whom never returned from their exile. However, the struggle did not die out.

In 1932 — 1936 the MYSRO began to publish its own newspaper, *Osvoboždenije* (Liberation) in Skopje. Written in literary Bulgarian and distributed in secret from the Serbian and the Greek authorities, it played and exceptionally important part as an organizational and ideological coordinator, directing the entire conduct of the intelligentsia and the youth against Serbian and Greek bondage.

From 1936 onwards the centre of the Bulgarian intelligentsia in Vardar Macedonia gradually moved to Croatia, chiefly Zagreb, where it found full support from the Croatian intelligentsia. It was there that the Vardar Student Society was founded in 1936 which became the core of the Macedonian national progressive intelligentsia in the period of 1926 — 1941 when its ideology was that of the national liberation movement — a struggle for the preservation of the Bulgarian spirit and for the liberation of Macedonia. One of the greatest successes of the movement, headed by the workers of the MYSRO, was the publication at that time in Zagreb, with the help of Croatian friends, of a collection of poems by Kosta Racin of Veles entitled *Beli Mugri* (White Gloamings). It was the first collection of poems in the Bulgarian language published by the underground in the Kingdom of Jugoslavia. In it the poet describes Serbian bondage in Macedonia in a touching way.

The peak of the national and ideological-political manifestations of the Bulgarian intelligentsia were the anti-Serbian demonstrations which it organized on August 2, 1940, the anniversary of the Ilinden Uprising, in Skopje, Voden, Prilep, and other places in Macedonia. The whole freedom-loving and patriotic youth, including the communists, took part in it, headed by Methodi Satarov. At that time the Serbian rulers in Vardar Macedonia officially reported to the Government in Belgrade that after all that was happening there they would either have to resort to the destruction to the last man or the mass resettlement of the rebellious Bulgarians, particulary the youth, who openly declared that the end of Serbian bondage had come; or to admit that the 22-year-old Serbian assimilative policy in Macedonia had irrevocably failed. Although the Serbian authorities accepted the first finding, history confirmed the failure of this anti-popular policy once for all.

In the following period, along with the MYSRO and after 1936 together with the Macedonian national movement, the Secret Cultural and Educational Organization of the Macedonian Bulgarian Women, founded in Vardar and Aegean Macedonia in 1936, was also in action. Organized on the principal of cells of seven it included a large part of the Bulgarian girls, schoolgirls and students in the Serbian and the Greek schools and universities. Joining in the "cultural front" of the national-liberation struggle, together with the MYSRO, in the spirit of the Bulgarian schoolmistresses of the past, they directed the whole of their well-thought-out activity to defeating the attempts of the oppressors to obtain influence and introduce corruption and alien mores among the Bulgarian women. Their secret organization trained its members and all the Bulgarian Macedonian women in the spirit of the traditional Bulgarian patriotism and devotion to the ideal of liberation. Through the Bulgarian folk and revolutionary songs, through tales and legends in which the glorious historical past and the struggles of the people were told, the Macedonian Bulgarian women brought up their children in a spirit of hatred for the oppressors, in a spirit of love for all that was Bulgarian, and a striving for freedom. For many years the educated and patriotic Bulgarian women aroused and supported the national Bulgarian spirit without a single one of them having been discovered by the police.

Besides the complete policy of plunder, extermination, and "cultural" assimilation, pursued in Vardar and Aegean Macedonia, the Serbian and the Greek Governments also organized an exclusively "scientific" and political anti-Bulgarian propaganda ouside their respective countries to brainwash world public opinion.

In view of the fact that it was an important factor in the solution of international problems and also that the cause of the Macedonian Bulgarians had never been fully explained, popularized, and defended abroad, particularly against the Serbian and the Greek misrepresentations, the young Bulgarian intelligentsia, driven out of Vardar and Aegean Macedonia after 1918, took over this part of the cultural-educational front of the national liberation movement. In 1922 — 1924 Macedonian student societies were formed in Vienna, Berlin, Paris, Prague, Budapest, and a number of other university centres in Europe. Their aim was to counteract the Serbian and the Greek anti-Bulgarian propaganda by scientific and cultural means. To achieve more efficient actions, at the beginning of January, 1925, seventeen student societies formed a common Macedonian Student Union (MSU) headed by a secretariat based in Vienna.

In the course of a number of years the student societies and Union did a tremendous amount of scientific and educational work to unmask anti-Bulgarian propaganda abroad and to gain the sympathy and support of the world cultural community for fighting Macedonia. To this end the students from Macedonia created well-stocked libraries in all the European capitals. They published hundreds of books, pamphlets, albums, periodicals, bulletins, reports, resolutions, appeals, commemorative sheets, illustrated postcards, etc., which revealed to European readers the truth about the historical, cultural-national and revolutionary struggles of the Bulgarian population in Macedonia, and especially those against the Serbian and the Greek cultural and political bondage.

The Student Union established and maintained scientific, political, and cultural relations with over 100 foreign student organizations, unions, and

cultural-educational societies, with about 1300 scholars, scientists, publicists, well-known diplomats and politicians who were directly intersted in problems concerning Macedonia. To them, to all Foreign Ministries and Government Chancelleries, to the most celebrated libraries in the world, to various commissions and organizations at the League of Nations and other international institutions, a total of about 3000 addresses and over 25 000 foreign readers for years on end the Student Union regularly sent everything that was published on the Macedonian question, the secretariat and the societies worked with more than 3000 editorial offices of the leading newspapers in Europe. They maintained official and unofficial relations with almost all Telegraph Agencies and other information media in the world. From 1923 to 1933 the Macedonian Student Unions abroad sent more than 700 *exposès*-memoranda and appeals to all Governments in the world, to the League of Nations, to various international institutions and organizations regarding the situation of the Bulgarian population in Macedonia In various European newpapers and periodicals they published over 6000 articles, protests, information, telegrams, *dementis*, etc. against the Serbian and the Greek lies and misleading statements, in defence of the truth about Macedonia and the national-liberation struggle there. In general the Macedonian Student Unions abroad appeared as a vigilant Bulgarian guard on the cultural front in the European countries where, by means of their multilateral scientific and cultural activity and by their very presence in the capitals of Europe and at all international scientific and popular forums, they nullified and reduced to a minimum the effects on world public opinion of the Serbian and the Greek "scientific" and political anti-Bulgarian propaganda.

Tremendous was the part played by the intelligentsia driven out of Macedonia by the Serbian and the Greek oppressors, who after the First World War had found refuge in free Bulgaria on the cultural-educational scientific front and in general ou the national liberation movement. They were the first, in the autum of 1918, to raise a voice of protest against the occupation of Macedonia by the Entente, the Serbian and the Greek troops. On the eve of the signature of the Treaty of Neuilly, in August, 1919, 517 students from all over Macedonia, studying at Sofia University, prepared an *exposè*-memorandum and sent it to all the participants in the Paris Peace Conference. The memorandum emphasized that their only wish was to have the representatives of the Great Powers leave Macedonia in her Bulgarian ethnic frontiers, recognized by the whole world and allow her to enter the composition of the Bulgarian State. This was one of the most striking documents, the work of the keen national conscience of the *elite* of Macedonia's young intelligentsia at a critical moment in Macedonia's fate. It is precisely from among its *milieu* that the Vardar Student Society appeared in Sofia University in 1920. It took an active part in drafting the programmes of the cultural front of the liberation movement, while through its varied activity it contributed to a remarkably great extent to their implementation. In the period under review the Society united in its ranks the whole student refugee youth from Vardar and Aegean Macedonia. With their whole well-organized educational and cultural-enlightening programme the Vardar Society became a school for the training of national-revolutionary staff, of enlightened leaders and workers in the legal and the undergound liberation organizations. To this end the organization engaged in vast publicistic activity, publishing an Ilinden Miscellany, the *Vardar* newspaper, pamphlets, albums, etc. By means of their content it trained its members and the whole intelligentsia in Mace-

donia in a spirit of sound Bulgarian patriotism and love of their country, of devotion to the ideal of liberation. On the other hand, it offered energetic and scientifically well-founded resistance to the various megalo-Serbian and megalo-Greek chauvinistic anti-Bulgarian national and political theories, against their attempts to distort and appropriate the Bulgarian cultural and national heritage in Macedonia. The society preached and defended the ideas of the national liberation movement for the preservation of the Bulgarian spirit in Macedonia and for her liberation. This was the ideological-national position of the Bulgarian students united in the Vardar Society. After 1936 it was continued by the Šar Student Society and this position was steadfastly defended up to April, 1941 and afterwards.

The same aims were advocated by the General Youth Macedonian Cultural-Educational Union of the young Bulgarian refugees from Macedonia, known as the Macedonian Youth Union (MYU). It appeared in 1921 — 1923 with the purpose of gathering, organizing, and preparing the refugee youth in a cultural-educational respect to take part in the struggle for the liberation of Macedonia. To propagandate and implement its organizational, cultural-educational, and political programmes, besides engaging in a whole series of measures, the MYU published its press organs, the newspaper *Ustrem* (Striving) from 1923 to 1926 and the periodical *Rodina* (Homeland) from 1926 to 1934. Eminent Bulgarian poets and writers, such as N. Vaptsarov, A. Popov, V. Pundev, D. Talev, D. Sprostranov, Kr. Veljanov and a whole galaxy of figures on the Bulgarian cultural-scientific front published their works on its pages. Besides this, the MYU also published a series of popular science books, collections of poems, pamphlets, bulletins, etc., intended for the allround cultural-national education and preparation of their numerous organizations and members. Thousands of young Bulgarians, trained by the MYU, filled in the ranks of the national liberation movement, the aim of which was the liberation of Macedonia. All the organizations and members of the MYU all over the country waged a constant and energetic ideological and political struggle against Serbian and Greek propaganda which, by means of an underhand disruptive activity, strove to break up the unity of the refugee organizations, their leaders and workers, doing their best to oppose the local Bulgarians to the refugee Bulgarians, chiefly those from Macedonia. The MYU performed a great historical service in this respect. It is also of interest to point out that the MYU was the largest Bulgarian youth cultural-educational organifation between the two World Wars of which only young refugees were members. On the eve of its break up — May 19, 1934, the MYU numbered 250 organizations with about 25 000 regular and 4500 auxiliary non-paying schoolchildren members or about 30 000 persons. In the period of 1934 — 1941 its organizations and members sought for and found opportunities for patriotic manifestations in favour of the cause of Macedonia's liberation, although they had been banned.

Such, in general lines, was the multilateral revolutionary, cultural-educational, scientific, national-patriotic, and socio-political activity of the Bulgarian intelligentsia and youth in Vardar and Aegean Macedonia between the two World Wars. The lasting national and political value of this activity has yet to be completely studied, understood, and appraised by history. We should, however, emphasize that the creation of a cultural-educational front, with its aims, forms, and methods of manifestation was one of the greatest successes of the Macedonian national-liberation movement at that time. Through its secret organizations and revolutionary-liberation ideas and programmes

the cultural front united the main body of the intelligentsia and the youth in Macedonia. A highly enlightened cultural-revolutionary staff and workers emerged from its ranks, who showed in their acts their ability to use all varieties of weapons in a national-liberation struggle against the brute force of the oppressors — beginning with the pen, scientific work, secret preaching, the most refined diplomacy active among world cultural and social opinion, and coming down to the gun and the bomb. There is no "cultural", "scientific", "educational", ideological-political measure of any other nature that has not been invented and applied as a means of exterminating and assimilating the population of Macedonia to which the Bulgarian intelligentsia did not oppose its efficacious countermeasures, dealing severe blows to the oppressors where they were least expected.

The workers on the cultural-revolutionary front trained the youth in Macedonia in the spirit of a sound, enligtened Bulgarian patriotism, sowing deep in their consciousness the idea that by virtue of the national fate and the revolutionary traditions the historical mission of taking up the ideal of liberation form their fathers had fallen to their lot with the task of carrying it on until the liberation of Macedonia, or of passing it on in its supreme crystal-pure from as a behest to the coming generations. The Bulgarian intelligetsia accomplished with honour the task it had been set. All the people who passed through the ranks of its organizations remained true to the end of their lives to the national-liberation ideal of the Macedonian Bulgarians and handed it on to their sons and grandsons.

A total of more than 3000 young Bulgarians — men and women — have passed through the academic societies connected with the national-caltural struggle: the Secret Youth Revolutionary Organization, the Student Union Abroad, the Vardar Society at Sofia University, the Šar society, the Secret Educational Organization of the Macedonian Bulgarian Women, the Association of Bulgarian Girls, and the Vardar Student Society in Zagreb — all of them historians or philologists, or jurists, philosophers, medical men and women, pharmacists, engineers, agricultural engineers, artists, art historians, etc. Almost all of them belonged to poor but intelligent and patriotic Bulgarian families, peasants, and townsfolk, intensely connected with the ideas of the national-liberation struggle as early as the period of the National Revival. Like the student youth, so, too, the young people who were members of the MYU were progressively inclined, progressive in mood and in their world outlook. However, on joining the revolutionary movement they sacrificed their political convictions for the liberation of Vardar and Aegean Macedonia. That was also the only difference between the student and the general youth liberation organizations of the Macedonian Bulgarians who, at the same time, set themselves as their principal aim the class struggle, the social liberation of the Bulgarian people. If these two powerful liberation movements had understood the necessity for union and for combining the national-liberation with the class-revolutionary struggle, the historical fate of the Bulgarian people would probably have been quite different.

In its twenty-year-long cultural-educational and national-liberation activity the intelligentsia and the youth of Macedonia passed through all posible difficulties and vicissitudes of the struggle and suffered great losses. Suffice it to point out that of about 22 000 Bulgarians, killed or missing without a trace in Vardar and Aegean Macedonia in the period of 1919 — 1941, nearly half were young people between 18 and 30 years of age. About 1900 of

them were connected in one way or another with the cultural front of the youth organizations.

After the military defeat of Jugoslavia and Greece in April, 1941 their rule in Macedonia foundered. All the workers of the national-liberation organizations, regardless of the ideological-political trend to which they belonged, returned to their birthplaces. Before the Bulgarian army moved in there, mostly consisting of Bulgarian refugees, under the leadership of the Bulgarian Action Committees, the local population itself organized and established a national rule. In this way a historical act of complete national selfexpression was performed. It was precisely this Bulgarian intelligentsia, which had taken the most active part in the struggle for the liberation of Macedonia and her union with the Bulgarian people, who took their place at the head of the whole national cultural life. In the course of 23 years they had not allowed a single Serbian and Greek assimilative national, cultural, and political idea to find a footing in the consciousness of the youth in Macedonia. They thereby created lasting values in the national, cultural, and political history of the Bulgarian people which no one can falsify, deny, or make use of for nationalistic political aims.

ПОКАЗАЛЦИ

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Аврамов, А. — 215
Александров, М. — 206
Александров, Тодор — 16, 17, 68, 98, 102, 103, 104, 105, 106, 109, 121, 162, 166, 184, 211, 212, 213, 232
Александров, Тома — 81
Алексиев, Владимир — 191
Алексич, Л. — 65
Анастасов, Григор — 146
Ангелов, Дончо — 82
Ангелов, Коце — 23
Ангелов, Тома — 18
Ангюшев, Георги — 50, 56, 253
Андреев, Борис — 18, 31, 34, 38, 39, 40, 50
Андреев, Георги — 144
Андрейчин, Борис — 50, 56, 253
Анев, Георги — 82, 237
Анев, Кирил — 175
Ансел, Жак — 104
Антов, Левтер — 24
Антонов, Васил — 82
Анчева, Невена — 28
Апостолов, Стоян — 144
Апостолова, Мария — 179, 180
Апостолова, Стефана — 82
Арнаудов, Михаил — 137, 187, 191
Арсова, Елена — 81
Асенов, Кръстьо — 104
Атанасов, Л. — 215
Атанасов, Никола — 134
Ацев, Петър — 169, 175, 190, 221, 231, 232, 237
Ачкова, Лидия — 147
Ачкова, Стойна — 169, 179

Бадев, Александър — 55, 253
Баждарев, Георги — 23, 45, 102, 103, 104, 111, 120, 121, 130, 131, 169, 175
Балабанов, Александър — 137, 161, 191
Балабанова, Олга — 145
Барух, Силвио — 38
Баучер, Джеймс — 104, 225
Башев, Петко — 116
Баялцалиев, Г. — 215
Бейков, Христо — 82
Белич, Александър — 115, 186, 192
Берард, Виктор — 137
Беш, — 128, 136
Бешчеванджиев, Христо — 82
Битерлинг, Г. — 86, 89, 111, 113
Битранов, Димитър — 82
Благоев, Димитър — 208
Благоева, Василка — 170
Блендел — 119
Бобевски, Н. — 222
Богданов, Кр. — 103
Божинов, Димитър — 82
Божинов, Никола — 226
Божинов, Хр. — 121
Боздов, Щерьо — 18, 31, 37, 40
Боил, Едуард — 139
Борисов, Д. — 61
Ботев, Христо — 20, 36, 68, 84, 98, 110, 115, 121, 128, 161, 162, 168, 169, 173, 182, 208, 212, 213, 222, 226, 228, 232, 252
Бояджиев, Иван — 16, 19, 26, 30, 45, 52, 56, 131, 178
Бояджиев, Стоян — 190, 192, 193, 194
Бояджиев, Харалампи — 147
Бояджиев, Христо — 118
Брауер, Рудолф — 133
Брусников — 102
Бръчков, Моне — 51, 56
Бугарчев, Илия — 160
Будимирович, — 46, 47, 52
Буе, Ами — 105
Бунева, Мара — 48, 49, 188
Бурмов, Иван — 82
Буске, Ж. — 176
Бъкстон, Ноел — 104, 139, 176
Бърдаров, Панчо — 134
Бъчваров, Владимир — 81, 121
Бъчваров, Константин — 82

Вазов, Иван — 22, 121, 222, 228, 252
Вайганд, Г. — 88, 94, 104, 173
Вангелов, Кирил — 31, 34, 40
Ванков, Н. — 111
Вапцаров, Никола — 225, 257
Варджев, Илия — 175
Варнава, патриарх — 61
Василев, Васил — 205, 206, 209, 215
Василев, Орлин — 225
Велев, Александър — 81
Велев, Никола — 22, 26, 49, 88, 91, 107, 124, 125, 132, 178, 190
Велев, Панчо — 55, 56
Велева, Гена — 28, 55, 56, 57, 147
Велкович, Никола — 35
Велянов, Кръстьо — 103, 109, 160, 168, 205, 206, 209, 215, 223, 226, 230, 257
Вендел, Херман — 114, 142, 143, 144
Веркович, Стефан — 104, 106, 144, 145, 168, 215
Весов, Любомир — 90, 98, 102, 103, 104, 106, 109, 121, 128, 160, 162, 168, 182, 188, 190, 213, 228

Веселинов, Георги — 45
Вилдович — 46, 48
Войников, Добри — 228
Вукичевич — 47
Вълев, Крум — 142

Габе, Дора — 225
Габровска, Елена — 166, 175
Гаврилов, Йордан—29, 30, 37
Галева, Люба — 175
Гарфилд, Джон — 146
Гелев, Благой — 175, 215, 221
Гелев, Живко — 102, 103, 133, 139, 147, 190, 225, 230
Гелев, Петър — 166, 231
Генов, Милан — 50, 128, 253
Генова, Катя — 28
Георгиев, Антон — 45
Георгиев, Атанас — 82
Георгиев, Богдан — 81
Георгиев, Григор — 142
Георгиев, Коста — 18, 26
Георгиев, Петър — 186
Георгиева, Блага — 82
Герасимов, Димитър — 82
Герньо, Анри — 104, 116, 118, 128, 136, 137, 138, 173
Гичев, Тодор — 18, 31, 40
Глатстон, Уилиям — 104, 226
Годър, Жустиен — 104, 106, 117, 128, 136, 137, 139, 173
Големехов, Иван — 237
Гошев, Димитър — 81
Граматиков, Александър — 82
Гребенарова, Райна — 82
Григоров, Владимир — 142
Григоров, Иван — 147
Григоров, Христо — 50
Григорчев, Петър — 82
Грозев, Иван — 117
Грубич, Йован — 38
Груев, Дамян — 20, 68, 90, 98, 102, 104, 105, 121, 128, 161, 169, 173, 177, 182, 184, 195, 212, 213, 226, 232, 234
Груич — 54
Гулев, Питу — 104
Гущанов, Димитър — 102, 104
Гърданов, С. — 56
Гърличкова, Мария — 170
Гьомбьоши — 191
Гюзелев, Димитър — 18, 20, 21, 26, 29, 30, 31, 36, 38, 40, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 67, 68, 69
Гюргевич — 61
Гюрков, Атанас — 209
Гюрков, Йордан — 130

Дабнишка, Люба — 170
Давидов, Тома — 104
Далчев, Атанас — 225
Дамянов, Борис — 142, 190
Дамянов, Никола — 82, 111
Данев, Георги — 18
Дейвис, Р. — 62
Делчев, Гоце — 20, 68, 90, 98, 102, 104, 105, 106, 121, 128, 161, 162, 169, 173, 177, 182, 184, 212, 213, 226, 232, 234
Державин, Никита — 23, 104, 105, 186, 226
Десбонд, Жорж — 104, 116, 118, 136, 137, 139, 173, 186, 226
Деянова, Милка — 82
Джафари, Моро — 119
Джервис, А. — 132
Джеров, Н. — 222
Джидров, Петър — 185
Джорджевич, Тихомир — 186
Джукич, Джордже — 38
Дигалов, Илия — 188
Димитров, Благой — 82
Димитров, Борис — 239
Димитров, Георги — 67
Димитров, Димитър — 119, 144
Димитров, Иван — 205, 206
Димитров, Коле — 134
Димитров, Коста — 131
Димитров, Любен — 116, 175, 190, 221, 225, 231, 237
Димитров, М. — 119
Димитров, Петър — 82
Димкова, Катя — 116
Димов, Кирил — 34
Динев, Ангел — 192, 194, 243
Динков, Благой — 237, 239
Донков, Константин — 82
Драгов, Борис — 104
Древермен — 133
Дуйчев, Иван — 191
Дунев, Владимир — 82
Душков, Христо — 82
Дървингов, Петър — 169
Дърлевич, Секула — 38

Евлоги, архимандрит — 106
Евстатиев, Дечко — 82
Евтимов, Симеон — 121, 130, 213, 224

Живков, Дончо — 134
Жинзифов, Райко — 97, 105
Журков, Бл. — 206

Зафирова, Грозданка — 56, 106
Зафирчева, Йорданка — 170
Здравева, Зора — 160
Зографов, Андрей — 144
Зографов, Б. — 212, 222, 223
Зографов, Васил — 82
Зографов, Димитър — 84
Зографов, Христо — 180, 181

Иванов, Асен — 145
Иванов, Иван — 192, 195
Иванов, Илия — 179, 225
Иванов, Йордан — 222
Иванов, Страхил — 31, 40
Игълсън — 141
Икономов, Константин — 82
Илиев, Боян — 142
Илиев, Димитър — 146
Ингилизов, Благой — 81, 91
Ирби — 105

Йелич, Милослав — 46
Йованович, Живко — 170
Йованович, Райко — 38, 54
Йорданов, п. Тодоров — 18, 34, 49, 50, 56, 188, 253
Йосиф, екзарх — 98
Йосифов, Веселин — 57

Казел — 119
Кайзер, Жак — 118
Калайджиев, Александър — 142
Каллай — 192
Калъчев, Хари — 225
Кандиларов, Георги — 82
Канев, Христо — 82
Карагьозов, Панчо — 82
Карагюлева, Люба — 56, 106
Караджич, Вук — 186, 215
Караджов, Димитър — 35, 40
Караджов, Кирил — 31, 35, 39, 40, 49, 51, 52, 54
Карайовов, Т. — 111, 121
Карайорданов, Ст. — 209
Каралийчев, Ангел — 225
Карев, Никола — 104
Карнеги, Андрей — 104
Каснер — 89, 111
Кацаров, Георги — 137
Керемидчиев, Стоян — 160
Кимов х., Христо — 18, 31, 39, 40
Киперт, Х. — 105
Кирил, философ — 90, 97, 104, 158, 226
Кирилов, Йордан — 188
Киселинов, Георги — 65, 66
Киселинчев, Сл. — 205
Китанов, Т. — 213
Китанчев, Трайко — 98, 102, 104
Климент Охридски — 97, 105
Кляшев, Пандо — 104
Ковачев, Божко — 81
Ковачев, Любен — 82
Ковачевич, ген. — 43, 47, 49, 181
Ковачевски, Б. — 121
Коларов, Иван — 182
Коларов, Н. — 125, 131, 132, 133, 135, 190, 206, 209, 215, 221, 241, 242
Колвалд, Ф. — 109
Колищърков, Л. — 160, 209, 215
Комаров, В. — 105
Кондаков, Николай — 104
Конев, Иван — 82
Константинов х., Йордан — 17, 97
Константинов, Константин — 225
Корошец, епископ — 133
Костов, Вл. — 119
Костов, Гоце — 81
Костов, Михаил — 82
Коцев, Хр. — 127, 218
Кочев, Иван — 116
Крайслер — 108
Кралев, Благой — 134
Крапчев, Л. — 215, 231, 237
Крапчев, Н. — 215, 237
Кратовалиева, Славка — 28
Кръстева, Люба — 119, 145
Куба, Лудвиг — 139, 142, 145, 186
Кузманов, Кирил — 19, 31, 40
Кулишев, Георги — 43, 169
Кумануди — 18
Кусев, Георги — 82
Кусев, Методи — 105
Кушев, Димитър — 79
Кушев, Иван — 180
Кушев, Илия — 90, 98, 102, 104, 106, 121, 128, 160, 162, 182, 188, 190, 215
Кушев, Михаил — 12, 125
Кушева, Богдана — 175
Куюмджиев, Тома — 50, 56, 253
Кърджиев, Димитър — 143
Кърджиев, Драган — 116
Кърчовски, Йоаким — 97
Кюйфери, Емил — 139
Кюлумов, Борис — 82

Лазаров, Арсо — 24
Лазич, Жика — 48, 49, 50, 54, 56, 57, 61, 181
Ламуш, Леон — 104, 116, 136, 137, 139, 146, 176, 186
Лантоан, Албер — 139
Левски, Васил — 20, 68, 84, 121, 128, 161, 169, 173, 212, 213, 226, 232
Лежан, Г. — 105
Леже, Луи — 104, 226
Ленков, Иван — 119, 145
Лилинков, Илия — 47
Лонг, Е. — 103
Лудвиг, Ернст — 108
Льогрен — 139
Льочков, Й. — 111
Ляпов, Димитър — 79
Ляпчев, Андрей — 181, 232, 234

Маджаров, Лазар — 104
Майсторов, Никола — 116
Макензи — 105
Малчев, Петър — 125
Манев, Борис — 18

Манев, Никола — 139
Манев, Петър — 81, 91, 123, 125, 131, 132, 135, 190
Манов х., Георги — 18, 31, 38, 40
Манолев, Илия — 81
Маргарит, Виктор — 119, 133, 137
Маринкович, Милан — 35
Маринов, Ал. — 119
Маринов, Тома — 82
Марков, Й. — 215
Марковски, Борис — 82
Марковски, Венко — 28, 60
Марковски, П. — 111
Маслинков, Бойчо — 142
Маткович, Добрица — 128
Матов, Константин — 82, 111
Матов, Христо — 98, 102, 104, 128
Матраков, Кирил — 19
Мащерков, К. — 119
Медичков, Бл. — 215
Междуречки, Борис — 190
Методий — 90, 97, 104, 158, 226
Миладинов, Атанас — 81
Миладинов, Михаил — 81
Миладинови, братя — 17, 97, 105, 106, 145, 212, 213
Милев, Никола — 103, 104
Миленски, Димитър — 103, 225
Милетич, Любомир — 79, 84, 102, 111, 137, 161, 169, 175, 185, 187
Милоевич, Милош — 186
Милюков, Павел — 117
Миников, Аспарух — 190, 192
Мирчев, Боян — 175, 215, 221, 239
Мирчев, Кирил — 191, 231, 237
Мирчев, Петър — 133, 175, 190
Мисирков, Кръстьо — 65
Митев, Кръстьо — 82
Митев, Леонид — 179
Митрович, Чеда — 18
Михайлов, Димитър — 50, 134, 139, 239, 240
Михайлов, Иван — 103, 119, 130, 131, 133, 160, 162, 175, 184
Михайлов, Панчо — 179, 225
Михайлов, Сава — 104
Михайловски, Асен — 116
Мишев, Димитър — 23
Мишков, Васил — 134
Младенов, Димитър — 23, 24
Младенов, Стефан — 137, 169, 186, 187, 222
Мойсов, Фидан — 134
Момчилов, Иван — 188
Монев, Благой — 31, 38, 40, 51, 56, 253
Мономарсон, Раул — 137
Мусев, Владимир — 82
Мюр, Надежда — 139

Наков, Фердинанд — 116
Накова, Б. — 205
Натанаил, митрополит — 97, 105
Наумова, Цонка — 28
Нацев, Димитър — 29, 30, 31, 38, 40, 50
Начев, Илия — 18
Неделкович — 54
Неманов, Л. — 23, 24, 25, 146
Нидерле, Либур — 226
Ников, Стефан — 139
Николов, Асен — 119, 145
Николов, Васил — 125
Николов, Владо — 145
Николов, Георги — 139, 175, 190, 221, 231, 237
Николов, Крум — 91, 123, 125, 131, 132, 135, 190
Николов, Методи — 82
Нинчич — 99
Новакович, Стоян — 66, 115, 186, 192
Нодо, Людвиг — 137
Ножаров, М. — 118
Нонев, С. — 205, 206, 215

Обрадович — 46
Огнянов, Вангел — 134
Огнянов, Кръстьо — 190
О'Махони, П. — 225

Павелич, Анте — 38
Павлов, Страхил — 119, 145
Павлович — 54
Паисий — 17, 69, 84, 97, 105, 212, 213
Панев, Страхил — 82
Панзов х., Петър — 19, 30, 31, 38, 40
Панзов, Страхил — 125
Панкова, Ленка — 28
Панталеев, Димитър — 225
Папа Пий XI — 133
Папанчев, Георги — 104
Парлеев, Тодор — 81
Патчев, Методи — 104
Пашич, Н. — 7
Пейчинов, Кирил — 17, 97
Пекянец, К. — 61
Пелесие, Робер — 104, 116, 137, 139, 146
Пенев, Боян — 23
Петков, Владо — 57
Петре, поп — 228
Петров, Иван — 61, 62
Петров, Петър — 61, 147
Петров, Тома — 23, 34, 147
Петрова, Жермен — 62, 63, 147
Петрович, Арсо — 56
Петрович, Божидар — 36, 39
Пехливанов, Йордан — 84
Пихнер, Ханс — 109
Попандов, Петър — 190, 206, 221, 231, 237
Попандонов — 67
Полигаров, Христо — 82
Попов, Антон — 225, 257

Попов, Иван — 82, 145
Попов, Никола — 18
Попов, Трайко — 45, 55, 56, 253
Попов, Христо — 18
Попович, Спасой — 181
Поптрайков, Лазар — 104
Прелич, Велимир — 24, 43, 46, 48, 49, 181
Припорски, Д. — 56
Припорски, Кръстьо — 188
Прометей — 21
Протогеров, Александър — 9, 94, 129, 130, 135, 232
Пузич — 46
Пундев, Васил — 225, 257
Пунчев, Стоян — 81
Пърличев, Григор — 17, 97, 105
Пърличев, Кирил — 102, 111, 121, 169, 176, 220, 226
Пянчич, Б. — 38

Радев, Симеон — 79, 84, 102, 162, 176
Радонович — 54
Развигоров, Мише — 104, 195
Развигоров, Страхил — 205, 206
Развигоров, Хипократ — 47
Райли, Бен — 62
Райнел, Жорж — 139
Райнов, Николай — 179
Райхман, Жан — 133
Райчин — 111
Раковски, Г. С. — 128
Ралин, М. — 103, 223
Рацин, Коста — 64, 252
Реклю, Елизе — 105
Рендел — 119
Ризов, Иван — 147
Ризов, Димитър — 23, 82, 111
Рилски, Неофит — 97
Робев, Владимир — 79
Робев, Т. — 61
Рутие, Г. — 105

Саев, Тодор — 104
Самуил, цар — 54
Сарафов, Борис — 102, 104
Сапуджич — 46
Сапунджиев, Йордан — 31, 40
Сапунджиев, Никола — 82
Сапунджиева, Е. — 226
Светиев, Борис — 18, 31, 40
Светиев, Христо — 131
Секулов, Иван — 118
Секулов, Тодор — 82
Селишчев, Афанасий — 104, 186, 226
Серафимов, Григор — 81
Серафимов, Славко — 81, 121
Сеферов, П. — 111
Силянов, Св. — 118
Силяновски, К. — 206
Симеон, цар — 54
Симеонов, Георги — 144
Симидчиева, Екатерина — 104
Симов, Наум — 82, 144
Сис, Владимир — 104
Сониксен, Алберт — 104
Сотиров, К. — 231, 237, 239
Сотиров, Петър — 82
Спанчевски, Георги — 188
Спасоевич, Влада — 18
Спиридонов, Димитър — 82
Спиридонова, Екатерина — 82
Спространов, Борис — 119, 145
Спространов, Евтим — 212, 213
Спространов, Димитър — 25, 82, 118, 146, 147, 190, 222, 257
Ставрев, Александър — 82
Ставрев, К. — 209, 215
Ставрев, Тодор — 45
Стамболиев, Георги — 142
Стамболиев, Христо — 147
Станев, Н. — 225
Станишева, Надя — 170
Станков, Манол — 142
Станчев, Петър — 188
Стефанов, Дончо — 142
Стефанова, Стойка — 28
Стойков, Панайот — 142
Стоянов, Захари — 23, 252
Стоянов, Иван — 111, 144
Стоянов, Павел — 134
Стоянов, Панчо — 57
Стоянов, Сотир — 225
Стоянова, Невена — 170
Сугарев, Георги — 104, 105
Сугарев, Н. — 118
Суруджиев, Михаил — 139

Талев, Димитър — 109, 169, 188, 225, 228, 236, 243, 257
Таринчев, Д. — 119
Тасев, Йордан — 147
Тасев, Христо — 237, 239
Тасич, Драгустин — 38
Татарчев, Асен — 147
Татарчев, Кирил — 18, 26, 45, 116
Татарчев, Христо — 84
Темелков, Илия — 81
Темков, Д. — 119
Титизов, Д. — 215, 221, 231
Тодоров, Димитър — 134
Тодоров, Ст. — 56
Томалевски, Д. — 205, 206
Тонев, Жоро — 147
Топуков, Ст. — 205, 206, 215, 221, 231, 237
Точков, Д. — 79
Тошанов, Панчо — 82
Тошев, Вениамин — 59
Тошев, Петър — 90, 98, 102, 104, 128, 177, 232
Тошева, Параскева — 28

Траянов, Кирил — 82
Траянов, Теодор — 225, 228
Трифонов, Ив. — 206
Тричков, Григор — 119, 145
Трогон, Емил — 176
Трумбич, Анте — 38
Тръбич, Василе — 33, 40, 50, 61

Узунов, Никола — 82
Узунов, Христо — 82, 104
Уилсън — 158
Ушев, Николай — 144

Филипчев, Никола — 79
Флицлер — 123
Форел — 133, 136, 137
Фукаров, Харалампи — 18, 26, 31, 36, 37, 40
Футекова, Наталия — 225

Хаджиев, Иван — 82
Хаджиев, Константин — 81
Хаджиев, Никола — 142
Хаджийски, К. — 114
Хамид, Абдул — 92
Херолд, Г. — 128, 136, 146
Хилендарски, Паисий — 158
Хербс, Ханс — 133
Христов, Васил — 82, 88
Христов, Павел — 176, 177
Христов, С. — 209
Христов, Тодор — 31, 40
Христов, Тома — 82
Христоманов, Михаил — 18

Цветков, Д. — 25, 118, 147
Цветков, Илия — 142
Цветкович, Драгиша — 67
Цвиич, Йован — 115, 186, 192
Ципушев, Кирил — 45, 51, 52, 56, 253
Ципушев, Коста — 79

Чавдаров, Б. — 221
Чакаларов, Васил — 104
Чакъров, Никола — 55, 253
Чанев, Георги — 19
Чардаклиев, Георги — 144
Чаулев, Петър — 176
Черваров, Коце — 24
Чернодрински, Войдан — 228
Чернопеев, Христо — 104, 105
Чешмеджиев, Йосиф — 180, 226, 229
Чкатров, Димитър — 18, 31, 37, 40, 50, 67
Чкатров, Йордан — 102, 103, 130, 177, 190
Чорбев, Борис — 18
Чупаринова, Й. — 205
Чучков, Мано — 31, 38, 40

Шалев, Димитър — 24, 146
Шапкарев, Кузман — 105
Шапкарев, Петър — 175
Шатаров, Методи — 254
Шатев, Павел — 84
Шафарик, Л. — 105
Шишков, Унчо — 116
Шишкова, Здравка — 116
Шишманов, Иван — 84, 161, 222
Шопов, Иван — 29, 31, 38, 40
Шуменкович, Б. — 35

Щерков, Илия — 225
Щросмаер, Йосиф — 104, 144, 145

Юберсберг, Х. — 103

Яворов, П. К. — 23, 98, 102, 104, 109, 121, 161, 162, 182, 212, 213, 222, 228, 243, 252
Ягич, Ватрослав — 104, 226
Якоби, Зигфрид — 113
Янакиев, Сребро — 103
Янашлиев, Борис — 116, 143
Янев, Георги — 132, 134
Янкович, Бора — 38
Янчулев, Йосиф — 116
Яранов, Димитър — 190, 239

ГЕОГРАФСКИ ПОКАЗАЛЕЦ

Австрия — 30, 55, 56, 62, 82, 85, 99, 108, 122, 133, 140, 141, 163, 172, 214, 236, 241
Албания — 140, 141, 241
Америка — 139, 169, 189
Анверс — 119
Англия — 79, 132, 133, 140, 173
Атина — 114, 119, 136, 143, 147, 158

Бабуна, пл. — 220
Балкани — 23, 25, 70, 79, 98, 101, 108, 109, 117, 118, 127, 132, 134, 136,138, 139, 140
Банско — 157, 167, 210, 234, 239, 240, 241
Бари — 111, 119, 145
Беласица, пл. — 210
Белгия — 30, 62, 108, 119, 132, 133, 140, 173, 189, 241,
Белград — 17, 18, 19, 23, 27, 29, 31, 34, 41, 45 46, 47, 49, 50, 52, 53, 57, 59, 64, 65, 90, 95, 114, 119, 121, 127, 135, 136, 142, 143, 144, 147, 158, 181, 187, 193, 231, 232, 252, 254
Белица, гр. — 210
Белово, гара — 167, 229, 239,
Бер — 85
Берлин —9, 19, 23, 39, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 98, 112, 113, 114, 121, 130, 135, 144, 148, 165, 171, 195, 255
Берово, гр. — 45, 82, 227
Беровско — 195
Битоля, гр. — 15, 16, 18, 19, 31, 44, 45, 46, 52, 53, 55, 59, 61, 67, 79, 82, 93, 95, 102, 105, 110, 112, 131, 133, 143, 145, 147, 157, 171, 176, 181, 237, 242, 252, 253, 254
Битолски революционен окръг — 18
Битолско — 157
Бобица, с. — 79
Болоня, гр. — 147
Босилеградско — 251
Братислава, гр. — 132
Брюксел, гр. — 61, 82, 140
Будапеща, гр. — 9, 82, 83, 86, 88, 95, 165, 191, 255
Букурещ, гр. — 82, 88, 92, 98, 164, 171, 172
Бургас, гр. — 167, 216, 229, 232, 234, 235, 239
България — 5, 7, 9, 10, 11, 21, 23, 25, 28, 30, 32, 33, 34, 40, 41, 42, 45, 53, 54, 60, 68, 69, 78, 79, 80, 83, 85, 86, 92, 94, 98, 105, 106, 109, 112, 113, 122, 123, 126, 127, 137, 139, 140, 141, 143, 147, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 172, 173, 182, 185, 186, 187, 191, 193, 194, 195, 202, 203, 204, 205, 214, 221, 223, 224, 228, 234, 237, 238, 240, 241, 243, 244, 251, 252, 253, 256, 258, 259
Бърно, гр. — 92, 108
Бяло море — 106, 182, 251

Вардар, р. — 36, 48, 53, 208, 220
Вардарска бановина — 54, 65
Вардарска Македония — 5, 6, 7, 9, 10, 11, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 78, 79, 80, 82, 84, 85, 87, 89, 90, 93, 95, 102, 106, 107, 110, 111, 113, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 126, 129, 131, 134, 136, 137, 138, 140, 142, 144, 145, 146, 147, 157, 159, 162, 163, 164, 170, 171, 174, 178, 185, 186, 187, 190, 194, 195, 202, 203, 205, 206, 208, 209, 210, 213, 216, 217, 219, 220, 222, 225, 226, 232, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 259
Варна, гр. — 167, 193, 203, 204, 216, 217, 229, 235, 239, 240, 242
Варшава, гр. — 191
Велес, гр. — 12, 15, 16, 18, 19, 22, 31, 34, 44, 45, 59, 61, 64, 67, 81, 82, 84, 97, 102, 105, 110, 113, 157, 160, 168, 180, 220, 227, 242, 252, 254
Велешко — 102, 192
Видин, гр. — 203, 216, 234
Виена, гр. — 9, 19, 22, 23, 26, 27, 28, 30, 31, 39, 41, 45, 49, 51, 52, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 93, 96, 100, 101, 106, 110, 120, 130, 131, 135, 141, 144, 145, 148, 165, 167, 171, 178, 191, 195, 230, 255
Виница, с. — 51
Влахина, пл. — 210
Воден, гр. — 20, 85, 227, 242, 252
Воденско — 195
Вола, връх — 168, 213
Враца, гр. — 234, 239

Гарван, с. – 95, 106, 128, 164, 210
Гевгели, гр. – 29, 30, 31, 37, 42, 50, 252
Гевгелийско – 45, 55
Германия – 86, 88, 94, 104, 108, 111, 114, 115, 116, 123, 127, 133, 140, 141, 163, 172, 189, 214, 236, 241
Горна Джумая, гр. – 157, 189, 203, 210, 214, 229, 234, 235, 239
Горно Броди, с. – 142
Гостиварско – 105
Грац, гр. – 82, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 109, 121, 122, 130, 135, 147, 165
Гренобъл, гр. – 135, 147
Гумендже, гр. – 85
Гърция – 5, 16, 78, 79, 85, 86, 93, 95, 127, 134, 158, 259
Гявато, с. – 18

Дармщад, гр. – 111, 114, 116
Дебър, гр. – 19, 157, 237, 252
Дебърско – 105
Демирхисарско – 192
Добринище, с. – 210
Добруджа – 84, 187, 211
Дойран, гр. – 18, 55, 59, 157, 160, 253
Долни порой, с. – 192
Драма, гр. – 85
Драмско – 162
Дрезден, гр. – 114, 116
Дунав, р. – 182
Дупница, гр. – 203, 205, 239, 241

Европа – 10, 28, 33, 40, 41, 57, 63, 70, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 91, 94, 95, 96, 98, 99, 101, 104, 108, 110, 114, 121, 123, 124, 130, 132, 137, 138, 139, 140, 144, 147, 176, 180, 231, 240, 243, 255, 256, 258
Егейска Македония – 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 23, 25, 27, 28, 29, 30, 45, 59, 60, 67, 69, 70, 78, 79, 80, 82, 84, 85, 87, 89, 90, 93, 95, 98, 106, 107, 110, 111, 113, 116, 117, 120, 122, 124, 126, 127, 129, 136, 137, 140, 142, 147, 157, 159, 162, 164, 170, 171, 178, 185, 186, 187, 190, 194, 195, 202, 203, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 213, 216, 217, 219, 222, 225, 226, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 259
Егея – 208
Ениджe Вардар, гр. – 85

Женева, гр. – 23, 78, 79, 134, 138, 165, 171

Загреб, гр. – 16, 18, 19, 22, 26, 27, 29, 30, 31, 34, 59, 62, 64, 65, 107, 120, 132, 145, 178, 183, 191, 195, 230, 252, 253, 258
Западна Европа – 19, 23, 41, 134
Западна Тракия – 251
Западни покрайнини – 187, 211, 251
Земун, гр. – 34, 50
Зъхна, с. – 85

Ипек, гр. – 31
Италия – 30, 108, 119, 120, 133, 140, 173, 214, 236, 241

Кавадарци, гр. – 15, 19, 45, 46, 67, 237, 252
Казан, гр. – 78
Канада – 34, 84, 132, 137, 139, 147, 148, 169, 174, 181, 190
Кичево, гр. – 105
Костур, гр. – 20, 82, 85, 88, 95, 105, 113, 139, 227, 242
Костурско – 103, 105, 157, 195
Кочани, гр. – 18, 34, 45, 49, 51, 128, 253
Кочанско – 112
Крагуевац, гр. – 53, 232
Кратово, гр. – 46, 57, 237
Крушево, гр. – 18, 31, 82, 102, 105, 139, 157, 160, 168, 237
Крушевско – 102
Кукуш, гр. – 81, 85, 97, 142, 147, 157, 169, 171, 237, 243
Куманово, гр. – 19, 59, 68, 252
Кърджали, гр. – 216
Кюстендил, гр. – 141, 167, 174, 203, 216, 229, 234, 235, 239
Кюстендилски окръг – 210, 232

Лайпциг, гр. – 9, 19, 39, 61, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 114, 115, 121, 130, 142, 143, 165, 171
Лерин, гр. – 20, 82, 85, 112, 227, 242, 252
Леринско – 157, 195
Лиеж, гр. – 111, 119, 121, 147
Лион, гр. – 130
Лозана, гр. – 80
Лом, гр. – 203, 229, 239
Лондон, гр. – 132, 138, 139, 144, 165, 171
Любляна, гр. – 18, 19, 22, 27, 29, 55, 59, 107, 183, 252

Македония – 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112,

113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259

Мала Азия — 85
Маловище, с. — 82
Марсилия, гр. — 119, 138, 147
Мелник, гр. — 157, 210
Мизия — 98
Милано, гр. — 119, 145
Москва, гр. — 78
Мъглен, гр. — 113
Мъгленско — 85
Мюнхен, гр. — 82, 83, 85, 116, 132, 134, 135, 147, 184

Нанси — 9, 111, 119, 124, 138, 147
Неврокоп, гр. — 167, 210, 211, 229, 232, 234, 235, 239, 242
Неврокопско — 157
Неготино, гр. — 50, 253
Негуш, гр. — 85
Ниш, гр. — 48
Ньой — 98
Ню Йорк, гр. — 132

Одеса, гр. — 65, 78
Одринско — 6, 78, 79, 102, 175
Осогово, пл. — 210
Охрид, гр. — 15, 18, 19, 22, 25, 45, 46, 65, 79, 81, 82, 88, 91, 97, 105, 110, 113, 142, 147, 157, 171, 213, 220, 227, 237, 242, 252
Охридски революционен окръг — 18
Охридско — 134

Париж, гр. — 9, 19, 23, 25, 57, 82, 87, 88, 90, 116, 117, 118, 119, 124, 130, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 146, 147, 148, 157, 165, 170, 171, 191, 195, 220, 231
Перник, гр. — 174
Петербург, гр. — 78
Петрич, гр. — 167, 203, 210, 216, 234, 235, 239, 242
Петрички окръг — 210, 232
Петричко — 106, 112, 128, 170, 229
Пехчево, гр. — 81, 91
Пирин, пл. — 217, 240
Пиринский край — 92, 210
Плевен, гр. — 203, 216, 229
Плевня, с. — 142
Пловдив, гр. — 167, 205, 208, 216, 229, 232, 234, 235, 239, 240, 242
Полша — 108, 172, 189
Поморие, гр. — 167, 234, 239
Португалия — 108
Прага, гр. — 9, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 92, 94, 95, 130, 142, 148, 163, 165, 191, 255
Преспа, гр. — 113
Прилеп, гр. — 15, 18, 19, 31, 42, 44, 46, 52, 59, 67, 82, 97, 102, 105, 110, 113, 142, 157, 160, 170, 192, 237, 252, 253, 254

Радовиш, гр. — 45, 51, 52, 79, 128, 252, 253
Радомир, гр. — 203, 239
Разлог, гр. — 157, 210
Ресен, гр. — 18, 19, 42, 79, 81, 147, 252
Рим, гр. — 9, 19, 111, 119, 120, 130, 135, 145
Румъния — 108, 133, 172, 173, 251
Русе, гр. — 167, 203, 206, 207, 216, 229, 232, 234, 239
Русиново, с. — 195
Русия — 79, 176

САЩ — 34, 84, 132, 137, 139, 140, 141, 146, 147, 148, 174, 190
Света гора — 27
Свети Врач, гр. — 210
Свети Никола, гр. — 45
Сер, гр. — 85, 105
Серско — 106, 142, 157, 160, 164
Симитли, гр. — 210
Сиракуза, гр. — 132
Скопие, гр. — 8, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 81, 82, 93, 95, 97, 105, 106, 107, 110, 113, 118, 121, 128, 131, 134, 147, 157, 170, 171, 173, 174, 176, 178, 181, 183, 219, 220, 227, 230, 231, 232, 237, 242, 251, 252, 253, 254
Скопски революционен окръг — 18
Скопско — 48, 105
Словения — 183
Смилево, с. — 102, 157
Солун, гр. — 8, 20, 25, 82, 85, 93, 95, 102, 105, 106, 110, 147, 175, 176, 215, 251, 252
Солунско — 105, 134, 157
София, гр. — 22, 34, 35, 39, 45, 59, 88, 96, 110, 129, 139, 140, 157, 158, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 183, 189, 191, 192, 195, 202, 203, 204, 205, 207, 211,

212, 216, 229, 230, 232, 234, 235, 236, 238, 239, 242
Средна Европа — 30
Станимака, гр. — 167, 229, 235, 239
Стара Загора, гр. — 203, 216, 228, 229, 234, 239
Страсбург, гр. — 119, 138, 147
Струга, гр. — 81, 82, 105, 142
Струмица, гр. — 18, 19, 31, 42, 44, 45, 50, 52, 57, 67, 80, 112, 157, 192, 195, 252
Суботица, гр. — 18
Съветски съюз — 211
Сърбия — 5, 7, 8, 16, 18, 24, 27, 32, 33, 43, 50, 51, 53, 54, 56, 65, 66, 68, 78, 79, 86, 93, 95, 99, 134, 172, 224
Сърбо-хърватско-словенско кралство — 15, 19, 32, 35, 38, 40, 41, 48, 94, 107, 127, 143, 202

Тетово, гр. — 18, 19, 48, 50, 82, 105, 157, 253
Тиквешко — 50, 253
Торино, гр. — 111, 119, 145
Тракия — 84, 98, 187, 211, 228
Триест, гр. — 19
Търлис, с. — 95, 106, 112, 164, 211

Унгария — 86, 104, 108, 140, 141, 163, 172, 173, 189, 214, 241

Финландия — 108
Франкфурт на Майн, гр. — 111, 114, 116, 121, 123, 127, 143, 147, 174,
Франция — 79, 108, 119, 135, 140

Хайделберг, гр. — 111, 114, 116, 147
Холандия — 141
Хрулища, с. — 242
Хърватско — 39, 44, 64, 140, 141, 172, 183, 236, 237, 241, 253

Царево село — 133
Цариброд — 251
Цариград, гр. — 88, 92

Чакак, гр. — 68
Черна гора — 61
Черно море — 182
Чехословакия — 86, 104, 108, 133, 142, 163, 189

Шар, пл. — 220
Швейцария — 79, 80, 108, 140
Шумадия — 61

Щип, гр. — 15, 16, 18, 19, 22, 24, 31, 34, 35, 42, 44, 45, 47, 49, 51, 52, 57, 59, 67, 81, 82, 95, 102, 105, 110, 112, 128, 139, 142, 143, 147, 160, 171, 179, 181, 195, 220, 226, 227, 237, 242, 252, 253
Щипско — 105, 106, 128, 133, 157, 164, 210
Щипски революционен окръг — 18
Щутгарт, гр. — 132

Югославия — 59, 60, 62, 64, 67, 68, 69, 259
Южна България — 205
Южна Добруджа — 68, 251
Южна Сърбия — 17, 38, 42, 47, 57, 66, 67, 68, 202

Якоруда, гр. — 210
Ясенец, гр. — 52

. . . . . .
а световна война . . . . . 23.
. 244
. 251
. 260
. 268
. 276
Именен показалец 276
Географски показалец 282
Съкращения 286

СЪКРАЩЕНИЯ

БАН	—	Българска академия на науките
БНСС	—	Български национален студентски съюз
БАК	—	Български акционни комитети във Вардарска и Егейска Македония (1941 г.)
ВМОРО	—	Вътрешна македоно-одринска революционна организация
ВМРО	—	Вътрешна македонска революционна организация (след 1919 г.)
ВМРО (об.)	—	Вътрешна македонска революционна организация (обединена) — след 1925 г.
ВИС	—	Военно-исторически сборник
ГКП	—	Гръцка комунистическа партия
ЗП на ВМРО	—	Задгранично представителство на Вътрешната македонска революционна организация
ИП	—	Исторически преглед (списание)
ИИИ	—	Известия на Института за история при БАН
ИБИД	—	Известия на Българското историческо дружество
Коминтерн	—	Комунистически интернационал
ММТРО	—	Македонска младежка тайна революционна организация
МСС	—	Македонски студентски съюз (в чужбина)
ММКПС	—	Македонски младежки културно-просветен съюз (ММС)
МАНАПО	—	Македонско народно движение — на хърватско-сръбски Македонски народен покрет
МПО	—	Македонски политически организации в САЩ и Канада
МСД	—	Македонски студентски дружества (в чужбина)
МСФ	—	Международна студентска федерация
НМБ	—	Нова македонска борба
НБКМ—БИА	—	Народна библиотека „Кирил и Методий" — Български исторически архив
ОН	—	Общество на народите
СМКПД	—	Съюз на македонските културно-просветни дружества
СХС	—	Сърбо-хърватско словенско (кралство)
ЦПА	—	Централен партиен архив
ЦДИА	—	Централен държавен исторически архив
ЦУТ	—	Централно управително тяло
ЮКП	—	Югославска комунистическа партия

..., 25, 2...
..., 118, 119, 1...
136, 137, 138, 139, 140, 146, 1...
157, 165, 170, 171, 191, 195, 2...
Перник, гр. — 174
Петербург, гр. — 78
Петрич, гр. — 167, 203, 210, 216, 234, 2..., 239, 242
Петрички окръг — 210, 232
Петричко — 106, 112, 128, 170, 229
Пехчево, гр. — 81, 91
Пирин, пл. — 217, 240
...183
...о, с. — 102, 157
Солун, гр. — 8, 20, 25, 82, 85, 93, ... 105, 106, 110, 147, 175, 176, 215, 252
Солунско — 105, 134, 157
София, гр. — 22, 34, 35, 39, 45, 59, 88, 96, 110, 129, 139, 140, 157, 158, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 183, 189, 191, 192, 195, 202, 203, 204, 205, 207, 211,

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5
Бележки към предговора 12

Глава първа

Македонска младежка тайна революционна организация (ММТРО) във Вардарска и Егейска Македония 15

1. Създаване, цели, състав и дейност 15
2. Скопският студентски процес. Пълен провал на опитите за сърбизиране на българската младеж 29
3. Промяна в тактиката и продължаване на борбата на ММТРО за национално самосъхранение и освобождение 44

Бележки към глава първа 70

Глава втора

Македонските студентски дружества в чужбина 78

1. Първите дружества. Обединяването им в общ Македонски студентски съюз (ММС). Енергична защита на българската национална кауза. 78
2. Културно-просветна, пропагандна и издателска дейност на ММС и на отделните студентски дружества в чужбина 95
3. Дейността на ММС и на различните студентски дружества в чужбина след 1928 г. 122

Бележки към глава втора. 148

Глава трета

Македонско студентско дружество „Вардар" при СУ „Кл. Охридски". 157

1. Възникване, организация, цели и първоначална дейност 157
2. Издателска и агитационна дейност в защита на историческата истина и на борбите на македонските българи за освобождение 175
3. Международни връзки и дейност. Македонско студентско дружество „Шар"—продължител на дружество „Вардар" след 1934 г. 183

Бележки към глава трета 195

Глава четвърта

Македонски младежки културно-просветен съюз (ММКПС) 202

1. Създаване и основни насоки на дейност 202
2. Културно-масова и издателска дейност 222
3. ММКПС след 1928 г. и в навечерието на Втората световна война 232

Бележки към глава четвърта 244

Заключение. 251
Резюме на руски език 260
Резюме на английски език 268
Показалци 276
Именен показалец 276
Географски показалец 282
Съкращения 286

МЛАДЕЖКИТЕ НАЦИОНАЛНО-ОСВОБОДИТЕЛНИ ОРГАНИЗАЦИИ НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ (1919 — 1941)

Димитър Г. Гоцев

Рецензенти: акад. Д. Косев
проф. Л. Панайотов
Отговорен редактор: проф. Д. Мичев
Редактор Т. Рангелов
Художник Т. Кьосемарлиев
Худ. редактор Л. Радева
Техн. редактор Д. Калинова
Коректор М. Видулова и И. Коева

Изд. индекс 11495
Дадена за набор на 15.IX.1987 г.
Подписана за печат на 24.XII.1987 г.
Излязла от печат на 15.I.1988 г.
Формат 70x100/16 Тираж 4000
Печ. коли 18,00 Изд. коли 23,33 УИК 24,86

Код 28 9531472531
0626-40-88

Цена 3,81 лв.

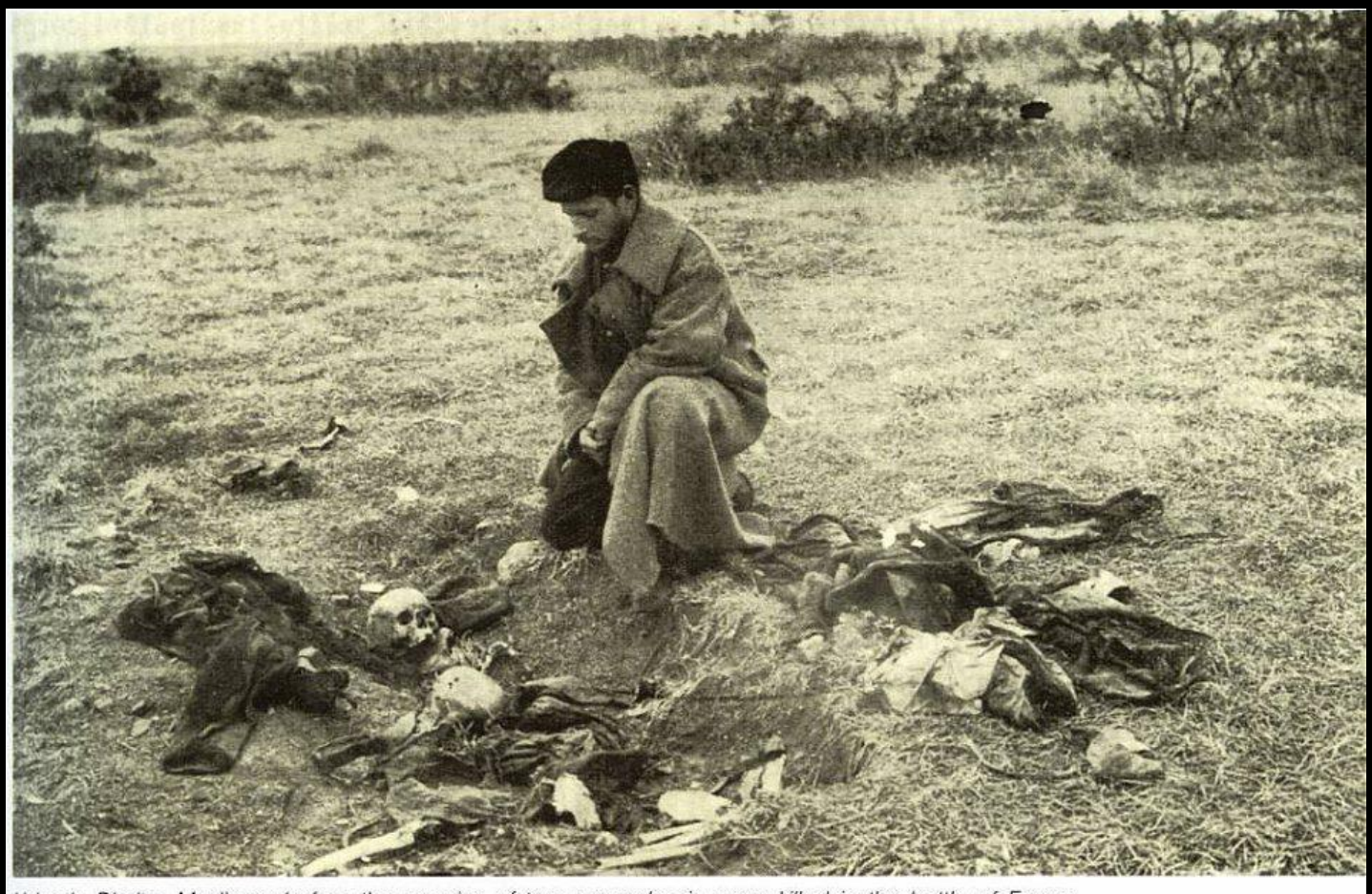
Печатница на Издателството на БАН
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев", бл. 6
Поръчка № 4033

Още стотици книги на дейци родени в географска област Македония може да намерите на:

www.strumski.com

Библиотека „Струмски"
е създадена в памет на
загиналите за Родината.

Voivode Dimiter Madjarov before the remains of two comrades in arms killed in the battle of Ferres